AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

M A G İ S T R A N T

dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2025 №3(23)

B A K I

Baş redaktor:
Asəf D.Zamanov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:

Arif Ş.Şəkərəliyev
iqtisad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhlul İ.Ağayev
biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əbülfət Q.Pələngov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əhməd Ş.Abdinov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Ələkbər Ə.Əliyev
texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Əli Z.Zalov
kimya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əmir İ.Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Fərrux A.Rüstəmov
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Gülnaz A.Abdullazadə
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)
Hikmət Ə.Əlizadə
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
İsa N.İsmayılov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
İlham Ə.Şahmuradov
biologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
(ETN, Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan)

Mahirə N.Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Məhəmməd A.Abduyev
Coğrafiya elmləri doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Mübariz M.Əmirov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Müsavər A.Musayev
fizika elmləri doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)
Müseyib İ.İlyasov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Namiq Q.Şıxalıyev
kimya elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Nazim Ə.İmamverdiyev
geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor,
(BDU, Azərbaycan)
Oqtay B.Sultanov
tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Ramiz İ.Əliyev
psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Sevinc B.Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(NDU, Bakı, Azərbaycan)
Surxay C.Əkbərov
texnika elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:
Natəvan F.Həsənova
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
BDU-Bakı Dövlət Universiteti
ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
BMA-Bakı Musiqi Akademiyası
ADİU-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə
NDU-Naxçıvan Dövlət Universiteti

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:
«MAGİSTRANT» dövri-elmi jurnalı 29.01.2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil edimişdir.
Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

Nəcəfova L.S.
Xətti proqramlaşdırma məsələlərinin MS Excel-də realizasiyası.....5
Səmədzadə L.A.
Şəbəkə təhlükəsizliyində təhlükələr.....14

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Abaslı G.İ.
Böyrək xəstəliklərində kreatinin, sidik cövhəri və sidik turşusu kimi markerlərin əlaqəli öyrənilməsi.....19

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Almazova P.H.
Müasir muzey menecmenti – yeni axtarışlar.....23
Babayeva G.B.
Keçmişdən bugünə məktəb idarəçiliyində baş verən dəyişikliklərin pedaqoji təhsilə təsiri.....34
Dadashov E.Y.
Financial risk management and business sustainability.....40
Ələskərli N.T.
Lənkəran toy mərasimlərinin unudulmuş qədim adətləri.....46
Əlifxanova E.F.
Çoxmədəniyyətlilik və S.Ə.Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" kitabı.....53
Əliyev H.F.
Qlobal sferada ingilis dilinin diskursiv gücü.....59
Əlizadə M.M.
Qarabağ mədəni irsinin tanıdılmasında Şuşa diyarşünaslıq muzeyinin rolu.....66
Fətulla F.M.
Təhsil keyfiyyətinin əsas göstərcilərinin tədqiqi.....71
Həsənzadə L.Q.
Qoruq-muzeylərin mədəni irsin inkişafında rolu.....77
Hüseynzadə Ş.H.
Təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmalar.....84
Məmmədova S.A.
Kədərli gülüş.....90
Mirzəyeva L.Ə.
Məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsiri: Aşağı və orta gəlirli ölkələr kontekstində - yanaşmalar və təcrübələr.....96

Nəbiyeva B.A.
Ali məktəblərin rəqabətqabiliyyətinin inkişafında data əsaslı qərar qəbuletmənin və strateji planlaşdırmanın rolu.....101
Nurməmmədova S.B.
Qarabağ müharibəsinin bədii ədəbiyyatımızda əksi.....110
Rüstəmova Ə.V.
Milli təhsilin inkişafı uğrunda mübarizə.....115
Salmanov İ.X.
Qədim dövrlərdən maarifçiliyə qədər bədən tərbiyəsi və idman fəlsəfəsi.....120
Surxaylı S.E.
"Xəzərin göz yaşları" – sözün və taleyin sürgünü.....131
Şükürova S.F.
Şagird uğurunun artırılmasında idarəetmənin rolu.....137

PEDAQOJİ-PSİXOLOJİ ELMLƏR

Abdullayeva N.F.
Pedaqoji təhsil əsaslı universitetlərdə elmi pedaqoji təcrübənin magistrantın peşəkar müəllim kimi formalaşmasında rolu.....143
Ağamalıyeva E.B.
Xarici dilin tədrisi zamanı tərcümə metodikasının öyrədilməsi.....149
Ağazadə N.T.
Xarici dilin tədrisində jestlərin və üz ifadələrinin yeri.....154
Axundova Z.A.
İnkişaf edən tədris mühitində müəllim peşəsinin rolu.....159
Aslanova T.L.
Xarici dilin tədrisində oxu bacarığının yeri və onun təhlili.....164
Bayramlı A.V.
Mifopoetik təfəkkür və dünya filoloji fikrində mif konsepsiyaları.....169
Cəfərli Ə.İ.
Dil tədrisində danışıq modellərinin interaktiv inteqrasiyası.....176
Dadaşov F.A.
Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərdə fiziki tərbiyə prosesinin müsbət təsiri.....183
Əliyeva E.T.
Təlim-tədrisin fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodları.....188
Əliyeva İ.O.
İlkin peşə təhsilində təlim-tərbiyə işinin təşkili.....193
Əliyeva M.Z.
Tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının innovativ tədris yanaşmaları vasitəsilə inkişaf etdirilməsi.....199
Əliyeva R.M.
İkinci dilin tədrisinə əsaslanan metodların düzgün istifadə qaydaları.....204
Əliyeva Z.E.
Coğrafiya dərslərində motivasiya mərhələsinin qurulması metodikası.....209

Əlizadə A.M.
Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində sinifdənxaric tədbirlərin rolu.....216
Əzizli N.V.
İbtidai siniflərdə layihə əsaslı və kooperativ təlim üsullarının rolu.....225
Həsənova A.R.
Övladlığa götürülən uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və adaptasiyası.....232
Həsənova S.N.
Coğrafiya fənninin tədrisində debat dərslər və onların təşkili.....241
Hüseynova V.R.
Öyrənmə prosesində danışıq bacarıqlarının vacibliyi.....248
Xankişiyeva S.X.
Müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi.....253
İmanova A.A.
Azərbaycan təhsil sistemində summativ qiymətləndirmə: müsbət və mənfi tərəfləri.....259
İsayeva Ş.Ş.
Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində məktəbin rolu.....264
İsmayılov A.R.
Coğrafiya fənnin X və XI siniflərdə tədrisi zamanı diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilməsi imkanı və yolları.....273
Qurbanova R.H.
İbtidai siniflərdə dil qaydalarının mənimsədilməsi üzrə işin təşkili.....281
Лю Яна
Оптимизация качества начального образования в Китае.....289
Məhərrəmova G.H.
Yəhya Kərimov və ibtidai sinif dərslikləri.....294
Məmmədli G.C.
İnklüziv təhsil sosial iş sahəsinin predmeti kimi.....300
Məmmədzadə H.Ə.
Kiçikyaşlı məktəblilərin inkişaf xüsusiyyətləri: Azərbaycan nümunəsində.....308
Mirzəyeva İ.M.
Xarici dilin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsinin üstünlükləri...317
Mövlamova A.İ.
Səmərəli dərsin təşkil edilməsində istifadə olunan üsulların təhlili.....322
Mütəllimova Ş.N.
Orta məktəbdə təlimin təşkilində fəal təlim metodlarından istifadə zamanı müəllim-şagird əməkdaşlığı vacib faktor kimi.....327
Rüstəmova L.F.
Dərs zamanı yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti və yolları.....334
Sadıqova V.Q.
Ekoloji bilik və bacarıqların coğrafiya fənn kurikulumunda təhlili.....339
Səmədzadə L.S.
İnklüziv təhsilə cəlb olunan şəxslərlə aparılan işin məzmunu və sosial əlaqələrin qurulması.....346

Sultanova N.S.
Müasir təhsildə yanaşma metodları.....351
Şakirli N.Ş.
Xarici dilin öyrənilməsində vacib olan lüğətin düzgün istifadə qaydalarının təhlili.....357
Şəfiyeva K.E.
Qruplarla iş təlim formasında müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətlərinin psixoloji-pedaqoji əhəmiyyəti.....362
Tağıyeva A.Ş.
Natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsi.....370

Nəcəfova L.S.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylaqubadova557@gmail.com

XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİNİN MS EXCEL-DƏ REALİZASİYASI

Xülasə

Xətti Proqramlaşdırma (LP) müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər daxilində resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq üçün istifadə edilən riyazi texnikadır. Bu məqalədə LP-nin Microsoft Excel-də praktik tətbiqi araşdırılmışdır. Əlavə olaraq məqalədə LP-nin biznes, əməliyyatlar və idarəetmədə qərar qəbul etmək üçün əlçatanlığı vurğulanır. Həlledici əlavəsindən istifadə edərək Excel istifadəçilərə məqsədləri, məhdudiyyətləri və qərar dəyişənlərini müəyyən etməyə imkan verməklə LP problemlərinin həllini asanlaşdırmağa kömək edir. Bundan əlavə, bu məqalədə Excel-in istifadəçi dostu interfeysi və geniş tətbiqi kimi üstünlükləri vurğulanmışdır.

РЕАЛИЗАЦИЯ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В MS EXCEL

Резюме

Линейное программирование (ЛП) — это математический метод, используемый для оптимизации распределения ресурсов в рамках заданных ограничений. В данной статье рассматривается практическое применение LP в Microsoft Excel. Кроме того, в статье подчеркивается доступность LP к принятию решений в сфере бизнеса, операций и управления. Используя надстройку «Поиск решения», Excel упрощает решение задач LP, позволяя пользователям определять цели, ограничения и переменные решения. Кроме того, в статье подчеркиваются преимущества Excel, такие как удобный интерфейс и широкое применение.

IMPLEMENTATION OF LINEAR PROGRAMMING PROBLEMS IN MS EXCEL

Summary

Linear Programming (LP) is a mathematical technique used to optimize the allocation of resources within specified constraints. This article examines the practical application of LP in Microsoft Excel. Additionally, the article highlights the accessibility of LP for decision-making in business, operations, and management. Using the Solver add-in, Excel helps users simplify the solution of LP problems by allowing them to define objectives, constraints, and decision variables. Additionally, this article highlights the advantages of Excel, such as its user-friendly interface and wide application.

Açar sözlər: *xətti proqramlaşdırma, MS Excel, realizasiya, LP, interfeys*
Ключевые слова: *линейное программирование, MS Excel, реализация, LP, интерфейс*
Key words: *linear programming, MS Excel, implementation, LP, interface*

Optimallaşdırma məsələlərinin həlli məqsədilə Microsoft Excel-də xətti proqramlaşdırma (LP) məsələlərinin tətbiqi güclü və effektiv vasitədir. İstifadəçilər sadə və istifadəsi asan interfeysə malik Excel Solver əlavəsi ilə dəyişənləri, məhdudiyyətləri və məqsəd funksiyalarını təyin etmək imkanına malikdirlər.

Xətti proqramlaşdırma müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün məhdud resurslardan istifadənin ən yaxşı yolunu müəyyən etməyə çalışan riyazi optimallaşdırma formasıdır. Xətti proqramlaşdırma probleminin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir [5]:

Sxem 1: Xətti proqramlaşdırma probleminin əsas elementləri

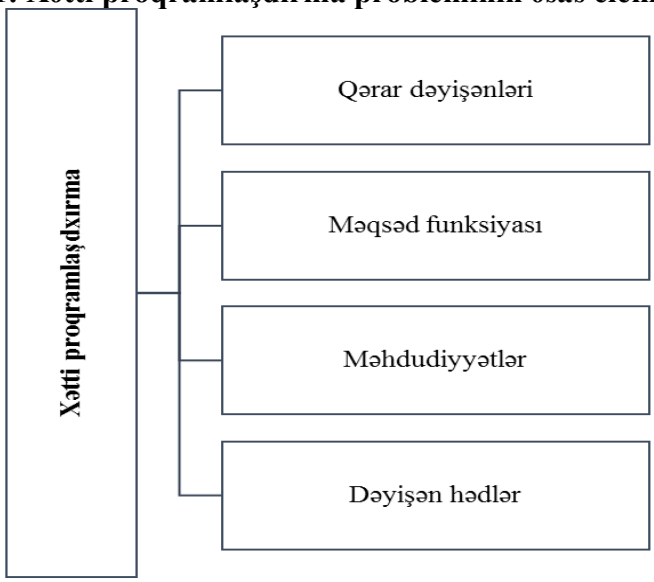

Mənbə: [5] əsasında hazırlanmışdır.

Qərar dəyişənləri: Problemə ilkin yanaşmada qərar dəyişənləri çox vaxt məlum olmur. Bu dəyişənlər adətən menecerin nəzarət edə bildiyi müəyyən edilə bilən "dataları" təmsil edir. Burada məqsəd, funksiyasını maksimum və ya minimuma endirən dəyərləri müəyyən etməkdir.

Məqsəd funksiyası: Bu, menecerin məqsədlərini ifadə etmək üçün qərar dəyişənlərini özündə birləşdirən riyazi-ematik funksiyadır. Menecerin

məqsədi məqsəd funksiyasını maksimuma çatdırmaq və ya minimuma endirməkdir [3].

Məhdudiyyətlər: Bunlar mümkün həllər üzərində sərhədləri ifadə etmək üçün qərar dəyişənlərini özündə birləşdirən riyazi funksiyalardır.

Dəyişən hədlər: Qərar dəyişənlərinə nadir hallarda hər hansı bir dəyər almağa icazə verilir (mənfi sonsuzluqdan üstəgəl sonsuzluğa qədər). Əksinə, onların adətən sərhədləri var (məsələn, ≥ 0) [5].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xətti proqramlaşdırmada məqsəd funksiyası və məhdudiyyətlər üçün bütün riyazi ifadələr mütləq xətti xarakter daşısa da, texnika eyni qalır. Bu, optimallaşdırmanın ən geniş istifadə olunan üsullarından biridir. Ən böyük və ən mürəkkəb xətti proqramlaşdırma problemləri milyonlarla qərar dəyişənlərinə və yüz minlərlə məhdudiyyətə malikdir.

Aşağıdakı nümunə, məhdud resurslar dəstini nəzərə alaraq mənfəəti maksimuma çatdıran optimal məhsul qarışığını müəyyən etmək üçün xətti proqramlaşdırmanı yerinə yetirmək üçün idarəetmə mühasibinin həll alətindən necə istifadə edə biləcəyini nümayiş etdirir. Bu nümunə xətti proqramlaşdırmanın tətbiq oluna biləcəyi bir parametr təqdim edir. Texniki qərar qəbul edənlərə məhdud resursları nəzərə alaraq optimal nəticələri müəyyən etməyə kömək etmək üçün bir çox digər mühasibat uçotu və biznes parametrlərində istifadə oluna bilər [5].

Xətti proqramlaşdırma problemlərini həyata keçirmək üçün Microsoft Excel-də Solver əlavəsindən istifadə etmək lazımdır. Bu əlavə xüsusi məhdudiyyətlərə riayət etməklə optimallaşdırma tələb edən (məsələn, mənfəətin artırılması və ya xərclərin azaldılması) məsələlərin ideal həllini tapmağa imkan verir.

Excel-in daha mürəkkəb və ya geniş LP məsələləri üçün istifadəsi çoxlu üstünlüklər təklif etməsinə baxmayaraq, bir sıra məhdudiyyətlərlə gəlir. Əhəmiyyətli miqdarda emal tələb edən müstəsna dərəcədə nəhəng verilənlər toplusu və ya çox mürəkkəb modellərlə işləyərkən, Solver əlavəsi çətinliklərlə üzləşə bilər. Bu kimi vəziyyətlərdə həllə çatmaq üçün lazım olan vaxt kifayət qədər az ola bilər. Excel daha güclü alətlər və ya mütəxəssis optimallaşdırma həllediciləri tələb edən yüzlərlə dəyişən və məhdudiyyətlə problemlərin həlli üçün ideal olmaya bilər. Excel bir çox ümumi LP məsələlərini səmərəli şəkildə həll etməyə qadirdir, lakin mürəkkəb problemlərin həlli üçün o qədər də uyğun olmaya bilər.

Qeyri-xətti, çoxməqsədli və ya dinamik optimallaşdırma məsələlərinin həllinə gəldikdə, istifadəçilər xətti problemlərin həllində effektiv olmasına baxmayaraq, Excel-i yorucu bir vasitə kimi görə bilərlər. MATLAB, Python (Pulp və SciPy kimi kitabxanalarla) və ya Gurobi və AMPL kimi xüsusi

optimallaşdırma platformaları artan modelləşdirmə imkanlarına və daha böyük hesablama qabiliyyətinə görə bu növ işlərə daha uyğun ola bilər. MATLAB və Python xüsusi proqram təminatı nümunələridir [4]:

Problemi tərtib etdikdən sonra və problem əhəmiyyətli dərəcədə daha çox qərar dəyişənlərinə və məhdudiyyətlərə malik ola bilər. Problemi Excel-ə daxil etmək üçün ən yaxşı yanaşma əvvəlcə sütunda məqsəd funksiyasının, qərar dəyişənlərinin və məhdudiyyətlərin adlarını qeyd etməkdir. Daha sonra Şəkil 1-də göstərilən qərar dəyişənləri üçün xanalara bəzi ixtiyari başlanğıc dəyərləri daxil etmək olar. Bu məsələnin həlli üçün ən vacib mərhələdir [5].

Excel optimal həlləri müəyyən etdiyi üçün hüceyrələrin dəyərlərini dəyişəcək. Qərar dəyişənlərinə bəzi ixtiyari başlanğıc qiymətləri təyin etdikdən sonra bu xana istinadlarından məqsəd funksiyası və məhdudiyyətlər üçün düsturları yazarkən açıq şəkildə istifadə etmək olar. Hər bir düstur '=' ilə başlamalıdır.

Məqsəd və məhdudiyyətlər üçün düsturları daxil etməklə B5-də məqsəd funksiyası aşağıdakı kimi veriləcək:

=3*B9+2*B10

Məhdudiyyətlər (sağ tərəfdəki {RHS} dəyərlərini kənar xanalara qoymaqla) veriləcək:

Plant One (B14) =B9

Plant Two (B15) =2*B10

Plant Three (B16) =3*B9+2*B10

Non-neg 1 (B17) =B9

Non neg 2 (B19) =B10

İndi isə Solverdən istifadə etmək olar…

Şəkil 1: Problemin Excel-də qurulması

B5 =3*B9+5*B10

	A	B	C
1	The Wyndor Glass Co. Problem		
2			
3	**Objective**		
4			
5	Profit	0	
6			
7	**Decision variables**		
8			
9	Doors per week	0	
10	Windows per week	0	
11			
12	**Constraints**		
13			
14	Plant One	0	4
15	Plant Two	0	12
16	Plant Three	0	18
17	Non-negativity 1	0	0
18	Non-negativity 2	0	0

Şəkil 2: Həlledici - Solver Dialoq Qutusu

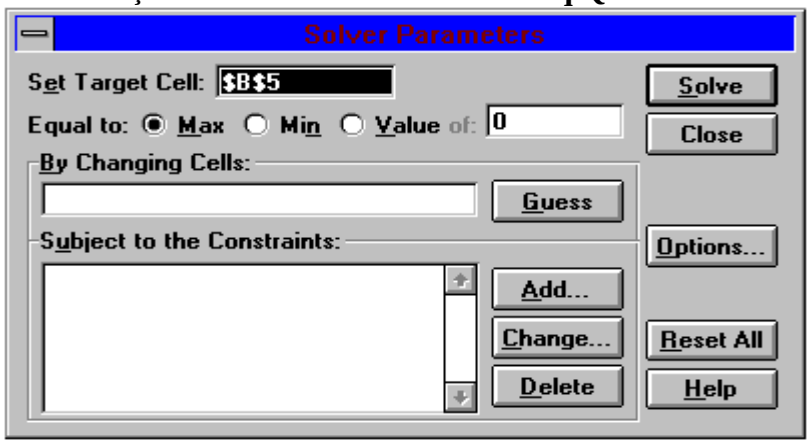

Bunu minimuma endirmək və ya problemi maksimum dərəcədə artırmaq istədiyimizi seçirik, bu halda hədəf xananı (məqsədi) *max* təyin edirik. Nəzərə almalıyıq ki, *"Dəyər:"* üzərinə klikləməklə, hədəf xana üçün müəyyən edilmiş dəyəri əldə edəcək nəticəni tapmaq üçün *həlledicidən* istifadə edə bilərik [2]. Sonra *həlledicinin* dəyişməsini istədiyimiz xanaların diapazonunu, qərar dəyişənlərini daxil edirik. Ağ xanaya klikləyib, B9 və B10 xanalarını seçirik. Nəzərə almalıyıq ki, *"Təxmin et"* düyməsini klikləməklə, hansı xanaları dəyişmək istədiyimizi təxmin etmək üçün Solveri əldə etməyə cəhd edə bilərik. Problemi məntiqi şəkildə müəyyən etdikdə, həlledici adətən bunları düzgün hesablamalıdır [6].

Şəkil 3: Məhsusiyyətlərin daxil edilməsi

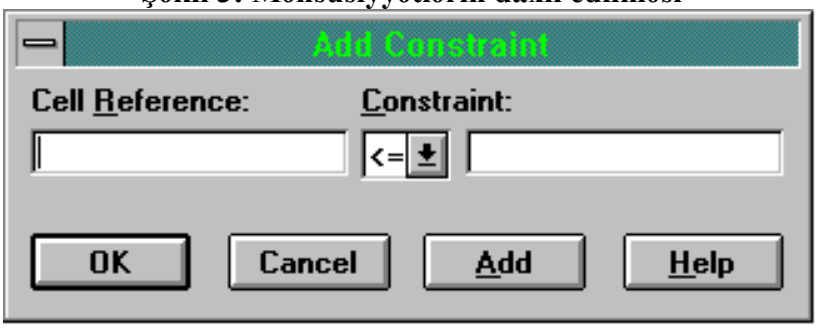

Hüceyrə istinadı məhdudiyyət düsturunu ehtiva edən xanadır, ona görə də *Plant One* məhdudiyyəti üçün *B14* daxil etmək lazımdır. *Defolt* olaraq <= seçilir, lakin digər məhdudiyyət növlərinin siyahısını açmaq üçün aşağı açılan oxu klikləməklə bunu dəyişmək olar. Sağ tərəfdəki ağ qutuda, birinci məhdudiyyət üçün *C14* xanası olan RHS dəyərini ehtiva edən xana istinadını

daxil edirik. Daha sonra qeyri-mənfi məhdudiyyətləri daxil edib, sonra qalan məhdudiyyətləri əlavə etmək üçün *"Əlavə et"* düyməsini klikləyirik.

Bütün məhdudiyyətləri əlavə etdikdən sonra "*OK*" düyməsini basırıq. Bu zaman Solver qutusu şəkil 4-də göstərildiyi kimi görünür.

Şəkil 4: Tamamlanmış həlledici dialoq qutusu

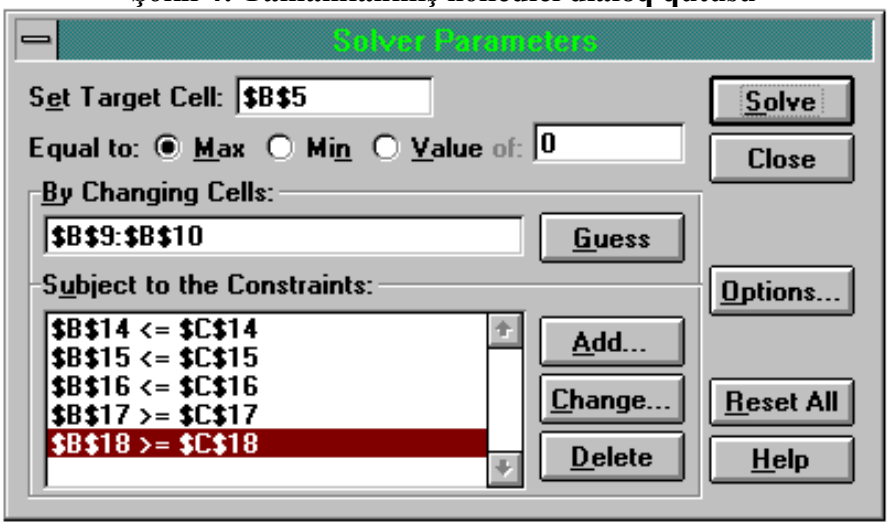

"Həll et" düyməsini klikləməzdən əvvəl LP-ləri yerinə yetirərkən *seçimlərə* daxil olmaq və "Xətti modeli fərz et" qutusunu yoxlamaq lazımdır. Bunu etmək, Solverin problemin həllini tapması üçün tələb olunan müddəti sürətləndirə bilər və əslində bu, həm də düzgün nəticəni təmin edəcək və ən əsası müvafiq həssaslıq hesabatını təqdim edəcəkdir. Bu seçimi seçdikdən sonra *"Həll et"* düyməsini klikləməyə və *həlledicinin* qapı və pəncərələr üçün optimal dəyərləri tapmasına baxmaq lazımdır. Bunu etdikdə, ekranın aşağı hissəsində Excel həlledicinin gedişatı haqqında məlumat verəcək, sonra optimal həll yolu tapdıqdan sonra şəkil 5-də göstərilən dialoq qutusu görünür [7].

Dözümlülük seçimi yalnız tam ədəd proqramları (IP) üçün tələb olunur və *həlledicіyə* təyin etdiyimiz dözümlülük daxilində "tam ədədə yaxın" dəyərlərdən istifadə etməyə imkan verir və bu, IP hesablamalarını sürətləndirməyə kömək edir. *İterasiya nəticələrini göstər* qutusunun yoxlanılması hesablamanın hər bir addımını görməyə imkan verir, lakin model mürəkkəbdirsə, bu, həddindən artıq uzun müddət çəkə bilər. Qərar dəyişənləri ilə obyektiv dəyər arasında böyük fərq varsa, avtomatik ölçmədən istifadə faydalıdır.

Şəkil 5: Solverin nəticəsi

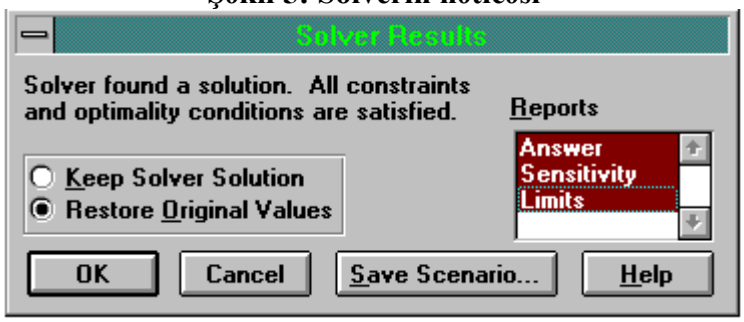

Təxminlər, törəmələr və axtarış həlledicinin əsas mümkün həlli tapmağa yanaşma tərzinə, həlledicinin məqsəd və məhdudiyyətlərin qismən diferensiallarını necə tapmasına və həlledicinin növbəti iterasiya üçün hansı yolu axtaracağına necə qərar verdiyinə təsir göstərir. Əsasən seçimlər həlledicinin yaddaşdan necə istifadə etdiyinə və etdiyi hesablamaların sayına təsir göstərir. Əksər LP problemləri üçün onlar ən yaxşı standart dəyərlər olaraq qalır [1].

"Modeli saxla" düyməsi çox faydalıdır, xüsusən də modeli adlandırılmış fayl kimi saxladıqda. Bu düyməni klikləməklə, dəyişən xanaların cari qiymətlərinə ad təyin etməyə imkan verir. Bu seçim daha sonra müxtəlif mümkün alternativ nəticələr üzrə əlavə "nə olarsa" təhlilini aparmağa imkan verir [3].

Yekun olaraq, Excel Solver istifadəçilərə xətti proqramları araşdırmağa imkan verən sadə, lakin effektiv vasitə təqdim edir. Solver, yüzlərlə dəyişən və məhdudiyyəti ehtiva edən böyük problemlər üçün istifadə oluna bilər və bunları nisbətən tez yerinə yetirir, lakin kiçik illüstrativ problemlərdən istifadə edən tədris vasitəsi kimi o, çox güclüdür.

Nəticə

Optimallaşdırma məsələlərinin həlli məqsədilə Microsoft Excel-də xətti proqramlaşdırma (LP) məsələlərinin tətbiqi güclü və effektiv vasitədir. İstifadəçilər sadə və istifadəsi asan interfeysə malik Excel Solver əlavəsi ilə dəyişənləri, məhdudiyyətləri və məqsəd funksiyalarını təyin etmək imkanına malikdirlər.

Excel-in daha mürəkkəb və ya geniş LP məsələləri üçün istifadəsi çoxlu üstünlüklər təklif etməsinə baxmayaraq, bir sıra məhdudiyyətlərlə gəlir. Əhəmiyyətli miqdarda emal tələb edən müstəsna dərəcədə nəhəng verilənlər toplusu və ya çox mürəkkəb modellərlə işləyərkən, Solver əlavəsi çətinliklərlə üzləşə bilər. Bu kimi vəziyyətlərdə həllə çatmaq üçün lazım olan vaxt kifayət qədər az ola bilər və Həllçi, xüsusən son dərəcə qeyri-xətti və ya kütləvi tam

ədəd proqramlaşdırma problemləri ilə məşğul olan zaman həmişə ən yaxşı cavabı müəyyən etməyə bilər. Excel daha güclü alətlər və ya mütəxəssis optimallaşdırma həllediciləri tələb edən yüzlərlə dəyişən və məhdudiyyətlə problemlərin həlli üçün ideal olmaya bilər. Excel bir çox ümumi LP məsələlərini səmərəli şəkildə həll etməyə qadirdir, lakin mürəkkəb problemlərin həlli üçün o qədər də uyğun olmaya bilər.

Qeyri-xətti, çoxməqsədli və ya dinamik optimallaşdırma məsələlərinin həllinə gəldikdə, istifadəçilər xətti problemlərin həllində effektiv olmasına baxmayaraq, Excel-i yorucu bir vasitə kimi görə bilərlər. MATLAB, Python (Pulp və SciPy kimi kitabxanalarla) və ya Gurobi və AMPL kimi xüsusi optimallaşdırma platformaları artan modelləşdirmə imkanlarına və daha böyük hesablama qabiliyyətinə görə bu növ işlərə daha uyğun ola bilər. MATLAB və Python xüsusi proqram təminatı nümunələridir.

Yekun olaraq, Excel üçün Solver əlavəsi xətti proqramlaşdırma problemlərinin həlli üçün əla vasitədir. O, istifadəçi dostu interfeysə, çevik dizayna və geniş optimallaşdırma xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu, həm sərfəli, həm də müəssisələr və sürətli cavablar axtaran insanlar üçün uyğun olan alternativdir. Kiçikdən orta səviyyəyə qədər olan vəziyyətlər üçün uyğundur. Daha böyük və ya daha mürəkkəb olan LP məsələlərini həll etmək üçün daha ixtisaslaşmış optimallaşdırma texnologiyalarından istifadə etmək vacib ola bilər.

İşin mənfi tərəfi odur ki, hər bir iterasiyada yaradılan cədvələ baxa bilmək lazımdır. Buna görə də tələbələrinin LP-nin əl metodlarında bacarıqlı olmasını istəyən müəllimlər Solveri, məsələn, Lindodan daha az üstün görəcəklər. Bununla belə, Lindo ilə müqayisədə Solver, üstün nəticələr toplusu və həssaslıq hesabatları yaradır və elektron cədvəl xarakterinə görə, tələbəyə məhdudiyyətlərə və ya məqsəd funksiyasına edilən hər hansı dəyişikliyin təsirini çox tez müşahidə etməyə imkan verir.

Bu, xüsusilə nəzərə çarpır, çünki model tərtibatı model nəticələri ilə eyni vaxtda asanlıqla əldə edilə bilər. Bunlar sadəcə siçan ilə sadə bir kliklə əldə edilə bilən bitişik iş vərəqlərində yerləşdirilir. Ümumiyyətlə, çoxlu sayda tələbələrə tanış olan Excel-dən istifadə xətti proqramlaşdırmanın öyrədilməsi üçün zəngin mühit təmin edir və bu, tələbələrə öz modellərini strukturlaşdırılmış, lakin çevik şəkildə araşdırmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. *Dantzig, G. B. (2020). "Linear Programming and Extensions." Princeton University Press.*
2. *Frederick Hillier & Gerald Lieberman (1995) "Introduction to Operations Research", sixth edition, McGraw-Hill.*

3. *George B. Dantzig (1963) "Linear Programming and Extensions", Princeton University Press, Princeton, N.J.*
4. *Microsoft. (2020). "Solver Add-in for Excel." Microsoft Support.*
5. *Solve problems with linear programming and Excel. [Online] 2024. https://www.fm-magazine.com/issues/2019/feb/linear-programming-microsoft-excel.html.*
6. *The Cobb Group (1994) "Running Excel 5 for Windows", fourth edition, Microsoft Press.*
7. *Winston, W. L. (2020). "Operations Research: Applications and Algorithms." Cengage Learning.*

Səmədzadə L.A.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lemansmd12@icloud.com

ŞƏBƏKƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ TƏHLÜKƏLƏR

Xülasə

Məqalənin əsası informasiya təhlükəsizliyi sahəsində olan şəbəkə təhlükəsizliyini ön planda tutmaqdır. Şəbəkəyə olunan bir sıra təhdidləri və istifadə edilən təhlükəsizlik üsullarını əhatə edir. Burada əsas məqsədlərdən biri də şəbəkədə qorunub saxlanan məlumatlara hakerlərin hücumunun qarşısını almaqdır. Şəbəkə təhlükəsizliyində aparılacaq tədqiqatları üçün yeni inkişaf etdirici istiqamət təklif edir. Məqalədə məlumatların rabitəsinin təhlükəsizliyi üçün şəbəkə təklükəsizliyinin qorunması əhatə edilir.

УГРОЗЫ СЕТЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Статья подчеркивает важность безопасности сети в области информационной безопасности. Рассматриваются различные угрозы, направленные на сеть, и методы обеспечения безопасности. Основная цель — предотвратить атаки хакеров на данные, хранимые в сети. В статье рассматривается защита целостности сети для обеспечения безопасности передачи данных.

NETWORK SECURITY THREATS

Summary

This article emphasizes the importance of network security in the field of information security. It discusses various threats directed at networks and the security measures used to protect them. The main goal is to prevent hacker attacks on data stored within the network. The article covers the protection of network integrity for the security of data communications.

Açar sözlər: *şəbəkə təklükəsizliyi, təklükəsizlik təhdidləri, təhlükəsizlik tədbirləri, firewall, hücumların aşkarlanması, təhlükəsizlik səviyyəlləri*

Ключевые слова: *безопасность сети, угрозы безопасности, меры безопасности, firewall, обнаружение атак, уровни безопасности*

Key words: *network security, security threats, security measures, firewall, attack detection, security levels*

Giriş

İnformasiya təhlükəsizliyi günümüzdə sürətlə inkişaf edir. Xüsusilə müasir şirkətlər bu sahəyə daha çox diqqət yetirdiyi üçün şəbəkə təhlükəsizliyi önəmli məsələlərdən biridir. Təhlükəsizlik sistematik şəkildə təmin olunmasa, sistemə geri qaytarıla bilməyəcək zərərlər dəyə bilər. Bu cür təhlükələrin qarşısını almaq üçün proqram və aparat təminatı ilə yanaşı, istifadəçi tələblərini də nəzərə alan təhlükəsizlik tədbirləri vacibdir. Bu tədbirlərdən bəzilərinə firewall, antivirus proqramları və digər alətləri nümunə göstərə bilərik [1].

Şəbəkədə istifadə olunan resursların gizliliyi qorunmalı və istifadəyə açıq olması təmin edilməlidir. Şəbəkə üzərində yaranan təhdidlər müxtəlif səbəblərdən qaynaqlana bilər. Bunlar arasında zərərli proqramlar, xidmətin kəsilməsi, fişinq hücumları, ortadan adam (MITM) hücumları və s. vardır.

Şəbəkə təhlükəsizliyi, şəbəkələrdə baş verən təhdidlərin qarşısını almağa yönələn tədbirlərdən ibarətdir. Bu tədbirlərin düzgün və effektiv şəkildə tətbiq edilməsi, məlumatların icazəsiz şəxslər tərəfindən əldə edilməsinin qarşısını alır. Hər bir şirkət, rəqabət gücünü qorumaq və müştəri etibarını saxlamaq üçün məlumatlarının gizliliyini təmin etməlidir. Əks halda, məxfilik pozularsa, məlumatların itirilməsi, gizliliyin pozulması və şirkətin dəyərinin ciddi şəkildə azalması ilə nəticələnə bilər. Buna görə də, bu yazıda şəbəkə təhlükəsizliyi və həyata keçiriləcək təhlükəsizlik tədbirləri ətrafında geniş müzakirə aparılacaq və təhlil ediləcək [2].

Məqsəd

Bu məqalənin əsas məqsədi şəbəkə təhlükəsizliyini təhdid edən riskləri araşdırmaq və onlara qarşı həll yolları tapmaqdır. Bugünkü gündə informasiya təhlükəsizliyi sahəsi sürətlə irəliləyir. Lakin bu inkişaf ilə yanaşı, şəbəkələrdəki məlumatlara qarşı qeyri-qanuni müdaxilələr də artır. Bu məqalədə əsas məqsəd, belə təhlükələri müəyyənləşdirib, onların qarşısını almaq üçün atılacaq addımları müəyyənləşdirməkdir.

Metodlar

Təhlükəsizlik təhdidləri:

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində indiyə qədər çoxsaylı tədqiqatlar və araşdırmalar aparılıb. Bunun əsas səbəbi, bu sahədə təməl sayılan bəzi vacib tələblərin mövcudluğudur. Şəbəkədə baş verən təhlükəsizlik təhdidləri ilə daha yaxından tanış olmağa ehtiyac var. Təhlükəsizlik təhdidləri dedikdə, məlumatların icazəsiz şəkildə əldə edilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən hücumlar nəzərdə tutulur. Bu hücumlar bir neçə fərqli növə ayrılır:

I. Şəbəkə resurslarına icazəsiz daxil olma;
II. Məlumatların icazəsiz şəkildə dəyişdirilməsi;

III. Əməliyyatların davam etməsinə mane olan hücumlar.

Şəbəkə resurslarına qeyri-qanuni giriş dedikdə, şəbəkə sistemlərində qoyulan parolların və digər qoruma tədbirlərinin aşılaraq icazəsiz girişin həyata keçirilməsi başa düşülür. Hücumlar yalnız məlumatların ələ keçirilməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin onların məhv edilməsi də mümkündür. Bu cür halların baş verməsi şəbəkəyə ciddi ziyan vuraraq, məlumatların itkisinə səbəb ola bilər. Şəbəkədəki təhlükəsizlik təhdidlərini iki əsas növə ayırmaq olar: məntiqi hücumlar və resurs hücumları.

Məntiqi hücumlar, sistemin zəif tərəflərini aşkar edərək, icazəsiz şəkildə həmin sistemlərə giriş əldə etməyə yönəlir. Resurs hücumları isə şəbəkə resurslarının istifadəsini tükətməyə, onları işə salmağa imkan verməməyə yönəlir [3]. Bu təhlükəsizlik təhdidləri və hücumlar, şəbəkə üzərindəki məlumatların daha yaxşı qorunmasını təmin etmək üçün mövcuddur. Aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar, şəbəkə təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi və yeni müdafiə üsullarının tapılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmasına şərait yaradır.

Təhlükəsizlik tədbirləri:

Təhlükəsizlik tədbirləri dedikdə, şəbəkədəki məlumatların qorunmasını və bütövlüyünün təmin edilməsini nəzərdə tuturuq. Hər bir məlumatın təhlükəsizliyini qorumaq üçün müxtəlif planlama və metodlar tətbiq olunur. Şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas addımlar mövcuddur ki, bunlar da müxtəlif təhlükəsizlik divarları (firewall-lar), müdaxilənin aşkar edilməsi və qarşısının alınması sistemləri (IDS/IPS), antivirus proqramları və anti-spam filtrasiyası kimi önləyici tədbirləri əhatə edir [4]. Bu təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi ilə bərabər bəzi risklər də ortaya çıxır. Lakin məqsəd bu riskləri mümkün qədər azaltmaqdır. Riskləri minimuma endirmək üçün atılacaq bəzi mühüm addımlar aşağıdakılardır:

1. Şəbəkə komponentlərinin autentifikasiyası və güclü qorunması;
2. Şəbəkədəki dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və təhlil etmək;
3. Dəyişikliklərə vaxtında müdaxilə edərək, problemləri həll etmək.

Şəbəkə təhlükəsizliyinin davamlılığını təmin etmək üçün mütəmadi olaraq izləmə və təmir işləri aparılmalıdır. Bundan əlavə, mümkün olan təhlükələri aşkar edib, onları aradan qaldırmaq məqsədilə daima risklərin qiymətləndirilməsi önəmlidir [5]. İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə əsasən üç əsas təhlükəsizlik səviyyəsi mövcuddur və bunlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. **İnfrastruktur təhlükəsizliyi:** Bu, şəbəkə xidmətlərinin və tətbiqlərinin əsas təhlükəsizliyini təmin edən infrastrukturdan ibarətdir. Məsələn:

- Açarlar və serverlər;
- Ethernet bağlantıları;

- WAN əlaqələri və s.

2. **Xidmətlərin təhlükəsizliyi:** Bu səviyyə, istifadəçilərə təqdim edilən xidmətlərin təhlükəsizliyini qorumağa yönəlir. Məsələn:

- Wi-Fi xidmətləri;
- Pulsuz zəng xidmətləri;
- ATM və IP xidmətləri.

3. **Tətbiqlərin təhlükəsizliyi:** Bu, istifadəçilərin istifadə etdiyi proqramların təhlükəsizliyini təmin edir. Məsələn:

- E-poçt xidmətləri;
- Elektron ticarət platformaları.

Firewall-ların əsas rolu şəbəkə istifadəçilərini xarici təhdidlərdən qorumaqdır. Şəbəkə interfeysində yerləşdirilən firewall, hansı məlumatların şəbəkəyə daxil olmasına icazə verəcəyini və hansılarının qadağan olunacağını müəyyən edir [6]. Bu məlumatlar əsas üstünlüyü şəbəkəyə qeyri-qanunu girişin qarşısını almaqdır. Hücumlar viruslar, troyanlar şəbəkə vasitəsi ilə yayılırlar və bunun əlehinə çıxmaq üçün xususi tədbirlər görmək lazımdır.

Bu tədbirləri 3 mərhələdə apara bilərik:

1. Qoruma: Konfiqurasiyanın düzgün şəkildə aparılması;
2. Aşkarlama: Baş verən dəyişikliyi aşkat etmək üçün diqqətlə izləməliyik [8];
3. Reaksiya: Hər hansı problem aşkar edilərsə, dərhal müdaxilə etmək.

Bu cür baş verən hücumların qarşısını almaq üçün bir üsuldan istifadə etmək təhlükəli hal yarada bilər. Bunun üçün şəbəkədəki təhlükələrə qarşı gəlmək məqsədi ilə şəbəkə təhlükəsizliyi üsullarından istifadə edilir.

Bu üsullardan bir neçəsi aşağıdakılardır:

1. Baş verə biləcək risklərin və gücsüzlərin müəyyənləşdirilməsi və düzgün nəzarətin yaradılması;
2. İstifadəçilərin, şirkətlərin şəbəkə mühitlərini düzgün təkminləşdirmək;
3. İnternet protokolları ünvanları və s. hallar üçün şəbəkələrin optimallaşdırılması;
4. Təhlükəsizlik hallarının müvafiq olaraq qeydə alınması üçün təkliflər;
5. Fərqli səviyyələrdə yerində və ya əksinə dövri təlim;
6. Güclülük dərəcəsini müəyyən etmək üçün təhlükəsizlik sistemlərini məğlub etmək.

Nəticə

Şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi həm daxili, həm də xarici hücumlardan qorunmanı əhatə edir. Təhlükəsizlik, şəbəkədəki məlumatların məxfiliyini qorumaq, bütövlüyünü təmin etmək və istifadəçilərin onlara asanlıqla daxil olmasını təmin etmək məqsədi güdür. Bu məqsədlərə çatmaq

üçün bir sıra tədbirlər və metodlar təklif edilmiş və təsdiqini tapmışdır. Şəbəkə təhlükəsizliyi düzgün şəkildə qurulmuş və tətbiq olunmuş komponentlərdən ibarətdir. Bunlar arasında firewall-lar, müdaxilə aşkarlama sistemləri (IDS) və digər müvafiq təhlükəsizlik vasitələri yer alır. Əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş təhlükəsizlik tədbirləri, şəbəkə təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirir və riskləri azaldır. Şirkətlər və təşkilatlar öz məlumatlarının təhlükəsizliyini artırmaq üçün müvafiq protokollar və təlimatlar tətbiq etməlidir. Eyni zamanda, şəbəkə təhlükəsizliyi üçün istifadə olunan avadanlıqların keyfiyyəti və düzgün konfiqurasiyası böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki yanlış qurulmuş avadanlıqlar şəbəkənin təhlükəsizliyini zəiflədə bilər. Effektiv şəbəkə təhlükəsizliyi, qeyri-qanuni girişləri müvəffəqiyyətlə bloklayaraq və şəbəkədəki məlumatları qoruyaraq, şəbəkə üzərindəki təhlükələri minimuma endirir. Bu tədbirlər şəbəkənin ümumi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *S. Tayal, N. Gupta, P. Gupta, D. Goyal, and M. Goyal, "A Review paperon Network Security and Cryptography." Advances in Computational Sciences and Technology, vol. 10 (5), pp. 763-770, 2017.*
2. *R. Khan, and M. Hasan, "Network threats, attacks and security measures: A review." International Journal of Advanced Research in Computer Science, vol. 8 (8), pp. 116-120, 2017.*
3. *A. Tayal, N. Mishra, and S. Sharma, "Active monitoring & postmortem forensic analysis of network threats: A survey." International Journal of Electronics and Information Engineering, vol. 6 (1), pp. 49-59, 2017.*
4. *S. Rathore, P. K. Sharma, V. Loia, Y.-S. Jeong, and J. H. Park, "Social network security: Issues, challenges, threats, and solutions." Informationsciences, vol. 421, pp. 43-69, 2017.*
5. *H. I. Kobo, A. M. Abu-Mahfouz, and G. P. Hancke, "A survey on software-defined wireless sensor networks: Challenges and design requirements." IEEE access, vol. 5, pp. 1872-1899, 2017.*
6. *D. Barrera, I. Molloy, and H. Huang "Standardizing IoT network security policy enforcement," In: Workshop on Decentralized IoT Security and Standards (DISS). p 6, 2018.*

Abaslı G.İ.
Azərbaycan Tibb Universiteti
gulabas52@gmail.com

BÖYRƏK XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ KREATİNİN, SİDİK CÖVHƏRİ VƏ SİDİK TURŞUSU KİMİ MARKERLƏRİN ƏLAQƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Böyrək xəstəliklərinin erkən mərhələdə aşkar edilməsi və onların müalicə proseslərinin düzgün izlənməsi üçün kreatinin, sidik cövhəri, sidik turşusu kimi biokimyəvi markerlərin rolu əvəzsizdir. Əldə edilən nəticələr, klinik praktikada böyrək xəstəliklərinin daha effektiv idarə olunmasına yönəldilir. Tədqiqat işinin əsas məqsədi biokimyəvi metodlar vasitəsilə müxtəlif mənşəli böyrək xəstəliklərinin yaranma səbəblərini aydınlaşdırmaqdır. Tədqiqata daxil etdiyimiz 45 nəfər 30-80 yaş aralığındadır. Bu şəxslər 3 qrupda təsnif edilib. Tədqiqat işi biokimyəvi və immunoferment analiz üsulu ilə aparılmışdır.

ИЗУЧЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МАРКЕРОВ, ТАКИХ КАК КРЕАТИНИН, МОЧЕВАЯ КИСЛОТА И МОЧЕВИНА ПРИ ЗАБОЛЕВАНИЯХ ПОЧЕК.

Резюме

Роль биохимических маркеров, таких как креатинин, мочевина и мочевая кислота, незаменима для раннего выявления заболеваний почек и правильного контроля процессов их лечения. Полученные результаты направлены на более эффективное лечение заболеваний почек в клинической практике. Основной целью научно-исследовательской работы является выяснение причин заболеваний почек различного генеза с помощью биохимических методов. В исследование были включены 45 человек в возрасте от 30 до 80 лет. Эти люди были разделены на три группы. Исследования проводились с использованием методов биохимического и иммуноферментного анализа.

CORRELATED STUDY OF MARKERS SUCH AS CREATİNİNE, UREA AND URİC ACİD İN KİDNEY DİSEASES

Summary

The role of biochemical markers such as creatinine, urea, and uric acid is indispensable for the early detection of kidney diseases and proper monitoring of their treatment processes. The results obtained are aimed at more effective management of kidney diseases in clinical practice. The main goal of the research work is to clarify the causes of kidney diseases of various origins through biochemical methods. The 45

people we included in the study are between the ages of 30 and 80. These individuals were classified into 3 groups. The research work was conducted using biochemical and immunoenzymatic analysis.

Açar sözlər: *böyrək, kreatinin, sidik turşusu, sidik cövhəri, qalıq azotu, sistatin C, KİM1*

Ключевые слова: *почки, креатинин, мочевая кислота, мочевина, остаточный азот, сестатин C, KIM1*

Key words: *kidney, creatinine, uric acid, urea, BUN, cystatin C, KİM1*

Böyrək xəstəlikləri, böyrəklərin normal struktur və funksiyalarının pozulması ilə xarakterizə olunan, müxtəlif etioloji və patofizioloji səbəblərdən irəli gələn və orqanizmin homeostazını qoruma qabiliyyətini zəiflədən bir qrup xəstəliklərdir. Böyrəklər, orqanizmin həyati funksiyalarını tənzimləyən, xüsusilə qan təzyiqinin idarə olunması, maddələr mübadiləsinin düzgün aparılması, elektrolit balansının qorunması və zəhərli maddələrin xaric edilməsi kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Bu səbəbdən, böyrək funksiyalarının pozulması orqanizmin digər sistemlərində də ciddi problemlər yaradır. Azərbaycanda böyrək xəstəliklərinin yayılma səviyyəsi getdikcə artmaqdadır və bu, yalnız tibbi deyil, həm də sosial-iqtisadi sahədə böyük bir problemə çevrilib.

Ümumilikdə, Azərbaycanda müxtəlif böyrək xəstəliklərindən əziyyət çəkən insan sayının hər il artdığı müşahidə edilir. 2020-ci ildə aparılan araşdırmalar nəticəsində ölkə əhalisinin təxminən 15%-i (2 milyon nəfərdən çoxu) müxtəlif böyrək xəstəliklərindən əziyyət çəkdiyi məlum olub. Böyrək xəstəliklərinin ən çox rast gəlinən növləri arasında xroniki böyrək xəstəliyi, böyrək çatışmazlığı, glomerulonefrit və böyrək daşları yer alır. Xroniki böyrək xəstəliyi isə xüsusilə ciddi problemdir və bu xəstəliyin inkişafı çox vaxt ağrısız və heç bir simptom olmadan irəliləyir, nəticədə xəstələr erkən mərhələdə diaqnoz qoyulmadığı üçün böyrək funksiyalarının itirilməsi ilə üzləşirlər. Xronik böyrək xəstəliyi (XBX) yumaqcıq filtrasiyasının sürətinin uzun müddət azalması, böyrəklərdən xarici mühitə natrium, kalium kationlarının, hidrogen və digər ionların ekskresiyasının zəifləməsi, eləcə də metabolik asidoz, azotemiya ilə səciyyələnən patoloji vəziyyətdir. Xronik böyrək çatışmazlığı (XBÇ) yumaqcıq filtrasiyasının sürətinin uzun müddət azalması, böyrəklərdən xarici mühitə natrium, kalium kationlarının, hidrogen və digər ionların ekskresiyasının zəifləməsi, eləcə də metabolik asidoz, azotemiya ilə səciyyələnən patoloji vəziyyətdir [1, s. 222]. Kəskin böyrək çatışmazlığının (KBÇ) rastlanma tezliyi ümumi populyasiyada il ərzində 0.1% olaraq göstərilir. Bu xəstələrin təqribən 50%-də hemodializə göstəriş olur. Bütün hospitalizasiya olunmuş xəstələrin 3-7%-də, reanimasiya şöbələrində müalicə alan xəstələrin 25-30%-də KBÇ aşkar

edilir. Etioloji amildən asılı olaraq xəstələrin 5-10%-də böyrək fəaliyyəti bərpa olunmur və xəstələr son dövr böyrək çatışmazlığı diaqnozu ilə əvəzedici terapiya (dializ və ya transplantasiya) alırlar [2, s.417]. Yanaşı olaraq patoloji hamiləlik hipertoniya xəstəliyi, qlomerulonefrit və böyrək çatışmazlığının inkişafına şərait yaradır, belə ki, xroniki böyrək xəstəliklərinin, o cümlədən pielonefritin kəskinləşməsinə səbəb olur. Normal hamiləlik böyrəklərdə və sidik yollarında bir sıra funksional və morfoloji dəyişikliklər törədir. Bu zaman yumaqcıq filtrasiyası və yumaqcıqlarda qan cərəyanı güclənir, qanda azot qalıqlarının (kreatinin, sidik cövhəri, sidik turşusu) konsentrasiyası azalır [3, s.163].

Böyrək xəstəliklərinin inkişafında bir neçə əsas risk faktorları mövcuddur. Bunlar arasında ən mühüm amillərdən biri diabet və yüksək qan təzyiqidir. 2022-ci ildə Azərbaycanda diabet xəstələrinin sayı 300 min nəfəri keçmişdir və bu xəstələrin əksəriyyəti böyrək funksiyasının azalması ilə qarşılaşır. Ürək-damar patologiyası və şəkərli diabet zamanı böyrək zədələnməsi olan xəstələrdə riskin qiymətləndirilməsi, onların aparılması taktikası və strategiyasının işlənib hazırlanması üçün onun erkən aşkar edilməsi tələbatı yaranır [4, s.9]. Xroniki böyrək çatışmazlığında qanda əvvəl sidik cövhəri, sonra sidik turşusu, onun ardınca kreatinin artmağa başlayır. Qanda sidik cövhərinin artması onun sidiklə xaric olmasının azalması ilə müşayiət olunur [5, s. 356]. Digər risk amilləri arasında qeyri-sağlam həyat tərzi, düzgün qidalanmama və irsi meyllər də önəmli rol oynayır. Bu risk faktorlarının mövcudluğu böyrək xəstəliklərinin artmasına və bu sahədə müalicə ehtiyacının çoxalmasına səbəb olur.

Son statistikaya görə, Azərbaycanda hər 100 min nəfərə təxminən 150 dializ xəstəsi düşür. Bu rəqəm, böyrək çatışmazlığının təmamilə irəliləmiş mərhələlərə çatmış xəstələrin sayının artdığını göstərir. Dializ, böyrək funksiyasının itirildiyi və orqanizm üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən funksiyaların bərpa edilməsinin mümkün olmadığı vəziyyətlərdə həyata keçirilir.

Böyrək xəstəliklərinin qarşısını almaq və müalicəsini effektiv şəkildə təmin etmək üçün həm müasir tibbi yanaşmaların tətbiqi, həm də əhali arasında maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Böyrək xəstəliklərinin erkən mərhələlərdə aşkarlanması üçün mütəmadi tibbi müayinələr və risk qruplarının müəyyən edilməsi önəmlidir. Bu sahədəki müsbət irəliləyişlərə baxmayaraq, Azərbaycanda hələ də böyrək xəstəliklərinin erkən diaqnozu və profilaktikasına dair ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Böyrək xəstəliklərinin müalicə metodlarının inkişafı, müasir dializ texnologiyalarının tətbiqi və səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi bu xəstəliklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatımızın məqsədi böyrək xəstələrində spesifik markerlərin biokimyəvi metodlar vasitəsilə təyini edilməsi və bu markerlərin qanda səviyyəsinin xəstəliklərin inkişafına və müalicəsinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Material və metodika: Tədqiqat işimizə daxil etdiyimiz 45 nəfəri 3 qrupda təsnif etmişik. Qruplara daxil etdiyimiz şəxslərin yaş aralığı 30-80-dir. Qruplardan birincisi 10 nəfərdən ibarət praktiki olaraq sağlam olan şəxlərin daxil olduğu kontrol qrupudur. İkinci qrupa daxil olan 20 nəfər dializ alan böyrək xəstələridir. Üçüncü qrup isə 15 nəfərdən ibarət hemodializ almayan xronikiböyrək xəstələrinin daxil olduğu qrupdur. Böyrəklərin funksional vəziyyətini və böyrək xəstələrinin ağırlıq dərəcəsinin qiymətləndirmək məqsədilə qan serumunda sidik cövhərinin və kreatininin səviyyəsi təyin edilmişdir. Kreatinin və sidik cövhərinin təyini "Lachema" firmasının reaktiv dəstinin vasitəsilə kinetik üsulla aparılmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi: Hemodializ almayan xroniki böyrək xəstəliyi (XBX) olan şəxslərdə kreatininin konsentrasiyası 2,5 dəfə, sidik cövhəri 3,1 dəfə, sistatin C 2,0 dəfə, sidik turşusu 21,5%, KİM1 isə 2,97 dəfə kontrola nisbətən statistik baxımdan əhəmiyyətli artmışdır. Hemodializ alan böyrək xəstələrində kreatininin konsentrasiyası 11.4 dəfə, sidik cövhəri 5,8 dəfə, sistatin C 3,9 dəfə, sidik turşusu 81,6%, KİM1 isə 7,3 dəfə kontrola nisbətən artmışdır və bu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

Müqayisəli analizin nəticələrinə görə, hemodializ alan XBX olan xəstələrdə böyrəklərin funksional fəaliyyətinin göstəriciləri hemodializ almayan xəstələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır, bu artım kreatinin üçün 4,6 dəfə, sidik cövhəri üçün 92%, sistatin C üçün 90,0%, sidik turşusu üçün 49,5%, KİM1 üçün 2,5 dəfə təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat

1. *A.M.Əfəndiyev, A.Ə.Eyyubova, A.N.Qarayev. Patoloji və klinik biokimya. Bakı – 2019, Təbib nəşriyyatı, 476 səh.*
2. *A.M.Bağırov. Urologiya. Bakı – 2020, Şirvan nəşr, 453 səh.*
3. *F.H.Babayev, S.N.Alimetov, M.R.Calalov. Böyrək xəstəliklərinin diferensial diaqnostikası. Bakı – 2024, Təbib nəşriyyatı, 212 səh.*
4. *F.Ç.Alməmmədov, "Kardiorenal sindrom: diaqnostika və müalicənin əsas problemləri"// Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri jurnalı. №2. Bakı – 2019.*
5. *S.N.Alimetov, Ş.S.İbrahimova, S.R.Muradova. Böyrək xəstəlikləri. II nəşr, Dərslik. Bakı "Elm və Təhsil", 2013. - 392 səh.*

Almazova P.H.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
pakiza-mct@mail.ru

MÜASİR MUZEY MENECMENTİ – YENİ AXTARIŞLAR

Xülasə

Məqalədə əsasən Azərbaycanda muzey menecmenti anlayışının meydana gəlməsi, istifadəsi və yeni axtarışlar nəzərdən keçirilir. Muzey sahəsində planlaşma texnologiyasının yaradılması, muzey personalının idarə edilməsi, muzeydə informasiya menecmentinin istifadə istiqamətləri təhlil edilir. Muzeydə düzgün strategiya, doğru məqsəd müəyyən etmək menecment strategiyasına sahib olan muzey müəssisəsinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Muzeyin məqsədli idarə edilməsi, muzeyin fəaliyyətinin planlaşdırılması, o cümlədən strateji planlaşdırma, marketinqin imkanlarından faydalanaraq muzey xidmətlərinin daha geniş bir kütləyə çatdırılması, muzeyin gəlirlərinin, muzey ziyarətçilərinin sayının artırılması, muzey xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu qəbildən olan bir çox zəruri məsələlər əhatə olunur.

СОВРЕМЕННЫЙ МУЗЕЙНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ – НОВЫЕ ПОИСКИ

Резюме

В статье в основном рассматривается возникновение, использование и новые поиски концепции музейного менеджмента в Азербайджане. Анализируются создание технологий планирования в музейной сфере, управление персоналом музея и направления использования информационного менеджмента в музеях. Разработка правильной стратегии и определение четких целей создают основу для формирования музейного учреждения с менеджмент-стратегией.

Целенаправленное управление музеем, планирование его деятельности, включая стратегическое планирование, использование возможностей маркетинга для более широкого охвата аудитории с помощью музейных услуг, увеличение доходов музея, увеличение числа посетителей музея, повышение качества музейных услуг и решение множества других важных вопросов охватываются в статье.

MODERN MUSEUM MANAGEMENT – NEW RESEARCH

Summary

The article primarily examines the emergence, use, and new searches for the concept of museum management in Azerbaijan. It analyzes the creation of planning technology in the museum field, the management of museum personnel, and the directions for the use of information management in museums. Developing a proper

strategy and setting clear goals creates the foundation for the formation of a museum institution with a management strategy.

Effective management of a museum, planning its activities, including strategic planning, utilizing marketing opportunities to reach a wider audience with museum services, increasing the museum's revenues, increasing the number of museum visitors, improving the quality of museum services, and addressing many other essential issues are covered.

Açar sözlər: *muzey, menecment, personal, informasiya menecmenti, muzey saytı, multimedia*

Ключевые слова: *музей, менеджмент, персонал, информационный менеджмент, музейный сайт, мультимедиа*

Key words: *museum, management, personnel, information management, museum site, multimedia*

Giriş

Muzey sahəsi müasir cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının ən mühüm sahələrindən biridir. İfaçılıq sənəti, qalereya biznesi, moda, sənətkarlıq, nəşriyyat və digər ənənəvi mədəniyyət müəssisələri ilə yanaşı, muzeylər yaradıcı sənayelərin intellektual tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilən ölçülməz effekt sayəsində müasir muzeylər yaradıcı sənayenin aparıcı sahələri ilə real rəqabət aparır və həyat keyfiyyətinin dəyişməsinə, mədəni identikliyin formalaşmasına, tolerant mühitin inkişafına fəal təsir göstərir.

Muzeylər öz ətrafında innovativ sfera təşkil edir, yaradıcı klasterləri dəstəkləmək üçün xüsusi layihələr hazırlayıb həyata keçirməklə, onların tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda istirahət funksiyasının inkişafına yönəlmiş proqramları öz fəaliyyətlərinə daxil etməklə, muzeylər yüksək rəqabət mühitinə daxil oldular. Bununla da, həm ixtisaslaşmış mühitdə, həm də bütövlükdə əyləncə sənayesində ziyarətçi üçün rəqabət aparmaq ehtiyacını tamamilə hiss etdilər. Bu ona gətirib çıxardı ki, muzeylər əvvəllər onlara xas olmayan çeviklik və işgüzarlığa söykənərək, mobillik - yeni resurslar, yeni tərəfdaşlar axtarmağa, muzey təcrübəsinə media texnologiyaları və kommunikasiyaları tətbiq etməyə başladılar.

Müasir dövrdə muzey işi tədricən elm, incəsənət və mədəniyyətin dinamik inkişaf edən biznes sahəsinə çevrilir. Qanunvericilik, vergi və hüquq sahəsində dəyişikliklər iqtisadi fəaliyyətin müasir şəraitinə uyğunlaşmaq üçün imkan və stimul yaradır. Bu baxımdan muzeyin idarə edilməsində yeni texnologiyaların və menecmentin inkişafı nəzərə çarpan rol alır. Bunun sayəsində bir çox muzeylər sosial-mədəni mühitdə öz missiyasını səmərəli şəkildə həyata keçirirlər.

XX əsrin sonundan "muzey işi" anlayışı artıq muzeyin keçdiyi transformasiyaları əks etdirmir. Bu daha geniş anlamda "muzey dünyası"nın yaranmasına səbəb olur. Rus muzeyşünası Yelena Mastenisa "Muzey dünyası XXI əsrdə: inkişaf vektorları" adlı məqaləsində "muzey dünyası" anlayışının tərifini, onun "daim və dinamik inkişaf edən strukturunu qeyd edərək, onun tərkib elementləri aşağıdakı kimi vermişdir:

- maddi məkan (qiymətli və əhəmiyyətli tarix, mədəniyyət, təbiət obyektləri, habelə onların qorunmasına töhfə verən qurumlar); [4, s.21]
- qeyri-maddi məkan (mənəvi dəyərlər, mənalar, sosial-mədəni təcrübə, ideyalar, muzey və muzey reallığı haqqında biliklər); [4, s.21]
- kommunikasiya məkanı (mədəni və sosial təcrübələr, muzey reallığının şərtləri və komponentləri)" [4, s.21].

Artıq muzey təcrübəsində "muzey və muzey tipli müəssisə" anlayışı formalaşmışdır. "Muzey tipli müəssisə" iki (bəzən daha çox) qurumun bir yerdə birləşməsi nəticəsində məktəb-muzey, teatr-muzey, muzey-emalatxana, muzey-restoran, muzey-klub, muzey-qalereya və s. yarana bilər. Yeni muzey növlərinin yaranmasına işıq salmaqla yanaşı, muzey tipli müəssisələrin başqa bir istiqamətini - fəaliyyət göstərən sənətkarlıq emalatxanaları ilə muzeylərin birləşdirildiyi "eko-muzeyləri" qeyd etmək lazımdır. Belə bir təcrübə artıq respublikamızda geniş vüsət almışdır. Abşeron yarımadasında yerləşən açıq səma altında Qala arxeoloji-etnoqrafik muzey kompleksi, Zirə Mədəniyyət Mərkəzi bu mövzuda maraqlıdır. Qala arxeoloji-etnoqrafik muzey kompleksində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş kurqanlar, ocaq izləri, qəbirlər, daş kitabələr, əlyazmalar Azərbaycanın qədim tarixindən soraq verir. Burada qədim sənətkarlıq növlərindən dulusçuluq, misgərlik, xalçaçılıq ekspozisiya sahəsində sərgilənməklə yanaşı, interaktiv tur vasitəsilə ustad dərslərin iştirakşısı olaraq muzey tamaşaçısına təqdim edilir. Qeyd etdiyimiz Zirə Mədəniyyət Mərkəzi də fəaliyyət istiqaməti baxımından maraq doğurur. Burada restoranlar, fast-food EKO kafe, cinema, quş parkı, əyləncə parkı, orxideya evi, tədris mərkəzi və eyni zamanda xalça muzeyi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, muzey dünyasının transformasiyasında aparıcı tendensiyaları nəzərə alaraq daim inkişaf edən, daha açıq və demokratik cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə yönəlmiş, qlobal dünyada modernləşmənin yeni yollarını axtaran bir qurum kimi XXI əsrin muzeyləri haqqında danışmaq olar.

Muzey sahəsində planlaşma texnologiyası

Planlaşma muzeyin müəyyən dövr üçün fəaliyyətinin istiqamətini və məzmununu müəyyən etməyə kömək edən idarəetmə vasitəsidir. Muzey təcrübəsində müxtəlif növ planlar hazırlanır və istifadə olunur. Məsələn:

- qərarlarının qəbul edilməsi səviyyəsinə görə (respublika, regional, şəhər, rayon və s. konkret təşkilatların planları, onların struktur bölmələri və fərdi planlar) planlaşma;

- vaxt ilə planlaşma - perspektiv (uzunmüddətli, ortamüddətli, qısamüddətli və cari əməliyyat).

Uzunmüddətli planlar 5 ildən artıq müddətə, ortamüddətli planlar 1 ildən 5 iləd ək olan dövrü əhatə edir, qısamüddətli planlar isə bir iləd ək müddətə illik, rüblük, aylıq tərtib edilir. Əməliyyat planlarına onillik, bir həftə və ya bir gün üçün hazırlanmış planlar da daxildir:

- **nəzərdə tutulan fəaliyyətin məzmununa görə** (yaradıcılıq, iqtisadi, sosial inkişaf planları və s.); [3, s.57]
- **direktivlik dərəcəsinə görə** (planlaşdırılan dövr haqqında bəzi ilkin fikirləri ifadə edən proqnoz planları; tövsiyələrin müəyyən edilməsini ehtiva edən tövsiyə planları; icrası məcburi olan direktiv planlar) [3, s.57].

Xüsusi plan növünə strateji və taktiki planlar daxildir. Muzey strategiyasının hazırlanması missiyanın formalaşdırılmasını, planlaşdırılan dövr üçün muzeyin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsini əhatə edir. Hazırda sosial-mədəni sferada bir neçə qrup planlaşdırma metodları hazırlansa da, onları inkişaf etdirmək və praktikada həyata keçirmək çətin olmuşdur.

Əvvəlki dövrdə tendensiyaların müəyyən edilməsi, bu tendensiyaların inkişafını müəyyən edən amilləri və bu tendensiyaların amillərinin planlaşdırılması fəaliyyət göstərəcəyi ehtimal ilə bağlı ekstrapolyasiya üsulları ilə səciyyələnirdi. XX əsrin 80-cı illərində inkişaf planlarının hədəf istiqamətini və planlaşdırma üçün tənzimləyici çərçivə yaratmaq cəhdi normativ-məqsədli planlaşdırmaya müvəffəq oldu. Göstərilən dövrdə hədəflərin əsaslandırmasında nəzərdə tutulan metod normativ metod idi. XX əsr 90-cı illərin əvvəllərindən bugünədək hədəf yönümlü planlaşdırma üsulları araşdırılır. İnkişafı proqram üsulu ilə həyata keçirilən mədəni proqramları (regional, ərazi və s.), sosial-mədəni layihələr, biznes planlar uzunmüddətli planlaşmanın əsas formasına çevrilir. Planlaşdırma göstəriciləri planlaşdırılmış tapşırıqlar və planlaşdırılan nəticələr planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Planlaşdırılan göstəricilər aşağıdakılara bölünür:

- **müəyyən etmə üsuluna görə** - normativə, yuxarı orqan tərəfindən təsdiq edilən və hesablanan, müstəqil müəyyən edilən [1, s.113];
- **məzmununa görə** - maddi, əmək, maliyyə və digər resursları xarakterizə edən resurs təminatı göstəriciləri və mədəni sərvətlərin və xidmətlərin təklif və istehlakını xarakterizə edən fəaliyyət göstəriciləri üzrə [1, s.113];
- **ifadə xarakterinə görə** - mütləq (məsələn, ziyarətçilərin sayı) və nisbi (məsələn, hər tədbirə gələn ziyarətçilərin sayı) [1, s.113].

Muzey sferasında muzeyə gələnlərin və keçirilən sərgilərin sayını xarakterizə etdikdə işin effektivliliyi, keyfiyyət səviyyəsi baxımından miqdar göstəriciləri dəyişə bilər.

Muzey planlarının işlənib hazırlanması prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, onların hər biri özünəməxsus konkret vəzifələri həll edir.

İlkin mərhələdə - təşkilati və hazırlıq prosesində icraçılar və işin vaxtı müəyyənləşdirilir, məlumat və metodik təminat seçilərək əsaslandırılır [5, s.34].

Planın bilavasitə hazırlanması ikinci mərhələdə həyata keçirilir. Burada planlaşdırılan dövr üçün məqsəd və vəzifələr, bir sıra göstəricilər seçilir və onların xüsusi dəyərləri müəyyən edilir. Həyata keçirilməsi üçün bu və ya digər mexanizmin seçilməsinin məqsədəuyğunluğu qeyd edilir. Plan əsaslandırılır və plan layihəsi tərtib edilir [5, s.34].

Üçüncü mərhələdə plan razılaşdırma və təsdiqləmə prosesindən keçir [5, s.34].

Dördüncü mərhələ ictimaiyyətin məlumatlandırılması (KİV, müxtəlif texnologiyalarından istifadə etməklə ictimaiyyətlə əlaqələr) və planın icrasına nəzarətin təşkili yolu ilə planın populyarlaşdırılmasını nəzərdə tutur [5, s.35].

Beləliklə, planlaşdırma gələcəkdə muzeyin səmərəli fəaliyyətinin və inkişafının asılı olduğu mühüm prosesdir.

Muzey personalının idarə edilməsi

Muzeydə kadrların idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, təşkilatın kadr idarəetmə sisteminin qurulmasında şəxsi amil nəzərə alınmaqla bir işçinin muzey şəraitinə uyğunlaşdırılması məsələlərinin bütün spektrini ümumiləşdirməyə və həyata keçirməyə imkan verir.

Bu gün muzeylərin, xüsusən də böyük, aparıcı, populyar muzeylərin səmərəli fəaliyyətinə imkan verəcək ixtisaslı kadrlara ciddi ehtiyac vardır. Muzeydə çalışan əməkdaşların idarə edilməsi və onlar üzərində rəhbərliyin həyata keçirilməsinin əsaslarını işə qəbul olunan yüksək dərəcəli mütəxəssisin belə bilməsi vacibdir. Bu, kadrların idarə olunmasına cavabdeh olan direktorlar, departament və şöbə rəhbərləri üçün tələbə olmalıdır. İxtisasından və vəzifə öhdəliyindən asılı olmayaraq bütün işçilər muzeyin kadr siyasətinin rəsmi prosedurlarını, habelə müvafiq qanunları bilməlidirlər.

Kadrlarla işin təşkilinə kadr siyasətinin işlənib hazırlanması, kadrların hazırlanması, seçilməsi və yerləşdirilməsi, onların qiymətləndirilməsi, yenidən hazırlanması və ixtisasının artırılması, həvəsləndirmə, motivasiyanın formalaşdırılması və inkişafı daxildir.

Kadr siyasəti ştat cədvəllərində, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi tələbləri, işçilərin həvəsləndirilməsinin qiymətləndirilməsi və təşkili ilə müəyyən edilir.

Kadr siyasəti ilk növbədə təşkilatın kadrlarının idarə olunması strategiyasının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Strateji kadrların idarə edilməsi – qurumun yaşamasına, inkişaf etdirilməsinə və uzunmüddətli məqsədlərin həyata keçirilməsinə imkan verən xarici və daxili amillərin

dinamikası nəzərə alınmaqla, onun rəqabət qabiliyyətli insan kapitalının yaradılmasının idarə edilməsidir. Kadrların strateji idarə olunmasında kadr planlaşdırması mühüm rol oynayır. Onun mahiyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- təşkilatın kadr strategiyasının işlənib hazırlanmasında, o cümlədən iş yerlərinin artırılması və kadrların peşəkar inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında;
- zəruri iş şəraitinin planlaşdırılmasında;
- hər bir vakant yer üçün və müvafiq müddət ərzində təşkilatın işçilərlə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından komplektləşdirilməsi üzrə birbaşa iş [5, s.39, 40].

Kadr planlaşdırılması qısamüddətli (iki ilədək), ortamüddətli (2-5 il) və uzunmüddətli (beş ildən çox) olaraq bölünür [5, s.40].

Hazırda muzey sahəsində qüvvədə olan peşə standartları qəbul edilmişdir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Baş mühafiz

Baş mühafiz (yaxud fond müdiri) muzey direktorunun təqdimatı ilə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən, rayon (şəhər) muzeylərində isə rayon (şəhər) regional mədəniyyət idarələri tərəfindən işə qəbul və azad edilir. Baş mühafiz (yaxud fond müdiri) öz vəzifə öhdəliklərinin icrası ilə bağlı birbaşa muzey direktoruna tabedir. Baş mühafiz (yaxud fond müdiri) muzey sərvətlərinin uçotu, mühafizəsi, konservasiya və bərpası üzrə işlərə rəhbərlik edir, bu işlərin yerinə yetirilməsinə nəzarəti özü, yaxud müvafiq şöbələrin müdirləri vasitəsilə həyata keçirir. O, həmçinin fond otaqlarına adamların buraxılmasına nəzarət edir və eksponatlardan istifadə qaydalarına riayət olunmasını həyata keçirir, açar təsərrüfatını aparır. Muzeyin fond və ekspozisiyasında yerləşən əşyaların mühafizəsinə nəzarət edir, uçot-mühafizə sənədlərinin (daxilolma kitabları, təhvil-təslim aktları, kolleksiya və topoqrafik siyahılar, inventarizasiya kitabları və s.) düzgün yazılmasını, həmçinin qorunan kolleksiyaların tərkibində və vəziyyətində olan bütün dəyişikliklərin vaxtlı-vaxtında qeydiyyata alınmasını təmin edir və s. Bunlarla yanaşı fond işçilərinin nizam-intizam, peşə təhlükəsizliyi və sağlamlıq, təhlükəsizlik texnikası və yanğından mühafizə qaydalarına riayət etmələrini nəzarətdə saxlayır. Muzeyin baş mühafizi (fond müdiri) fondların uçot və mühafizəsi qaydalarının pozulması, oğurluq və ya fondların məhv edilməsi hallarına qarşı vaxtlı-vaxtında lazımi tədbirlər görmədikdə müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq maddi və mənəvi məsuliyyət daşıyır [6, s. 8, 9].

Ekspozisiya şöbəsinin elmi işçisi

Ekspozisiya şöbəsinin elmi işçisi müəyyən olunmuş qaydaya əsasən muzey direktoru tərəfindən işə qəbul və işdən azad edilir. Vəzifə öhdəlikləri ilə bağlı bütün məsələlərlə ekspozisiya şöbəsinin müdirinə tabedir. Muzey direktoru tərəfindən təsdiq edilmiş fərdi iş planına əsasən kolleksiyaların

komplektləşdirilməsində şöbənin ekspozisiya və elmi maarifləndirmə işini yerinə yetirir. Fondlarda, dövlət arxiv müəssisələrində, kitabxanalarda qorunan müvafiq materialları araşdırır və öyrənir. Tədqiqat prosesində elmi hesabatlar hazırlayır, eyni zamanda elmi məlumat bazasını yaradır (biblioqrafiya, kartoteka, anket, referat, icmal və s.). Ekspozisiya və sərgilərin qurulmasında iştirak edir. Muzeyin ekspozisiyasının strukturunu, mövzu-ekspozisiya planını, etiketləri, annotasiyaları işləyir. Muzeyin illik iş planına uyğun ekskursiya və mühazirə işi aparır [6, s.13].

Bələdçi

Bələdçi müəyyən olunmuş qaydada elmi-kütləvi iş şöbəsi müdirinin təqdimatı ilə muzeyin direktoru tərəfindən işə qəbul və işdən azad edilir. Vəzifə öhdəliklərinə dair məsələlərlə elmi-kütləvi şöbənin müdirinə (sektor müdirinə), metodiki işlərlə bağlı birbaşa metodika şöbəsinin (sektorunun) müdirinə tabedir. Təsdiq olunmuş metodiki sənədlərə uyğun ekskursiyaların ideya və elmi-metodiki cəhətdən düzgün aparılmasına məsuliyyət daşıyır. Mövcüd olan ekskursiya mövzularını öyrənir. Yeni ekskursiya mövzuları işləyir. Mövcüd yeni materiallar və metodistin göstərişlərinə uyğun ekskursiya mətnlərinə dəyişiklik və əlavələr edir. Ekskursiyaların dinlənilməsində iştirak edir və ekskursiyaların aparılma təcrübəsinə yiyələnir. Muzey əməkdaşlarının təkmilləşdirilməsində istiqamətverici iclaslarda, seminarlarda, nəzəri konfranslarda iştirak edir [6, s.17, 18].

Peşə standartının tətbiqinə uyğun olaraq işçinin əmək funksiyası tutduğu vəzifədə təhsil tələblərinə cavab vermədikdə, işəgötürən onu ixtisasartırma təlimlərində iştirakını və ya əlavə peşə təhsili almağını təmin edir.

Muzeydə informasiya menecmenti

Müasir muzeyin işini informasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. XXI əsrdə muzey məkanı məhz rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə yaradıcı, orijinal yanaşmanın mövcud olduğu sahədir. Hazırda yeni texniki imkanlardan istifadə etməklə biliklərin dərinləşməsinə və materialın təqdim olunmasına kömək edən rəqəmsal texnologiyaların muzey təcrübəsinə daha da inteqrasiya tendensiyaları mövcuddur.

Azərbaycan muzeylərinin geniş şəkildə informasiyalaşdırılması XX əsrin sonlarından başlayıb. Muzeydə informasiya texnologiyaları ilk növbədə muzey fondlarının elektronlaşmasına, məlumat bazalarının və muzey saytlarının yaradılmasına yönəldilmişdir.

Muzeydə fondunda uçot işinin avtomatlaşdırılması üçün standart aparat və proqram təminatı sistemlərinin işlənib hazırlanmasına yönəlmiş peşəkar komandalar yaradılmışdır. Muzeylərdə avtomatlaşdırılmış məlumatların versiyaları üçün sistemlər yarandı. Yaradılmış müasir peşəkar informasiya

sistemləri Azərbaycan Respublikasının Muzey Fondunun Dövlət Kataloqunun (MFDK) yaradılmasına imkan verir. Bu gün dövlət kataloqu Azərbaycan Respublikasının muzey fonduna daxil olan hər bir muzey əşyası və hər bir muzey kolleksiyası haqqında əsas məlumatları özündə əks etdirən elektron məlumat bazasıdır. Ölkənin əsas muzey portalı həm də Azərbaycanın muzeyləri haqqında məlumat mənbəyi, peşəkar ünsiyyət mühitidir.

Öz saytının olması muzeylərə Azərbaycan və xarici ixtisaslaşmış təşkilatlar sisteminə inteqrasiya etmək, kolleksiyalarını təqdim etmək və peşəkar informasiya mübadiləsini yaratmaq üçün əlavə imkanlar açır. Azərbaycan muzeylərinin internetdə təmsilçiliyinin geniş miqyasda təbliği saytların özlərinin inkişafına təsir etməyə başlayır. Bir çox muzeylər öz saytlarına muzey dizaynı üçün eksperimental yer, müxtəlif muzey modellərinin hazırlanması üçün yer və s. kimi baxır. Muzey saytlarında virtual sərgi və ekspozisiyalar, hətta virtual muzeylər də geniş vüsət alıb. Bir çox müəlliflərin fikrincə, virtual ekspozisiya sərgi məkanında muzey əşyalarının və muzey kolleksiyalarının elektron nəşrinin texnoloji cəhətdən ən qabaqcıl növlərindən hesab etmək olar. Ümumi qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq, bu cür sərgilər eksklüziv olaraq elektron mulyajlar (3D modellər) və elektron nüsxələr üzərində yaradılmış səyyar sərgilər qrupuna aid edilə bilər ki, bu da internetə çıxış imkanı olan yerdə muzeyin fəaliyyətinin sərhədlərini genişləndirməyə və sərgisini dünyanın istənilən nöqtəsində təqdim etməyə imkan verir [2, s.477].

Virtual muzey yalnız virtual məkanda mövcud olan, muzeyin kompüter tərəfindən ixtira edilmiş, yaradılmış modelidir. Virtual muzey əsl muzeyin bəzi komponentlərini əks etdirir: muzey kolleksiyalarının kataloqları, muzey ekspozisiyaları və s. Üçölçülü virtual ekspozisiyaların sayt ziyarətçiləri virtual səyahətlər etməklə yanaşı, onu təkbaşına simulyasiya etmək imkanı əldə edirlər. Bundan əlavə, virtual muzeylər bir çox variantları da əhatə edə bilər. Bunlardan mühazirələr, müxtəlif mövzulu videoçarxlar, tematik elektron paylaşımlar, problemli və ya digər prinsiplə birləşdirilən müxtəlif muzey kolleksiyalarında reallıqda olan artefakt kolleksiyalarının elektron nəşrləri qeyd etmək olar [2, s.476].

Virtual sərgilər və muzeylər yeni informasiya texnologiyaları ilə əvəzlənib ki, onların arasında multimedia ən geniş yayılmışdır. Multimedia texnologiyaları muzey məkanında fəal iştirak edir, onun həyatı üçün yeni resurslar yaradır, muzey məlumatlarının ziyarətçilərə ötürülməsi üçün yeni imkanlar açır. Muzeydə multimedia həm köməkçi rol oynaya bilər - elektron izahatlar, uçot və saxlama, ayrı-ayrı video obyektlərin nümayişi, həm də müstəqil sənət obyekti kimi çıxış edə bilər. Multimedia texnologiyaları özünü ən qabarıq şəkildə ekspozisiya sırasının qeyri-standart multimedia həlləri ilə tamamlandığı muzey ekspozisiyasında göstərmişdir. Yüksək keyfiyyətli qrafika, səs və video obyektləri olan innovativ proqramlar ziyarətçilərə

gələcəyə səyahət etməyə, müxtəlif elementlərlə tanış olmağa və tarixi dövrləri daha dolğun şəkildə tanımağa kömək edir. İlk interaktiv ekspozisiyalardan biri Sankt-Peterburqda "Su Kainatı" muzey kompleksi olmuşdur. Ekspozisiya müəllifləri multimedia texnologiyalarından və effektlərindən, həcm-məkan obyektlərindən və mətn əlavələrindən istifadə edərək bugünkü su haqqında biliklərin tam mənzərəsini təqdim etmiş, yer üzündə suyun qorunması ilə bağlı problemləri vurğulamışlar. Hazırda belə ekspozisiyalar tematik komplekslərə birləşdirilməyə başlanılıb. Bu gün ən iddialıları infoqrafika, animasiya, 3D modelləşdirmə və rəqəmsal rekonstruksiya üsullarından istifadə etməklə yaradılmış bir neçə multimedia ekspozisiyasından ibarət "Rusiya - Mənim tarixim" tarixi parklarıdır.

Multimedia mədəniyyəti muzey məkanına güclü daxil edilmişdir. Burada o, istənilən formada ola bilər və müxtəlif birləşmələrdən ibarətdir: mətn, hipermətn, 2D və 3D qrafika, animasiya, hərəkətli təsvirlər, səs effektləri, musiqi. Özünə xas xüsusiyyətlərə malik olan multimedia vasitələri muzeyin ünsiyyət sistemində yeni dil formalaşdırır.

Multimedia texnologiyası açılan səs, qrafika və video fayllar ilə virtual sərgilərin, ekspozisiyaların, mədəni-maarif proqramlarının hazırlanmasına qədər muzey işində kompüter texnologiyalarından istifadənin yeni istiqamətlərini işləmək imkanı verir.

Nəticə

Bəşəri irsin qorunması üçün kollektiv məsuliyyət muzeylərin mühüm aspektlərindən biridir. Belə məsuliyyət millətin, xalqın ehtiyaclarına, arzularına cavab verməlidir. Muzeylərin cəmiyyətdəki rolunun sürətlə dəyişdiyi bir dövrdə maariflənmə, məlumat mübadiləsi, muzey kolleksiyalarının sərgilənməsi fəaliyyətin əsas istiqamətlərinə çevrilmişlər. XXI əsrin muzey idarəçiliyində bu gün əşyaların əldə olunması və kolleksiyalaşdırılması muzey işinin əsas məqsədi olmaqla yanaşı, onlar üçün şifahi informasiyanın ötürülməsi deyil, əyani nümayişin yeni üsullardan istifadə etməklə, tamaşaçı ilə daha çox dialoq və ünsiyyət zərurəti yaratmaqdır. Öz düşüncələrini dəyişən muzeylər cəmiyyətdə olan rollarını yenidən təyin etməlidir. Kolleksiyalar bu gün onları müxtəlif keyfiyyət və əhəmiyyətli əşyaların sadə toplusu kimi daha az nümayiş etdirən muzeylərin diqqət mərkəzindən və fəaliyyətindən kənarda qalır. Tədqiqat, elmi işlər, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması, istifadəsi və onlara qulluğun yeni üsullarının inkişafı üzrə mərkəz olan fondlar geniş kütlə üçün açıq deyil, sadəcə əşyaların saxlanc yerlərinə çevrilmişlər. Yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalardan istifadə etməklə belə fondlara insanların daxil olma imkanı ilə yanaşı qeyri-maddi və mədəni irsin qorunmasına faydalı ola bilər.

Muzeylər sosial institut kimi sabit və stabil müəssisə deyillər, onlar həmişə ətrafda baş verən hadisələri tarixə çevirir, ekspozisiyalarda əks etdirir,

nəsildən-nəslə ötürür. Muzey kolleksiyalarını şəxsi və milli identikliyin səlahiyyətli təmsilçisi hesab etmək olar. Muzeylər üçün mədəni sərvətlərin mənşəyini nəzərə almaq vacibdir. Muzey menecerliyini tətbiq edən əməkdaş ideal halda, eksponatın nümayişi zamanı onu pul dəyərinə görə deyil, keçmişdəki insan və mədəni nailiyyətlər haqqında, yəni "ümumbəşəri irs" və ya "universal irs" kimi təqdim edir. Muzeylər bu cür biliklərin inkişafı ilə mədəniyyət, incəsənət mərkəzi olmaqla, bu bilikləri zaman-məkan kontekstində onların müasir məğzini seyrçilərlə bölüşə bilərlər.

Ölkəmizdə sürətli inkişaf yolu keçən, islahatlar aparılan muzey sahəsinin əməkdaşlarının təkmilləşdirilməsi və sahəyə marağın artırılmasının vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Muzeydə rəhbər vəzifədən tutmuş, fond, ekspozisiya, elmi-kütləvi və digər şöbələrin müdirlərinin vəzifələrində menecerlik qabiliyyətinin formalaşdırılması istiqamətində addımlar atılmalıdır. Muzey menecmentinin xüsusiyyətlərini iş prosesində tətbiq etmək olduqca vacib amildir. Menecment idarəçilik fəaliyyəti sistemidir. Menecmentin ilkin funksiyası olan planlaşdırma təşkilatın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq yollarını və mərhələlərini özündə birləşdirir. Qarşıya qoyulan məqsədləri, onların məzmununu, ardıcıllığını, müəyyən müddət ərzində onlara nail olunması yollarına dair fikirləri və ideyaları özündə əks etdirir.

Müasir dövrdə muzeylərin məqsədi yalnız mədəni və tarixi mirası qorumaq, saxlamaq və nümayiş etdirmək deyil. Muzeylər inkişaf edən və dəyişən cəmiyyətlərdə mövcudiyyətlərini qoruya bilmək üçün fəaliyyətlərini elmi prinsiplər əsasında qurmalıdır. Bu məqsədlə də müasir muzeylər öz fəaliyyətlərinin təşkilində idarəetmənin yeni üsul və modellərindən istifadə edir. Məhz bu yolla muzeylər tamaşaçı məmnuniyyətinə, müsbət ictimai rəyə və dəstəyə nail olur, son nəticədə isə fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün lazımi resursları təmin edə bilirlər.

Muzeyin məqsədli idarə edilməsi, muzeyin fəaliyyətinin planlaşdırılması, o cümlədən strateji planlaşdırılması, marketinqin imkanlarından faydalanaraq muzey xidmətlərinin daha geniş bir kütləyə çatdırılması, muzeyin gəlirlərinin, muzey ziyarətçilərinin sayının artırılması, muzey xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu qəbildən olan bir çox zəruri məsələlərin səmərəli təşkil edilməsi müasir muzeylərin menecer və rəhbərlərinin ən çox məşğul olduqları fəaliyyət növlərindəndir. Düzgün strategiya və doğru məqsəd müəyyən etməklə menecment strategiyasına sahib olan muzey həm ziyarətçi kütləsin formalaşdırılması, həm də gəlir əldə edə bilən müəssisə olur. Bu da onun fəaliyyətinin mütəmadiliyi baxımından olduqca zəruri məsələdir. Bu mənada müasir dövrün muzey menecerləri muzey işinin təşkilində çox çətin suallara cavab tapmaq və ən doğru qərarları vermək məcburiyyətindədir. Muzey fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və missiyasını düzgün müəyyən etmək və s. bu kimi strateji əhəmiyyət daşıyan məsələlərin

həlli muzey menecerinin effektiv missiyasını müəyyən edir. Muzeyin effektiv missiyası o zaman yaranır ki, bir-birinə uyğun bir neçə adam obyektiv və energetik komandada birləşir, komanda fəaliyyətin, ziyarətçilərin, tərəfdaşların, rəqiblərin qarşılıqlı anlayışını təmin edir və günümüzdən gələcəyə doğru deyil, gələcəkdən günümüzə doğru baxa bilir.

Ədəbiyyat

1. *Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Quliyev Tofiq. Dərslik. Bakı – 2006.*
2. *Основы музееведения. Э.А.Шулепова, Москва – 2005.*
3. *Ключевые понятия музеологии. Составители: André Desvallées и François Mairesse. Москва - 2012 г.*
4. *Музей в мире культуры. Мир культуры в музее. Том 212. Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. 2015.*
5. *Менеджмент музеев. Учебно-методическое пособие. Т.Б.Михайлова. Екатеринбург, 2019.*
6. *Muzey əməkdaşlarının vəzifə öhdəliklərinə dair təlimat. Mədəniyyətşünaslıq üzrə Elmi-Metodiki Mərkəz. Müəllif: P.Almazova, Bakı – 2017.*

Babayeva G.B.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
babayevagulnur571@gmail.com

KEÇMİŞDƏN BUGÜNƏ MƏKTƏB İDARƏÇİLİYİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN PEDAQOJİ TƏHSİLƏ TƏSİRİ

Xülasə

Son onilliklərdə məktəb idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər pedaqoji təhsilin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Əvvəllər daha çox mərkəzləşdirilmiş və iyerarxik olan məktəb rəhbərliyi modelləri, bu gün qeyri-mərkəzləşmiş, demokratik və daha çevik yanaşmalarla əvəz olunmuşdur. Müəllimlərin peşəkar inkişafı indi təhsil sisteminin əsas prioritetidir, bu da onların daha yaradıcı və şagird mərkəzli tədris strategiyalarını tətbiq etmələrinə imkan verir. Texnologiyanın siniflərə inteqrasiyası, fərdiləşdirilmiş öyrənmə metodlarının genişlənməsi və inklüzivlik məktəb rəhbərlərinin əsas məqsədlərinə çevrilmişdir. Liderlik üslubundakı dəyişikliklər müəllimlərin idarəetmə prosesində daha aktiv rol oynamasına və daha şəffaf qərar qəbuletmə prosedurlarının tətbiqinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər pedaqoji təlimin daha dinamik və interaktiv olmasına yol açmışdır.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ ОТ ПРОШЛОГО К НАСТОЯЩЕМУ НА ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Резюме

Изменения в управлении школами в последние десятилетия оказали большое влияние на развитие педагогического образования. Ранее более централизованные и иерархические модели управления школами сегодня были заменены децентрализованными, демократическими и более гибкими подходами. Профессиональное развитие учителей теперь является главным приоритетом системы образования, что позволяет им реализовывать более творческие и ориентированные на учащихся стратегии преподавания. Интеграция технологий в классы, расширение персонализированных методов обучения и инклюзивность стали основными целями руководителей школ. Изменения в стилях руководства привели к тому, что учителя начали играть более активную роль в процессе управления и внедрили более прозрачные процедуры принятия решений. Эти изменения открыли путь к тому, чтобы педагогическое обучение стало более динамичным и интерактивным.

THE EFFECT OF CHANGES IN SCHOOL ADMINISTRATION FROM THE PAST TO THE PRESENT ON PEDAGOGICAL EDUCATION

Summary

Changes in school management in recent decades have had a great impact on the development of pedagogical education. Formerly more centralized and

hierarchical school management models have today been replaced by decentralized, democratic and more flexible approaches. The professional development of teachers is now a top priority of the education system, which allows them to implement more creative and student-centered teaching strategies. The integration of technology into classrooms, the expansion of personalized learning methods, and inclusion have become the main goals of school leaders. Changes in leadership styles have led to teachers playing a more active role in the management process and introducing more transparent decision-making procedures. These changes have opened the way for pedagogical training to become more dynamic and interactive.

Açar sözlər: *təhsil, idarəetmə, texnologiya, müəllimlərin peşəkarlıq bacarıqları*
Ключевые слова: *образование, менеджмент, технологические, профессиональные навыки преподавателей*
Key words: *education, management, technological, professional skills of teachers*

Kurikulumun hazırlanması, müəllim hazırlığı proqramları və məktəb rəhbərliyi zamanla məktəb idarəçiliyindəki növbələrdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmişdir. Sıx nizam-intizam, hökumət və ya dini orqan tərəfindən təyin edilmiş, əvvəldən müəyyənləşdirilmiş kurrikulum üzərində cəmləşmə, tez-tez daha çevik olmayan, iyerarxik və mərkəzləşdirilmiş məktəb rəhbərliyini xarakterizə edirdi. Müasir tədris texnikası və pedaqoji nəzəriyyədən fərqli olaraq, bu şərti yanaşma müəllimlərin peşəkar inkişafına daha az əhəmiyyət verirdi.

Getdikcə artan sayda qeyri-mərkəzləşdirilmiş və uyğunlaşa bilən məktəb idarəetmə modelləri təhsildəki dəyişikliklər və dəyişən sosial tələblər nəticəsində yaranmışdır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, inklüzivlik və komanda işi bir çox ölkələrdə müasir təhsil rəhbərliyi üçün mühüm prioritetlərdir. Məktəb rəhbərlərinin çeviklik, yaradıcılıq və tənqidi düşüncəni təşviq edən öyrənmə şəraiti üçün xidmət etmələri gözləntiləri artır. Daha çox müəllim mərkəzli təlim proqramlarını təşviq etməklə bu dəyişiklik pedaqoji təhsilə böyük təsir göstərmişdir. Reflektiv təcrübə, davamlı peşəkar inkişaf və yeni texnologiyanın sinfə daxil edilməsi hazırda bu proqramların əsas diqqət mərkəzindədir.

Bu inkişaflar pedaqoji təhsilə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onu konstruktivizm kimi müasir təhsil nəzəriyyələrinə daha çox uyğunlaşdıraraq, şagird iştirakını və fəal öyrənməni təşviq etmişdir. Təlimçilərin materialların çatdırılması ilə yanaşı, şagirdlərin sosial, emosional və idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə hazır olmasını təmin etmək üçün indi idarəçilər mühüm rol oynayırlar. Nəticədə, tədris strategiyaları daha ənənəvi və mühazirə əsaslı olmaqdan daha dinamik və şagird mərkəzli olmağa dəyişdi.

Bundan əlavə, məktəb rəhbərlərinin inklüziv öyrənmə mühitlərini dəstəkləmə tərzi tədris strategiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məktəb rəhbərləri müxtəlif şagird kollektivlərinin tələblərindən daha çox xəbərdar olduqları üçün differensiallaşdırılmış təlim və mədəni cəhətdən cavab verən tədris təcrübələri pedaqoji təhsildə getdikcə genişlənir. Bu nümunə təhsildə inklüzivliyə və bərabərliyə doğru daha böyük mədəni dəyişikliklərin göstəricisidir.

Məktəbin idarə edilməsində baş verən dəyişikliklərin pedaqoji təhsilə necə təsir etməsinin əsasında mürəkkəb və çoxşaxəli proses dayanır. İdarəetmədə geniş miqyaslı dəyişikliklər müəllimlərin peşəkar inkişafı və şagirdlərin öyrənmə nəticələrindən tutmuş məktəb sistemlərində liderlik mövqeyinə qədər hər şeyə təsir göstərir. Təhsildə hər hansı yenilik məktəb rəhbərliyinin dəstəyini tələb etdiyindən, dəyişikliklərin idarə edilməsi təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün vacibdir. Michael Fullanın qeyd etdiyi kimi, təhsil islahatları müəllimlərin hərəkətləri və münasibətlərindən asılıdır, yəni onların iştirakı dəyişikliklərin effektivliyi ilə birbaşa bağlıdır [5].

Dəyişiklik prosesində müəllimlər bu prosesdə böyük rol oynayırlar. Pedaqoqlar zaman keçdikcə yeni davranışlar və inanclar da mənimsəməlidirlər. Müəllimlər pedaqoji təhsildə mühüm rol oynayan ixtisasartırma təlimləri vasitəsilə öz tədris texnikalarını, bilik və bacarıqlarını yeniləyə bilərlər.

Dəyişikliklərin uğurla həyata keçirilməsi üçün məktəb rəhbərləri mühüm proses menecerləri olmalıdırlar. Mac Gilchrist və digərlərinin fikrincə, dəyişikliklərin uğurlu olması üçün liderlər uyğunlaşa bilməlidirlər. Məktəb icmasında onlar birlik hissini inkişaf etdirməli, təlimçiləri lazımi resurslarla təmin etməli və onların cəlb olunması üçün əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Effektiv dəyişikliklərin həyata keçirilməsi liderlərin dəstəyi olmadan çətin olur [6].

Məktəb rəhbərliyindəki dəyişikliklər struktur və ya liderlik dəyişiklikləri ilə yanaşı, məktəbin ümumi mədəniyyətində də köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Müəllimlər və şagirdlər bu gün məktəblərin idarə olunması prosesində daha çox iştirak edə bilərlər, çünki bu üsullar daha demokratik əsaslıdır. Bu strategiyadan istifadə etməklə müəllimlər daha çox birlikdə işləyə və karyeralarını yüksəldə bilərlər.

Rəqəmsallaşma və texnologiyanın təhsil prosesinə daxil edilməsi idarəetmədəki dəyişikliklərlə xüsusilə bağlıdır. Təlimçilərin bu sahədə təlim keçməsini təmin etməklə yanaşı, məktəb rəhbərləri müəllimləri texnologiyadan səmərəli istifadə etməyə təşviq etməlidirlər. Yalnız texnoloji vasitələrin istifadəsi texnologiyanın sinifdə tətbiqinin yeganə yolu olmamalıdır; pedaqoji texnikalar da yenilənməlidir. Nəticədə pedaqogika və şagird nəticələrini artırmaq üçün pedaqoqlar rəqəmsal alətlərdən istifadəni mənimsəməlidirlər.

Dəyişiklikləri təqdim edərkən, təlimçilər tez-tez müqavimət və narahatlıq yaşayırlar. Dəyişikliyə müqavimət göstərilir, çünki o, insanların dəyərlərinə və inanclarına ziddir. Beləliklə, məktəb rəhbərləri açıq ünsiyyəti təşviq etməli, keçid prosesində psixoloji dəstək təklif etməli və müəllimlərin dediklərinə diqqət yetirməlidirlər [7].

Dəyişikliklərin idarə edilməsi məktəbin ümumi tədris keyfiyyətinə və pedaqoji hazırlığına təsir göstərir. Dəyişikliklərin idarə edilməsi üçün hərtərəfli strategiya lazımdır ki, bu strategiya təkcə struktur dəyişiklikləri deyil, həm də məktəb mədəniyyətini və iştirakçı münasibətlərini əhatə etməlidir.

Pedaqoji təhsil 2010-2024-cü illər arasında baş verən və təhsil sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən məktəb idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləmişdir. Texnologiyanın sürətli inteqrasiyası, təhsil sistemində yeni liderlik üslubları və müəllimin peşəkar inkişafına daha çox diqqət yetirildiyi üçün bu müddət ərzində məktəblərdə müəllimlərin peşəkar inkişafı və idarəetmə modelləri yenidən işlənib hazırlanmışdır. Dünya səviyyəsində dəyişikliklərə reaksiyalar məktəb rəhbərlərini və təhsil siyasətçilərini təhsil islahatları aparmağa sövq etdi və bu tədbirlər təlim standartlarına birbaşa təsir göstərir [2].

Təhsillə məşğul olan siyasətçilər və bürokratlar 2010-cu ildən qərar qəbul etmə prosesinə daha demokratik metodlar daxil ediblər. Müəllim və işçilərin cəlb edilməsinə daha çox diqqət yetirən daha yeni idarəetmə strategiyaları ənənəvi, yuxarıdan aşağı idarəetmə paradiqmalarını sıxışdırıb. Bu müddət ərzində məktəb rəhbərliyi fasilitator rolunu öz üzərinə götürdü və məktəb ictimaiyyətini birlikdə seçim etməyə təşviq etdi. Yeni təhsil texnikalarının tətbiqi bu idarəetmə modelləri sayəsində mümkün olmuşdur ki, bu da müəllimlərin dəyişiklik proseslərində daha fəal iştirakını təmin edir və onların peşəkar yüksəlişinə kömək edir.

2010-cu ildən sonra sinifdə texnologiyadan istifadədə nəzərəçarpacaq artım müşahidə edilmişdir. Texnologiyanın sinifdə istifadəsini asanlaşdırmaq üçün təhsil rəhbərləri və məktəb rəhbərləri tərəfindən daha çox səy göstərilir. Bu texniki irəliləyişlər tədris texnologiyalarının yenilənməsinə səbəb olduğu bir vaxtda müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş yeni proqramlar işə salınmışdır. Məsələn, müəllimlər sinifdə rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarını artırmaq üçün intensiv təlim keçmişlər. Bu, pedaqoji təhsilə daha interaktiv tədris strategiyalarını qəbul etməyə və hər bir şagirdin unikal tələblərinə cavab verən fərdiləşdirilmiş təlim mühiti yaratmağa kömək etdi [2].

Təhsilin keyfiyyətinə liderlik üslubunda dəyişikliklər birbaşa təsir göstərir. Məktəb rəhbərləri 2010-cu ildən sonra dağınıq liderlik modellərinə daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Bu liderlik yanaşması ilə təlimçilər, şagirdlər və digər işçilər liderliyi tək bir şəxs tərəfindən idarə etmək əvəzinə paylaşırlar. Nəticədə, məktəb rəhbərliyi daxilində qərarların qəbulu prosesi indi

daha şəffafdır və müəllimlər artıq müxtəlif tədris strategiyaları ilə daha çox sınaq keçirməkdə sərbəstdirlər. Bunun nəticəsi olaraq indi müəllimlər tez-tez pedaqoji təhsildə liderlik rolunu oynayırlar. Siniflərdə təhsil innovasiyalarını qəbul edərkən onlar məktəb rəhbərliyi səviyyəsində qərarların qəbulu proseslərində də daha fəal iştirak edirlər.

Pedaqoji təhsil kurikulumuna idarəetmə strukturlarının dəyişməsi də təsir göstərmişdir. Təlimat proqramları daha çox fərdiləşdirilmiş və pedaqoji təlimat daha çox şagird mərkəzli strategiyaları əhatə etmişdir. Məktəb rəhbərləri öz müəssisələrində şagird mərkəzli, fərdiləşdirilmiş kurrikulumun hazırlanmasına təkan verdilər. Xüsusilə, xüsusi ehtiyacı olan və inklüziv təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin tədrisi zamanı bu üsul olduqca faydalı olmuşdur.

Bu müddət ərzində pedaqoji təhsil sahəsindəki inkişaflarla paralel olaraq müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını dəstəkləmək üçün daha çox maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Bir sıra milli, beynəlxalq və yerli təhsil islahatlarına görə müəllimlərin peşəkar inkişafı indi əsas prioritetdir. Pedaqoji qabiliyyətləri mükəmməlləşdirmək və yeni təhsil texnologiyaları ilə bacarıq əldə etmək imkanları təlimçilər üçün xüsusi proqramların və təlimlərin planlaşdırılması ilə mümkün olmuşdur.

Nəticə

Nəticə etibarilə, pedaqoji təhsil prosesinə məktəb idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məktəb rəhbərliyinin sərt, yuxarıdan aşağıya doğru qurulan strukturdan daha əhatəli, çevik və əməkdaşlıq edən struktura çevrilməsi pedaqoji təlimə mühüm təsir göstərmişdir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 2010-2024-cü illər arasında baş vermiş məktəb idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində pedaqoji təlim əhəmiyyətli dərəcədə irəliləmişdir. Bu dövr şagird mərkəzli tədris üsullarının istifadəsi, paylanmış liderlik modelləri, müəllimlər üçün təkmilləşdirilmiş peşəkar inkişaf və məktəbə texnoloji inteqrasiya ilə xarakterizə olunur. Təhsil standartlarını yüksəltmək və siniflərdə müasir tədris üsullarından istifadə etmək üçün məktəb rəhbərləri transformasiya prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən innovativ strategiyalar təqdim etdilər. Bu dəyişikliklər pedaqoji təlimin gələcəkdə necə inkişaf edəcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi.

Ədəbiyyat

1. *Ali Balci. The Changing Context Of Educatioanal Administration And Its Effects On Educational Administration Postgraduate Programmes. Education and Science. Vol. 36, Issue 162, 2011. pp. 196.*
2. *Antonina Levatino, Gerard Ferrer-Esteban, Antoni Verger. Unveiling teachers' work preferences: A conjoint experiment on the implications of*

school governance reform across three countries. Teaching and Teacher Education, Vol. 146, 2024, 289-301.
3. *Fullan. M. G. Successful Improvement. The Implementation Perspective and Beyond. Open University Press, 1992. pp. 152-161.*
4. *Hallinger, P., Heck, R.H. Reassessing the principal's role in school effectiveness: A review of empirical research, 1980–1995. Educational Administration Quarterly, 32(1). 1996. pp. 5-44.*
5. *Michael G. Fullan. The New Meaning of Educational Change. New York, Teachers' College Press. 1991. pp. 353.*
6. *Preedy. M, Glatter. R & Levapiü. R. Educational Management. 1997. pp. 197.*
7. *Shen Yanxia. The Effect of Changes and Innovation on Educational Improvement. International Education Studies 1(3). 2009. pp 73-77.*
8. *Salatin Hacıyeva, Sevinc Orucova. Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi: problemlər və perspektivlər. Anadolu Türk Eğitim Dergisi, Vol. 6, Issue: 1. 2024. səh. 1-10.*
9. *Sevinc Əliyeva. Məktəbin idarə edilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları. Bakı - 2021. səh. 277*

Dadashov E.Y.
Azerbaijan State University of Economics
eldardadashofh@gmail.com

FINANCIAL RISK MANAGEMENT AND BUSINESS SUSTAINABILITY

Summary

Financial risk management is vital for modern companies and plays a crucial role in ensuring long-term success. Businesses face various risks, such as market risk, credit risk, operational risk, and liquidity risk. Proper management of these risks helps maintain financial stability, supports strategic decision-making, and facilitates company growth. Effective risk management enhances investor confidence, optimizes operations, and increases profitability. This article explores the concept of financial risk management, highlighting its objectives, methods, and significance for organizations. It demonstrates the crucial role that financial risk management plays in a company's growth, sustainability, and overall success.

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ BİZNESİN DAYANIQLILIĞI

Xülasə

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi müasir şirkətlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və uzunmüddətli uğurun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Müəssisələr bazar riski, kredit riski, əməliyyat riski və likvidlik riski kimi müxtəlif risklərlə qarşılaşır. Bu risklərin düzgün idarə edilməsi maliyyə sabitliyini qoruyur, strateji qərarları dəstəkləyir və şirkətin artımını asanlaşdırır. Effektiv risk idarəetməsi investor inamını artırır, əməliyyatları optimallaşdırır və gəlirliliyi yüksəldir. Bu məqalə maliyyə risklərinin idarə edilməsi konsepsiyasını araşdırır, onun məqsədlərini, metodlarını və təşkilatlar üçün əhəmiyyətini vurğulayır. Bu, maliyyə risklərinin idarə edilməsinin şirkətin böyüməsində, davamlılığında və ümumi uğurunda oynadığı mühüm rolu nümayiş etdirir.

УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ И УСТОЙЧИВОСТЬ БИЗНЕСА

Резюме

Управление финансовыми рисками имеет жизненно важное значение для современных компаний и играет важную роль в обеспечении долгосрочного успеха. Компании сталкиваются с различными рисками, такими как рыночный риск, кредитный риск, операционный риск и ликвидный риск. Правильное управление этими рисками помогает поддерживать финансовую стабильность, поддерживает стратегические решения и облегчает рост компании. Эффективное управление рисками повышает доверие инвесторов, оптимизирует операции и увеличивает прибыльность. Эта статья

рассматривает концепцию управления финансовыми рисками, подчеркивая его цели, методы и значимость для организаций. Она демонстрирует важную роль, которую управление финансовыми рисками играет в росте, устойчивости и общем успехе компании.

Key words: *financial risks, risk management, risk assessment*
Açar sözlər: *maliyyə riskləri, risk idarəetməsi, risklərin qiymətləndirilməsi*
Ключевые слова: *финансовые риски, управление рисками, оценка рисков*

Introduction

The management of financial risks is one of the greatest challenges faced by companies in the modern era, and it plays a crucial role in ensuring the long-term success of organizations. Every business activity faces various financial risks, and failure to manage these risks properly can severely damage a company's financial position. Therefore, managing financial risks not only helps maintain the organization's financial stability but also enables the formulation of strategic decisions and the achievement of positive results.

There are various types of financial risks, and each type has its own unique impacts. Among these risks, market risk, credit risk, operational risk, and liquidity risk are the most prominent. Each of these risks can affect the company's revenues, asset values, and overall financial health to varying degrees. For example, market risks arise from price fluctuations in financial markets, while credit risk stems from the failure of debtors to make payments. Operational risk results from failures in internal systems and operations.

Financial risk management provides many benefits to organizations. It helps maintain financial stability, protects against uncertainties, and allows for continued strategic development. Properly managing risks also enhances investor confidence and strengthens the company's competitive position in the market. Moreover, managing financial risks creates opportunities for more optimized operations, cost reductions, and increased revenues.

This article will explore the concept of financial risk management in greater detail. First, we will discuss the main objectives of financial risk management and its importance for companies. Additionally, we will examine how organizations confront financial risks and the methods they use to manage them. Ultimately, it will be demonstrated how crucial financial risk management is for the development and sustainability of companies.

The importance and impact of financial risk management in companies.

Risk is a situation where unexpected negative results can happen [1]. It is part of risk and probability frameworks that arise from not knowing the outcomes of decisions or designs. Risk is something that affects individuals,

organizations, and all areas of life, including social, economic, political, and environmental aspects, as well as governments and society [2].

Managing financial risks is crucial for businesses because these risks can impact the entire economy. By implementing financial risk management strategies, companies are able to reduce potential losses and address internal weaknesses that might affect their performance. Risk management also helps companies protect themselves from market changes, particularly in developing economies, where financial markets are more volatile. In these economies, fluctuations in market prices can lead to unexpected and unpredictable gains or losses for investors. By applying sound financial risk management techniques, companies not only increase their own value but also contribute to creating a more stable and resilient economic system within the country. The financial crises experienced in recent years have highlighted the growing importance of financial risk management, showing that it is not only essential for companies and organizations but also for entire nations. These events have reinforced the need for better risk management strategies to maintain stability in an unpredictable global economy [3].

The impact of financial risks to companies

Credit risk is recognized as the risk of a counterparty's failure to fulfill its obligations, including debts, in financial transactions [4]. The motivators for credit risk are the lack of potential and capability of the counterparty, as well as the absence of intent to repay debts. Banks are the institutions most frequently and significantly facing credit risk. As a result, banks use credit rating models to measure risks [5].

The main factors contributing to credit risk include the value of the collateral taken from the customer in a credit agreement, the borrower's inability to make timely repayments, the direction of credit toward specific industries or sectors, inadequate diversification, as well as the political and legal risks that the country faces in international credit operations [6].

Since the late 1960s, factors such as outsourcing, consolidation, deregulation, and technological advancements in globalization have significantly changed the economic, regulatory, and business environment of the banking industry, along with geographic limitations and the expansion of e-commerce. These improvements have created additional challenges for the financial industry's operations and their risk structures. As a result, the insurance, banking sector, and other financial institutions around the world, along with their leaders, have been prompted to reconsider the management of operational risks, such as credit risk and market risk, due to significant operational losses. Recognizing and assessing operational risk has become a major issue for today's banking institutions since the decision by the Basel

Committee on Banking Supervision (BCBS) to apply capital payments according to their risks as a component of the new capital adequacy framework [7].

In liquidity risk, categories such as market liquidity, asset liquidity, and funding liquidity risk exist. Asset liquidity risk arises when the market cannot complete transactions at current market prices due to the relative position size or the market drying up over a short period. In such cases, the need to sell may result in large losses. Funding liquidity risk refers to the risk of loss when an organization is unable to meet its cash needs. Such situations can lead to issues such as capital withdrawals, failure to meet margin calls, non-compliance with collateral terms, or failure to carry out debt turnover. These issues may force organizations to sell assets: if an organization is forced to sell liquid assets for a price, the assets, as well as the funding risk, can be combined. In such a situation, pressured sales, considering leverage in the portfolio, can create a favorable inverse relationship between price drops and additional rounds of pressured sales. In the case of asset liquidity risk, liquidity risks are managed through the regulation of relative market position size, portfolio concentrations, liquidity risk funding, obtaining credit lines, diversification, or limiting the gaps in cash flow in other alternative funding situations [8].

Control activities for financial risks

There are a few ways to reduce operational risk. For example, you can insure against potential losses from natural disasters. Losses caused by things like electrical or telecommunications failures that lead to business interruptions can be minimized by having backup systems in place. Internal factors, like product defects or fraud by employees, are harder to spot and insure against, but they can be controlled through strong internal audits. The Board of Directors and senior management should work together to build a solid internal audit culture, where control procedures are a key part of the bank's everyday operations. Banks also need to periodically review their risk management processes, see where they are limited, and make adjustments to their operational risk profile based on their overall risk appetite. It is also important for banks to invest in strong IT security and processing systems to reduce risks. On top of that, banks need business continuity plans to make sure they can keep operations running and reduce losses if something major disrupts their business [9].

Banks also have a responsibility to manage liquidity risk effectively. They should create a continuous liquidity risk management model that ensures they have enough liquid assets, especially in tough situations where funding sources may lose value or disappear. This model should protect the bank’s depositors and help prevent damage to the financial system if things go wrong.

Senior officials need to develop strategies to handle liquidity risk, based on how much risk the bank is willing to take. They also need to set up policies and practices to make sure the bank maintains the right level of liquidity. Senior officials should keep a close eye on liquidity trends and regularly report this to the Board of Directors. The board should review and approve the bank's liquidity management policies, strategies, and practices at least once a year, ensuring senior officials are managing liquidity risks properly. [10].

Result

In conclusion, effective risk management is essential for ensuring the stability and success of businesses and financial institutions. The strategies discussed in this article, such as insuring against potential losses, implementing backup systems to minimize operational disruptions, and creating a strong internal audit culture, provide essential approaches to mitigating risks. Regularly evaluating and adjusting risk management practices helps organizations reduce the chances of significant losses and maintain smooth operations. Additionally, investing in strong information technology security and business continuity plans strengthens an organization’s ability to respond to unexpected challenges.

Risk management, in general, is vital for businesses to maintain their financial health and ensure they can meet their obligations, particularly during periods of uncertainty or market stress. By maintaining adequate resources and developing effective risk management models, businesses can protect their stakeholders and ensure operational continuity. The active involvement of senior management in developing and overseeing risk strategies, along with regular reviews and updates, ensures that the organization stays prepared for any challenges it might face.

As a result, the effective management of risks contributes to the overall stability and resilience of organizations, helping them navigate an unpredictable business environment. By prioritizing risk management and investing in the right strategies, companies can protect their long-term success, safeguard stakeholder confidence, and maintain their competitive edge.

Literature

1. *Urakan, Ş. (2004). Temel Sigorta Bilgileri Ve Sigorta Sektörünün Yapısal Analizi. İstanbul: Beta Yayınları.*
2. *Demirtaş, B. (2006). Dağıtım Kanallarında Risk Yönetimi Ve Otomotif Sektöründe Bir Uygulama. İstanbul.*
3. *Fetahoğlu, A. (2014). İşletmelerde Uluslararası Finans . Kocelli : Umuttepe Yayınları.*
4. *Budak, H. ve Erpolat, S. (2012). Kredi riski tahmininde yapay sinir ağları ve lojistik.*

5. *Bolak, M. (2004). Risk Yönetimi. İstanbul: Birsen Yayın.*
6. *Horcher, K. A. (2011). Essentials of financial risk management. John Wiley & Sons.*
7. *Cristina, B., Cornelia, O., & Nicoleta, R (2008). The necessity of operational risk management and quantification. Annals of Faculty of Economics, 3(1), 661-667.*
8. *Bessie, J. "Risk Management in Banking", Chic ester: John Wiley & Sons. p. 821, 2010.*
9. *Kle, ketan and Agarwal, Mohit, Marsh India, (2011) „"Operational Risk Mitigation & basel II Accord – Challenges & Opportunities".*
10. *Manish Kumar, 2013 AIMA Journal of Management & Research, May 2013, Volume 7, Issue 2/4, ISSN 0974 – 497.*

Ələskərli N.T.
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
nuradaalaskarli@gmail.com

LƏNKƏRAN TOY MƏRASİMLƏRİNİN UNUDULMUŞ QƏDİM ADƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Lənkəran bölgəsinin keçmişdə keçirilən toylarının unikal adət-ənənələri, tarixi kökləri və cəmiyyət həyatında oynadığı rol araşdırılmış və zamanla necə dəyişdiyi göstərilmişdir. Zamanla unudulmuş olan bu adətlər Lənkəran toylarının zəngin mədəni irsə malik olduğunu sübut edir. Lakin buna baxmayaraq bəzi ənənələr dəyişsə də, onların izləri xalq yaddaşında və müəyyən ailə ənənələrində hələ də yaşamaqdadır. Məqsədimiz, bu qədim ənənələri yenidən xatırlamaq və mədəni irsimizi qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyin vacibliyini vurğulamaqdır. Məqalə oxucunu Lənkəranın qədim və maraqlı toy adətləri ilə tanış etməklə yanaşı, onların bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələsinə də diqqət çəkir.

ДРЕВНИЕ ЗАБЫТЫЕ ОБЫЧАИ ЛАНКЯРАНСКИХ СВАДЕБНЫХ ЦЕРЕМОНИЙ

Резюме

В статье рассматриваются уникальные традиции, исторические корни и роль, которую сыграли свадьбы Лянкяранского района в прошлом, и показано, как они менялись с течением времени. Эти забытые с течением времени обычаи доказывают, что лянкяранские свадьбы имеют богатое культурное наследие, хотя некоторые традиции и изменились, но их следы до сих пор живы в памяти народа и в некоторых семейных традициях. Наша цель – вспомнить эти древние традиции и подчеркнуть важность сохранения нашего культурного наследия и передачи его будущим поколениям. Статья не только знакомит читателя с древними и интересными свадебными обычаями Ленкорани, но и обращает внимание на вопрос их восстановления и передачи будущим поколениям.

FORGOTTEN ANCIENT TRADITIONS OF LANKARAN WEDDING CEREMONIES

Summary

The article examines the unique traditions, historical roots and role played by the weddings of the Lankaran region in the past, and shows how they have changed over time. These customs, which have been forgotten over time, prove that Lankaran weddings have a rich cultural heritage, although some traditions have changed, but their traces are still alive in the people's memory and in certain family traditions. Our goal is to recall these ancient traditions and emphasize the importance of preserving

our cultural heritage and passing it on to future generations. The article not only introduces the reader to the ancient and interesting wedding customs of Lankaran, but also draws attention to the issue of their restoration and transmission to future generations.

Açar sözlər: *toy, mədəniyyət, adət, Lənkəran toyları, unudulmuş qədim adətlər*
Ключевые слова: *свадьба, культура, обычай, Лянкяранские свадьбы, забытые древние обычаи*
Key words: *wedding, culture, custom, Lankaran weddings, forgotten ancientcustoms*

Xalqın keçmişini, mənəvi dəyərlərini, inanclarını kollektiv şəkildə simvolik ayinlərlə ifadə edən mərasimlərlə bağlı adətlər hər bir xalqa spesifiklik qazandırır və onların qədim dünyagörüşlərinin qalıqlarını, yaşayış tərzini, həyat təcrübəsini məhz bu mərasimlərdə müəyyən qədər izləmək mümkündür.

Lənkəran Azərbaycanın qədim və zəngin mədəni irsə malik bölgələrindən biridir. Burada formalaşmış toy adətləri əsrlər boyu nəsildən-nəslə ötürülərək, xalqın milli kimliyinin bir parçasına çevrilmiş və hər mərhələsi xüsusi rituallarla müşayiət edilən bu adətlər xalqın dünyagörüşünü, inanc sistemini və sosial münasibətlərini əks etdirirdi. Lənkəran toy adətləri müxtəlif mərhələlərdən ibarət olmuşdur: "qızgüddü", "elçilik", "söz kəsdi", "ağsaqqal plov", "hırdaboy", "paltarbiçdi", "xınayaxdı", "bişi-bişirmə", "kəbinkəsmə", "gəlin aparma", "ikiröngli çay", "üzəçıxdı", "ayaqaçdı" və s. kimi adlar ilə icra edilirdi. İllərlə qorunub saxlanılan bu ənənələrin bir çoxu son dövrlərdə müasir həyat tərzi, qloballaşma, iqtisadi və sosial dəyişikliklər, eləcə də nəsillərarası fərqlər nəticəsində ya unudulmuş, ya da yeni formaya düşmüşdür. Beləliklə, biz bu adətlərin bəzilərinin tamamilə yox olduğunu, bəzilərinin isə yeni formalarla Lənkəranın bir sıra kəndlərində bəzi ailələr tərəfindən yaşadıldığını görürük.

Çox təəssüf ki, bu gün Azərbaycan toy mərasiminin gedişində olduğu kimi, onun hazırlıq tərtibatında da könül açmayan yeniliklərə təsadüf olunur. Yaşlı nəslin yaddaşında qalan xatirələri, indiki toylarla müqayisə etdikdə çox adətlərimizin sıradan çıxdığına təəssüflənməyə bilmirik.

Lənkəran bölgəsinin zəngin mədəni irsi, adət-ənənələri və folkloru uzun illərdir tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. Bu sahədə dəyərli araşdırmalar aparan alimlər və yazıçılar arasında Azad Nəbiyev, Böyükağa Hüseynbalaoğlu, Mirhaşım Talışlı, İsaq Axundov, Qəmərşah Cavadov və digər müəlliflər xüsusi yer tutur. Onların əsərlərində Lənkəranın qədim toy adətləri, xalq mərasimləri, inancları və gündəlik məişəti geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu müəlliflərin əsərləri Lənkəran bölgəsinin unudulmaqda olan mədəni

dəyərlərinin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Lənkəranda keçmişdə toy adətləri müxtəlif mərhələlərdən ibarət olmuşdur. Belə ki, ilkin mərhələdə unudulan adətlərindən olan, yerli əhalinin ifadə etdiyi kimi "qızgüddü" (qızbəyəndi) adətinə görə, oğlan anaları qızları hamamda, təndirxanada, mal-qara sağarkən, ev şirələyərkən və s. yerlərdə gözaltı edərdilər. Bundan sonra oğlanın evində gözaltı etdikləri qızın ayağının düşərli olub olmayacağını yoxlamaq üçün bir taxtaya parça büküb bəzəyər və evin küncündə bir müddət saxladıqları zamanda baş verən hadisələr müşahidə edərlərdi. Bu zaman ərzində əgər evdə sevindirici, xoşagələn hadisələr, bol nemət və ruzi olardısa, deyərdilər ki, gəlinin ayağı düşərli, bərəkətlidir və yaxud da əksinə. Böyükağa Hüseynbalaoğlu və Mirhaşım Talışlının "Lənkəran" adlı əsərindən məlum olduğu kimi, gözaltı olunan qız üçün oğlan evində valideyinlər digər qohumlarla da məsləhət-məşvərət edər, qız evinə göndərdikləri ağbirçəklər vasitəsilə, ilk növbədə, qızın evdarlıq səliqəsini bilməkdən ötrü həyətin təmizliyinə, qapı ağzında çıxarılmış ayaqqabıların qoyuluşuna baxardılar və qızın səliqəsini, danışığını, yerişini, duruşunu, qonaqlara necə qulluq göstərməsini öyrənərdilər. Eyni zamanda qızın ağlını, ayıqlılığını yoxlamaq üçün müxtəlif sınaqlardan keçirərdilər [3, s.392]. Ümumiyyətlə, qızgörmə və qızseçmə zamanı qızın və qız evinin bütün keyfiyyətləri nəzərə alınardı. Unudulmuş digər bir adət isə, sonrakı mərhələdə baş tutan kişi elçilərin gəlişi "qəlyanşirni", bəzən də "ağsaqqal plov" adlanardı. Ağsaqqal plovun xərcini oğlan evi çəkərdi. Bunun üçün acılıq əlaməti olan soğan, bibər və duzdan başqa bütün ərzaqlar göndərirdilər. Bu məclisdə elçilər qızın atası ilə kəbin haqqının və hırdaboy gününün (kiçik toy və ya qız toyu) vaxtını müəyyənləşdirərdilər. Lənkəran bölgəsində buna "xırdaba" və ya "hırdava" da deyirdilər. Bu mərasim zamanı oğlan evindən qız evinə toy ləvazimatı karavanı ilə musiqiçilər də gəlirdi. Belə ki, qız evinin razılığı alındıqdan sonra hər iki tərəfin ağsaqqaları əl verib görüşərdilər. "Əl tutma" adlanan bu mərhələdə oğlan evinin ağsaqqalı qız evinin ağsaqqalının əlinə pul qoyardı. T.Bayraməlibəyov talışların toy mərasimlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, bu mərhələ "dastqətənə" (yəni, əltutma) adlanır [3, s.684]. Elçilik bəzən nişan mərasimi səviyyəsində keçirilir, üzük və şirniyyat da gətirilirdi. Buna "kiçik nişan" da deyərdilər.

Bundan sonrakı mərhələ olan Nişantaxma mərasimində nişan xonçaları qız-gəlinin əlində həyətə daxil olanda qızın anası gələnlərin başına şirni səpər, qızın rəfiqələri isə müxtəlif mahnılar oxuyardılar. Bəxt üzüyünü qızın barmağına salacaq qadının da bəxti gərək yüyrək, xanım-xatun olsun. Belə ki, nişantaxtıda qızı üzüqibləyə otuzdurub başına qırmızı örpək atardılar. Bundan sonra isə oğlan evinin gətirdiyi xonçaları bir-bir nümayiş etdirməyə başlayardılar. Azad Nəbiyevin dediyinə görə hər rayonun bayram xonçaları

fərqli olurdu. Lənkəranda nişanlı ərəfəsində müxtəlif bayramlarda, əsasən də Novruz bayramında Çərşənbə axşamı şələ və xonça tutub qıza bayrampayı göndərirdilər. Novruz bayramı xonçaları daha təmtəraqlı olub. Bir ailəyə kifayət edəcək qədər düyü, bir cüt quş, şirniyyat, meyvə, çərəz, mərasim yeməkləri və qırmızı alma qoyardılar. Xonçada əsasən ağzında üzük (keçmişdə hil) olan ziyad balıq və qız üçün bayram paltarları aparardılar [6, s.43].

Nişanlılıq müddətində hər il təzə meyvə çıxdığında "bağbaşı" və ya "novbahar" aparmaq adəti ilə yanaşı, bal süzərkən nişanlı qıza gənclərin həyatının bal kimi şirin olması arzusu bal göndərilməsi adəti də unudulub xatirələrdə qalan adətlərdəndir. Adətən analar qıza balaca vaxtından cehiz tutardılar. Cehizi hazır olan qızın toyu tez olardı. Əgər cehiz hazır deyildisə, qız evi beş-altı ay möhlət alardı ki, cehiz hazırlasın.

Lənkəranda toylar iki şəkildə - "paltarkəsdi və xınayaxdı" formasında keçirildiyinə görə "paltarkəsdi" gündüz toyu, "xınayaxdı" gecə toyu adlanırdı. Paltarkəsdi "hırdaboydan" sonra keçirilərdi. Hırdaboy adətinin tamamilə unudulub və ya dəyişdirilib yeni forma almasına baxmayaraq, bu mərasimində özünəməxsus gözəllikləri var idi. Belə ki, oğlan evi əvvəlcədən razılığa əsasən toya bir gün qalmış qız evinə lazım olan xərci və qızın gəlinlik üzüyünü gətirərdilər.

Məhəbbət Paşayeva Azərbaycanlıların adət və inancları adlı tədqiqatında qeyd etmişdir ki, talışların "paltarkəsdi" və ya "paltarbiçdi" mərasimində oğlan atası qız evinə parçalar göndərərdi və qohum-qonşu gəlinlər bu paçalardan gəlinə bir həftə ərzində gəlinliklə bərabər bir neçə paltar da biçilib-tikirdilər. Bu müddətdə oğlan evi qız evindəki qonaqları ərzaqla təmin etməli idi. Paltarbiçdi mərasiminə oğlan evindən ailəsi sağlam, yəni ailəli, oğlu-qızı olan, xoşbəxt ailə həyatı yaşayan, bölgədə "dayna" deyilən ağbirçək qadın başçılıq edirdi [8, s.120].

Lənkəran bölgəsində toy mərasimlərinin "qəlyan-şirni", "paltarkəsdi", "xınayaxdı", "hırdaboy" kimi bütün mərhələlərində şərbət paylanırdı. Paltarkəsdiyə gələnlərə nəlbəkidə şəkər-çörək və şirniyyat verilərdi və nəlbəki boşaldıqdan sonra qonaqlar bu nəlbəkiyə pul qoyub toy məclisinə keçərdilər.

Lənkəranda toylarda dəf və qarmon çalınar, adətən qız toyu gündüz başlayıb, axşama qədər qurtarardı. Sonra isə, toyun həlledici mərhələlərindən biri olan xınayaxdıya hazırlıq görülərdi. Səhəri gün qız evində xınayaxdı toyuna başlamazdan əvvəl bir dəstə qız-gəlin gələr, ya evdə, ya da evin qabağında toplaşar, çalıb oxuyar, qızı toy hamamına aparardılar. İsaq Axundovun "Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran" kitabında rast gəldiyimiz fikirlərdən biri olan xınayaxdı günü qızı hamamda çimdirib çıxaranda böyük bir qabda hazırlanmış şərbət gətirər, əvvəlcə gəlinə (ər evində dili şirin olsun deyə), sonra isə onun ətrafındakıların hərəsinə bir stəkan şərbət verərdilər. Hamamdan evə, əlində şam tutmuş sağdışı və soldışın əhatəsində, hamam

evdən uzaq olduqda isə faytonda gedərdi. Gəlin evə çatandan sonra yenə başına qız-gəlin toplaşar, onu bəzəyər, gəlinlik paltarını geydirib çal-çağırlı toy məclisinə gətirərdilər. Xınayaxdıya gələnlərə ayrıca otaqda qiymə-plov verib, sonra toy məclisinə dəvət edərdilər. Lənkəranda keçmiş vaxtlar qız toyunda yerə xalça-palaz sərib yerdə oturar, kübar qadınlara isə stul verilərdi... kimi adətlərində unudulduğunun şahidi oluruq [2, s.50].

Xınayaxdı gecəsi qızlar və gəlinlər yığışıb bişi bişirər, qadın xanəndə və çalğıçılar oxuyar, qızlar isə rəqs edərdilər. Ortada üzüqibləyə otuzdurulmuş gəlinin qarşısında bəxt güzgüsü qoyulurdu və xınanı gəlinin başına oğlan evindən gəlmiş, əsasən də öz bəxtindən razı, oğul-uşaqlı qadın yaxardı. Xınanı gəlinin başına yaxmazdan əvvəl kiçik bir oğlan uşağı gəlib xınadan bir azca oğurlayırdı. Bunu ona görə edirdilər ki, gəlinin ilki oğlu olsun. Eyni zamanda gəlinin ayağının altına su ilə dolu teşt qoyurdular. Çünki, su aydınlıq, metaldan hazırlanmış teşt isə iradə möhkəmliyinin rəmzi sayılırdı. Toyun yaddan çıxmaz gecələrindən olan xınayaxdıda gəlinin rəfiqələrinin və oğlanın bacılarının oxuduqları nəğmələrin bir çoxu xorla oxunur, bəziləri halay nəğmələrinə bənzəyirdi.

Məhəbbət Paşayevanın azərbaycanlıların adət və inanclarına aid tədqiqatında XIX əsrə aid olan bir məlumata görə, tamamilə unudulmuş adətlərdən biri olan toyun axırıncı günü bütün qonaqlar at yarışında iştirak edirdi ki, bəzən 100-dən çox at olurdu. Adətə görə qız evindən oğlan evinə gərdəyi ilk çatdıran atlı bəyin valideynləri tərəfindən mükafatlandırılardı. Onun dediyinə görə həmçinin keçmişdə zifaf gecəsi bəyi söyüd ağacının koğuşundan keçirirdilər ki, sonsuz dərəcədə güclü olsun. Bununla yanaşı, bəd-nəzərdən qorunmaq üçün 40 ədəd üzərlik dənəsini manqalda yandırardılar. Qız-gəlin manqalın ətrafında dövrə vuraraq əyləşirdi və qız-gəlinin hər biri paltarının ətəyi ilə daha çox tüstü tutmağa çalışırdı. Çünki inama görə, bu tüstü bədənə və paltara nə qədər çox dəyərdisə, bir o qədər təsirli oturdu. Bu tüstüdən udan qadın bəd-nəzərdən qorunmuş olurdu [8, s.73].

Xınayaxdının səhəri hər iki tərəfdən bir neçə ağsaqqal toplaşar, molla gətirib qız evində kəbin kəsdirərdilər. Molla qız olan otağın qapısına yaxınlaşıb kəbini oxuyandan sonra, üç dəfə qızdan soruşardı: Qızım, razısan, ya yox. Qapı dalında üzü örtülü dayanmış olan qız bəli deyər, bununla da kəbin kəsilib qurtarardı. Günortadan sonra isə oğlan evi çal-çağırla gəlib, əvvəl bir araba ilə gəlinin cehizini aparardılar ki, gəlin otağını qabaqcadan bəzəsinlər. Gəlinin cehizi özü hazırladığı həsir, xalça, mis qab-qacaq, xırda ev ləvazimatı olardı. Böyükağa Hüseynbalaoğlu və Mirhaşım Talışlının "Lənkəran" kitabında qızların apardığı cehizlərin yüz il, əlli il əvvəl və müasir dövrdə müqayisəsini vermişdir [4, s.393].

Belə ki, toyun yekun mərhələlərindən biri olan gəlin aparma adəti müasir dövrdə müxtəlif dəyişikliklərə uğruyaraq yeni formalar almışdır.

Talışlarda qızı gəlin gedən ata, ocağın və ya təndirin başına dolanaraq onu öpərdi. Gəlin evdən gedərkən, ona ata ocağından kül də verilirdi. Bu adətlə bağlı bölgədə "ata ocağının külü də şirin olar" ifadəsi də vardır. Gəlinaparma günü gəlin əyninə çaxçur, arxalıq, baharı geyinər, onun üzünə rübənd, başma qırmızı duvaq salınardı. Bu müddət ərzində qız evində çalıb-oynamaq davam edərdi. Axşama yaxın oğlan adamları çala-çala qız evinə gələr və çal-çağırın, hay-küyün qızğın vaxtı qız evi görə-görə bir şey oğurlayıb özləri ilə götürmə adətdən idi. Deyilənə görə bu, oğurluq qızın cehizinin ata evindən həmişəlik çıxması və bir daha geri qaytarılmaması üçün edilirdi. Sonra gəlin əllərində şam və güzgü tutmuş sağdış-soldışın əhatəsində qapıdan çıxardı. Bu zaman qapının ağzında bir teşt qoyub gəlini üstünə çıxardar, başının üstündə isə Quran və ya çörək tutardılar. Bununla yanaşı, oğlanın qardaşı və ya yaxın dostu qızın belini bağlayardı ki, bu zaman bel bağlayanın üzünə un sürtərdilər. Bu, ağ gün, xoşbəxtlik, bərəkət və bolluq arzulamaq demək idi. Bundan sonra gəlini çal-çağırla at belində və ya faytonla bəy evinə gətirərdilər. Gəlin ər evinə qədəm qoyduğu zaman isə, onun başına noğul, şəkər, düyü və başqa qida məhsulları səpməyə başlayardılar ki, gəlinin ayağı sayalı-qədəmli, evi bərəkətli olsun. Gəlinin ayağının altında "qabsındırma" ayinini B.Abdullayev belə izah edir: "Gəlin demək istəyir ki, əgər bu ocağa və ərimə vəfasızlıq etsəm, onda ayağımın altındakı qab kimi parçalanım [1, s.97].

Qız evində toy başa çatandan sonra ən böyük toy mərasimi oğlan evində, gəlinin gətirilməsindən bir saat keçmiş, bəyoğlan toy hamamından gələndən sonra başlanardı. Lənkəranın unudulmuş qədim adətlərindən biri də oğlan toyunda olan "ikirəngli çay" təqdimatı idi. Belə ki, təzəbəy məclisə girən kimi bir nəfər əlində məcməyi, içində üç stəkan ikirəngli, yəni yarısı ağ, yarısı rəngli olan çay verər. Təzəbəy də məcməyiyə ənam atar və dərhal sonra çayları qarışdırıb içərlər ki, şirinlik olan yerdə acılıqdan danışmasınlar. Bundan sonrakı mərhələ isə "üzəçıxdı və ya üç gün pərdəsi" adlanırdı. Qəbul edilmiş adətə görə toydan sonra gəlin və bəy üç gün ərzində "pərdə" saxlar, ağsaqqal, ağbirçək üzünə çıxmazdılar. Üzəçıxdı mərasimi talışlarda "seruj" adlanırdı. Qədimdə gəlini toydan üç gün sonra qayınlardan biri həyətdəki su quyusu ilə tanış edir. Daha sonra gəlinin üzündəki yaylığı çubuqla onun üzündən götürüb barlı ağaca, (adətən alma ağacına) atardılar. Bundan sonra gəlin artıq ailə üzvlərindən biri sayılardı və üzəçıxdı hədiyyəsiz ötüşməzdi. Qız tərəfin adamları əllərində xonça, yemək və şirniyyatlarla qızın görüşünə gələrdilər. Onbeş-iyirmi gündən sonra isə gəlinin valideynlərinin gənc ailəni qonaq çağırması mərasiminə isə "ayaqaçdı" deyirdilər.

Məqalədə oxucunu Lənkəranın bu qədim və maraqlı toy adətləri ilə tanış etməklə yanaşı, onların bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələsi ilə də diqqəti çəkmək, unudulmuş toy adət-ənənələrinin xatirələrdə qalan

gözəlliklərini dirçəltmək və yenidən yaşatmaq arzularımı onlarla bölüşmək istədim.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev Bəhlul. Haqqın səsi. Bakı, Azərnəşr, 1989, 144 s.*
2. *Axundov İsaq. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı, İsiq nəşriyyatı, 1989, 111 s.*
3. *Bayraməlibəyov Teymur bəy. Respublika əlyazmalar İnstitutu, s.v.684, 28591.*
4. *Böyükağa Hüseynbalaoğlu, Mirhaşım Talışlı. Lənkəran. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1990, 595 s.*
5. *Cavadov Qəmərşah. Talışlarda Nişan-toy adətləri. Bakı, AMK, 2024, 95 s.*
6. *Nəbiyev Azad. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 172 s.*
7. *Paşayeva Məhəbbət. Azərbaycanlıların adət və inancları (XIX-XX əsrlər). Bakı, AMEA, 2019, 296 s.*
8. *Quliyev Həsən. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 132 s.*

Əlifxanova E.F.
Bakı Dövlət Universiteti
elviralifxanova@gmail.com

ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİK VƏ S.Ə.ŞİRVANİNİN "RƏBİÜL-ƏTFAL" KİTABI

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı milli maarifçilik hərəkatının və çoxmədəniyyətli mühitin təsiri altında formalaşmışdır. Bu dövrdə maarifçi ədəbiyyat yalnız oxucuları zövq verməyə deyil, həm də uşaqların mənəvi və əqli inkişafına xidmət edirdi. Şərq və Qərb ənənələrinin sintezi nəticəsində didaktik və tərbiyəvi məzmunlu əsərlər meydana çıxır, folklor motivləri və klassik poeziya üslubu uşaq ədəbiyyatına inteqrasiya olunurdu. Azərbaycan maarifçi ziyalıları uşaqlar üçün yazılmış əsərlərində maarifçilik ideyalarını ön plana çəkir, ədəbiyyatı cəmiyyətin tərəqqisinə yönəlmiş mühüm vasitəyə çevirməyə çalışırdılar. Bu məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yeni məktəb quruculuğunda və uşaqlar üçün yeni məzmunlu ədəbiyyatın yaranmasında böyük təşəbbüslər göstərmiş S.Ə.Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" kitabı müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtəsi mövqeyindən təhlil edilmişdir.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТЬ И КНИГА С.А.ШИРВАНИ «РАБИУЛ-АТФАЛ»

Резюме

Азербайджанская детская литература XIX века формировалась под влиянием национально-просветительского движения и поликультурной среды. В этот период учебная литература служила не только доставлению удовольствия читателям, но и духовному и умственному развитию детей. В результате синтеза восточных и западных традиций появились произведения дидактического и воспитательного содержания, в детскую литературу были интегрированы фольклорные мотивы и классический поэтический стиль. Азербайджанские просвещенные интеллигенты в своих произведениях, написанных для детей, выдвигали идеи просвещения на первый план, старались превратить литературу в важный инструмент, направленный на прогресс общества. В данной статье с точки зрения пересечения разных культур анализируется книга «Рабиул-атфаль» С.А.Ширвани, видного представителя азербайджанской литературы XIX века, предпринявшего большие инициативы в строительстве новой школы и создании литературы нового содержания для детей.

MULTICULTURALISM AND S.A.SHIRWANI'S BOOK "RABIUL-ATFAL"

Summary

Azerbaijani children's literature of the 19th century was formed under the influence of the national enlightenment movement and multicultural environment. During this period, enlightening literature served not only to give pleasure to readers, but also to the spiritual and intellectual development of children. As a result of the synthesis of Eastern and Western traditions, didactic and educational works emerged, folklore motifs and the style of classical poetry were integrated into children's literature. Azerbaijani enlightening intellectuals brought enlightenment ideas to the forefront in their works written for children, trying to turn literature into an important tool aimed at the progress of society. This article analyzes the book "Rabiul-etfal" by S.A. Shirvani, a prominent representative of Azerbaijani literature of the 19th century, who took great initiatives in the construction of a new school and the creation of literature with a new content for children, from the perspective of the intersection of different cultures.

Açar sözlər: *çoxmədəniyyətlilik, "Rəbiül-ətfal", "Rodnoye slovo", Şərq, Qərb, Cəlaləddin Rumi, "Məsnəvi", M.Füzuli*

Ключевые слова: *мультикультурализм, «Рабиул-атфаль», «Родное слово», Восток, Запад, Джалаладдин Руми, «Маснави», М.Физули*

Key words: *multiculturalism, "Rabiul-atfal", "Rodnoye slovo", East, West, Jalaladdin Rumi, "Masnavi", M.Fuzuli*

XIX əsr müxtəlif istiqamətləri təmsil edən sənətkarların ədəbiyyat, teatr, dil, elm, mətbuat və digər sahələr üzrə zəhmətlərinin bəhrəsi olaraq Azərbaycan mədəniyyətinin sürətlə inkişaf edib böyük yeniliklərə imza atdığı bir dövrdür. Bu bərəkətli zaman kəsiyində baş verən dəyişikliklər, yeni ədəbi istiqamətlərin yaranması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında təzə era başladı. Artıq milli ədəbiyyatın Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk qəzeti – "Əkinçi", eləcə də "Kitabi- Əsgəriyyə", "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Müsibəti-Fəxrəddin", "Aldanmış kəvakib", "Rəbiül-ətfal" və "Çay dəsgahı" kimi bir çox ilkləri yarandı və bu novator addımlara həmin dövrdə mövcud olmuş mədəniyyətlərin təsiri danılmazdır.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin və xalqların qarşılaşdığı, qarşılıqlı təsir göstərdiyi bir məkan olmuşdur. Bu proseslər nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin milli inkişafa təsiri güclənmiş, xalqın sosial, siyasi və iqtisadi həyatında yeni üfüqlər açılmış və nəticə olaraq, Azərbaycanda çoxmədəniyətlilik özünü göstərmişdir. Çoxmədəniyyətlilik müxtəlif etnik, dini və mədəni qrupların birgə yaşayaraq qarşılıqlı əlaqə qurduğu bir həyat tərzi kimi xarakterizə edilir və bu amil XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatından da yan ötməmişdir. Həmin dövrün ədəbiyyatında milli və

universal dəyərlərin inteqrasiyası baş vermiş, çoxmədəniyyətlilik prinsipləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır.

XIX əsrdə yeni məktəblərin fəaliyyətə başlaması ilə ədəbiyyatda uşaqların maarifləndirilməsinə xidmət edən əsərlər yazılmağa, kitablar dərc olunmağa başladı. Bu zamana qədər uşaqlara ünvanlamış dərsliklərin olmaması və bir çox xarici ənənələrinin Azərbaycan milli ənənələri ilə vəhdətindən doğan əsərlər yaratmaq zərurəti dövrün yazıçılarının çiyinlərinə ağır məhsuliyyət yükləyirdi və bu prosesdə onlar müxtəlif inkişaf etmiş mədəniyyətlərə, onların yaratdığı əsərlərə, dərsliklərə müraciət edərək dövrümüzdə də sevə-sevə oxunan əvəzolunmaz sənət nümunələri yaratmışlar. Çoxmədəniyyətli mühitdə uşaq ədəbiyyatının inkişafı Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsirindən bəhrələnmiş, bu əlaqələr nəticəsində uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə həm millilik, həm də ümumbəşəri ideyalar öz əksini tapmış və xüsusilə rus, fars və türk ədəbiyyatlarının bir-birinə təsiri ilə özünü göstərmişdir. Bu müxtəlif mədəniyyət axınları arasında Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının inkişafında ən dərin iz buraxanı rus mədəniyyətinin ideoloji və estetik təsirləri olmuşdur. Bunu sadəcə Azərbaycanın Rusiya tabeliyində olması ilə izah etmək doğru olmazdı, XIX əsrdə inkişaf etmiş Qərb dəyərlərinin mənimsənilməsi tarixi zərurət idi və Rusiya təcrübəsi Qərblə Azərbaycan arasındakı münasibətlərdə körpü rolunu oynayırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq təlim-tərbiyəsi sahəsində mühüm addımlardan biri Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" kitabı olmuşdur. Milli və dini dəyərlərin tərbiyə prosesinə təsiri S.Ə.Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" kitabının mühüm xüsusiyyətlərindən olmuşdur. Bu kitabda toplanan əsərlər yalnız pedaqoji düşüncənin deyil, həm də milli ədəbiyyatın inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şirvani öz əsərində Konstantin Uşinskinin "Rodnoye slovo" adlı pedaqoji dərsliyinin təcrübəsinə əsaslanmağa çalışmış, lakin kitabın məzmununa milli-mənəvi və dini xüsusiyyətləri daxil edərək onu Azərbaycan mühitinə uyğunlaşdırmışdır. "Rodnoye slovo" və "Rəbiül-ətfal" kitablarını müqayisə etdiyimiz zaman görə bilərik ki, onlar arasında çox böyük fərqlər mövcuddur. Onların əsas ortaq cəhətləri isə hər iki kitabın uşaqların inkişafına, tərbiyələnməsinə xidmət etməsi idi. K.Uşinski təbiətin pedaqoji rolunu vurğulayaraq, rus xalqının mədəniyyət və təcrübəsindən ilham almışdır. Seyid Əzim Şirvani də K.Uşinski kimi yaşadığı mühitin təbiətinin, mədəniyyətinin pedaqoji roluna önəm vermiş və əsərlərini bu ideologiya ilə yaratmışdır. K.Uşinskinin milli kimlik və mədəni irsə verdiyi önəm, S.Ə.Şirvani tərəfindən İslam əxlaqı və Azərbaycan xalqının dəyərləri ilə zənginləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, hər iki müəllif mənəviyyatın özünəməxsus prinsiplərinə sadiq qalmışdır ki, bu da onların əsərlərinin həm yerli, həm də beynəlxalq kontekstdə humanist dəyərini artırır. S.Ə.Şirvaninin əsərində nəsihət, hekayə, pritça və lətifə kimi janrlardan istifadə onun ədəbi

məharətini pedaqoji məqsədlərlə birləşdirdiyini göstərir. Bu, uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Uşinskinin tədris metodikası sadədən mürəkkəbə doğru bir yol izləyirsə, Şirvani uşaqların anlama qabiliyyətinə uyğun sadə, lakin təsirli bir üslubdan istifadə etmişdir. Müəllif əvvəlcə uşaqlara öyüd-nəsihət verdikdən sonra onların bunu daha yaxşı qavraması üçün müxtəlif tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən hekayələrdən istifadə etmişdir. Məhz bu məqamda Şərq məktəbinin S.Ə.Şirvani yaradıcılığına, eyni zamanda, "Rəbiül-ətfal" dərsliyinə təsiri özünü göstərir. Kitaba daxil edilmiş bədii nümunələrin bir çoxu Şərq ədəbiyyatı ənənələrindən gələn ibrətli hekayələrdən ibarətdir. Buradakı Şərq təsirini biz onun dərslikdən daha çox əsərlər toplusu olan divanı xatırlatmasında da görə bilərik.

Seyid Əzimin tərtib etdiyi kitabdakı mənzum hekayələr, təmsillər, əsasən, köhnə məktəblərdə tədris edilən farsdilli mənbələrdən gəlirdi. "Seyid Əzim mütəfəkkir şair olmaqla klassik, eləcə də dövrünün bütün poeziya nümunələrini məmimsəmiş, səyahətdə olmuş, XIV əsr Şərq poetikası ustası alim Türküstanlı Sədəddin Təftazinin (1322–1388), Ərəb ədəbiyyatı nəzəriyyəçisi Dəməşqinin (1267–1338) əsərlərini dərindən öyrənmiş bir alim şair idi" [1].

"Rəbiül-ətfal"ın yaranmasında Cəlaləddin Ruminin didaktik-fəlsəfi düşüncələrlə zəngin olan "Məsnəvi" əsərinin mühüm təsiri hiss olunur. Hər iki əsərdə didaktik yanaşma və bənzər motivlər özünü göstərir. Həm C.Ruminin, həm də Seyid Əzimin estetik idealı insanı kamil görmək idi.

Bu da bir gerçəkdir ki, Seyid Əzim fərqli bir zamanda və mühitdə yaşayırdı və milli məfkurənin formalaşması gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə də yeni zəmanənin tələbləri işığında baxmağı tələb edirdi. Yeni zərurətlər, müasirləşmə, xristian dünyasına sürətli inteqrasiya ədəbi dəyərlərə münasibəti də həssaslaşdırırdı. Yalnız dünyəvi elmlərin təbliği ilə kifayətlənməyən Seyid Əzim Şirvani müxtəlif hekayə və əhvalatlarla İslam dininin görkəmli şəxsiyyətləri, peyğəmbərləri haqqında danışaraq bu yolla uşaqların tərbiyəsində həm mənəvi, həm də dünyəvi amilləri bir araya gətirməyə çalışırdı. "Rəbiül-ətfal" kitabındakı "Peyğəmbərin Əli ilə zarafatı", "Həzrəti-İbrahim əhvalatı", "Həzrəti-İsanın qissəsi", "Musa peyğəmbər və yoxsul" kimi hekayələr Cəlaləddin Ruminin "Məsnəvi" kitabındakı "Cənab Haqqın Peyğəmbərimizə müraciəti", "Peyğəmbərlər və vəlilər", "Haqq-təalanın Musa əleyhissalama vəhy etməsi" kimi hekayətlərlə səsləşir. "Məsnəvi"yə daxil olan bu əsərlərin əsas məqsədi mənəviyyatı inkişaf etdirməkdir və onun köklərində bir mənəvi dərslik durur. Seyid Əzim də "Rəbiül-ətfal"da gəncliyin tərbiyə olunmasına, cəmiyyətin maarifləndirilməsinə eyni dərəcədə önəm verir. Bu əsərlərdən istifadə edərkən əsas məqsəd uşaqları maarifləndirməkdir. "Məsnəvi"nin əsas qayəsi insana mənəvi-ruhani keyfiyyətlər aşılamaqdır. C.Rumi sevginin,

xeyirxahlığın və mənəvi saflaşmanın insanı kamilliyə aparan yeganə yol olduğunu vurğulayır. Seyid Əzim Şirvani isə maarifçilik ideyaları əsasında oxucularına bilik və ədəb qaydalarını öyrətmək niyyətindədir.

Kitablar arasında forma xüsusiyyətləri baxımından da oxşarlıqlar mövcuddur. Ruminin "Məsnəvi"si uzun bəndlərə bölünmüş, hekayəvari bir quruluşa malikdir. Seyid Əzimin "Rəbiül-ətfal" əsəri də bənzər didaktik formada yazılmışdır. Onun qəzəlləri və hekayəvi şeirləri oxucuya konkret bir mesaj verməyi hədəfləyir. Seyid Əzim Ruminin fikirlərini dövrünün cəmiyyətinə tətbiq edərək yeni bir yanaşma ortaya qoyur və maarifçilik dəyərlərini daha geniş oxucu kütləsinə çatdırır.

Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" kitabının formalaşmasında Şərq ədəbiyyatının təsirindən danışarkən onun ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Füzulinin təsirini qeyd etməmək olmaz. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında Füzuli sənətinə olan yüksək dəyəri və heyranlığını öz poetik üslubu, mövzu seçimi və lirikasında əks etdirir. O, Füzulinin mənəvi-didaktik qayələrini davam etdirərək, klassik poeziyanın ənənələrini yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmiş və oxucularına həm estetik zövq, həm də dərin mənəvi dərslər verməyə çalışmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" əsərində yer alan "Bir kişinin Məcnuna iradı", "Məcnundan sorğu", "Məcnunun cavabı", "Yerdəkilərin göyə şikayəti" kimi əsərlərində Füzuli poeziyasının dərin təsiri açıq şəkildə hiss olunur. Xüsusilə, Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında qaldırılan eşq, dərd, mənəvi saflıq və cəmiyyətin qəlibləşmiş düşüncələrinə qarşı üsyan kimi motivlər Seyid Əzimin bu əsərlərində də davam etdirilir. Şair, Füzuli lirikasına xas olan məcazlardan, sufi fəlsəfəsindən və eşqi ilahi bir həqiqət kimi təqdim edən yanaşmadan bəhrələnərək, öz dövrünün oxucusuna yeni bir baxış bucağı təqdim edir. Məcnun və simvolik məcnunluq obrazı təkcə dünyəvi aşiqliyin deyil, həm də mənəvi kamillik yolunu seçən dərvişliyin mahiyyətini ifadə edir.

Seyid Əzim Şirvaninin "Yerdəkilərin göyə şikayəti" əsəri mövzu və ideya baxımından Məhəmməd Füzulinin məşhur "Şikayətnamə" əsəri ilə səsləşir. Hər iki əsərdə dövrün ictimai-siyasi haqsızlıqlarına, insanların qarşılaşdığı ədalətsizliklərə və mənəvi çöküşə qarşı bir üsyan hiss olunur.

Füzuli "Şikayətnamə" əsərində rüşvətxorluq, ədalətsizlik və məmur özbaşınalığından gileylənərək, cəmiyyətin sosial quruluşundakı haqsızlıqları açıq şəkildə tənqid edir. O, dövrünün korrupsiyalaşmış idarəetmə sisteminə qarşı çıxaraq, insanların haqq və ədalətə nail olmaqda çəkdiyi əziyyəti təsvir edir. Seyid Əzim Şirvani isə "Yerdəkilərin göyə şikayəti" əsərində bənzər şəkildə insanların Tanrıya üz tutaraq, dünyada baş verən haqsızlıqlardan, zülmdən və insanların ədalətə olan ehtiyacından şikayətlənməsini qələmə alır.

Bu iki əsər arasında ən önəmli paralellərdən biri məhz şikayət motividir. Seyid Əzim, Füzulidən fərqli olaraq, bu şikayəti daha qlobal bir

kontekstdə təqdim edir və insanın yalnız siyasi deyil, həm də mənəvi və əxlaqi ədalətsizliklərə qarşı üsyanını əks etdirir.

Ümumiyyətlə, bu dövr ədəbiyyatı yalnız bədii yaradıcılıq baxımından deyil, həm də maarifçilik ideyalarının yayılması və yeni nəsillərin tərbiyəsi istiqamətində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsinə çevrildi. Çoxmədəniyyətlilik şəraiti Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında universal və milli dəyərlərin sintezini təmin edərək, yeni üslub və məzmun axtarışlarına təkan verdi.

Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" əsəri bu dövrün ən qiymətli nümunələrindən biri kimi pedaqoji və mənəvi dəyərləri özündə birləşdirən, Qərb dəyərlərini mənimsəməyə çalışan, Şərq ənənələrindən bəhrələnən bir dərs kitabı və ədəbi irs nümunəsi oldu. Bu kitabda Rumi, Füzuli və digər Şərq klassiklərinin təsiri açıq şəkildə hiss edilsə də, Şirvani bu təsirləri milli düşüncə və milli dəyərlərlə zənginləşdirərək, Azərbaycan uşaqlarına daha yaxın və anlaşıqlı şəkildə təqdim etməyə nail olmuşdur. Bu da bir daha sübut edir ki, XIX əsrdə formalaşan ədəbi mühit təkcə qələm sahiblərinin yaradıcılıq meylləri ilə deyil, həm də cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Bütün bu proseslər göstərir ki, XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı uşaqların dünyagörüşünü formalaşdıran, onların milli və mənəvi kimliyini möhkəmləndirən, eyni zamanda, fərqli mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayan əhəmiyyətli bir dövrdür və bu zaman kəsiyində yaranan ədəbiyyatı təkcə öz dövrünün deyil, bu günümüzün də maarifçilik və bədii düşüncə mənbəyi kimi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. *Cəfərli Y. Füzulinin romantizm, M.F.Axundzadənin realist davamçısı S.Ə.Şirvani Əli Fəhmi yaradıcılığında Olaylar. - 2014. - 15 may, s.12.*
2. *Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslik). Bakı – 2007.*
3. *Rumi M.C. Məsnəvidən seçmələr. Bakı: YOM Yayınları, - 2007.*
4. *Şirvani S. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: "Avrasiya Press", - 2005.*

Əliyev H.F.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseyn022023@gmail.com

QLOBAL SFERADA İNGİLİS DİLİNİN DİSKURSİV GÜCÜ

Xülasə

Dil bizim əsas ünsiyyət vasitəmizdir. Fikirlərimizi və düşüncələrimizi başqaları ilə paylaşmaq üçün istifadə etdiyimiz metoddur. Effektiv ünsiyyət qurmaq üçün geniş şəkildə anlaşılan və ümumi bir dilə ehtiyac var. Zamanla, İngilis dili bu cür bir dilə çevrilib. O, ən çox istifadə olunan və demək olar ki, hər kəs tərəfindən başa düşülən dildir. Buna görə də, özümüzü ifadə etmək üçün İngilis dilində ünsiyyət qurmaq daha asandır. Müasir dövrdə isə bu dil, internetin və kompüterlərin dili olduğu üçün daha da geniş bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilib. 2020-ci ilə olan məlumatlara görə, dünya üzrə 1.27 milyard ingilis dili danışanı vardır. Bu, onu ən çox danışılan dil edir, mandarin çin dili (1.12 milyard danışan) və hindi dilindən (637 milyon danışan) irəlidədir. 50-dən çox ölkə İngilis dilini rəsmi dil olaraq qəbul edir. Qloballaşma, ticarət və mədəni mübadilə sayəsində dünya arasında artan əlaqələrin nəticəsi olaraq meydana gələn bir prosesdir. Qloballaşma mal və xidmət istehsalını artırıb. Həm ana dili ingiliscə olan, həm də İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün ingilis dilində güclü ünsiyyət qurmaq dörd əsas bacarıqla əlaqəlidir: oxuma, yazma, danışma və dinləmə. Müxtəlif insanlar bu bacarıqlara fərqli səviyyələrdə meyllidirlər. Beləliklə, İngilis dili, qloballaşmanın təməl güc amillərindən biri kimi, həm sosial, həm də iqtisadi münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayır.

ДИСКУРСИВНАЯ СИЛА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛЬНОЙ СФЕРЕ

Резюме

Язык — это наш основной способ общения. Это метод, с помощью которого мы делимся своими мыслями и идеями с другими. Для эффективного общения необходим язык, который широко понятен и является общим. Со временем английский язык стал таким языком. Это наиболее часто используемый и понимаемый язык почти всеми. Поэтому легче общаться на английском, поскольку это лучший способ выразить себя. В современную эпоху этот язык стал еще более широким средством общения, поскольку он является языком интернета и компьютеров. По состоянию на 2020 год в мире насчитывается 1,27 миллиарда носителей английского языка. Это делает его наиболее распространенным языком, опережая китайский мандарин (1,12 миллиарда носителей) и хинди (637 миллионов носителей). Более 50 стран официально признают английский как официальный язык. Глобализация — это процесс, благодаря которому мир становится все более взаимосвязанным из-за значительно увеличившейся торговли и культурного обмена. Глобализация ускорила производство товаров и услуг. Для носителей английского языка и тех,

кто учит его как второй язык (ESL), эффективное общение на английском включает четыре основные навыка: чтение, письмо, разговор и аудирование. Разные люди имеют разные способности к этим навыкам. Таким образом, английский язык, как один из ключевых факторов глобализации, играет важную роль в развитии как социальных, так и экономических отношений.

THE DISCURSIVE POWER OF THE ENGLISH LANGUAGE İN THE GLOBAL SPHERE

Summary

Language is our primary means of communication. It is the method through which we share our thoughts and ideas with others. To communicate effectively, one needs a language that is widely understood and common. Over time, English has become such a language. It is the most commonly used and understood language by almost everyone. Therefore, it is easier to communicate in English as it is the best way to express ourselves. In the modern era, this language has become an even broader medium of communication because it is the language of the Internet and computers. As of 2020, there are 1.27 billion English speakers worldwide. This makes it the most spoken language, ahead of Mandarin Chinese (1.12 billion speakers) and Hindi (637 million speakers). More than 50 countries officially recognize English as their official language. Globalization is a process through which the world becomes more interconnected due to significantly increased trade and cultural exchange. Globalization has boosted the production of goods and services. For both native English speakers and English as a Second Language (ESL) learners, effective communication in English involves four main skills: reading, writing, speaking, and listening. Different individuals naturally have varying aptitudes for these skills. Thus, the English language, as one of the key drivers of globalization, plays a significant role in the development of both social and economic relations.

Açar sözlər: *qloballaşma, dil, mədəniyyət, ümumi dil*
Ключевые слова: *глобализация, язык, культура, лингва франка*
Key words: *globalisation, language, culture, lingua franca*

Qlobalizasiya, dünya üzrə insanlar, şirkətlər və hökumətlər arasında qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiya prosesidir. Qlobalizasiya 18-ci əsrdən etibarən nəqliyyat və rabitə texnologiyalarındakı irəliləyişlər sayəsində sürətlənmişdir. Bu qlobal qarşılıqlı əlaqələrin artması beynəlxalq ticarətin böyüməsinə və ideyaların, inancların və mədəniyyətin mübadiləsinə səbəb olmuşdur. Qlobalizasiya əsasən iqtisadi bir qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiya prosesi olmaqla yanaşı, sosial və mədəni aspektlərlə də əlaqəlidir. Lakin mübahisələr və diplomatiya da qlobalizasiyanın tarixi və müasir qlobalizasiyanın mühüm hissələrindəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, amerikalı müəllif R. W. Emerson İngilis dili haqqında əhəmiyyətli bir fikir irəli sürmüşdür. Onun sözlərinə görə, "İngilis

dili, bizi dəniz kimi əhatə edir və su kimi dərin və sirrlərlə doludur". Bu dil yalnız ticarətçilər tərəfindən deyil, həm də professorlar tərəfindən istifadə olunur. O, mühitimizin istiliyini və gücünü yaradır. Biz dil vasitəsilə yaşayırıq və dil vasitəsilə inkişaf edirik. Dilin böyüməsi və inkişafı diqqətəlayiq bir məsələdir. İngilis dili dünyada ən çox danışılan dildir və hər yerdə yayılıb.

Dünyada rəsmi bir ümumdünya dili olmasa da, ingilis dili tez-tez ölkələr arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Bunun bir neçə tarixi səbəbi vardır, ən önəmlisi isə ingilisdilli xalqların kolonializm nümunələridir. Dünyanın təxminən 7.8 milyard əhalisi arasında 1.35 milyard insan ingilis dili danışır. Lakin əksəriyyəti ingilis dilini ana dili olaraq danışmır. Təxminən 360 milyon insan ingilis dilini ana dili olaraq danışır. Ən çox danışılan birinci dil Çin dilidir, onu uzaqdan İspaniya izləyir və üçüncü sırada ingilis dili gəlir. İngilis dili yalnız geniş şəkildə danışılmaqla yanaşı, dünyada ən çox öyrənilən xarici dil olub, onu ikinci sırada Fransız dili izləyir.

Diskursiv güc, bir dilin istifadə edildiyi məkanlarda necə sosial və mədəni təsir yaratdığı, insanların düşüncə tərzini və davranışlarını necə formalaşdırdığı ilə bağlıdır. İngilis dili, bu mənada, qlobal diskursun əsas formalaşdırıcısı olaraq çıxış edir.

İngilis dili idman və parıltı dünyasının dilidir, Olimpiya oyunlarının və Miss Universe müsabiqəsinin rəsmi dilidir. O, hava, dəniz və müasir dünyanın rəsmi səsini təmsil edir. Dünyanın ən önəmli yayımlama şirkətləri olan BBC və CBC ingilis dilində yayımlayır və izləyiciləri müntəzəm olaraq bu yayımları izləyirlər. İngilis dili ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada birinci dil kimi istifadə olunur. Hindistan, Nigeriya və Sinqapur kimi ölkələrdə isə ikinci dilə çevrilib. O, vacib alternativ bir dildir. Ticarət və araşdırma işləri üçün olduqca faydalıdır.

Bugünkü qlobal dünyada, ingilis dilinin əhəmiyyətini inkar etmək və ya görməməzlikdən gəlmək olmaz, çünki ingilis dili hər yerdə danışılan ən ümumi dildir. İnkişaf edən texnologiyanın köməyi ilə, ingilis dili tibb, mühəndislik və təhsil kimi bir çox sahədə əsas rol oynayır. O, dünyada ikinci dil kimi və rəsmi dil olaraq tədris olunan tək dildir və təxminən 102 ölkədə istifadə olunur. O, yalnız hal-hazırda birinci dili kimi danışanlar üçün ən vacib dil olaraq qəbul edilmir, həm də ikinci dil kimi danışanlar üçün də önəmlidir. İngilis dili, iş tapmaq və ya karyera qurmaq məsələsində əhəmiyyətlidir. Biz bilirik ki, ünsiyyət hər sahədə – istər biznes, tibb, nəqliyyat, texnologiya, ticarət və ya marketinq olsun – çox mühüm rol oynayır. İngilis dili qlobal olaraq qəbul edilir və hamı tərəfindən tanınır.

İngilis dilinin diskursiv gücü, həmçinin onun siyasi və iqtisadi aləmdəki təsirində də açıq şəkildə görünür. Beynəlxalq təşkilatlarda, diplomatik əlaqələrdə və qlobal biznes mühitində ingilis dilinin istifadəsi, onun gücünü

artıran amillərdir. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatında və Dünya Ticarət Təşkilatında ingilis dili rəsmi iş dili olaraq istifadə olunur. [2, s. 40-50]

Bir çox ölkələrdə uşaqlara ingilis dilini ikinci dil olaraq öyrənmələri təşviq edilir və onlara bu dili öyrənmək üçün stimullar verilir. Təhsil fənlərinin təxminən 90%-i ingilis dilində yazılır. Elm sahəsindəki bir çox yeniliklər və kitablar ingilis dilində yazılır. İnternetdə isə ən çox vebsaytlar ingilis dilində yazılı məzmun təqdim edir. Hətta digər dillərdə olan saytlar da istifadəçilərə saytın tərcümə variantını təklif edir. İngilis dili mətbuatın əsas dilidir, daha çox qəzet və kitab ingilis dilində yazılır və dünyanın hər hansı bir yerində olsanız da, ingilis dili ilə bağlı öyrənmə materiallarını asanlıqla tapa bilərsiniz.

Yaxşı bir məntiqlə ingilis dilində ünsiyyət qura bilsəniz, dünyanın ətrafında səyahət edə bilərsiniz. Həmçinin, başladığınız hər hansı bir biznes sahəsində də bu, sizə kömək edəcək. Hər hansı bir ofisi, şirkəti, hökumət təşkilatını və ya hətta şirkəti ziyarət etsəniz, ingilis dilinin əhəmiyyətini görəcəksiniz. Hər böyük şirkət, işə qəbul etdikləri peşəkar işçilərin ingilis dilini yaxşı bildiyini təsdiq etdikdən sonra işə qəbul edəcək. Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərmək istəyən şirkətlər yalnız ingilis dilini danışan, yazar və yaxşı oxucuları olan işçiləri yaxşı təhsil almış sayacaq. Aşağıda ingilis dilinin diskursiv gücü müzakirə edilir:

1. İngilis dili dünyada ən çox danışılan dildir.
2. O, elm, aviasiya, kompüterlər, diplomatiya, turizm və 102 ölkənin rəsmi dilidir.
3. O, həm elektron, həm də çap mediasında istifadə olunan dilidir.
4. O, vebsaytların dilidir.
5. Çünki ingilis dili çoxsaylı ölkələrdə danışılır, dünyada minlərlə məktəb ingilis dilində proqramlar təklif edir. Əgər ingilis dili danışırsınızsa, akademik ehtiyaclarınıza uyğun uyğun məktəb və kurs tapmaq üçün bir çox imkanınız olacaq.
6. İngilis dili öyrənməklə, digər mədəniyyətləri öyrənəcəksiniz. Az sayda təcrübə sizi, öz mədəniyyətinizdən fərqli bir mədəniyyətdəki dəyərləri, adətləri və həyat tərzini öyrənmək qədər insan olaraq böyüdə bilər.
7. Dünyada ən çox danışılan üçüncü dil olaraq, ingilis dili 118-dən çox ölkədə geniş şəkildə danışılır, öyrədilir və dünyada geniş şəkildə ticarət və ya diplomatik dil kimi istifadə olunur. O, elm, aviasiya, kompüterlər, diplomatiya və turizm dilidir.
8. Dünyada ingilis dilinin nə qədər vacib olduğunu görmək asandır. Bir çox beynəlxalq şirkət toplantıları ingilis dilində keçirir, universitetlər ingilis dilində dərslər tədris edir və dünyada turistlər və səyahətçilər ingilis dilini ümumi dil kimi istifadə edirlər.
9. İngilis dilini yaxşı bilmək, sizi dünyadakı yüzlərlə ölkədən filmlər, musiqi və ədəbiyyatla tanış edəcək. Dünyanın bir çox kitabları ingilis dilinə

tərcümə edildiyini deməyə ehtiyac yoxdur. Az sayda təcrübə sizi, öz mədəniyyətinizdən fərqli bir mədəniyyətdəki dəyərləri, adətləri və həyat tərzini öyrənmək qədər insan olaraq böyüdə bilər.

Bugünkü texnologiya ilə idarə olunan dünyada, akademik və peşəkar karyerada uğur qazanmaq üçün İngilis dilində mükəmməl bilik əldə etmək qaçılmazdır. Hal-hazırda, Hindistanda bir çox iş yerində ən geniş istifadə olunan dil ingilis dilidir. Bu dil, həmçinin dünya miqyasında müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ən çox istifadə olunan dilə çevrilmişdir. Hindistanda təhsil müəssisələrində müxtəlif təhsil pillələrində ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. İngilis dilinin artan əhəmiyyəti, bir çox şirkətin həm daxili, həm də beynəlxalq müştərilərlə əlaqədar əməliyyatları həyata keçirəcək işçiləri, bu dilə yaxşı bələd olan şəxsləri işə götürməsinə səbəb olmuşdur.

İş yerlərində ingilis dili tələbini başa düşərək, bir çox Hindistan universitetləri, texniki universitetlər, mütəmadi olaraq ingilis dilində kommunikasiya bacarıqları, kommunikasiyalı ingilis dili, Biznes kommunikasiya ingilis dili, texniki kommunikasiya, peşəkar kommunikasiya kimi kursları mütəxəssislərin hazırlığı üçün proqramlarına daxil etmişlər. Eyni zamanda, texniki universitetlər dil laboratoriyası dərsləri də təşkil edirlər.

Əksər iş yerlərində rast gəlinən bir neçə ünsiyyət forması mövcuddur: şifahi ünsiyyət formaları, məsələn, yığıncaqlar, üzbəüz görüşlər, telefon danışıq və müzakirələri, həmçinin yazılı ünsiyyət formaları, məsələn, məktublar, memorandumlar, e-məktublar və dövriyyələr. Bütün bu ünsiyyət formaları, mesajın birbaşa, dəqiq və aydın olmasını təmin etmək üçün uyğun ingilis ifadələrinin istifadəsini tələb edir. Bu günün peşəkar dünyasında internet ən mühüm məlumat və təlim mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Yenə də, ingilis dili internet üzərindən ən geniş istifadə olunan dildir.

İngilis dilinin bənzərsiz mövqeyini nəzərə alaraq, İngilis ədəbiyyatının nüfuzlu nümayəndələri, Hindistanın sənətçiləri, şairləri və yazıçıları dünyanı öz əllərində saxlamış və dünyanın yarısından çox insanı təsəlli, həllər, estetik məmnuniyyət və tənqidi zəka, zövq və mənfəət əldə etmiş, eyni zamanda tez və effektiv ünsiyyət üçün lazım olan bütün vasitə və avadanlıqları təmin etmişdir. İngilis dili, müasir insanın öz ideyalarını və baxışlarını ifadə etməsini mümkün edən yeganə ifadə vasitəsi olmuşdur.

Şübhəsiz ki, son bir əsr ərzində ingilis dili, dünyanın sakinlərinin düşüncələrini, ideallarını və baxışlarını formalaşdırmaqda mühüm və mənalı rol oynamışdır.

Bu, əsasən, sənət və estetik prinsiplərinə son dərəcə sadiq olan və onları ədəbi sərhədlər daxilində saxlamağa diqqət edən əsas təmsilçilərin, şairlərin, yazıçıların, tənqidçilərin və sənətçilərin sayəsində mümkün olmuşdur. Həqiqətən də, insanlar sənətçilərə böyük güvən, ümid və inam bəsləmişlər.

Ədəbiyyat dünyası, xüsusən İsveç akademiyası kimi nüfuzlu akademik qurumlar tərəfindən dəstəklənmişdir. İsveç akademiyası, yüksək akademik standartları və prinsipləri sayəsində dünya yazıçılarına və sənətçilərinə böyük ilham və himayə mənbəyi olmuşdur. Ancaq akademiyanın seçdiyi yazıçıların və təmsilçilərin, yalnız mübahisəli deyil, həm də onların məqsəd və nailiyyətlərinə şübhə ilə yanaşılması, akademiya üzərində narahatlıqlar doğurmuşdur. Bir neçə yüksək keyfiyyətli və layiqli şəxs, onların şəxsiyyətinə və hörmətinə uyğun olmayan niyyətlər və planlar aid edildiyi üçün mükafatı qəbul etməyi rədd etmişlər. Bu təbii olaraq, ingilis dili və ədəbiyyatına sədaqətli olanları ciddi şəkildə narahat etmişdir.

Ədəbiyyatın sakit və sükunət içindəki dünyasında başqa bir narahatlıq mənbəyi, sənətçilərin və yazıçıların ədəbiyyatla bağlı uzunmüddətli əlaqələrini kəsib siyasət və ya maraq sahələrinə yönəlmələridir. Məsələn, böyük tənqidçi, yazıçı və dilçi Noam Çomskinin, uzun müddət əlaqəli olduğu ədəbiyyat tənqidi sənətini bir tərəfə qoyaraq, sosial-siyasi fəaliyyətlərə qoşulması onu tamamilə başqa bir şəxs kimi göstərmişdir. İngilis dili, beynəlxalq mədəniyyətin və çoxmədəniyyətliliyin əksini və insanlıq baxışını əks etdirən dünya dili olaraq, böyük liderlər, dövlət xadimləri və məsuliyyətli şəxslərin açıqlamaları və bəyanatları, cəmiyyətin zehinində gərginlik və stress yaratmağa başladığında, bu dilin aydın və tərəfsiz təsirini itirir.

Dil insanlara böyük dəqiqliklə ünsiyyət qurmağa imkan verir. Dil və Ünsiyyət qrupu, insanların dili necə istifadə etdiklərini, məlumatları başqaları ilə necə paylaşdıqlarını və onları inandırmaq və ya başqa cür təsir etmək məqsədilə hansı kontekstlərdə istifadə etdiklərini öyrənir. Müasir amerikalı filosof David Abram yazıb: "Yalnız sözlər bədənlə hiss edilən, əks-sədalar və ya şəlalələr kimi olduqda, biz danışıq dilinin təsir etmə, dəyişdirmə və qavrayış dünyasını transformasiya etmə gücünü anlaya bilərik" (Abram, 1997).

Bu ifadə dilin bir çox güclü xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Dil, fikirlərimizi ifadə edir, etibarlılığımızı təsir edir, nəzarət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir, performativdir, dinamik və əlaqəlidir. Onun fikrinə görə ingilis dilinin diskursiv gücünə aid olan xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Dil, müşahidələrimizi (hissiyyat məlumatı üzərində hesabatlar), düşüncələrimizi (müşahidələrə və ya fikirlərə əsaslanan nəticələr və hökmələr), hisslərimizi və ehtiyaclarımızı ifadə etməyə kömək edir.
2. Dil, kimliklərimizi ifadə etmə baxımından güclüdür, bizə və başqalarına tətbiq olunan etiketlər vasitəsilə, fikirlərimizi necə dəstəklədiyimizə əsaslanaraq etibarlılığımızı təsir edir, nəzarət vasitəsi kimi xidmət edir və müəyyən insanlarla müəyyən kontekstlərdə söyləndikdə fəaliyyət göstərir.
3. Dilin məhsuldarlığı və sonsuzluğu, sonsuz sayda söz oyunları və humoristik dil istifadə imkanını yaradır.

4. Dil dinamikdir, yəni hər zaman yeni sözlərin əlavə olunması, köhnə sözlərin yeni mənalarla istifadə edilməsi və sləngin yaranması ilə dəyişir.

5. Dil əlaqəlidir və insanlar arasında birgə gerçəklik vasitəsilə birliyi təmin edə bilər, lakin dəstəkləyici olmayan və bölücü mesajlar ilə insanları ayıra bilər.

Buna görə də, ingilis dili bacarığını qlobal bazarda strateji bir sərvət kimi qəbul etməliyik. Bu yalnız qlobal ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də akademik düşüncə, elmi tədqiqat, texnoloji inkişaf, beynəlxalq ticarət və danışıqlar, eləcə də əyləncə və istirahət sahələrinin dilidir.

Ədəbiyyat

1. *Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge University Press, s. 15-25.*
2. *Graddol, D. (2006). English Next. British Council, s. 40-50.*
3. *Jenkins, J. (2009). English as a Lingua Franca: Interpretation and Practice. Oxford University Press, s. 55-65.*
4. *Foucault, M. (1972). The Archaeology of Knowledge. New York: Pantheon Books, s. 102-115.*
5. *Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press, s. 190-210.*

Əlizadə M.M.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
aliyevameleyke07@gmail.com

QARABAĞ MƏDƏNİ İRSİNİN TANIDILMASINDA ŞUŞA DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNİN ROLU

Xülasə

Qarabağ, tarixi və mədəni zənginliyi ilə tanınan bir bölgədir. Bu ərazi, unikal memarlıq nümunələri, folklor, musiqi, rəssamlıq və digər incəsənət sahələri ilə özünü göstərir. Qarabağın mədəni irsi, yalnız yerli əhalinin kimliyini və mənsubiyyətini formalaşdırmaqla qalmır, eyni zamanda Azərbaycanın milli mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Qarabağın mədəni irsinin qorunması və tanıdılması, gələcək nəsillərə bu zəngin mirası ötürmək üçün son dərəcə vacibdir. Bu kontekstdə, Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi xüsusi rol oynayır. Muzey, Şuşanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli eksponatları təqdim edərək, ziyarətçilərə bu irsin mahiyyətini anlamaq imkanı yaradır.

РОЛЬ ШУШИНСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ПРОДВИЖЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАРАБАХА

Резюме

Карабах — это регион, известный своим историческим и культурным богатством. Эта территория демонстрирует уникальные архитектурные примеры, фольклор, музыку, живопись и другие виды искусства. Культурное наследие Карабаха не только формирует идентичность и принадлежность местного населения, но также является неотъемлемой частью национальной культуры Азербайджана.

Сохранение и популяризация культурного наследия Карабаха имеет решающее значение для передачи этого богатого наследия будущим поколениям. В этом контексте Шушинский краеведческий музей играет важную роль. Представляя ценные экспонаты, связанные с историей и культурой Шуши, музей предоставляет посетителям возможность понять суть этого наследия.

THE ROLE OF THE SHUSHI LITERATURE MUSEUM IN THE PRESERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE OF KARABAKH

Summary

Karabakh is a region known for its historical and cultural richness. This area showcases unique architectural examples, folklore, music, painting, and other art

forms. The cultural heritage of Karabakh not only shapes the identity and belonging of the local population but also serves as an integral part of Azerbaijan's national culture.

Preserving and promoting Karabakh's cultural heritage is crucial for passing this rich legacy to future generations. In this context, the Shusha Local History Museum plays a significant role. By presenting valuable exhibits related to the history and culture of Shusha, the museum provides visitors with the opportunity to understand the essence of this heritage.

Açar sözlər: *tarix, mədəni irs, inkişaf, fəaliyyət, istiqamət*

Ключевые слова: *история, культурное наследие, развитие, мероприятия, направление*

Key words: *history, cultural heritage, development, activities, direction*

Giriş

Qarabağ, zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınan bir regiondur. Bu irsin qorunması və təbliği, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün muzeylərin rolu son dərəcə əhəmiyyətlidir. Muzeylər, mədəni irsin müxtəlif aspektlərini sərgiləyərək, ziyarətçilərə bölgənin tarixi, incəsənəti və ənənələri haqqında ətraflı məlumat verir.

Muzeylər, Qarabağ mədəni irsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Onlar tarixi əşyaları, sənət nümunələrini və folklor materiallarını toplamaqla, bu irsin gələcəkdə də mövcud olmasını təmin edirlər.

Təhsil proqramları, seminarlar və sərgilər vasitəsilə muzeylər ictimaiyyəti maarifləndirir. Gənc nəsillərə Qarabağın mədəni irsinin önəmi haqqında məlumat verməklə, onların bu irsə olan marağını artırırlar [3, s.58].

Muzeylər, tədqiqatçıların və alimlərin mədəni irsi öyrənməsi üçün mühit yaradır. Onlar arxiv materialları və eksponatlar təqdim edərək, elmi tədqiqatların aparılmasına dəstək olurlar.

Beynəlxalq müstəvidə Qarabağ mədəni irsini tanıtmaq üçün muzeylər sərgilər təşkil edir. Bu, regionun zəngin mədəniyyətini daha geniş auditoriyaya təqdim edir.

Yerli icmalarla sıx əməkdaşlıq edərək, muzeylər onların mədəni irsini önə çıxarır. İcmanın iştirakını təmin etməklə, mədəni irsin qorunmasında kollektiv bir yanaşma yaradılır.

Qarabağ mədəni irsinin təbliğində muzeylərin rolu əvəzsizdir. Onlar yalnız tarixi əşyaları sərgiləmir, eyni zamanda bu irsin qorunması, öyrənilməsi və tanıdılması üçün mühüm platforma təmin edirlər. Muzeylərin fəaliyyəti, Qarabağın mədəni irsinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında çox önəmlidir.

Qarabağ, zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınan bir regiondur. Bu irsin qorunması və təbliği, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün muzeylərin rolu son dərəcə əhəmiyyətlidir. Şuşa Diyarşünaslıq Muzeyi, mədəni irsin müxtəlif

aspektlərini sərgiləyərək, ziyarətçilərə bölgənin tarixi, incəsənəti və ənənələri haqqında ətraflı məlumat verir.

Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Qarabağ mədəni irsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Muzey, tarixi əşyaları, sənət nümunələrini və folklor materiallarını toplamaqla, bu irsin gələcəkdə də mövcud olmasını təmin edir.

Muzeyin təhsil proqramları, seminarlar və sərgilər vasitəsilə ictimaiyyəti maarifləndirmək missiyası var. Gənc nəsillərə Qarabağın mədəni irsinin önəmi haqqında məlumat verməklə, onların bu irsə olan marağını artırır.

Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, tədqiqatçıların və alimlərin mədəni irsi öyrənməsi üçün mühit yaradır. Arxiv materialları və eksponatlar təqdim edərək, elmi tədqiqatların aparılmasına dəstək olur [3, s.47].

Beynəlxalq müstəvidə Qarabağ mədəni irsini tanıtmaq məqsədilə muzey, müxtəlif sərgilər təşkil edir. Bu, regionun zəngin mədəniyyətini daha geniş auditoriyaya təqdim edir.

Yerli icmalarla sıx əməkdaşlıq edərək, Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, onların mədəni irsini önə çıxarır. İcmanın iştirakını təmin etməklə, mədəni irsin qorunmasında kollektiv bir yanaşma yaradılır.

Nəticə etibarilə, Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Qarabağ mədəni irsinin təbliğində əvəzsiz bir rol oynayır. Muzey, yalnız tarixi əşyaları sərgiləməkdə deyil, eyni zamanda bu irsin qorunması, öyrənilməsi və tanıdılması üçün mühüm bir platforma təmin edir. Onun fəaliyyəti, Qarabağın mədəni irsinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

Erməni işğalı dövründə Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi ciddi zərərlər görmüşdür. 1992-ci ildən başlayaraq, muzeyin eksponatlarının böyük hissəsi məhv edildi, bəziləri isə qanunsuz olaraq daşındı. Bu, yalnız muzeyin zəngin kolleksiyasına deyil, Qarabağ mədəni irsinin bütövlüyünə də ağır zərbə vurdu.

İşğaldan sonra muzey fəaliyyətini dayandırdı, bu da bölgənin tarixi və mədəni irsinin tanıdılmasında ciddi bir boşluq yaratdı. Ermənilər, talan etdikləri əşyaları dünya ictimaiyyətinə öz mədəniyyət nümunələri kimi təqdim edərək, tarixi gerçəklikləri məhv etdilər.

Lakin 2020-ci ildən sonra işğaldan Şuşanın azad edilməsi ilə muzeyin bərpası və mədəni irsin qorunması üçün yeni imkanlar açıldı. Bərpa prosesləri başlayaraq, muzeyin eksponatlarının yenidən toplanması və gələcək nəsillərə çatdırılması məqsəd qoyulmuşdur. Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, indi bölgənin mədəniyyətinin bərpasında mühüm rol oynayır və Qarabağ mədəni irsinin tanıdılmasına xidmət edir. Bu, yalnız keçmişi yaşatmaqla deyil, eyni zamanda gələcəkdə də bu irsin dəyərinin anlaşılmasına kömək edir.

Muzeyin sərgilərində yer alan tarixi əşyalar, sənət əsərləri və folklor materialları, Qarabağın mədəni irsinin müxtəlif aspektlərini əks etdirir. Muzey,

həmçinin tədqiqatçıların və mədəniyyətsevərlərin bu irsi daha dərindən öyrənməsinə dəstək verir [2, s.33].

Təhsil proqramları, seminarlar və sərgilər vasitəsilə muzey, Qarabağ mədəniyyətini geniş auditoriyaya tanıdaraq, ictimaiyyətin bu sahəyə olan marağını artırır. Gələcəkdə muzeyin rolunu daha da genişləndirmək, yeni layihələr və sərgilərlə mədəni irsi daha da zənginləşdirmək məqsədilə fəaliyyətlərini davam etdirmək planlaşdırılır.

Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Qarabağın mədəni irsinin qorunması və tanıdılması sahəsindəki mühüm mərkəzlərdən biridir. Bu muzeyin fəaliyyəti, Qarabağın mədəniyyətinin dərinliyini və gözəlliyini təbliğ edərək, milli kimliyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Qarabağ regionunun mədəni irsinin qorunması və tanıdılması baxımından əhəmiyyətli bir mərkəzdir. Muzey, Şuşanın zəngin tarixini, mədəniyyətini və folklorunu əks etdirən geniş eksponatları ilə tanınır. Bu muzey, yerli əhalinin kimliyini gücləndirmək və Qarabağ mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xidmət edir.

Nəticə

1967-ci ildən fəaliyyət göstərən muzey, arxeologiya, etnoqrafiya, sənət və mədəniyyət sahələrinə aid dəyərli kolleksiyalara malikdir. Eyni zamanda, yerli və beynəlxalq tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli bir tədqiqat mərkəzi rolunu oynayır.

Muzey, tarixi əşyaları, sənət əsərlərini və folklor nümunələrini toplamaqla, Qarabağ mədəni irsini gələcək nəsillərə çatdırmağı məqsəd qoyur. Buradakı eksponatlar, regionun mədəni kimliyini vurğulamaqla yanaşı, tarixi məlumatları da təqdim edir.

Muzey, yerli icma ilə əməkdaşlıq edərək, mədəni irsi tanıtmaq üçün müxtəlif sərgi və tədbirlər təşkil edir. Gənc nəsillərə Qarabağ mədəniyyətinin əhəmiyyəti barədə məlumat vermək məqsədilə təhsil proqramları həyata keçirilir. Bu tədbirlər, yerli əhalinin mədəni irsə olan marağını artırır.

Eyni zamanda, muzey, Qarabağ mədəni irsinin beynəlxalq müstəvidə tanıdılması üçün mühüm platformadır. Müxtəlif sərgilər və beynəlxalq tədbirlər vasitəsilə bölgənin mədəniyyətini təqdim edir, bu da mədəniyyətin tanınmasına və qorunmasına dair daha geniş müzakirələrin yaranmasına şərait yaradır.

Nəticədə, Şuşa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Qarabağ mədəniyyətinin təbliği və tanınmasında əvəzsiz bir rol oynayır. Muzey, tarixi eksponatların sərgilənməsi ilə yanaşı, mədəni irsin qorunması, ictimai maarifləndirmə və beynəlxalq tanıtım sahələrində də aktivdir. Onun fəaliyyəti, Qarabağın zəngin mədəni irsinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında və bu irsin dəyərinin anlaşılmasında mühüm bir amildir.

Ədəbiyyat

1. *Quliyev, H. (2019). Qarabağın mədəni irsi: Tarix və mədəniyyət. Bakı: Elm və Təhsil.*
2. *Məmmədova, N. (2020). Şuşa: Tarix, mədəniyyət və müasirlik. Bakı: Nurlar.*
3. *Rüstəmbəyov, F. (2018). Şuşa Diyarşünaslıq Muzeyi: İrsin qorunması və bərpası. Bakı: Mədəniyyət və İncəsənət.*
4. *Əliyev, A. (2021). Erməni işğalı və Qarabağ mədəni irsinin itirilməsi. Bakı: Baku Press.*
5. *Səfərəliyev, R. (2017). Mədəni irsin qorunması: Azərbaycan nümunəsi. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti.*
6. *Həsənov, T. (2022). Tarixi irsin bərpasında muzeylərin rolu. Bakı: Maarif.*
7. *Abdullayeva, L. (2019). Folklor və mədəniyyət: Qarabağ bölgəsi. Bakı: Folklor İnstitutu.*
8. *Wikipedia. Az.*
9. *http.\\muzey.tarixi.az.*

Fətulla F.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatullayevafirangiz4@gmail.com

TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN ƏSAS GÖSTƏRCİLƏRİNİN TƏDQİQİ

Xülasə

Bu məqalədə təhsilin keyfiyyət göstəriciləri və onların əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Təhsil keyfiyyəti, təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən əsas göstəricilər əsasında təyin olunur. Bu göstəricilər, təhsil prosesinin səmərəliliyini və təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərinə nə dərəcədə çatdığını qiymətləndirməyə imkan verir. Məqalədə təhsil nəticələri, təhsil prosesi, idarəetmə və sosial kontekst kimi fərqli aspektlərdən keyfiyyət göstəriciləri nəzərdən keçirilmişdir. Nəticədə, təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin və müntəzəm monitorinqin təhsilin davamlı inkişafı üçün əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются показатели качества образования и их значение. Качество образования определяется на основе ключевых показателей, используемых для оценки уровня знаний, навыков и умений обучающихся. Эти показатели позволяют оценить эффективность образовательного процесса и степень достижения основных целей образовательных учреждений. В исследовании анализируются показатели качества с различных точек зрения, включая образовательные результаты, процесс обучения, управление и социальный контекст. В результате подчёркивается важность оценки и регулярного мониторинга качества образования для обеспечения устойчивого развития образовательной системы.

ANALYSIS OF KEY INDICATORS OF EDUCATION QUALITY

Summary

This article examines the indicators of education quality and their significance. Education quality is defined based on key indicators used to evaluate the level of knowledge, skills, and competencies of learners. These indicators make it possible to assess the efficiency of the educational process and the extent to which educational institutions achieve their primary objectives. The study explores quality indicators from various perspectives, including educational outcomes, the educational process, management, and the social context. The findings highlight the importance of

evaluating and regularly monitoring education quality to ensure the continuous development of the education system.

Açar sözlər: *monitorinq, təhsil, keyfiyyət, göstərici*
Ключевые слова: *мониторинг, образование, качество, показатели*
Key words: *monitoring, education, quality, indicator*

Giriş

İdarəetmə anlayışı, ən ibtidai cəmiyyətlərdə belə idarə edən və idarə olunan fərdlər və qurumlarla mövcud olub, zamanla bir çox dəyişikliklərə uğrayaraq günümüzə çatmışdır. Keyfiyyətin bir sistem kimi nəzərdən keçirilməsi, əvvəlcədən müəyyən edilmiş prinsiplərə əsaslanması və Ümumi Keyfiyyət İdarəetməsi şəklində formalaşması ilk dəfə ABŞ-da ortaya çıxmışdır. Daha sonra Yaponiyada və Avropadakı inkişaflarla zirvəyə çataraq, idarəetmə elmi daxilində öz yerini almışdır.

Keçmişdə keyfiyyət anlayışı ümumiyyətlə lüks bir məna kimi qəbul edilirdi. Lakin bu, birdən ortaya çıxmış bir nəzəriyyə və ya təkmilləşdirmə üsulu deyildir. Ümumilikdə, keyfiyyət müəyyən bir keyfiyyət zəmanəti ilə məhsul və ya xidmətin gözlənilən şəkildə təqdim edilməsi və bundan yararlananların məmnun olması deməkdir [2].

Tarixən keyfiyyət "ən gözəl", "ən yaxşı" və ya "ən böyük" kimi sifətlərlə təsvir edilirdi. Bu gün keyfiyyət anlayışı klassik mənasından fərqli olaraq təkcə məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini deyil, idarəetmənin keyfiyyətini də əhatə edən daha geniş bir məna qazanmışdır [5].

Söz mənası olaraq "keyfiyyət" latın dilində "Oulitas" sözündən gəlir və bir şeyin necə yarandığını ifadə edən "Oalis" sözündən törəmişdir. Başqa sözlə, keyfiyyət, hansı şey üçün istifadə olunursa, onun əslində nə olduğunu ifadə etmək məqsədi daşıyır [1].

Alimlər keyfiyyət anlayışının inkişafını araşdırmış və yekun olaraq keyfiyyət üçün hamının üzərində razılaşdığı bir mənanın olmadığını müəyyən etmişlər. Keyfiyyət mövzusunda fərqli yazarlar fərqli təriflər vermişdir.

Yapon Sənaye Standartlarına (JIS) görə keyfiyyət, istehlakçı tələblərini qarşılamaqla yanaşı, məhsul və ya xidməti iqtisadi yolla istehsal edən bir istehsal sistemidir [3].

Keyfiyyət, məhsul və ya xidmət haqqında müştəri və ya istifadəçilərin mühakiməsidir, onların gözləntilərinin və tələblərinin qarşılanma dərəcəsini təmsil edir [2]. Gündəlik dildə keyfiyyət üstünlüyü və ya mükəmməlliyi ifadə edir, yəni müvafiq məhsul və ya xidmətin yaxşı xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Bu, subyektiv bir dəyərləndirmədir və ölkədən ölkəyə dəyişə bilər; həmçinin təhsil, sosial struktur və inkişaf səviyyəsi kimi amillər də nəzərə alınmalıdır.

Əgər keyfiyyəti müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından təyin etsək:

– Keyfiyyət əhəmiyyətlidir: Problemlər ortaya çıxmadan əvvəl onların həllini təmin edir, məhsul və xidmətlərin dizaynına üstünlük və qüsursuzluq əlavə edir.

– Keyfiyyət müştəri məmnuniyyətidir: Məhsul və ya xidmətin nə qədər yaxşı olduğu barədə son qərardan əldə edilən məmnuniyyətdir.

– Keyfiyyət səmərəlilikdir: Öz işlərini görmək üçün lazımi təlimdən keçmiş və tələb olunan alətlər və təlimatlarla dəstəklənmiş personaldan əldə edilir.

– Keyfiyyət çeviklikdir: Tələbləri qarşılamaq üçün dəyişməyə hazır olmaq və buna həvəsli olmaqdır.

– Keyfiyyət effektivlikdir: İşləri tez və düzgün şəkildə yerinə yetirməkdir.

– Keyfiyyət cədvələ riayət etməkdir: İşləri vaxtında yerinə yetirməkdir.

– Keyfiyyət bir prosesdir: Davamlı inkişafı əhatə edir.

– Keyfiyyət bir investisiyadır: İşin ilk dəfə düzgün şəkildə görülməsi, səhvlərin sonradan düzəldilməsindən daha ucuzdur.

– Keyfiyyət mükəmməllik anlayışına sistemli bir yanaşmadır.

TS EN ISO 9000 standartında keyfiyyət belə müəyyən edilir: Struktur xarakteristikaların (fərqli xüsusiyyətlər) cəminin tələbləri (ehtiyac və gözləntilər) qarşılama dərəcəsidir. Keyfiyyət termini yaxşı, pis və ya mükəmməl kimi sifətlərlə birlikdə istifadə edilə bilər. "Struktur" sözü, "müəyyən" sözündən fərqli olaraq, hər hansı bir şeydə xüsusilə sabit, davamlı bir xarakteristikaya malik olduğunu ifadə edir.

Alimlər və müxtəlif təşkilatlar tərəfindən verilmiş bəzi keyfiyyət tərifləri aşağıdakılardır:

– Keyfiyyət istifadəyə uyğunluqdur (Dr. Joseph M. Juran).

– Keyfiyyət tələblərə uyğunluqdur (Philip B. Crosby).

– Keyfiyyət, bir məhsul və ya xidmətin müəyyən olunmuş və ya potensial ehtiyacları qarşılama qabiliyyətinə əsaslanan xüsusiyyətlərinin cəmidir (ISO-8402).

– Keyfiyyət mükəmməlliyə çatmaq üçün sistemli bir yanaşmadır (American Society for Quality Control).

– Keyfiyyət, məhsul və ya xidməti iqtisadi yolla istehsal edən və istehlakçı tələblərinə cavab verən bir istehsal sistemidir (JIS - Yapon Standartlar İnstitutu).

– Keyfiyyət nəzarətini tətbiq etmək, ən iqtisadi, ən istifadəyə yararlı və istehlakçını daim məmnun edən yüksək keyfiyyətli məhsulu inkişaf etdirmək, dizayn etmək, istehsal etmək və satış sonrası xidmətlərini təmin etməkdir (Prof. Dr. Kaoru Ishikawa).

Keyfiyyətli təhsil

Keyfiyyətli təhsil — cinsindən, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial-iqtisadi vəziyyətindən və ya coğrafi yerindən asılı olmayaraq hər bir

tələbənin sosial, emosional, zehni, fiziki və idrak inkişafına diqqət yetirən təhsildir [8; 9]. Əla tədris təmin etmək; inkişaf səviyyəsinə uyğun və səmərəli öyrənmə vasitələrinə çıxışı təmin etmək və dəstəkləyici öyrənmə mühiti yaratmaq prinsiplərinə əsaslanaraq, keyfiyyətli təhsil fərdlərin, icmaların və cəmiyyətlərin inkişafı üçün lazım olan nəticələri təmin edir [10].

Wellspring üçün keyfiyyətli təhsil bunlardan daha çoxunu ifadə edir. Keyfiyyətli təhsil uşaqları tanrının onları yaratdığı şəxsiyyətə çevrilməyə gücləndirir kimi izah edir [7]. O, uşaqları öyrənmələrinin mərkəzinə qoyur və onlara ləyaqət və dəyər ilə yanaşır. Bu, hər bir uşağın tanrı tərəfindən verilmiş potensiala sahib olduğunu görür və onların bu unikal istedadlarına çatmasına kömək edir. Keyfiyyətli təhsil hər bir uşağa inkişaf etmək imkanı verir. O, inklüzivdir və hər bir uşağın effektiv öyrənməsi üçün lazım olan resursları, diqqəti və qayğını təmin edir. Keyfiyyətli təhsil təminatı, şagirdlərə gələcəkləri haqqında xəyallar qurmaq və bu xəyalları reallaşdırmaq üçün alətlər verir.

Keyfiyyətli təhsilin təminatı, təhsil ekosistemindəki hər bir üzvün öz unikal rolunu oynamasından asılıdır — istər ev tapşırığına kömək edən valideyn, istər şagirdə fərdi diqqət göstərən müəllim, istərsə də məktəbi üçün vizyon yaradan məktəb rəhbəri [4].

Şagirdlər keyfiyyətli təhsilə çıxış əldə etdikdə, həyatlarına, cəmiyyətə və dünyaya təsir etmək üçün bilik və xarakterlə təchiz olunurlar.

Təhsildə keyfiyyəti müəyyən etməyə yönəlmiş cəhdlərin çoxunu iki prinsip xarakterizə edir: birinci prinsip, təhsil sistemlərinin əsas açıq məqsədi olaraq öyrənənlərin idrak inkişafını müəyyən edir. Buna uyğun olaraq, sistemlərin bu məqsədə nail olma uğuru onların keyfiyyətinin göstəricisidir. İkinci prinsip isə təhsilin məsuliyyətli vətəndaşlıq dəyərləri və mövqelərini təbliğ etməkdə və yaradıcılıq və emosional inkişafı dəstəkləməkdə rolunu vurğulayır. Bu məqsədlərə nail olmanı qiymətləndirmək və ölkələr arasında müqayisə etmək daha çətindir [6; 8].

Təhsilin keyfiyyət göstəriciləri və monitorinqin əhəmiyyəti

Təhsilin keyfiyyəti, təhsil prosesinin səmərəliliyini və təhsilalanların əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən əsas göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Bu göstəricilər, təhsil sisteminin ən mühüm funksiyalarından biri olan ixtisaslı kadr hazırlığı və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin yetişdirilməsi prosesinin nə dərəcədə uğurla həyata keçirildiyini ortaya qoyur.

Təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin əsas qrupları

Təhsilin keyfiyyətini ölçmək üçün göstəricilər müxtəlif istiqamətlərdə qruplaşdırılır:

1. Təhsil nəticələri ilə bağlı göstəricilər:

Təhsilin nəticələri, birbaşa olaraq tələbə nailiyyətləri və onların gələcəkdə əmək bazarına hazır olma səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Bu göstəricilər aşağıdakı meyarlarla təyin edilir:

– Akademik göstəricilər: Tələbələrin orta qiymətləri, yüksək nəticələr göstərənlərin faizi, dövlət imtahanlarının və beynəlxalq tədqiqatların (PISA, TIMSS və s.) nəticələri kimi göstəricilər akademik uğurları əks etdirir.

– Əsas kompetensiyalara yiyələnmə: Bu göstəricilər tələbələrin biliklərini praktikada tətbiq edə bilməsi, problemlərin həlli bacarıqları, komanda işi və tənqidi düşüncə kimi bacarıqlarına fokuslanır.

– Məzunların məmnuniyyəti: Təhsil prosesini tamamlayan məzunların əldə etdikləri bilik və bacarıqların onların karyera perspektivləri ilə nə dərəcədə uyğunluğunu müəyyənləşdirir.

2. Təhsil prosesi ilə bağlı göstəricilər:

Təhsil prosesinin keyfiyyəti təhsil proqramlarının, tədris üsullarının, müəllim heyətinin və maddi-texniki bazanın səmərəliliyini müəyyən edir:

– Tədris proqramlarının keyfiyyəti: Təhsil proqramlarının dövlət standartlarına uyğunluğu, məzmunun aktuallığı və müasir tədris metodlarının tətbiqi nəzərə alınır.

– Pedaqoji kadrların ixtisası: Müəllimlərin təhsil səviyyəsi, iş təcrübəsi və peşəkar inkişafda iştirak səviyyəsi tədrisin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

– Tədris yükü və maddi-texniki təminat: Tədris yükünün sanitariya normalarına uyğunluğu və tədrisin tarazlığı, lazımi avadanlıqlar və informasiya texnologiyaları ilə təchizat təhsil prosesinin keyfiyyətinə təsir edən faktorlardır.

3. Təhsil idarəetmə sistemi ilə bağlı göstəricilər:

İdarəetmə səviyyəsində effektivlik təhsil müəssisələrinin işini daha sistemli və səmərəli etməyə xidmət edir:

– Təhsil müəssisəsinin idarəetmə effektivliyi: Tədris prosesinin keyfiyyətli planlaşdırılması və nəticələrin nəzarəti təhsil sistemindəki effektivliyi artırır.

– Valideyn və icmanın iştirakı: Təhsil prosesində valideyn və icma nümayəndələrinin iştirakı, məktəblə yerli icmalar arasında əməkdaşlıq təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə müsbət təsir edir.

– Maliyyələşdirmə: Təhsilin əlçatanlığı və maliyyə vəsaitlərinin düzgün bölüşdürülməsi təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Nəticə

Təhsilin keyfiyyət göstəriciləri, təhsil sisteminin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, təhsil müəssisələrinin şəffaflığını artırmağa və cəmiyyətin ixtisaslı kadrlar ehtiyacını ödəməyə yardım edir. Bu göstəricilər əsasında təhsilin keyfiyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması üçün qərarlar

qəbul edilir. Monitorinq və qiymətləndirmə prosesi təhsilin inkişafında mühüm rol oynayır və təhsil prosesinin kompleks təhlili üçün vacibdir. Əlavə olaraq, beynəlxalq tədqiqatlar və milli qiymətləndirmə sistemləri təhsil nailiyyətlərini daha dərin şəkildə təhlil etməyə və təhsilin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Beləliklə, təhsilin keyfiyyət göstəriciləri, təhsil sisteminin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas statistika kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. *American Society for Quality Control. (2001). Quality management principles in education. ASQC.*
2. *Fətulla, F. (2023). Təhsilin Keyfiyyət Göstəricilərinin Tədqiqi.*
3. *International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). (2019). TIMSS 2019 international results in mathematics and science. IEA.*
4. *International Institute for Educational Planning (IIEP). (2021). Transforming education systems through inclusive policies: A case study approach. Paris, France: IIEP-UNESCO.*
5. *ISO. (2015). ISO 9000: Quality management systems - Fundamentals and vocabulary. International Organization for Standardization.*
6. *Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2021). PISA 2018 results: Combined executive summaries. OECD Publishing.*
7. *Schleicher, A. (2020). Educating learners for their future, not our past. OECD Education Directorate.*
8. *UNESCO. (2015). Education for all 2000-2015: Achievements and challenges. Paris, France: UNESCO Publishing.*
9. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2022). Reimagining our futures together: A new social contract for education. Paris, France: UNESCO Publishing.*
10. *World Bank. (2020). The impact of COVID-19 on education in developing countries: An assessment. Washington, D.C.: World Bank.*

Həsənzadə L.Q.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
lalaknyaz7@gmail.com

QORUQ-MUZEYLƏRİN MƏDƏNİ İRSİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Qoruq-muzeylər, mədəni, tarixi və təbii irsin qorunması məqsədilə yaradılan xüsusi qorunan ərazilərdir. Bu qoruqlarda yerləşən muzeylər müəyyən bir ərazinin tarixi, memarlıq, arxeoloji və ya təbii əhəmiyyətini göstərən obyektlər, sənət əsərləri, təbii landşaftlar və digər mədəni irs nümunələrini əhatə edir.

Qoruq-muzeylərin yaranma səbəbləri sırasına mədəni irsin qorunub saxlanması da daxildir. Tarixi və mədəni əhəmiyyətli yerlər (qədim yaşayış məskənləri, qalalar, ibadətgahlar) xüsusi qoruma altında saxlanılır ki, onlar gələcək nəsillərə çatdırılsın.

Azərbaycanda bir sıra məşhur qoruq-muzeylər var ki, bunlar ölkənin zəngin mədəni, tarixi və təbii irsini qorumaq və təbliğ etmək üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycanın bu unikal qoruqları müxtəlif dövrlərə, mədəniyyətlərə və təbii zənginliklərə aid olub, xalqın tarixini, milli xüsusiyyətlərini və bənzərsiz təbiətini əks etdirir. Qoruq-muzeylər həm ölkə daxilində, həm də xaricdən gələn turistlər üçün mədəniyyət, tarix və təbiətlə bağlı zəngin təcrübə təqdim edir. Azərbaycanın bu unikal irsi dünya mədəniyyət xəzinəsinə böyük töhfə verir.

РОЛЬ МУЗЕЕВ-ЗАПОВЕДНИКОВ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Резюме

Заповедники-музеи — это особо охраняемые территории, созданные с целью охраны культурного, исторического и природного наследия. Музеи, расположенные в этих заповедниках, включают предметы, произведения искусства, природные ландшафты и другие образцы культурного наследия, которые показывают историческую, архитектурную, археологическую или природную значимость конкретной территории.

Сохранение культурного наследия является одной из причин создания музеев-заповедников. Исторически и культурно важные места (древние поселения, крепости, храмы) находятся под особой охраной, чтобы их можно было передать будущим поколениям.

В Азербайджане имеется ряд известных музеев-заповедников, которые играют важную роль в защите и популяризации богатого культурного, исторического и природного наследия страны. Эти уникальные заповедники Азербайджана принадлежат разным эпохам, культурам и природным богатствам и отражают историю, национальные особенности и уникальную природу народа. Музеи-заповедники предоставляют богатый опыт культуры,

истории и природы как отечественным, так и иностранным туристам. Это уникальное наследие Азербайджана вносит большой вклад в мировое культурное достояние.

THE ROLE OF RESERVE-MUSEUMS İN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL HERİTAGE

Summary

Reserve-museums are specially protected areas created for the purpose of protecting cultural, historical and natural heritage. Museums located in these reserves include objects, works of art, natural landscapes and other examples of cultural heritage that show the historical, architectural, archaeological or natural significance of a particular area.

The preservation of cultural heritage is one of the reasons for the establishment of reserve-museums. Historically and culturally important places (ancient settlements, fortresses, temples) are kept under special protection so that they can be passed on to future generations.

Azerbaijan has a number of famous reserve-museums, which play an important role in protecting and promoting the rich cultural, historical and natural heritage of the country. These unique reserves of Azerbaijan belong to different eras, cultures and natural riches and reflect the history, national characteristics and unique nature of the people. Reserve-museums provide a rich experience of culture, history and nature for both domestic and foreign tourists. This unique heritage of Azerbaijan makes a great contribution to the world's cultural treasure.

Açar sözlər: *qoruq-muzey, mədəni irs, inkişaf, tarix*

Ключевые слова: *музей-заповедник, культурное наследие, разработка, история*

Key words: *reserve-museum, cultural heritage, development, history*

Qoruq-muzeylər Azərbaycanın mədəni irsinin dünya miqyasında tanıdılmasına şərait yaradır. UNESCO tərəfindən Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş qoruq-muzeylər ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına, mədəni diplomatiyanın gücləndirilməsinə və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına kömək edir. *"Milli mədəniyyət milli siyasətin istinad etdiyi başlıca istiqamətlərdən biridir. Bu mənada muzeylər digər sahələrə nisbətən milli psixologiyanı daha dürüst və obyektiv əks etdirir" [5].* Azərbaycanın qoruq-muzeyləri bu mənada milli mədəniyyətin beynəlxalq məkanda tanıdılmasına və Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin və incəsənətinin təbliğinə töhfə verir.

Bu mədəniyyət məkanları Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni irsinin nümayəndəsidir. Onların vasitəsilə xalqımızın qədim tarixi, mədəniyyəti və ənənələri gələcək nəsillərə ötürülərək, milli kimliyin və mədəni irsin yaşadılmasına xidmət edir. Bu muzeylər əsasən açıq hava muzeyləri şəklində təşkil edilir və həm arxeoloji sahələri, həm də təbii və tarixi abidələri əhatə

edir. Qoruq-muzeylərdə tarixə işıq tutan qədim yaşayış məskənləri, qayaüstü təsvirlər, tarixi binalar, məzarlar və digər maddi-mədəniyyət nümunələri qorunur. Bu cür muzeylər tarix, mədəniyyət və ekoturizm üçün əvəzsiz məkanlardır və milli kimliyin yaşadılmasında vacib rol oynayır. Mədəni irsin qorunmasına dair müxtəlif müsbət addımlar atılır. Məsələn "*Mədəni irs obyektlərinin qorunması və tədqiqində peyk təsvirlərinin imkanlarından istifadə olunması istiqamətində işlərin aparılması üçün "Azərkosmos" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin nümayəndələri ilə hər iki təşkilatda görüşlər və təqdimatlar keçirilib" [4, s.10].*

"Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qorunması bu gün dövlətin mədəniyyət sahəsində prioritet istiqamətlərindəndir. Ölkə prezidentinin mədəniiqtisadi islahatlar aparması mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini müasir tələblərə uyğun şəkildə təbliğ edir, qoruyur. Bunun nəticəsidir ki, abidələrimizin mühafizəsi, bərpa və konservasiyası yolunda dünya mədəni təşkilatları ilə müqavilələr, sazişlər imzalanır" [3, s.17].

Qoruq-muzeylərin mədəni irsin inkişafında rolu bir neçə əsas aspektdən ibarətdir. Birinci növbədə tarixi və mədəni irsin qorunması aspektinə nəzər yetirək. Vurğulamaq lazımdır ki, bu tarixi məkanlar abidələrin, qədim yaşayış məskənlərinin, arxeoloji tapıntıların və digər mədəni dəyərlərin məhv olmasının qarşısını alır. Onlar milli və yerli dəyərləri qoruyub saxlayaraq, ərazilərin unikal tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini qorumaq məqsədi daşıyır.

İkinci növbədə milli irsin öyrənilməsi və tədqiqatların aparılması proseslərini vurğulamaq lazımdır. Hansı ki, qoruq-muzeylər elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinə imkan yaradır və tarixi irs haqqında dəyərli məlumatların toplanmasına kömək edir. Arxeoloji qazıntılar, antropoloji tədqiqatlar və biomüxtəliflik araşdırmaları bu qoruq-muzeylərdə keçirilərək, keçmişin elmi baxımdan öyrənilməsinə töhfə verir. Bu tədqiqatlar milli irsin öyrənilməsi ilə yanaşı, regionun qədim mədəniyyətini dünya səviyyəsində də tanıdır.

Daha sonra isə mədəni təhsil və maarifləndirmə gəlir ki, qoruq-muzeylər milli irsi və mədəniyyəti cəmiyyətə tanıtmaq üçün tədris və təbliğat mərkəzləri kimi çıxış edir. Burada məktəblər və universitetlər üçün maarifləndirici proqramlar, ekskursiyalar, seminarlar və sərgilər təşkil olunur. Beləliklə, gənc nəsillər tarixi irslə daha yaxından tanış olur və mədəniyyətin dəyərini anlayırlar.

Digər vacib aspektlərdən biri də turizmin və iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində bu məkanların əvəzsiz roludur. Onlar turizm potensialını artırır və mədəniyyət turizminin inkişafına şərait yaradır. Turist axını nəticəsində həm yerli əhali üçün iş yerləri yaradılır, həm də ölkənin iqtisadiyyatı stimullaşdırılır. Azərbaycanın Qobustan Qoruğu, Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi və Qala kimi qoruqları hər il minlərlə turistin diqqətini cəlb edir və ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir.

Həmçinin qoruq-muzeylər milli kimliyin və mənsubiyyət hissinin güclənməsinə dəstək verir. Bu məkanlarda nümayiş olunan mədəniyyət nümunələri insanlarda ölkənin keçmişi ilə bağlı dərin bağlılıq və qürur hissi yaradır. Mədəniyyətin davamlı qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi milli irsin inkişafında əsas şərtlərdən biridir.

Mədəni mübadilə və beynəlxalq əməkdaşlığa gəldikdə isə Azərbaycanın bu dəyərli muzeyləri bu aspekt üçün platforma kimi çıxış edir. UNESCO tərəfindən tanınan və qorunan Azərbaycan qoruq-muzeyləri ölkənin dünya səviyyəsində mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığını genişləndirir. Bu qoruqların bəziləri Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edildiyi üçün Azərbaycan irsi beynəlxalq səviyyədə tanınır və ölkə haqqında müsbət rəy formalaşır.

Azərbaycanda bir neçə məşhur qoruq-muzey vardır ki, onlar ölkənin tarixi və mədəni irsinin yaşadılması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. *"Bu gün Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mədəni irs nümunələrindən olan Şirvanşahlar Sarayı, Qız Qalası və İçərişəhər, Qobustan Qaya Sənəti Mədəni Landıaftı və Şəki xan sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmiş və dünya mədəni irs xəzinəsinin bir hissəsi kimi qorunmaqdadır" [1. s.6].*

Bunların sırasında olan Qobustan qoruq-muzeyi, Azərbaycanın qədim tarixi və mədəni irsini yaşadan unikal məkandır və onun mədəni irsin inkişafında rolu əvəzolunmazdır. UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən Qobustan, insan sivilizasiyasının ilkin mərhələlərindən başlayaraq, müxtəlif dövrlərə aid qayaüstü təsvirləri və maddi mədəniyyət nümunələrini qoruyub saxlayan bir yerdir. Bu qoruq Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasına və onun dünya miqyasında tanınmasına böyük töhfə verir.

Qobustan qoruq-muzeyinin mədəni irsin inkişafında rolu danılmazdır. Qobustan, Neolit dövründən başlayaraq, qədim insanların həyatını, yaşayış tərzini və inanclarını əks etdirən nadir petroqliflərlə zəngindir. Qoruqda 40 min ildən çox yaşı olan minlərlə qayaüstü təsvir saxlanılıb. Bu rəsmlər qədim dövr insanlarının ov səhnələri, rəqslər və dini ayinlərə dair təsvirlərini özündə əks etdirir. Bu qayaüstü təsvirlər vasitəsilə qədim insanların dünyagörüşü, məişət və əyləncə həyatına dair dərin məlumatlar qorunur və gələcək nəsillərə çatdırılır.

Həmçinin Qobustan qoruq-muzeyi elmi tədqiqatların aparılması üçün əhəmiyyətli mərkəzdir. Burada arxeoloqlar, tarixçilər və antropoloqlar tərəfindən müxtəlif dövrlərə aid tədqiqatlar aparılır. Tədqiqatlar vasitəsilə Azərbaycanın qədim insanlarının həyat tərzi, mədəni inkişaf mərhələləri və onların digər xalqlarla əlaqələri haqqında geniş məlumatlar əldə olunur. Qobustanın arxeoloji tapıntıları yalnız Azərbaycan üçün deyil, dünya tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki burada insanlığın ən qədim izləri ilə bağlı dəyərli məlumatlar əldə edilir.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, qoruq böyük maarifləndirici funksiyaya malikdir və cəmiyyətin mədəni irslə bağlı biliklərini artırmağa xidmət edir. Burada məktəblər və universitetlər üçün tədris proqramları, seminarlar, bələdçi turlar və interaktiv dərslər təşkil olunur. Muzeyin fəaliyyəti gənclər arasında mədəni irs haqqında məlumatlılığı artırır və onlarda milli tarixə dərin bağlılıq hissi yaradır. Bu mühüm məkan həm də Azərbaycan mədəni turizminin ən mühüm obyektlərindən biridir. Hər il minlərlə yerli və xarici turist bura axın edir və qədim tarixlə tanış olur, ona toxunur.

Qobustan qoruq-muzeyi müxtəlif ölkələrdən gələn mütəxəssislərin tədqiqatlarına və mədəni əməkdaşlıqlara açıqdır. Burada müxtəlif ölkələrin alimləri ilə birgə tədqiqatlar aparılır. Qobustanla bağlı təşkil olunan beynəlxalq konfranslar, sərgilər və mübadilə proqramları Azərbaycanın mədəni irsinin dünya miqyasında təbliğinə və ölkələr arasında mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına dəstək verir.

Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi, Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixi və mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biridir. Bakı şəhərinin qədim hissəsində yerləşən bu saray kompleksi, Şirvanşahlar sülaləsinin paytaxtı olan Şamaxıdan Bakıya köçdüyü dövrdən (XV əsr) qalan möhtəşəm bir mədəniyyət abidəsidir. UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi Azərbaycanın mədəni irsinə dəyərli töhfə verməklə yanaşı, həm də Şirvan memarlıq üslubunu qoruyub saxlayır və təbliğ edir. Bu kompleksin mədəni irsin inkişafında rolunu müxtəlif aspektlərdən izah etmək olar. Şirvanşahlar Sarayı, Şirvanşahlar sülaləsinin memarlıq və incəsənət nümunələrini qorumaqla Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinə işıq tutur. Kompleksin tərkibinə Şirvanşahlar sarayı, Divanxana, Şah məscidi, türbə və saray hamamı daxildir. Bu tikililər ölkənin tarixi abidələrinin zənginliyini və memarlıq üslubunun müxtəlifliyini nümayiş etdirir.

Şirvanşahlar Sarayı milli kimliyin güclənməsinə, onun yaşadılmasına böyük töhfə verir, çünki o, Azərbaycan xalqının tarixi köklərini və dövlətçilik ənənələrini əks etdirir. Bu kompleks milli kimlik və mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından mühüm məna daşıyır. Xalqın keçmişinə olan bağlılıq hissi, bu tarixi məkan vasitəsilə yaşadılır. Həmçinin Şirvanşahlar Sarayında keçirilən milli tədbirlər, mədəniyyət festivalları və digər mərasimlər də milli kimliyi gücləndirir və xalqın öz mədəni dəyərlərinə sahib çıxmasını dəstəkləyir.

Mədəni maarifləndirmə və turizm aspektinə gəldikdə isə bu məkan ölkəmizin ən mühüm mədəni turizm obyektlərindən biridir və ölkəyə gələn turistlərin diqqətini cəlb edir. Saray kompleksinə təşkil edilən turlar, ekskursiyalar və təhsil proqramları sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı dərin biliklər təqdim olunur. Bu, həm yerli, həm də xarici turistlər üçün maarifləndirici rol oynayır. Turist axını ölkəyə iqtisadi fayda gətirməklə

yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınmasına və təbliğ olunmasına da xidmət edir.

UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi sayəsində Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi beynəlxalq səviyyədə tanınır və mədəni diplomatiya vasitəsi kimi çıxış edir. Kompleks Azərbaycanın mədəni irsinin beynəlxalq miqyasda təbliğinə və ölkənin mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına töhfə verir. Burada keçirilən sərgilər, konfranslar və digər beynəlxalq tədbirlər mədəni mübadiləyə şərait yaradır. Kompleks vasitəsilə Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyi dünyaya çatdırılır, bu isə ölkənin mədəniyyət sahəsindəki beynəlxalq nüfuzunu artırır.

Həmçinin Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin memarlığı, bəzək elementləri və tikinti texnikaları ənənəvi Azərbaycan sənətkarlığının əvəzolunmaz nümunələrini təqdim edir. Bu saray vasitəsilə qədim sənət və sənətkarlıq nümunələri gələcək nəsillərə ötürülür, ənənəvi sənət növlərinin yaşadılmasına və inkişaf etdirilməsinə şərait yaradılır. Sarayın möhtəşəm memarlıq üslubu və bəzəkləri zərgərlik, xalçaçılıq və dekorativ sənət sahələrinə ilham mənbəyi olaraq xidmət edir.

Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi, Azərbaycanın qədim tarixini və mədəni irsini yaşadan unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bakı şəhərindən 40 km məsafədə, Abşeron yarımadasında yerləşən bu kompleks, tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələrini, arxeoloji tapıntıları və ənənəvi sənətkarlıq nümunələrini özündə cəmləyir. Muzey kompleksi Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması, təbliği və öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi, eramızdan əvvəl III minillikdən XX əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif dövrlərə aid tapıntıları bir araya gətirir. Kompleksin ərazisində qədim yaşayış yerləri, məzarlar, məscidlər və digər tarixi abidələr saxlanılıb. Bu abidələr Azərbaycanın qədim dövrlərdən bəri mədəni inkişafını və sosial həyatını əks etdirir. Muzeyin fəaliyyəti bu qədim izlərin qorunub saxlanmasını təmin edir və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasına şərait yaradır.

Qala Kompleksi milli kimliyin gücləndirilməsinə və xalqın öz mədəniyyətinə dərin bağlılıq hissinin inkişafına xidmət edir. Muzeydə Azərbaycan xalqının mədəni irsi və adət-ənənələri nümayiş olunur. Bu isə ziyarətçilərdə keçmişə bağlılıq və milli dəyərlərə hörmət hissini artırır. Kompleksdə keçirilən mədəni tədbirlər və festivallar milli irsi yaşadır və xalqın mədəniyyətinə olan sevgi və bağlılığını gücləndirir. Muzeydə Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafik xüsusiyyətləri nümayiş olunur və bu xüsusiyyətlərin tədqiqi üçün geniş imkanlar təqdim edilir. Burada qədim həyat tərzi, məişət əşyaları, əmək alətləri və ənənəvi sənətkarlıq nümunələri (xalçaçılıq, dulusçuluq, toxuculuq və s.) nümayiş olunur.

"Qədim yaşayış məskənlərindən aşkar olunan tapıntılar, müxtəlif tikinti qalıqları, kurqanlar, qədimi qəbiristanlıqlar, memarlıq baxımdan dəyərli hesab olunan yaşayış, inzibati və ictimai binalar və s. onları yaradan əcdadlarımızın bilikləri, nəyi sevib-sevmədikləri, texniki bacarıqları, dünyagörüşü, inancı haqqında məlumat daşıyırlar. Bu baxımdan maddi mədəni irs həm də xalqın milli pasportu qismində çıxış edə bilir. Belə olan halda maddi mədəni irsin qorunması məsələsi xüsusi aktuallıq qazanır" [2. s.6]

Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi tədris və maarifləndirmə mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir, burada məktəblər və universitetlər üçün xüsusi tədris proqramları təşkil edilir. Gənc nəsil üçün burada təşkil olunan təlim və tədris proqramları vasitəsilə milli mədəniyyət haqqında dərin biliklər verilir. Muzeyin maarifləndirici fəaliyyəti sayəsində ziyarətçilər Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi barədə geniş məlumat əldə edir və öz milli irslərinə daha çox dəyər verməyə başlayırlar. Qala Kompleksi həm də mədəni turizm obyektidir və hər il yerli və xarici turistlərin marağını cəlb edir. Turizm fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti beynəlxalq səviyyədə təbliğ olunur və ölkənin mədəni irsi ilə bağlı məlumatlar dünyaya çatdırılır. Kompleksə gələn turistlər burada Azərbaycanın zəngin mədəni irsi ilə tanış olur, bu isə ölkənin beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Cəfərli A. "Tarixin yaddaşı və yadigarı olan abidələr həm də qədim mədəniyyət nümunələridir". Respublika, 2022.- 17 aprel.- s.6.*
2. *Quliyev S. "Azərbaycanda daşınmaz mədəni irsin qorunması tarixindən". Mədəniyyət .-2021.- 9 iyul.- s. 6.*
3. *Məhərrəmova V. "Azərbaycanda mədəni irsin qorunması məsələsi". Elmi məsələlər, -2020.- №28.- s.13-18.*
4. *Mükərrəmoğlu M. "Mədəni irsin qorunması diqqət mərkəzindədir". Xalq qəzeti, 2020.- 30 yanvar, s.10.*
5. *https://medeniyyet.az/page/news/62483/Millimedeni-irsimizin-qorunmasi-ve-tebliginde-muzeylerin-rolu.html?lang=az*

Hüseynzadə Ş.H.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynzadeshukufa@gmail.com

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ YENİ YANAŞMALAR

Xülasə

Məqalədə müasir tələblərə cavab verən insan resursunun hazırlanmasında təhsilin keyfiyyətinin əhəmiyyətindən, təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması məqsədi ilə tətbiq olunan qiymətləndirmə üsullarından bəhs olunur. ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə tətbiq olunan qiymətləndirmə modelləri araşdırılır. Tədris prosesinin texnoloji modelləşdirilməsində evristik, bal-reytinq kimi üsulların mahiyyəti açıqlanır. Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində ictimai rəyin rolu və idarəetmədə koqnitiv modelləşdirmə texnologiyası araşdırılır.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ КАЧЕСТВА В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В статье говорится о значении качества образования при подготовке человеческих ресурсов, отвечающих современным требованиям, а также о методах оценки, используемых для обеспечения качества образования. Рассмотрены модели оценивания, применяемые в таких странах, как США, Россия и Великобритания. Объяснена сущность таких методов, как эвристика и балльно-рейтинговый подход в технологическом моделировании образовательного процесса. Исследована роль общественного мнения в оценке деятельности вузов и технология когнитивного моделирования в менеджменте.

NEW APPROACHES TO QUALITY ASSESSMENT IN EDUCATION

Summary

The article discusses the importance of the quality of education in preparing human resources that meet modern requirements and the assessment methods applied to ensure the quality of education. Evaluation models applied in countries such as the USA, Russia, and Great Britain are being investigated. The essence of methods such as heuristics and score-rating in technological modeling of the educational process is explained. The role of public opinion in evaluating the performance of higher education institutions and the use of cognitive modeling technology in management are examined.

Açar sözlər: *təhsilin keyfiyyəti, yeni təhsil modelləri, bal-reytinq modeli*

Ключевые слова: *качество образования, новые образовательные модели, балльно-рейтинговая модель*

Key words: *quality of education, new education models, score-rating model*

Sürətlə qloballaşan dünyada baş verən dəyişikliklərə və davamlı inkişafa yalnız keyfiyyətli təhsil vasitəsi ilə nail olmaq mümkündür. Bu dinamik inkişaf prosesində təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri daim özünü inkişaf etdirən və rəqabətədavamlı insan resursu yetişdirməkdir [2].

Komponentlərdən biri qiymətləndirmə prosesinin düzgün təşkil olunmasıdır. Qiymətləndirmə prosesini qiymətləndirmə prinsiplərinə uyğun təşkil etmək, müxtəlif qiymətləndirmə üsullarından istifadə etmək, prosesin stimulverici olmasını təmin etmək təlim prosesinin daha effektiv olmasına şərait yaradır [1, 3].

Qiymətləndirmə prosesinin səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə hər bir ölkə müxtəlif təhsil səviyyələri üzrə müxtəlif qiymətləndirmə üsulları tətbiq edir.

Ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin dövlət standartlarına və tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi məqsədilə dövlət qiymətləndirməsi – akkreditasiya aparılır. Akkreditasiya eyni zamanda təhsil müəssisəsinin statusuna və növünə (institut, akademiya, universitet) əsasən aparılır və tədris olunan təhsil proqramlarının səviyyəsini, müəssisənin məzunlarının hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Dövlət orqanlarının və vətəndaşların təhsil sisteminin vəziyyəti haqqında obyektiv məlumatlarla təmin edilməsi üçün təhsil sistemində daimi monitorinqlər aparılır və bu barədə həm dövlət orqanlarına, həm də ictimaiyyətə hesabat verilir. Təhsil müəssisələri öz fəaliyyətləri haqqında məlumatlara əsaslanmaqla təhsilin keyfiyyətinin müstəqil qiymətləndirməsini həyata keçirir. Bu prosedur daxili və xarici olmaqla 2 növə bölünür.

Xarici qiymətləndirmə ictimai ekspertlər tərəfindən aparılır. İctimai akkreditasiya, beynəlxalq akkreditasiya bu növ qiymətləndirməyə aiddir.

Daxili qiymətləndirmə birbaşa universitet tərəfindən həyata keçirilir və hər bir müəssisənin öz daxili qiymətləndirmə sistemi var.

Daxili qiymətləndirmənin məqsədləri:

- Təhsil müəssisəsinin tədris etdiyi proqramın strukturunun təkmilləşdirilməsi və məzmunun yenilənməsi;
- Tədris proqramının tətbiqində iştirak edən pedaqoji heyətin səriştəsinin və ixtisas səviyyəsinin artırılması;
- Tədris prosesində resurs təminatının təkmilləşdirilməsi;
- Tədris proqramının məqsədə müvafiq səviyyədə mənimsənilməsi üçün tələbələrin motivasiyasının artırılması;
- Təhsil müəssisəsinin sosial tərəfdaşlarla, yəni işəgötürənlərlə tələbələrin hazırlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə qarşılıqlı fəaliyyətinin gücləndirilməsi;

- Tədris prosesinin həyata keçirilməsi zamanı korrupsiyaya qarşı mübarizə.

Dünya praktikasında ali məktəblərin işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Tarixən universitetlərin akademik heyətinin daxili özünüqiymətləndirməsinə əsaslanan "ingilis modeli", dövlət və cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti baxımından xarici qiymətləndirməyə əsaslanan "fransız modeli" və ya "kontinental model" formalaşmışdır.

"İngilis modeli"nin əsasını ali akademik heyətin özünüqiymətləndirməsi təşkil edir. Bu model ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniyada tətbiq olunur.

"Fransız modeli" sertifikatlaşma, akkreditasiya və yoxlama yolu ilə tətbiq olunur və xarici qiymətləndirməyə əsaslanır. Xarici qiymətləndirmənin nəticələri daha çox əhəmiyyətə malik olduğundan daxili özünüqiymətləndirmə formal hesab olunur. Universitetlərdə aparılan yoxlama və qiymətləndirmələr geniş dərc olunur və yalnız dövlətə deyil, həm də cəmiyyətə universitetin akademik səviyyəsi haqqında fikir formalaşdırmağa imkan verir.

"Fransız modeli" əsasən Skandinaviya ölkələrində, həmçinin Estoniya, Çexiya, Latviya kimi ölkələrdə tətbiq olunur. Bu ölkələrdə dövlət orqanları qiymətləndirmə məqsədlərini və aspektlərini müəyyənləşdirir və tədris prosesinin təşkilinə qərar verir.

ABŞ-da universitetlərin özünüqiymətləndirmə sistemi daha çox inkişaf edib. Bunun əsas səbəblərindən biri təhsil sisteminin dövlət tərəfindən idarə olunmasıdır. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq Amerikada təhsil müəssisələrində müstəqil idarəetmə tətbiq olunur [5].

Universitetlərin akkreditasiyası regional universitet və kollec assosiasiyaları tərəfindən keçirilir. Məsələn, texniki sahədə və texnologiya üzrə fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislərin meyarlara uyğun hazırlanmasının keyfiyyətinə qoyulan tələblərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- müasir elmi, texniki, sosial problemlər haqqında biliklərin olması;
- təbiət elmlərini, riyaziyyat və mühəndislik biliklərini praktikada tətbiq etmək bacarığı;
- öyrənilmiş metod və bacarıqları mühəndislik praktikasında tətbiq etmək bacarığı;
- verilmiş tapşırıqlara uyğun olaraq proses və sistemləri layihələndirməyi bacarmaq;
- eksperimentləri planlaşdırmaq və aparmaq, alınan məlumatların qeydiyyatını aparmaq və şərh etmək bacarığı;
- fənlərarası mövzulara uyğun komandada işləmək bacarığı;
- komanda daxilində effektiv qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı;
- peşəkar və etik məsuliyyət;

- davamlı öyrənmənin mahiyyətinin dərk edilməsi və s.

Rusiyada ali təhsilin keyfiyyətinin xarici qiymətləndirilməsi sisteminin əsas elementlərinə standartlaşma və lisenziyalaşma, sertifikatlaşma və akkreditasiya prosedurları, habelə təhsil müəsisələrinin ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə reytinq sistemi aiddir.

Bütün bu prosedurların həyata keçirilməsi üçün daxili yoxlamanın aparılması zəruridir. Təhsildə keyfiyyətin obyektiv qiymətləndiriməsinin əsasını dövlət təhsil standartları və təhsilə verilən dövlət tələbləri, həmçinin universitetlər tərəfindən müəyyən edilmiş təhsil standartları təşkil edir.

Rusiya Federasiyası Təhsil Nazirliyi məzunların peşə keyfiyyətini qiymətləndirmə məqsədi ilə sertifikasiya və peşə keyfiyyəti mərkəzləri yaradır. Bu mərkəzlər işəgötürənlərlə birlikdə ali məktəb və kollec bitirən tələbələr arasında diplom aldıqdan sonra qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmə imtahan formatında keçirilir və təlim zamanı əldə edilmiş praktik bacarıqların yoxlanılmasına xidmət edir.

Rusiyada ümumtəhsil müəssisələrində təhsilalanların beynəlxalq tədqiqat praktikası əsasında qiymətləndirmə metodları və meyarları müəyyən olunmuşdur. Burada ənənəvi təhsil məsələlərini effektiv həll etmədən, dövlət təhsil standartlarını mütəmadi yeniləmədən, qüvvədə olan standartlara uyğun təhsilalanların yetişdirilməsi təmin edilmədən, istedad inkişaf etdirilmədən, keyfiyyətli təhsil imkanı yaradılmadan, bərabərsizliyin istənilən sosial-iqtisadi, etno-mədəni və digər faktorlarına qalib gəlmədən yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçidin mümkün olmadığı qeyd edilib [6].

Hal-hazırda təhsilin keyfiyyətinin dövlət səviyyəsində qiymətləndirilməsi sistemi təhsil keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və yekun dövlət attestasiyası kimi prosedurları əhatə edir. Bu prosedurlar müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi və təhsil sisteminin hərtərəfli inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə ümumtəhsil sisteminin vəziyyətinin sistemli diaqnostlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Təhsil sisteminin kompüterləşməsi sahəsində aparılan araşdırmaların təhlili müasir texniki tədris vasitələri və informasiya texnologiyaları mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmalar tələb etdiyini göstərir. Bu yanaşmalara evristik, reytinq-bal kimi üsulları misal gətirmək olar.

Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin evristik üsulu universitetin fəaliyyətinin nəticələrinin keçmiş fəaliyyət nəticələri ilə müqayisəsinin (reqressiya) təhlilinə əsaslanır.

Riyazi modelin qurulması üçün təhsil prosesinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən çoxsaylı faktorlar əsasında göstəricilər sistemi formalaşdırılır. Əsas göstəricilər tədris işi, maddi-texniki baza, tədris ədəbiyyatı, professor-

müəllim heyətinin peşəkarlığı və s. aiddir. Ümumiyyətlə, təhsilin keyfiyyət modeli xətti reqqresiya tənliyi ilə verilə bilər.

Reytinq-bal üsulu təhsil sisteminin keyfiyyətli idarə olunması üçün istifadə olunur. Bu model sadəliyi və variativliyi ilə seçilir, çünki təlim prosesini təşkil edən hər bir komponent nəzərə alınır və dəyərləndirilir.

Normativ reytinq təhsil modeli universitetlərin fəaliyyətinin keyfiyyətinin idarə edilməsi zamanı təhsil sistemini xarakterizə edən hər bir göstərici üçün normalar sistemi və etalon səviyyə müəyyən edildikdə tətbiq edilir. Bu model universitet və daha yüksək təşkilat səviyyəsində mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin idarə edilməsi probblemini həll etməyə imkan verir. Bu modelin üstünlüyü çoxlu strategiyalar yaratmaq və verilmiş keyfiyyət meyarına uyğun ən optimal olanı seçmək imkanının olmasıdır.

Mütəxəssislərin iş qiymətləndirməsi matrisi – formal və qeyri-formal metodlara əsaslanan təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi sisteminin yaradılması metodudur. İşin qiymətləndirilməsi matrisini yaratmaq üçün universitet məzununun sosial, peşəkar və kommunikativ səriştələrinin etalon modeli qurulur və burada bütün tədris prosesi iştirakçılarının hazırlıq səviyyəsi və mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinə qoyulan tələblər əks olunmalıdır.

Universitetlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi həmçinin sosial şəbəkələrdə ictimai rəyin təhlil olunması ilə də həyata keçirilə bilir. İctimai rəyə təsir edən amillərin təhlili tələbələri daha çox narahat edən sahələri, abituriyentlərin universitet seçimini şərtləndirən göstəriciləri müəyyən etməyə və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

İctimai rəyin öyrənilməsi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Sənədlərin məna oxşarlığının müəyyən edilməsi;
- Kompüter tərəfindən yaradılan mətnlərin müzakirə edilməsi;
- Mətn fraqmentlərinin məzmununa görə təsnifatı;
- Klasterlərin tezlik təhlili.

Koqnitiv modelləşdirmə texnologiyası – idarəetmə zamanı verilə biləcək qərarların nəticələrini əvvəldən proqnozlaşdırmağa və meydana gələ biləcək problemlərin həllinin ən effektiv yolunu tətbiq etməyə şərait yaradır. Bu təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmadır.

Koqnitiv modelləşdirmə metodologiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Təhsil prosesinə təsir edən faktorların müəyyənləşdirilməsi, məqsəd və nəzarət amillərinin seçilməsi;
2. Təsiredici faktorları xarakterinin müəyyən edilməsi;
3. Ekspert qiymətləndirmələri mexanizmi əsasında faktorlar arasında əlaqələrin aydınlaşdırılması və faktorların təsir və qarşılıqlı təsir gücünün müəyyən edilməsi;
4. Koqnitiv xəritənin qurulması;

5. Dinamik modelləşdirmə prosesi. Faktorların ilkin parametrləri təyin edilir və çətinliklər üzə çıxarılır və həmçinin məqsəd parametrinin dəyəri qiymətləndirilir.

Koqnitiv xəritə həm birbaşa problemi (faktorların dəyişməsi ilə meydana gələn reaksiyanı), həm də tərs problemi (zəruri dəyişiklikləri müəyyən edib istənilən nəticəyə nail olmaq) həll etmək üçün istifadə edilə bilər.

Modelləşdirmə sistemlərinin çoxunda müəyyənləşdirilmiş koqnitiv xəritədə modelin həyata keçirilməsinin proqnozu üçün iki fərqli üsul tətbiq edilir: amillərin dəyərləri və amillərin dəyərlərinin cəmlənməsi [4].

Təhsil keyfiyyətinin idarə edilməsində koqnitiv modellərin tədqiqatı üçün kompleks proqramların tətbiqi optimal strategiyaların qəbulunun səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Ali təhsildə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin dövlət standart və tələblərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi dünya təcrübəsində müxtəlif üsullara əsaslanaraq aparılır. Bu üsullar hazırlanan insan resursunun müasir tələblərə uyğun olmasına, davamlı inkişafın təmin olunmasına, rəqabətədavamlılığa şərait yaradır. Ali məktəblərdə qiymətləndirmədə qeyd olunan üsulların tətbiqi təhsil sisteminin səmərəli qurulması, qiymətləndirmənin obtyektiv aparılması, kompleks qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi təhsilalanların peşə sərişətələrinin artırılmasında və əmək bazarına uyğun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai rəyin təhlili sosial sifarişin müəyyənləşməsini təmin edir. İdarəetmədə verilməsi nəzərdə tutulan qərarların gələcəkdəki nəticələrini proqnozlaşdırmaq problemlərin aradan qaldırılması üçün optimal üsulların seçilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. *Babayeva Günel, "Ali təhsil müəssisələrində qiymətləndirmənin təşkili beynəlxalq təcrübə", "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı – 2024, №1, s. 87-92.*
2. *Həşimova Aynur, "Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər", "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı – 2022, №2, s. 21-28.*
3. *Hüseynova Nərmin, "Təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasının pedaqoji əsasları", "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı – 2021, №1, s.95-100.*
4. *М.В.Гречко, "Национальные интересы: приоритеты и безолесность", 2017, s. 725-735.*
5. *Е.А.Каменева, Л.В.Приходько, "Система оценки качества высшего образования: анализ мировой и российской практики", Менеджмент и бизнес-администрирование, 2018. № 4, Ставрополь, 2018, s. 112-124.*
6. *С.В.Кирюшкин, "Анализ моделей и новых подходов к оценке качества образования", Интеллектуальные технологии на транспорте. 2020. №4, Россия, Санкт-Петербург, 2020, s. 40-45.*

Məmmədova S.A.
Bakı Dövlət Universiteti
snmmmdova09@gmail.com

KƏDƏRLİ GÜLÜŞ

Xülasə

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tənqidi gülüşün müxtəlif forma və üsullarından geniş istifadə olunmuşdur. "Dəli yığıncağı" Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xüsusi yer tutan, ictimai məzmuna, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə seçilən əsərlərdən biridir. Cəlil Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" komediyasında yumoristik gülüş əsərin əsas qəhrəmanlarına aiddir. Pyesin əsas müsbət surətləri yumoristik planda yaradılmışdır. Burada ədibin dərin kədəri, ehtirası nəzərə çarpır. Molla Abbas, Pırpız Sona, Fazil, Rüstəm kimi surətlərin hərəkətlərində, sözlərində müəllifin kədərli yumoru, hətta dərin ürək ağrısı hiss olunur. Bütün bunlarsa, pyesin ümumi komik süjetində maraqlı, gərgin situasiyalarda səhnə təcəssümü tapmışdır. Əsərdə yaradılan Molla Abbas və Pırpız Sona obrazlarının timsalında yumoristik gülüş hədəfinə çevrilən cəhalət içində boğulan cəmiyyətin qurbanlarını görürük.

ГРУСТНЫЙ СМЕХ

Резюме

В творчестве Джалила Мамедгулузаде широко использовались различные формы и методы критического смеха. «Безумная собрание» – одно из произведений Джалила Мамедкулизаде, занимающее особое место в его творчестве и отличающееся социальным содержанием и художественными особенностями. В комедии Джалила Мамедгулузаде «Безумный сбор» юмористический смех принадлежит главным героям произведения. Основные положительные стороны спектакля созданы в юмористической форме. Здесь заметна глубокая печаль и страсть писателя. Молла Аббас, Пирпиз Сона, Фазиль, Рустам в действиях и словах отражают грустный юмор и даже глубокую душевную боль автора. Все это воплотилось на сцене в интересных, напряженных ситуациях в общем комическом сюжете спектакля. На примере Моллы Аббаса и Пирпиза Соны, созданного в произведении, мы видим жертв утопающего в невежестве общества, которые становятся объектом юмористического смеха.

SAD LAUGHTER

Summary

Various forms and methods of critical laughter were widely used in the work of Jalil Mammadguluzade. "The Mad Meeting" is one of the works that occupies a special place in Jalil Mammadguluzade's work, distinguished by its social content and artistic features. In Jalil Mammadguluzade's comedy "The Mad Meeting", humorous laughter belongs to the main characters of the work. The main positive characters of the play are created in a humorous plan. Here, the deep sadness and passion of the

writer are noticeable. In the actions and words of characters such as Molla Abbas, Pirpiz Sona, Fazil, Rustam, the author's sad humor, even deep heartache, are felt. All this is embodied on stage in interesting, tense situations in the general comic plot of the play. In the example of the characters of Molla Abbas and Pirpiz Sona created in the work, we see the victims of a society drowning in ignorance, who become the target of humorous laughter.

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, "Dəli yığıncağı", Molla Abbas, qadın, cəhalət*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, «Безумная собрание», Молла Аббас, женщина, невежество*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, "The Mad Meeting", Molla Abbas, woman, ignorance*

Giriş

Azərbaycanın görkəmli söz ustası Cəlil Məmmədquluzadə sadə xalqın, məzlum kəndlinin həyatına müraciət edir, onun azad və məşəqqətsiz yaşamasına mane olan, onun insan ləyaqətini ləkələyən və təhqir edən hər şeyə qarşı silaha sarılır. Yazıçının silahı gülüşdür, onun müxtəlif forma və təzahürləri, çalarları və rənglərdir. Çox vaxt bu, göz yaşları ilə gülüşdür, çünki yazıçı üçün əsas obyekt xurafat və qərəzlərin əzdiyi, sadə, xeyirxah insanlardır. Cəlil Məmmədquluzadə sadə adamların başına gələn əhvalatlar üzərində qurulmuş, sadə süjetlər əsasında yazılmış əsərlərində çox gülməli və oxunaqlı şəkildə xalqın konkret ictimai-tarixi dövrdə ağrısını, çəkdiyi ciddi ictimai bəlalar və problemləri əks etdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə öz təqdimatında böyük ustalıqla mürəkkəb, çoxcəhətli ictimai münasibətlər daxilində adi adamların saf, təmiz, pak, mənəvi aləminə, xarakter dünyasına nəzərləri cəlb etmiş, ictimai mühitdə qarşılaşdıqları sosial problemləri əks etdirmişdir. "Halal, zəhmətkeş, sədaqətli, xeyirxah, mömin, dindar, etiqadlı, nəcib, təmiz, pak olan adi adamlara ədib millətin mənəvi meyarı, inkişaf və dəyişikliyin təməli kimi yanaşaraq ümummilli tərəqqi və ictimai taleyə məsuliyyət daşıyan geniş ictimai zümrələri məsul və günahkar tutmuşdur" [3, s. 64].

Əsas hissə: "Dəli yığıncağı" əsərində təsvir olunan "dəlilər"in başçısı və ən xarakter nümayəndəsi Fazil Məhəmmədin qardaşı Molla Abbasdır. Molla Abbas Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında maraqlı, öz ictimai məzmunu və fərdi xüsusiyyətlərinə görə başqalarından seçilən, orijinal obrazlardan biridir. Bu adamın çox acınacaqlı bir taleyi vardır. Mənsub olduğu dindar mühitlə, fanatiklər aləmilə onun arasında böyük uçurum, barışmaz ziddiyyət yaranmışdır. Mömin hacılar, nadan kərbəlayılar cəmiyyəti onu qovmuş, küçələrə salmışdır. Onu hər yerdə təhqir, söyüş, yumruqla qarşılayır, daşa basır, "dəli" adlandırır.

Molla Abbasın faciəsi nadan mühitinin faciəsidir. O, bu mühitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün, onun çürük, eybəcər qayda-qanunlarını, əxlaq normalarını kor-koranə qəbul etmədiyi üçün lənətlə damğalanmış, "dəli" hesab edilmişdir. Mömin hacılar, kərbəlayılar, əsrlərdən bəri gələn köhnə ənənələrə, şəriət ehkamlarına zidd çıxdığına, dinin bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan tələblərilə hesablaşmadığına, daha doğrusu özlərinə oxşamadığına görə onu harda görsələr daşqalaq edir, ölümlə hədələyirlər. Molla Abbas insan kimi düşünməyə, dərk etməyə qabil olduğu üçün bədbəxtdir. Onun ağlı, idrakı başına bəla olmuşdur. O, dini təsisatın, fanatiklər aləminin puçluğunu, ölü olduğunu duyduğu üçün mömin hacıların, kərbəlayıların nifrətini qazanmış, onlar üçün yad, anlaşılmaz bir adama çevrilmişdir.

Nadan mühit, ölüm təhdidi onu istər-istəməz özünü dəliliyə vurmağa, ürəyi sızıldasa da, üzdə qəh-qəh çəkib gülməyə, uşaq kimi oynamağa, atılıb düşməyə məcbur etmişdir. O, açıq mübarizənin qeyri-mümkün olduğunu gördükdə bilə-bilə dəlilik pərdəsinə bürünmüş, əsərin personajlarından birinin dediyi kimi: "xəbti-dimağ kətirib, çöllərə düşüb, xudavəndi aləmin əqlləri heyran qoyan mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətini istehzaya qoyub danışmağı özünə bir vəzifeyi-şəninə qərar" vermişdir [5, s.529].

Molla Abbas dini ehkamları təsadüfdən təsadüfə deyil, həmişə, ardıcıl olaraq ifşa edir, sadəcə onu inkar etməklə kifayətlənmir, həm də "xudavəndi-aləmin mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətinə", daha doğrusu dinin köklərinə, mənşəyinə, ideoloji əsaslarına, ictiman məzmununa istehza edir.

Molla Abbas az danışır, zahirən özünü ətrafdakı hadisələrə qarşı biganə aparır, fanatiklərlə açıq mübahisəyə girişmir. Məsələ ciddiləşəndə dərhal özünü dəliliyə vurur, başqa mətləblərdən söhbət salır, gülür, oynayır, çox vaxt isə qaçıb aradan çıxır. Lakin onun istehzalı gülüşünün, tək-tək kinayəli, iki mənalı sözlərinin təsiri bir an belə səhnədən çəkilmir, daim mömin hacıların başı üzərində fırlanır.

Allahın, peyğəmbərin, imamların adı gələndə, onların kəramətindən, qüdrətindən, adilliyindən söhbət düşəndə Molla Abbasın qəhqəhə çəkib gülməsinin, mayallaq aşmasının əsil mənasını fanatiklər yaxşı başa düşürlər. Belə hərəkətlər nadan, cəhalətpərəst möminləri büsbütün əsəbiləşdirir, hövsələdən çıxardır, onların inamlarını təhqir edir.

Molla Abbasın bir obraz kimi xarakteri, şəxsiyyəti əsərin finalında açılır, onu küçələrə salan səbəblər daha da aydınlaşır. Məlum olur ki, daim fanatiklərlə, nadan hacılarla müxalifətdə olan, riyakar qanunlara qarşı öz qüvvəsi və imkanları daxilində mübarizə aparan, "dəli" damğası gəzdirən bu adamın həm də gözəl qəlbi, nəcib mənəviyyatı vardır. O, yaxşı yoldaş, həssas, sədaqətli ər, xeyirxah insandır. Molla Abbasın şəxsi faciəsi daha böyükdür. Nadan mühit onun ailə səadətini də əlindən almış, təkcə özünü deyil, arvadı Sonanı da bədbəxt etmişdir.

"Dəli yığıncağı" əsərində xarakter obrazlardan biri də Pırpız Sonadır. Sona Cəlil Məmmədquluzadənin bütün ömrü boyu hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə apardığı, ağır həyatını, ictimai dərdlərini yana-yana təsvir etdiyi qadınların ən bədbəxtidir. Eyni mühitin, eyni ictimai qanunların qurbanı olan zeynəblərə, nazlılara, pərilərə nisbətən onun müsibəti, faciəsi daha böyük, daha ağırdır. Sona da əri Molla Abbas kimi fanatiklərin, mömin hacıların nəzərində "dəli" hesab olunur. Ona da ağlını itirmiş, "xudavəndi-aləmin qəzəbinə düçar olmuş" bir adam kimi baxırlar.

Əslində isə Sona əlacsızdır, ağır dərdlərinin dəlisidir. Onu ayaqyalın, başaçıq küçələrə salan, "dəli" edən səbəblər vardır. Bu onun ağlı, mənəviyyatı, şəxsi qüsurları ilə bağlı bir "dəlilik" deyildir. Bu dəliliyin ictimai, əxlaqi kökləri vardır. Onun arxasında cəhalətə, nadanlığa əsaslanan köhnə cəmiyyətin, feodal-patriarxal aləminin iyrənc, eybəcər siması durur. Qadına alçaq nəzərlə baxan, onu hüquqsuz qula, köləyə çevirən dini ideologiya, mürtəce anlayışlar, mənəvi istismar, tarixi ədalətsizlik durur. Sona bu aləmin işıqsız, günəşsiz, dörd divar arasında vaxtsız çürütdüyü, məhv etdiyi saysız-hesabsız qurbanlardan biridir.

Sonanı istismarçı cəmiyyətin, dini əxlaqın qadına qarşı olan vəhşi münasibəti küçələrə salmış, dəliyə çevirmişdir. O, həmişə, hər yerdə daimi qorxu içində yaşayır. Onun bütün varlığına hakim kəsilmiş, qanına, ruhuna işləmiş bu qorxu bir günün, yaxud bir neçə ilin təsiri, nəticəsi deyildir. Bu, əsrlərdən bəri qadınla bağlı olan mühitin bütün sahələrində dərin kök salmış, nəsildən-nəslə keçib gələn bir hissin təsiridir. Kölə cəmiyyətdə qadını doğulduğu gündən qəbir evinə qədər müşayiət edən, onu həmişə vahimədə saxlayan, dilsiz-ağızsız itaətkara çevirən bir cəmiyyətin, çürük mənəvi anlayışların nəticəsidir. Bu, fanatizm aləminin qadın haqqındakı baxışlarının mahiyyətindən, məzmunundan doğan, cəhalətin məhsulu olan bir qorxudur.

Sona da məhz belə bir mühitin övladı, yetişdirməsidir. Gözünü açandan həyatda pislikdən, təhqirdən başqa bir şey görməyən Sona ədalətə, xeyirxahlığa olan inamını tarnamilə itirmişdir. O, hamıdan qorxur. Allahın, peyğəmbərin, imamın, cəhənnəmin adı gələndə vahiməyə düşür, Fazili, Fərraş Şimrəlini, doktor Lalbyuzu gördükdə, mömin hacılarla qarşılaşdıqda tir-tir əsir. Heç yerdə, heç kimin yanında rahatlıq tapa bilmir. Sonanın günahı, qəbahəti odur ki, gözəldir, ismətlidir. Şeytana lənət oxuya-oxuya ətrafında fırlanan, açıq qol-qıçını nəzərdən keçirən hacıların, məşədilərin ona hansı niyyətlə baxdığını yaxşı başa düşür. Xəlvətə düşəndə onu çimdikləyən, Molla Abbasdan ayırmaq üçün dilə tutan, mehribanlıq göstərən qaynı Fazil Məhəmmədin ürəyindən nələr keçdiyini bilir, onup yağlı vədlərinə, iki-üzlü təkliflərinə aldanmır.

Sonanın əsil faciəsi budur ki, o ətrafındakı qadınlara, dindar, gözübağlı ana-bacılarına oxşamır. Onlar kimi huşsuz, duyğusuz oyuncağa, təhqir vasitəsinə çevrilmək istəmir. Başqa dəlilərin arvadları Ümmi-Gülsüm, Səkinə,

Əminə kimi dönük, etibarsız çıxmır, qayınlarına siğə olunmaq üçün tələsmir. İsmətini, namusunu qorumağa çalışır. Ayaqyalın, baş-açıq küçələrdə gəzsə də daxilən ləkəsiz, təmiz, pakdır. Sona "ağıllıların" çirkin niyyətlərindən, vəhşi ehtiraslarından xilas olmaq üçün bilə-bilə özünü ağılsızlığa vurmuş, ona ləyaqətlə yanaşan, hörmət edən "dəlilərə" qoşulmuşdur.

Belə olmasaydı, o nadan fanatiklər mühitində, fazillərin, hacı bağdadların, karbalayı türbətlərin arasında azadlığını, müstəqilliyini heç çür qoruyub saxlaya bilməzdi. "Siğəni, rəsmi əxlaqsızlığı müqəddəs iş, ruhani borc elan edən din xadimləri, möminlər onu da Zeynəbin ("Danabaş kəndinin məktəbi"), Nazlının ("Ölülər") gününə salardılar, döyə-döyə, sürüyə sürüyə öz iradələrinə tabe edərdilər" [4, s.69].

Bunu yaxşı başa düşdüyü üçün Sona mümkün qədər "ağıllılardan" uzaq olmağa, onlarla üz-üzə gəlməməyə çalışır. Ən çətin anlarda "dəlilərin" yanına qaçır, ancaq onların arasında özünə arxa, sığınacaq tapır. "Dəlilər" möminlər kimi ona çirkin niyyətlə baxmır, xəlvətə salıb çimdikləmir, hissinə, mənliyinə toxunmurlar. Onlar Sonaya bir insan, bir yoldaş kimi yanaşır, yeri düşəndə onu "ağıllıların" hücumundan, təhqirindən qoruyurlar.

Cəlil Məmmədquluzadə Sona ilə əlaqədar olaraq "ağıllılarla" "dəlilər" aləminin müqayisəsini verir. Hər iki tərəfin əxlaqını, mənəvi aləmini açıb üzə çıxardır. Maraqlı burasıdır ki, Molla Abbas kimi Sona da Fazil Məhəmməd başda olmaqla bütün hacıları dəli hesab edir. Fanatiklər aləmi haqqında bu qərarı ilk dəfə o verir. "Ağıllı" möminlərin iç üzünü yaxşı bilən Sona onları harda görsə, təşvişə düşür. "Dəliləri" müalicə etmək üçün gəlmiş doktor Lalbyuzdan dəfələrlə imdad istəyir. "Həkim, bu dəliləri qoymayın bura gəlsinlər, mən onlardan qorxuram" deyir.

Sonanın ən yaxşı insani sifətləri əri Molla Abbasa münasibətdə açılır. Hacılar Molla Abbası incidəndə, döyüb təhqir edəndə onun ürəyi qana dönür. "Niyə mənim Molla Abbasımı döyürsünüz? Ay həkim, qoyma bu dəlilər mənim Molla Abbasımı döysünlər" [5, s.532] deyə acı-acı göz yaşı tökür. Sona sədaqətli, dəyanətli bir qadındır, Fazilin onu ələ keçirtmək üçün işlətdiyi bütün fırıldaqlar boşa çıxır. Sona həssasdır. O, "dəlilərin" arvadlarının öz ərlərinə xəyanət etdiyini, qayınlarına qoşulub imamın ziyarətinə getdiyini gördükdə dəhşətə kəlir, onların dönüklüyünü nifrətlə qarşılayır: "Molla Abbas, qorxuram! Molla Abbas, məni tut, mən qorxuram! (Əllərini qabağa uzadır və yalvarır). Molla Abbas, o arvadlar ki, öz ərlərini tullayıb, ərlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, küllikufan ola. Molla Abbas, qorxuram ulduzlar yerə tökülə (titrəyir). Vay, nələr gördüm, Molla Abbas!" [5, s.534].

Ərlərini atan arvadların hərəkətlərini Allahın, imamların adından təqdir edən, onların siğəsini oxuyan Fazil Sonanı da xəyanət yoluna salmaq istəyir. O, təklifinin rədd olunduğunu gördükdə zora əl atır. Lakin Sona bu çətin

imtahandan da şərəflə çıxır, "dəlilərin" köməyilə Fazilin pəncəsindən xilas olur. Sonanın sədaqəti, etibarı onu oxucunun gözündə böyüdür. Məlum olur ki, duyğusuz, hissiz, nadan fanatiklərin, möminlərin "dəli" hesab etdiyi bu qadının sinəsi altında gözəl, təmiz bir ürək çırpınır. Sona bütün ömrü boyu çirkin bir mühitdə dolaşdığına baxmayaraq, heç vaxt ləkə götürməmiş, daxilən həmişə təmiz, saf qalmışdır. Bu, mənən ölmüş, "dəli yığıncağı"na çevrilmiş köhnə cəmiyyətdə Sona kimi hüquqsuz bir qadın üçün böyük qəhrəmanlıq, hünər sayılmalıdır.

Nəticə: Fanatiklər aləminin "dəli" edib küçələrə saldığı təkcə Molla Abbas və Sona deyildir. Onlar farmasyon Rüstəmin, Sərsəm Heydərin, Həmzad Qurbanın, Çinni Mustafanın və s. başına da bu müsibəti gətirmişlər. Kürəklərinə "dəli" damğası yapışdırılmış, addımbaşı təhqir olunan, arvadları zorla qardaşlarına siğə olunmuş, uşaqları başsız qalmış bu adamlar əslində özləri "dəli yığıncağına", ağıldan, idrakdan məhrum bir mühitə düşmüşlər, onun əzabını, bəlasını çəkirlər. "Dəli yığıncağı"ndakı hadisələrin sonrakı inkişafı, bədii məntiqi də bu ideyanın açılmasına xidmət edir. "Dəli yığıncağı" əsəri Molla Abbasın, onun yoldaşlarının mənəvi qələbəsi ilə bitir.

Ədəbiyyat

1. *Ağayev, İ. Cəlil Məmmədquluzadə və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı: 2009, 26 iyun, 1-2 s.*
2. *Anar. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 318 s.*
3. *Cəfərov, M.C. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar, 2002, 72 s.*
4. *Əlimirzəyev, X. Dramaturgiya, teatr və səhnə sənəti. Bakı. Nurlan. 2004, 186 s.*
5. *Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, altı cilddə. I cild. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, 664 s.*

Mirzəyeva L.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
laman.abdullayeva.tti2325m@adpu.edu.az, laman.mirza21@gmail.com

MƏKTƏB LİDERLİYİNİN ŞAGİRD NAİLİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ: AŞAĞI VƏ ORTA GƏLİRLİ ÖLKƏLƏR KONTEKSTİNDƏ - YANAŞMALAR VƏ TƏCRÜBƏLƏR

Xülasə

Bu məqalə qlobal təhsil sistemində məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsirini aşağı və orta gəlirli ölkələr kontekstində təhlil edir. Araşdırmada, sərişẗəli məktəb rəhbərlərinin tədris metodlarını təkmilləşdirməsi, müəllimlərin motivasiyasının artırılması, peşəkar inkişaf və geniş muxtariyyətin təmin edilməsi kimi faktorların şagird öyrənmə nəticələrinə təsiri araşdırılır. Müxtəlif liderlik üslublarının – təlimatlandırıcı və motivasiyaedici yanaşmaların – müqayisəli analizi göstərir ki, effektiv rəhbərlik praktikasının tətbiqi, məhz aşağı və orta gəlirli ölkələrdə, təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təməl savadlılıqla riyaziyyat kimi sahələrdə əhəmiyyətli inkişaflara səbəb olur.

ШКОЛЬНОЕ ЛИДЕРСТВО И ВЛИЯНИЕ НА УСПЕВАЕМОСТЬ УЧАЩИХСЯ: ПОДХОДЫ И ОПЫТ В КОНТЕКСТЕ СТРАН С НИЗКИМ И СРЕДНИМ УРОВНЕМ ДОХОДА

Резюме

Данная статья анализирует влияние школьного лидерства на академическую успеваемость учащихся в контексте стран с низким и средним уровнем дохода. В исследовании рассматривается, как компетентные руководители школ, совершенствуя методы преподавания, повышая мотивацию учителей и обеспечивая профессиональное развитие вместе с большей автономией, способствуют улучшению учебных результатов. Сравнительный анализ различных стилей лидерства – инструктивного и мотивирующего – демонстрирует, что эффективное применение управленческих практик приводит к значительному повышению качества образования, особенно в условиях ограниченных ресурсов.

SCHOOL LEADERSHIP AND ITS IMPACT ON STUDENT ACHIEVEMENT: APPROACHES AND EXPERIENCES IN THE CONTEXT OF LOW AND MIDDLE INCOME COUNTRIES

Summary

This article examines the impact of school leadership on student achievement within the context of low and middle income countries. The study investigates how

competent school leaders enhance teaching methods, boost teacher motivation, and foster professional development along with increased autonomy, thereby improving learning outcomes. A comparative analysis of different leadership styles—namely, instructional and motivational—indicates that the effective application of leadership practices significantly contributes to raising the overall quality of education, particularly in environments with limited resources.

Açar sözlər: *məktəb liderliyi, şagird nailiyyətləri, təhsil, aşağı və orta gəlirli ölkələr, idarəetmə, tədris metodları*

Ключевые слова: *школьное лидерство, успеваемость учащихся, образование, управление, страны с низким и средним уровнем дохода, методы преподавания*

Key words: *school leadership, student achievement, education, management, low and middle income countries, teaching methods*

Giriş

Son illərdə qlobal təhsil sistemlərində məktəb liderliyinin rolu diqqət mərkəzinə alınır. Xüsusilə aşağı və orta gəlirli ölkələrdə təhsil böhranı şəraitində məktəb rəhbərlərinin səriştəsinin artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Qlobal Məktəb Liderləri" təşkilatının 2024-cü il hesabatı (Global School Leaders, 2024) məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsirini ətraflı şəkildə işıqlandırır. Bu məqalənin məqsədi hesabatın əsas nəticələrini nəzərə alaraq, məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsir mexanizmlərini təhlil etmək, müxtəlif liderlik üslublarını müqayisə etmək və uğurlu praktikalardan yola çıxaraq gələcək strategiyalara dair tövsiyələr təqdim etməkdir.

Ədəbiyyat icmalı və kontekst. Aşağı və orta gəlirli ölkələrin təhsil sistemləri ciddi problemlərlə üzləşir. Məsələn, Sub-Sahara Afrikada 10 yaşa qədər uşaqların 84-88%-i təməl oxu bacarıqlarını mənimsəyə bilmədiyi halda, inkişaf etmiş ölkələrdə bu nisbət yalnız 14%-ə yaxınlaşır (Global School Leaders, 2024). Bu fərq, məktəb liderliyinə sərmayə qoyuluşunun vacibliyini və bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiq olunmasının əhəmiyyətini ortaya qoyur. Ədəbiyyatda məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsiri müəllimlərdən sonra ən vacib faktorlardan biri kimi təqdim edilir (Leithwood et al., 2008; Hallinger, 2011).

Məktəb liderliyinin təsir mexanizmləri:

1. Liderliyin ümumi təsiri: Hesabatın nəticələrinə görə, məktəb liderliyi şagird nailiyyətlərinə müəllimlikdən sonra ikinci ən böyük təsirə malikdir (Global School Leaders, 2024). Səriştəli rəhbərlər tədris prosesində innovativ metodlar tətbiq edərək şagirdlərin öyrənmə nəticələrində əhəmiyyətli artım əldə edir. Tanzaniyada aparılan tədqiqatlarda liderliyin tətbiq etdiyi müdaxilələrin imtahan nəticələrində 10%-lik fərq yaratdığı müəyyən edilib (Louis et al., 2010). Eyni zamanda, müəyyən araşdırmalar liderlik

müdaxilələrinin şagird öyrənməsini 0.03 standart kənarlaşma ilə yaxşılaşdırdığını göstərir (Day et al., 2009).

2. Liderlik üslubları və onların səmərəliliyi: Fərqli liderlik üslublarının şagird nailiyyətlərinə təsiri müqayisə edilmişdir:

- ***Təlimatlandırıcı liderlik:*** Bu üslubda rəhbərlər təhsil məqsədlərini dəqiq müəyyən edir, dərs prosesini yaxından izləyir və əlverişli tədris mühiti yaradır. Təlimatlandırıcı liderliyin şagird nailiyyətlərinə təsirinin motivasiyaedici üsluba nisbətən üç dəfə daha yüksək olduğu müəyyən edilib (Leithwood et al., 2008).
- ***Motivasiyaedici liderlik:*** Əməkdaşların ortaq hədəf ətrafında birləşdirilməsinə yönəlik bu üslub, təsirin dolayı və uzunmüddətli olmasına səbəb olur (Hallinger, 2011).
- ***Kombinə edilmiş üslublar:*** Cənubi Afrikada aparılan tədqiqatlarda zəif məktəblərdə təlimatlandırıcı və motivasiyaedici üslubların kombinasiyasının daha yaxşı nəticələr verdiyi müşahidə olunub (Global School Leaders, 2024).

Liderliyin ölçülməsi və çətinliklər. Liderliyin şagird nailiyyətlərinə təsirinin ölçülməsi metodoloji baxımdan bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur. Fərqli təhsil kontekstləri, mədəni və iqtisadi fərqliliklər, geniş nümunə ölçüləri kimi faktorlar ölçmənin obyektivliyinə mane ola bilər (Hallinger, 2011). Məsələn, Qvatemala və Şri-Lankada həyata keçirilən bəzi liderlik təşəbbüsləri şagird nailiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərməmişdir. Bu nəticələr, hər bir təhsil sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uzunmüddətli qiymətləndirmələrin və kontekstə xas müdaxilələrin vacibliyini ortaya qoyur (Day et al., 2009).

Liderliyin müvəffəqiyyətini dəstəkləyən şərait. Məktəb liderliyinin səmərəliliyinin artırılması üçün mühit və resursların təmin olunması mühüm rol oynayır:

- ***Muxtariyyət:*** Daha geniş muxtariyyətə malik olan rəhbərlər, xüsusilə müəllimlərin işə qəbulu və idarə olunması ilə bağlı qərarları müstəqil şəkildə verə bilirlər (Leithwood et al., 2008).
- ***Maliyyə resursları:*** Meksikada həyata keçirilən proqramlar vasitəsilə təmin olunan nağd qrantlar və liderlik təlimləri, məktəb rəhbərliyinin effektivliyinə maliyyə dəstəyinin əhəmiyyətini vurğulayır (Global School Leaders, 2024).
- ***Peşəkar inkişaf:*** Rəhbərlərin davamlı peşəkar inkişafı yeni tədris metodlarının mənimsənilməsinə və idarəetmə bacarıqlarının artırılmasına töhfə verir (Louis et al., 2010).

Təməl savadlılıq və riyaziyyat üzrə nəticələr. FLN (təhsil və riyaziyyat üzrə əsas bacarıqlar) sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəb liderliyi vasitəsilə tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi ümumi savadlılıq və riyaziyyat nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Əsas strategiyalar

arasında formativ qiymətləndirmələrin təşviqi, müasir tədris materiallarının təmin edilməsi və dərs vaxtının səmərəli idarə olunması yer alır (Day et al., 2009).

Nəticə və tövsiyələr. "Qlobal Məktəb Liderləri" təşkilatının 2024-cü il hesabatı və digər müvafiq araşdırmalar (Global School Leaders, 2024; Leithwood et al., 2008; Hallinger, 2011) göstərir ki, məktəb liderliyi şagird nailiyyətlərinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu təsirin təmin olunması üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

1. Kontekstə xas müdaxilələr: Hər bir təhsil sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, rəhbərlik strategiyalarının fərdiləşdirilməsi vacibdir.

2. Davamlı peşəkar inkişaf: Məktəb rəhbərlərinin yeni metod və yanaşmaları mənimsəməsi üçün peşəkar inkişaf proqramları genişləndirilməlidir.

3. Muxtariyyət və resursların təmin olunmaları: Məktəb rəhbərlərinə geniş muxtariyyət və kifayət qədər maliyyə dəstəyi verilməlidir ki, onlar müəllimlərin işə qəbulu, idarə olunması və tədris prosesinin optimallaşdırılması kimi sahələrdə effektiv qərarlar verə bilsinlər.

4. Uzunmüddətli qiymətləndirmələr: Liderlik müdaxilələrinin təsirinin ölçülməsi üçün uzunmüddətli və kontekstə xas qiymətləndirmələr aparılmalıdır.

Qeyd edək ki, bu tövsiyələr, məktəb liderliyinin inkişaf etdirilməsinin yalnız rəhbərlərin şəxsi səriştələrinin artırılması ilə məhdudlaşmadığını, həmçinin təhsil sisteminin strukturunun və idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə də əlaqədar olduğunu göstərir. Belə yanaşma, aşağı və orta gəlirli ölkələrdə şagird nailiyyətlərinin davamlı yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticə. Məqalədə göstərilmişdir ki, məktəb liderliyinin şagird nailiyyətlərinə təsiri yalnız tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi və müəllimlərin motivasiyasının artırılması ilə məhdudlaşmır, həm də təhsil sisteminin strukturunun və idarəetmənin optimallaşdırılması üçün əsas amildir. Xüsusilə aşağı və orta gəlirli ölkələrdə mövcud olan təhsil böhranının aradan qaldırılması məqsədilə məktəb rəhbərlərinin səriştəsinin artırılması və onlara geniş muxtariyyətin verilməsi, uzunmüddətli təhsil siyasətinin formalaşdırılması üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Day, C., Sammons, P., Hopkins, D., Harris, A., Leithwood, K., & Louis, K. (2009). "The impact of school leadership on pupil outcomes." Research Report DFE-RR108. Department for Education.*

2. *Global School Leaders. (2024). "Evidence Review 2024: A Review of Research on the Role of Leaders in Improving Student Learning Outcomes." Los Angeles: Global School Leaders.*
3. *Hallinger, P. (2011). Leadership for learning: Lessons from 40 years of empirical research. Journal of Educational Administration, 49 (2), 125–142.*
4. *Leithwood, K., Harris, A., & Hopkins, D. (2008). "Seven strong claims about successful school leadership." School Leadership & Management, 28 (3), 253–280.*
5. *Louis, K. S., Dretzke, B., & Wahlstrom, K. (2010). "How does leadership affect student achievement? Results from a national US survey." School Effectiveness and School Improvement, 21 (3), 315–336.*

Nəbiyeva B.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nabiyevabeyim@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA DATA ƏSASLI QƏRAR QƏBULETMƏNİN VƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN ROLU

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı və sahibkarlıq düşüncəsinin cəmiyyət həyatının istisnasız bütün sahələrinə inteqrasiyası təhsil xidmətləri bazarında ali təhsil müəssisələri arasındakı ənənəvi rəqabəti tədqiqat və innovasiyalar, marketinq, beynəlxalq reytinq mövqeləri rəqabəti kontekstinə transformasiya etmişdir. Məqalədə bu aktual transformasiya, ali təhsil müəssisələri üçün "rəqabət", "rəqabətqabiliyyəti", "rəqabət üstünlükləri" anlayışları izah olunmuş və XXI əsr universitetlərinin qlobal vizyonunun formalaşdırılması üçün data əsaslı qərar qəbuletmə və strateji planlaşdırma mexanizmi təklif olunmuşdur. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin 2024 və 2025-ci illər üçün beynəlxalq təhsil hesabatlarında və nüfuzlu dünya universitetləri reytinqlərində mövqelərinin təhlili nəticəsində milli universitetlərimizin rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün strateji fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və bu sahədə Çin, Almaniya və Rusiya təcrübələrinə əsasən müvafiq tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

РОЛЬ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ И СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Резюме

В связи с развитием рыночной экономики и предпринимательского мышления, затрагивающей все сферы общественной жизни, традиционная конкуренция между ВУЗами на рынке образовательных услуг переживает глубокую трансформацию в контексте исследовательской, инновационной, маркетинговой и международной рейтинговой конкуренции. В статье исследуется понятия «конкуренция», «конкурентоспособность» и «конкурентные преимущества» в рамках текущей трансформации ВУЗов, также предлагается механизм принятия решений на основе данных и стратегического планирования для формирования глобальных целей университетов XXI века. На основе данных национальных ВУЗов в международных отчетах и рейтингах на 2024 и 2025 г., были определены стратегические направления по повышению конкурентоспособности ВУЗов Азербайджана, а также выдвинуты соответствующие рекомендации на основе опыта Китая, Германии и России в этой сфере.

THE SIGNIFICANCE OF DATA-DRIVEN DECISION-MAKING AND STRATEGIC PLANNING IN ENHANCING THE COMPETITIVENESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The incorporation of market economy principles and entrepreneurial mindset across all facets of social life has redefined the academic rivalry among higher education institutions, shifting it towards competition in research and innovation, marketing strategies, as well as international rankings positions of HEIs. The article defines the concepts of "competition", "competitiveness" and "competitive advantages" for contemporary HEIs, and points out a data-driven decision-making and strategic planning process for outlining a global vision for the universities of the 21st century. Additionally, referring to national universities' standings in international reports and 2024-2025 worldwide rankings, also based on China, Germany, and Russia's experiences in this field, some relevant proposals for Azerbaijan universities were made.

Açar sözlər: *ali təhsil, rəqabətqabiliyyəti, beynəlxalq reytinqlər, strateji planlaşdırma*

Ключевые слова: *высшее образование, конкурентоспособность, международные рейтинги, стратегическое планирование*

Key words: *higher education, competitiveness, worldwide rankings, strategic planning*

Müasir dövrdə əminliklə qeyd edə bilərik ki, XXI əsr ali təhsil müəssisələri tamamilə fərqli keyfiyyət və idarəetmə məzmununda inkişaf edir. Tədris proqramları və təlim texnologiyalarında müşahidə olunan çoxçeşidlilik, universitet elmi tədqiqatlarının dövlət, biznes və beynəlxalq əməkdaşlıq rakursunda yeni məzmun qazanması, ali məktəblərin maliyyə mənbələrini diversifikasiya etmək zəruriyyəti və bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq düşüncəsinin cəmiyyət həyatının istisnasız bütün sahələrinə inteqrasiyası ali təhsil xidmətləri sektorunda müəssisələr arasındakı ənənəvi rəqabəti biznes subyektləri arasında bazar rəqabəti kontekstinə transformasiya etmişdir. Universitetlərin dünyada inkişaf tarixinə nəzər yetirsək, 1.0. nəsil – "Tədris universitetləri" və 2.0. nəsil – "Tədris-tədqiqat universitetləri"ndən sonra 3.0. nəsil – "Sahibkar universitet"lərinin inkişafını müşahidə edə bilərik [11, s. 14].

Hazırda dünyada ali məktəblər "Humbolt" (tədris-tədqiqat) və "Sahibkar" tipli universitetin müxtəlif kombinasiyaları olaraq fəaliyyət göstərir. Bu təkamül genezisində beynəlxalq təhsil bazarında yeni hədəflərlə qarşılaşan Azərbaycan universitetləri müasir dövrdə həm beynəlxalq keyfiyyət və rəqabət çağırışları ilə uyğunlaşmaq, həm publik hüquqi şəxs statusunda maliyyə mənbələrini məqsədəmüvafiq şəkildə diversifikasiya etmək, həm də

maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək vəzifələrinin öhdəsindən gəlməlidirlər. Qeyd olunan fikrin üç əsas açar sözü "keyfiyyət", "rəqabət" və "maliyyə mənbələri"dir. Göründüyü kimi, hər üç termin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində istifadə olunan və müasir dövrdə ictimai xidmətlər, o cümlədən təhsil sektoruna da üzvü şəkildə inteqrasiya olunan anlayışlardır. Elmi ədəbiyyatda ali təhsil müəssisələri üçün "rəqabət", "rəqabətqabiliyyəti" və "rəqabət üstünlükləri" anlayışları fərqləndirilir. Ənənəvi olaraq "resurslar üçün mübarizə" olaraq müəyyən olunan "rəqabət" – ali təhsil müəssisələri arasında daha çox sayda tələbə, daha yüksək ixtisaslı pedaqoji heyət, daha keyfiyyətli elmi tədqiqatların təşkili, innovativ maliyyə mənbələri, qrantlar və beynəlxalq reytinq siyahılarında mövqelənmə uğrunda "mübarizə" olaraq [13, s. 149-150] xarakterizə olunur. "Rəqabətqabiliyyəti" daha çox müəssisənin müəyyən parametrlər üzrə təhsil xidmətləri sektorunda üstünlük qazanması və bu üstünlüyü qorumaq bacarığı [12, s. 1054] kimi ifadə olunur. Dünya universitetlərinin müxtəlif nüfuzlu reytinq siyahılarındakı göstəriciləri ali məktəblərin rəqabətqabiliyyətini bariz şəkildə təqdim edir. "Rəqabət üstünlükləri" isə universitetlərin strateji planlaşdırma, effektiv liderlik təcrübələri, alternativ gəlir mənbələri yaradan investisiya qoyuluşları vasitəsilə təmin olunur [1, s. 4; 6, s. 430]. Beləliklə, bu fikirləri ümumiləşdirib qeyd edə bilərik ki, XXI əsr universitetləri öz potensiallarına uyğun rəqabət üstünlüklərini yaratmalı, bu üstünlükləri qoruyacaq rəqabətqabiliyyətini daim inkişaf etdirməli və beləliklə nihai rəqabət mübarizəsində mövqelərini qoruya bilməlidirlər. Bu strateji vizyonun reallaşdırılması üçün "Təşəbbüskar universitet" modeli ideyası məqalədə Azərbaycan universitetləri reallığına uyğun genişləndirilmiş və modelin bazisləri, işlək mexanizmi hazırlanmışdır. Modelin iki əsas sütunu olaraq ali məktəb üçün milli vizyonu formalaşdıran "1) Dayanıqlı təhsil menecmenti strategiyası" və universitetin qlobal vizyonunu formalaşdıran "2) Keyfiyyət və rəqabətlilik konsepsiyası" müəyyən olunmuşdur. Universitet üçün yuxarıda qeyd olunan milli və beynəlxalq "rəqabət üstünlükləri" və "rəqabətqabiliyyəti"ni formalaşdırmağı hədəfləyən konsepsiyamızda beynəlxalq müqayisə metodu (benchmarking) tətbiq olunmuşdur. Yəni biz milli universitetlərimizin rəqabətqabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq reytinq siyahılarındakı göstəriciləri və standartları əsas götürərək strateji hədəflərimizi beynəlxalq ortalamalara əsasən müəyyən edirik. Fikrimizcə, XXI əsr ali məktəbi üçün "Keyfiyyət və rəqabətlilik konsepsiyası" çərçivəsində qlobal vizyonun formalaşdırılması aşağıdakı kimi icra olunmalıdır:

– Universitetin SWOT (GZİT) təhlili və üstünlüklərə əsasən imkanların, çatışmazlıqlara əsasən məhdudlaşdırıcı faktorların, risklərin qiymətləndirilməsi;

– Zəruri "keyfiyyət" və "rəqabətlilik" hədəflərinin (qlobal vizyonun) SMART prinsiplərinə uyğun müəyyənləşdirilməsi;

– Baza dəyişikliklər strategiyasının formalaşdırılması;

– Strategiyaya uyğun fəaliyyətin təşkili və koordinasiyası (struktur, icraçılar və kommunikasiyanın təşkili);

– Nəzarət və qiymətləndirmə, çevik müdaxilələr.

Ali məktəblərin rəqabətqabiliyyətinin inkişafında data əsaslı qərar qəbuletmənin və strateji planlaşdırmanın rolu universitet üçün zəruri "keyfiyyət" və "rəqabətlilik" hədəflərinin SMART prinsiplərinə uyğun müəyyənləşdirilməsində özünü büruzə verir. S – Specific (xüsusi), M – Measurable (ölçüləbilən), A – Achievable (real), R – Relevant (rasional) və T – Time-based (müəyyən zaman məhdudiyyətli) müəyyən olunan bu strateji hədəflər universitetlərin beynəlxalq keyfiyyət və rəqabət çağırışları ilə uyğunlaşmaq missiyasının icrasına şərait yaradacaqdır. Müvafiq hədəflərin müəyyənləşdirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunduğu kimi beynəlxalq müqayisə metodundan (benchmarking) istifadə olunmuş və bu məqsədlə BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO) "Qlobal təhsil monitorinqi 2024/2025 hesabatı" (Global Education Monitoring Report 2024/5), Times Higher Education (THE) 2025 Dünya Universitetlərinin Reytinqi (THE 2025 World University Rankings), QS Dünya Universitetləri 2025 Reytinqi (QS World University Rankings 2025), Şanxay 2024 reytinqi (Academic Ranking of World Universities- Shanghai Ranking 2024), Şimeyqo 2024 reytinqi (SCImago Institutions Rankings 2024) və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının 2024 Qlobal İnnovasiya İndeksi hesabatı (WIPO's Global Innovation Index 2024 - GII) təhlil olunmuşdur. Burada data əsaslı strateji planlaşdırma, yəni qeyd olunan beynəlxalq hesabatlar və dünya universitetləri reytinqlərində Azərbaycan universitetlərinin mövqelərinin müxtəlif meyarlar üzrə təhlili, bu mövqelərin Azərbaycanın BMT təsnifatında aid olduğu yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupunda Türkiyə və Qazaxıstanın, eləcə də təhsil sahəsində uğurları ilə fərqlənən Estoniya universitetlərinin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsi, milli universitetlərin reytinq mövqələrinə əsasən mövcud çatışmazlıqların aşkarlanması və gələcək addımların strateji olaraq hədəflərə uyğun müəyyənləşdirilməsi XXI əsr universitetləri üçün yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq keyfiyyət və rəqabət çağırışları ilə uyğunlaşmaq və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək vəzifələrini elmi-metodoloji cəhətdən uzlaşdırmağa və universitetlərdə insan kapitalının praqmatik inkişafına imkan yaradacaqdır. Azərbaycan universitetlərinin müxtəlif məzmunlu beynəlxalq hesabatlarda qlobal və regional təhsil göstəricilərinin və nüfuzlu beynəlxalq reytinqlərdə fəaliyyət indikatorlarının təhlili nəticəsində milli universitetlərimizin rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün aşağıdakı strateji fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

– Ali məktəb kurikulumlarının əmək bazarı və qlobal innovativ inkişaf tələbləri istiqamətində mütəmadi yenilənməsi (Tədris mühitində keyfiyyətin təmini və universitetin elmi reytinqinin yüksəldilməsinə töhfə); *(Hazırda THE 2025 reytinqində ən yüksək milli mövqedə olan BDU və ADNSU-nun tədris şəraiti və öyrənmə mühiti 21.2-22.9/100; QS 2025 reytinqində ən yüksək milli göstəriciləri olan BDU, ADNSU və ADİU-nun elmi reytinqi 7.3-13.0/100 olaraq qiymətləndirilir);*

– Universitetlərin baza məktəblərlə işinin təkmilləşdirilməsi (Ali təhsilə əlçatanlığın və təhsildə keyfiyyətin artırılmasına töhfə); *(Hazırda YUNESKO hesabatlarına əsasən Azərbaycanda ali təhsilə cəlb olunma dərəcəsi 41,5%, ÜƏMT-nin 2024 Qlobal İnnovasiya İndeksi hesabatında ali təhsilə cəlb olunma və mobillik dərəcəsinə görə ölkə reytinqi 82/133-dür – 133 ölkə arasında 82-ci mövqe);*

– Doktorantların təmsilçilik göstəricilərinin artırılması (elmi tədqiqat mühitində fəal iştirak edən tədqiqatçıların universitet layihələrinə, innovativ praqmatik tədqiqatlara, tədris prosesinə cəlbi); *(Hazırda ÜƏMT-nin 2024 Qlobal İnnovasiya İndeksi hesabatında insan kapitalı və tədqiqat göstəricilərinə görə ölkə reytinqi 94/133 (133 ölkə arasında 94-cü mövqe), tədqiqat və inkişaf göstəricilərinə görə ölkə reytinqi 73/133, THE 2025 Reytinqində BDU və ADNSU-da tədqiqat mühiti 7.6-9.1/100, tədqiqatların keyfiyyəti 10.7-17.8/100 olaraq müəyyənləşdirilmişdir);*

– Universitetlərdə tədqiqat fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili və tədqiqatların sahələr üzrə impakt faktorunun yüksəldilməsi istiqamətində strateji addımlar;

– Dövlət-Universitet-Biznes korporativ idarəetmə konsepsiyasının tətbiqi, innovativ zəncirin formalaşdırılması (sənaye gəlirlərinin təmini mexanizmi, məzunlara karyera dəstəyi, tələbələr üçün intern-təcrübə proqramları, sənaye ilə əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin təşkilinə töhfə); *(Hazırda ÜƏMT-nin 2024 Qlobal İnnovasiya İndeksi hesabatında innovasiyalarda universitet-sənaye əməkdaşlığı göstəricilərinə görə ölkə reytinqi 30/133 (133 ölkə arasında 30-cu mövqe), THE 2025 Reytinqində BDU və ADNSU-da tədqiqatların kommersiyalaşdırılması, sənaye gəliri 16.2-19.0/100 olaraq müəyyənləşdirilmişdir);*

– Təhsil müəssisələrinin siyasətlərində, kurikulumlarda davamlı inkişaf və qlobal vətəndaşlıq məqsədlərinin əks olunması (Davamlı inkişaf məqsədlərinin təhsildə ifadəsi); *(Hazırda QS 2025 reytinqində ən yüksək milli göstəriciləri olan BDU, ADNSU və ADİU-nun bu məqsədlərə bağlılığı, tədqiqat və təcrübələri 1.3-1.9/100 olaraq müəyyənləşdirilmiş, YUNESKO "Qlobal təhsil monitorinqi 2024/2025 hesabatı"nda isə Azərbaycanda bu istiqamətdəki fəaliyyətlər haqqında məlumat əks olunmamışdır).*

Data əsaslı təhlil və strateji planlaşdırma nəzəri cəhətdən mühüm istinad olsa da, nəzəri planlar mütləq şəkildə praktik təşəbbüslər və investisiya proqramları ilə dəstəklənməlidir. Bununla bağlı, beynəlxalq təcrübədə Çin, Almaniya və Rusiyada milli universitetlərin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün irəli sürülən dövlət təşəbbüslərinin məzmunu və nəticələri təhlil oluna bilər.

1998-ci ildə Çin hökuməti Çin universitetlərinin fəaliyyətinin dünya standartlarına yüksəldilməsi və onların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətini artırmağı hədəfləyən "985 Layihəsi" ("The 985 Project") təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Ölkədə yüksək səviyyəli tədqiqat universitetlərin inkişafı, texnoloji innovasiya potensialının və beynəlmiləlləşmə səviyyələrinin artırılmasını hədəfləyən bu layihə çərçivəsində seçilmiş universitetlərə bu məqsədləri dəstəkləyən müəyyən maliyyə investisiyalarının ayrılması nəzərdə tutulurdu. 1999, 2004 və 2009-cu illərdə müxtəlif fazalarla icra olunan layihənin əsas nəticələri iştirakçı universitetlərdə tədqiqat nəticələrinin və elmi jurnallarda nəşr saylarının artması, əsas beynəlxalq reytinqlərdə Çin universitetlərinin mövqelərinin yaxşılaşması və ölkə üzrə beynəlxalq səviyyədə rəqabətli və qərb rəqiblərini qabaqlayan aparıcı 9 universitetin ("C9 League") müəyyənləşdirilməsi oldu. 985 universitet siyahısında olan Çinin Tsinghua və Peking Universitetləri dünya reytinqlərində aparıcı mövqelərini qorumağa davam edirlər. THE 2025 reytinqində Tsinghua Universiteti dünya 12-cisi, Şanxay 2024 reytinqində dünyanın 1000 ən yaxşı tədqiqat universiteti arasında dünya 22-cisidir. Müvafiq olaraq Peking Universitetinin THE reytinqi dünya 13-cüsü, Şanxay reytinqində dünyanın ən yaxşı 24-cü tədqiqat universitetidir. Çinin "985 Layihəsi" ("The 985 Project") hər il dəyişən və inkişaf edən təhsil məqsədləri üçün davamlı dövlət investisiyası və müvafiq strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini bir daha vurğuladı. [4], [15].

Bənzər məqsədlərlə Almaniyada 2005-ci ildə Almaniya universitetlərinin beynəlxalq rəqabətliliyinin yüksəldilməsini hədəfləyən "Almaniya Mükəmməlləşmə Təşəbbüsü"nə (The German Excellence Initiative – GEI) start verildi. Layihə çərçivəsində 2006-2011-ci illərdə 48 universitetə, 2012-2017-ci illərdə isə 56 universitetə ümumilikdə € 4.6. milyard avro həcmində tədqiqat və beynəlmiləlləşmə fəaliyyətlərinə dəstək göstərildi. Mütərəqqi tədqiqat təcrübələrinin təşviqi və elit institutların inkişafını nəzərdə tutan GEI təşəbbüsü nəticəsində Almaniya universitetlərində tədqiqatların keyfiyyəti və reytinqlərdə universitetlərin mövqeyi yüksəldi, universitetlər arasında strateji əməkdaşlıqlar genişləndi, ali təhsil idarəçiliyində yeni yanaşmaların tətbiqinə (Təkmilləşmə Mərkəzlərinin yaranması, universitetlərdə yeni strategiyaların hazırlanması, tədqiqat fəaliyyətində universitet-sənaye əməkdaşlığının genişlənməsi və s.) başlanıldı. Layihəni tənqid edənlər tədqiqat fəaliyyətinə diqqətin artırılması nəticəsində tədris prosesində keyfiyyətin

gözardı edilməsi, Münix Universiteti istisna olmaqla başqa universitetlərin reytinqlərində irəliləyişin zəif olması faktlarına diqqət çəkir. Təşəbbüsün ən böyük çağırışı fəaliyyət göstəricilərinin, hesabatlılığın və şəffaflığın yüksəldilməsi istiqamətində milli universitetlər arasında rəqabətin artması oldu. 2019-cu ildən bugünədək layihə "Exzellenzstrategie" (Təkmilləşmə strategiyası) təşəbbüsü adı altında universitetlərin uzunmüddətli akademik rəqabətlilik fəaliyyətlərinə dəstək olur [7], [9].

2013-cü ildə Rusiya hökuməti tərəfindən irəli sürülən "5-100 Layihəsi" ("The 5-100 Project") Rusiya universitetlərini beynəlxalq elmi və təhsil ictimaiyyətinə daha çox və effektiv inteqrasiya edərək qlobal reytinqlərdə mövqelərinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturdu. Əsas məqsəd 2020-ci ilədək azı 5 Rusiya universitetinin dünyanın aparıcı universitet reytinqlərində (THE, QS, ARWU) yer almasını təmin etmək idi. Hazırda THE 2025 reytinq siyahısında ilk 500-lükdə 4 Rusiya universiteti, QS 2025 reytinqində ilk 500-lükdə 10 Rusiya universiteti iştirak edir. Şanxay 2024 reytinqində isə dünyanın ən yaxşı 1000 tədqiqat univeristeti arasında 7 Rusiya universiteti var. Layihə çərçivəsində tətbiq olunan əsas strategiyalar Rusiya universitetlərinin APAIE, EAIE, NAFSA kimi beynəlxalq sərgilərdə iştirak edərək beynəlxalq əməkdaşlıqlarının sayının genişləndirilməsi və Rusiya universitetlərində əcnəbi tələbə və müəllim sayının artması nəticəsində Rusiya universitetlərinin beynəlmiləlləşməsinin yüksəlməsi idi. Layihə nəticəsində Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti Rusiya universitetləri arasında beynəlxalq reytinqlərdə ən yüksək mövqedə olmaq statusunu qorumaqla yanaşı (THE 2025-də dünya 107-cisi, Şanxay 2025-də 101-150 ARWU reytinqi, QS 2025 reytinq göstəricisi 94) digər universitetlər də müxtəlif qlobal reytinqlərdə irəliləyişlər əldə etdilər. Layihə universitetlərə məqsədlərini prioritetləşdirmə və beynəlxalq rəqabətlilik mövqelərini inkişaf etdirməyə şərait yaratdı. Bununla belə, layihə ilə bağlı maliyyələşmənin qeyri-adekvat və qeyri-effektiv bölgüsü (universitetlərdə tədqiqat avadanlıqlarının çatışmazlığı və formal kəmiyyət qiymətləndirilməsi hesabatlarının hazırlanması), beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanın universitetlərin təşkilati strukturunda və tədris keyfiyyətində çatışmazlıqlar və qeyri-funksionallıqlarla nəticələnməsi, layihənin qeyri-real yüksək hədəflərinin elmi ictimaiyyətin narazılığına səbəb olması kimi tənqidlər də səsləndirilir. Layihə çərçivəsində müəyyən olunan əsas nəticə, milli universitetlərin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinin inkişafında əldə olunmuş nəticələrin davamlılığı və genişləndirilməsində mütəmadi qiymətləndirmə və fəaliyyət strategiyalarının qısa və uzunmüddətli hədəflərə uyğunlaşdırılmasının əhəmiyyətinin vurğulanması oldu [3], [8].

Ölkələr üzrə bu təhlilimizi ümumiləşdirsək, qeyd edə bilərik ki, ali məktəblərin rəqabətqabiliyətinin inkişafı üçün Çin təcrübəsinə əsasən universitetlərin tədqiqat fəaliyyətlərinin, nəşrlərinin elmi sahələr üzrə strateji

planlaşdırılması və seçilmiş perspektiv universitetlərə maliyyə dəstəyi; Almaniya təcrübəsinə əsasən universitetlərin uzunmüddətli akademik rəqabətliliyinin strategiyasının formalaşdırılması, beynəlmiləlləşmə və sənəye ilə əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin müvafiq struktur bölmələri və mərkəzlər vasitəsilə dəstəklənməsi; Rusiya təcrübəsinə əsasən universitet məqsədlərinin prioritetləşdirilməsi, beynəlxalq təhsil sərgilərində iştirak edərək əcnəbi tələbələrin cəlbi, fəaliyyətlərin səmərəli nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında uzun və qısamüddətli hədəflərin müəyyənləşdirilməsi praktik təşəbbüsləri olduqca effektiv nəticələrə səbəb ola bilər.

Beləliklə, təhlil olunan məqamlar əsasında data əsaslı qərar qəbuletmə və strateji planlaşdırmanın ali məktəblərin rəqabətqabiliyyətinin inkişafında aşağıdakı istiqamətlərdə mühüm rol oynadığı müəyyənləşdirilmişdir:

- *Strateji hədəflərin əlçatanlığını artırmaq üçün* gələcək inkişaf ssenarilərinin proqnozlaşdırılması və mövcud resursların (insan, maliyyə, informasiya, texnologiya və s.) səmərəli bölüşdürülməsi;
- *Tədris prosesində keyfiyyət və tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün* kurikulumların əmək bazarı və qlobal inkişaf meyllərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, müasir tədris texnologiyalarından istifadə və baza məktəblərlə işin planlaşdırılması;
- *Tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün* elmi sahələr üzrə dövlət-biznes-universitet korporativ modelində innovasiya zəncirinin inkişafı;
- *Universitetin fəaliyyətində dayanıqlılıq və davamlılığın təmini üçün* idarəetmədə elmi, texnoloji inkişaf tələblərinin müəyyənləşdirilməsi və müvafiq strategiyaların hazırlanaraq tətbiq edilməsi.

Ədəbiyyat

1. *Fantauzzi C., Frondizi R, Colasanti N, Fiorani G. Creating Value in the Entrepreneurial University: Marketization and Merchandising Strategies // Administrative Sciences, MDPI, vol. 9 (4), pages 1-16, October 2019, DOI: https://ideas.repec.org/a/gam/jadmsc/v9y2019i4p82-d277816.html*
2. *Global Education Monitoring Report 2024/5: Leadership in education – Lead for learning. Paris, UNESCO 2024.*
3. *Kliucharev G.A., Neverov A.V., "Project "5-100": some interim results // December 2018RUDN Journal of Sociology 18(1):100-116. DOI:10.22363/2313-2272-2018-18-1-100-116*
4. *Qi W., "A discussion on the 985 project from a comparative perspective" // Chinese Education & Society, September 2011, 44(5):41-56. DOI:10.2753/CED1061-1932440504*
5. *QS World University Rankings 2025: Top global universities, https://www.topuniversities.com/world-university-rankings ,i.t.02.03.2025.*
6. *Lo MF, Tian F. Enhancing competitive advantage in Hong Kong higher education: Linking knowledge sharing, absorptive capacity and innovation*

capability // Higher Education Quarterly: Volume 74, Issue 4, October 2020, pp. 426-441.

7. *Möller T., Schmidt M., Hornbostel S., "Assessing the effects of the German excellence Initiative with bibliometric methods" // Scientometrics 109 (3), September 2016. DOI:10.1007/s11192-016-2090-3*
8. *Shibanova E., Platonova D.P., Lisyutkin M.A., "The 5-100 Project University development Trends and Patterns" // Russian Education & Society, 60 (2018) 8-9, S.682-715. DOI: 10.1080/10609393.2018.1598164*
9. *Sziegat H., "Transforming Governance of German Higher Education Institutions" // Research in Educational Administration and Leadership, Year 2022, Volume: 7 Issue: 3, 472 - 517, 30.09.2022, https://doi.org/10.30828/real.1164190*
10. *THE World University Rankings 2025, https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/latest/world-ranking , i.t.02.03.2025.*
11. *Valehov C., "Ali təhsilin inteqrasiya hədəfləri: Yeni nəsil universitetlərin yaranması gerçəkliyi" // Azərbaycan məktəbi, 2017/4.*
12. *Vasiliev A. Designing the University Competitiveness Management System: Functions, Levels, Objects // International Journal of Instruction, Vol. 15 No. 4 (2022), pp. 1053-1070.*
13. *Wilkins S. The positioning and competitive strategies of higher education institutions in the United Arab Emirates // International Journal of Educational Management, 34(1), 2020, pp. 139-153, DOI: https://bspace.buid.ac.ae/buid_server/api/core/bitstreams/7df7bb6b-2012-4fb0-a37c-0e2286257833/content*
14. *World Intellectual Property Organization (WIPO) (2024). Global Innovation Index 2024: Unlocking the Promise of Social Entrepreneurship, Geneva: WIPO.*
15. *Zong X, Zhang W., "Establishing world-class universities in China: deploying a quasi-experimental design to evaluate the net effects of Project 985" // Studies In Higher Education, August 2017, 44(1):1-15. DOI: 10.1080/03075079.2017.1368475*

Nurməmmədova S.B.
Bakı Slavyan Universiteti
sabinanur040@gmail.com

QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATIMIZDA ƏKSİ

Xülasə

Bu məqalə, Qarabağ məsələsinin və müharibəsinin Azərbaycan ədəbiyyatında necə əks olunduğunu və onun yazıçı və şairlər tərəfindən necə işləndiyini araşdırır. Müstəqillik dövründən bu yana, Qarabağ problemi Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusuna çevrilmiş, yazıçı və şairlər əsərlərində torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi və Qarabağ dərdini, həmçinin vətən həsrətini təmsil etmişlər. Məhz bu dövr ərzində yazılmış ən yaxşı əsərlər arasında Aqil Abbasın "Dolu", Hüseynbala Mirələmovun "Dağlarda atılan güllə", Sabir Əhmədlinin Qarabağ trilogiyası, Elçin Hüseynbəylinin "Əsirlər" povesti və digər nümunələr göstərilə bilər. 27 sentyabr 2020-ci ildən başlayan Vətən müharibəsi isə ədəbiyyata yeni bir zəfər anlayışı gətirərək, torpaqlarımızın azadlığını əks etdirən bir çox əsər yazılmasına səbəb oldu. Bu yazılar, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və torpağa olan sevginin ifadəsi olmaqla yanaşı, müharibənin gətirdiyi itkiləri və xalqın ruhunu da ədəbiyyatda əks etdirir. Bu dövrün ədəbiyyatında həmçinin şəhidlərimizin ruhu, qələbə sevinci və Qarabağ həsrəti güclü şəkildə hiss olunur. Azərbaycan yazıçı və şairləri, müharibənin sonunda əldə edilən zəfərdən ilham alaraq, yeni və dəyərli əsərlər yazmışlar.

ОТРАЖЕНИЕ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В НАШЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В данной статье рассматривается, как карабахский вопрос и война отражены в азербайджанской литературе и как к ним относятся писатели и поэты. С периода независимости карабахская проблема стала главной темой азербайджанской литературы, писатели и поэты в своих произведениях отобразили освобождение нашей земли от оккупации и боли Карабаха, а также тоску по Родине. Среди лучших произведений, написанных в этот период, - «Раду» Агиля Аббаса, «Пуля в горах» Гусейнбалы Мираламова, «Карабахская трилогия» Сабира Ахмедли, повесть Эльчина Гусейнбейли «Пленники» и другие примеры. Отечественная война, начавшаяся 27 сентября 2020 года, принесла в литературу новую концепцию победы и привела к написанию множества произведений, отражающих свободу наших земель. Эти произведения являются выражением патриотизма, героизма и любви к земле, но также отражают потери, причиненные войной, и дух народа в литературе. Дух наших мучеников, радость победы и тоска по Карабаху также сильно чувствуются в литературе этого периода. Азербайджанские писатели и

поэты, вдохновленные победой, достигнутой в конце войны, написали новые ценные произведения.

THE REFLECTION OF THE KARABAKH WAR IN OUR LITERATURE

Summary

This article explores how the Karabakh issue and the war have been reflected in Azerbaijani literature and how writers and poets have addressed it in their works. Since the independence period, the Karabakh problem has become a central theme in Azerbaijani literature, with writers and poets representing the pain of Karabakh and the longing for the homeland, as well as the liberation of our lands from occupation. Some of the best works written during this period include Aqil Abbas's "Dolu," Hüseynbala Mirələmov's "The Bullet Fired in the Mountains," Sabir Əhmədli's Karabakh Trilogy, Elchin Hüseynbəyli's novella "Captives," and others. The Patriotic War that began on September 27, 2020, brought a new concept of victory to literature, inspiring many works that reflect the liberation of our lands. These writings not only express patriotism, heroism, and love for the land, but also reflect the losses caused by the war and the spirit of the people. The literature of this period strongly conveys the souls of our martyrs, the joy of victory, and the longing for Karabakh. Azerbaijani writers and poets, inspired by the victory at the end of the war, began to write new and valuable works.

Açar sözlər: *Qarabağ zəfəri, Vətən müharibəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı, milli məsələlər, Qarabağ həsrəti, şəhidlər və qəhrəmanlıq*

Ключевые слова: *Карабахская победа, отечественная война, азербайджанская литература, национальные вопросы, тоска по Карабаху, мученики и героизм*

Key words: *Karabakh victory, Homeland war, Azerbaijani literature, National issues, Karabakh longing, martyrs and heroism*

Qarabağ məsələsi, müstəqillik dövründən bu yana ölkəmizin ədəbiyyatında ən əhəmiyyətli mövzulardan biri olmuşdur. Hər bir yazıçı və şair, bu milli dərdi, Qarabağ həsrətini, torpaqlarımızın azad edilməsi üçün göstərilən mübarizəni öz əsərlərində ustalıqla işləmişdir. Aqil Abbasın "Dolu", Hüseynbala Mirələmovun "Dağlarda atılan güllə", Nüşabə Məmmədlinin "Zəngulə", Fazil Güneyin "Qara qan" romanları, Sabir Əhmədlinin Qarabağla bağlı trilogiyası – "Axirət sevdası", "Kef", "Ömür urası", Elçin Hüseynbəylinin "Əsirlər" povesti, Şərif Ağayarın "Şəkil" hekayəsi və daha çoxları, müstəqilliyin ilk illərindən etibarən Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatımızda necə dərin təsir yaratdığını göstərir. Həmçinin, Nurəngiz Günün "Xocalı simfoniyası", Ədalət Əsgəroğlunun "Dərdimizin qan rəngi", Cabir Novruzun "Şuşa yolu", Ələmdar Quluzadənin "Şəhid şəhər", Ələkbər Salahzadənin "Xocalı xəcilləri" poeziyasında da bu mövzuya verilən xüsusi

diqqət aydın şəkildə görünür. Həm nəsr, həm də poeziyada Qarabağ dərdi, yurd həsrəti, ən ağrılı şəkildə təsvir edilmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra, İkinci Qarabağ müharibəsindən öncəki 30 il ərzində əsərlərdə Qarabağ həsrəti, vətənə olan nisgil və torpaq itkisi mövzusunda yazılmış əsərlər ön plana çıxmışdır.

Sabir Əhmədli, 1980-ci illərdən başlayaraq, Qarabağ həsrətini və xalqımızın üzləşdiyi ağrılı dövrləri əsərlərində geniş şəkildə işləyən, nəsrini epik tərzdə yaradan yazıçıdır. "Kütlə", "Yanvar hekayələri", "Axirət sevdası", "Kef", "Ömür urası" və ölümündən sonra yayımlanan "Yazılmayan yazı" əsərləri, Sabir Əhmədlinin ictimai-siyasi hadisələrə olan həssas yanaşmasını nümayiş etdirir. Meydan hərəkatı, 20 Yanvar faciəsi, Qarabağ münaqişəsi və bu kimi məsələlər, yazıçının əsərlərinin əsas mövzusunu təşkil edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Arazın yeri çox özəldir. O, öz şeirlərində Azərbaycanın milli dəyərlərini və Qarabağ mövzusunu geniş şəkildə əks etdirmişdir. "Azərbaycan deyiləndə ayağa dur!" kimi misralar onun xalqının milli mübarizəsini nümayiş etdirir. XX əsrin 90-cı illərindəki ictimai-siyasi hadisələr, xüsusən də Birinci Qarabağ müharibəsinin təsirləri, ədəbiyyatda böyük bir dönüş yaradırdı. Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz və digər şairlər, ədəbiyyatda Vətənpərvərlik və vətənə qarşı olan düşmən niyyətlərini sərt şəkildə ifşa etmişdir. Arazın "Ayağa dur, Azərbaycan!", Vahabzadənin "Azərbaycan əsgəri" şeirləri bu dövrün simvollarıdır.

Elçinin "Qaçqınlar silsiləsi" əsərindəki Qarabağ mövzusu, həm də qaçqınlıq problemini dərindən təhlil edir. "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi, məcburi köçkünlərin çəkdiyi çətinlikləri və torpaq itkisini göz önünə sərir.

Sabir Rüstəmxanlının "Qarabağa dönüş", Balayar Sadiqin "Zəfər simfoniyası", Kamran Nəzirlinin "Mənim sevimli yaddaşım" hekayəsi, Əlirza Həsrətin "Barıt qoxulu çiçək" poemaları və başqaları Qarabağ zəfərinin şərəfinə yazılmış yüksək qiymətləndirilən əsərlər sırasındadır.

Sabir Rüstəmxanlı, Vətən müharibəsinin ilk poemasını qələmə alaraq, ədəbiyyat tariximizə öz möhürünü vurmuş Xalq şairidir. Onun yaradıcılığında vətənpərvərlik, həmçinin Vətənin müstəqilliyi və bütövlüyü mövzusu hər zaman əsas yer tutmuşdur. Sabir Rüstəmxanlı, milli müstəqillik dövrü ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış və özünəməxsus bir yer tutmuşdur. 90-cı illərdə xalqı birliyə və bütövlüyə çağıran şair, həm publisistik, həm də poetik əsərləri ilə geniş oxucu kütləsinin etibarını qazanan bir ziyalı obrazı yaratmışdır.

Xalq şairinin "Qarabağa dönüş" poemasını, onun yaradıcılığında xüsusilə diqqət çəkən bir şah əsər kimi qiymətləndirmək olar. Bu poema, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ mövzusunda yazılan ilk əsərdir və şairin Vətənin azadlığı, torpaqlarının bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizəni yüksək poetik səviyyədə təsvir edir. Sabir Rüstəmxanlı, Qarabağ

müharibəsinin qazandığı Zəfəri türkün bayramı, işğalçının isə yası olaraq adlandırır. Xocalı qırğını və 30 illik həsrətin qisası alınır. Şairin dilindən çıxan şeirlər oxucuların qəlbinə yol tapır və onlara dərin hisslər yaşadır.

Poemada oxucular, Azərbaycanın Qarabağda əsgərlərinin göstərdiyi qəhrəmanlığı və qəhrəmanlıqla yazılmış şanlı dastanları izləyə bilirlər. Şuşa qalasının alınması isə poemada misilsiz bir qəhrəmanlıq təsvirinə çevrilir və bu sənin real döyüş səhnələrinin poetik izahıdır. Şuşa zəfərinin əldə edilməsi, 44 günün sonunda Azərbaycanın şanlı əsgərinin canı və qanı bahasına əldə edilmiş bu əlamətdar qələbə yüksək sənətkarlıqla yazılır.

Poema, 15 hissədən ibarət olan bir lirik əsərdir. Birinci hissədə şair 1990-cı illərdə baş vermiş faciələri xatırlayır, 20 Yanvar qırğını və Xocalı faciəsinin ağrısını yenidən oxucuya xatırladır. Sabir Rüstəmxanlı, xalqın sarsılmaz ruhunu, əzmini və zülmə qarşı müqavimətini vurğulayır. Həmçinin, meydan hərəkatlarında xalqın göstərdiyi birliyi, zülmə qarşı ayağa qalxmasını poetik şəkildə əks etdirir.

Xalqın torpaqlarına olan sonsuz həsrəti ilə barışmadığını və nəhayət, Ali Baş Komandanın əmri ilə bu xalqın ayağa qalxdığını fəxarətlə qeyd edir. Şair, eyni zamanda, Polad Həşimov və Mübariz İbrahimov kimi qəhrəmanların obrazlarını da yaratmış, onların ruhunun Azərbaycan əsgərinə yol göstərdiyini poetik şəkildə təsvir etmişdir. Sabir Rüstəmxanlı, Şuşanı fəth edən əsgərin qürurunu və vətənə olan sonsuz sevgisini həm də döyüş meydanında çiynində yaralı yoldaşını daşıyan, "öləcək olsaq, bir yerdə ölməliyik" deyən əsgərin obrazında təsvir edir.

Poema, Şuşanın işğaldan azad edilməsinin 28 ildən sonra baş verdiyini, bunun Azərbaycan xalqının tarixində qızıl hərflərlə yazılacağını vurğulayır. Şuşanın zəfəri, Xocalı qırğını və digər faciələrin intiqamının alınması, şairin hər misrasında böyük fəxarət hissi ilə qələmə alınmışdır. 8 noyabr 2020-ci il, Sabir Rüstəmxanlı üçün də Azərbaycanın tarixinə yazılmış möhtəşəm bir gün kimi əks olunmuşdur.

Ramiz Qusarçaylı, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan şair və yazıçıdır. Onun "Vətən" poeması, ümumilikdə Azərbaycan xalqının vətənə, torpağa olan sevgisini, xalqın mübarizliyini və vətən uğrunda apardığı mübarizələri əks etdirir. Bu poema, Qarabağ müharibəsinin təsirini və bu dövrün xalqın ruhuna olan təsirini ön plana çıxarır.

"Vətən" poemasında Qarabağ müharibəsi, yalnız fiziki döyüşlər və cəbhə səhnələrini əks etdirmir, həmçinin müharibənin xalqın psixoloji vəziyyətinə və mənəvi dünyasına olan təsirlərinə də diqqət yetirir. Poemada vətənpərvərlik, torpaq uğrunda apardığı mübarizə və şəhidlərin qurban verilməsi mövzuları dərin bir şəkildə işlənmişdir. Qusarçaylı, vətənin azadlığı üçün xalqın birliyi və qəhrəmanlığını şairanə dillə təsvir edərək, Qarabağ müharibəsinin mənəvi tərəflərini vurğulayır.

Poemada həmçinin vətənin itkisi, torpaq həsrəti və vətən uğrunda verilən şəhidlər haqqında emosional təsvirlər yer alır. Bu əsərdə Qarabağ müharibəsinin təkcə hərbi deyil, həm də mənəvi və ruhi tərəfləri əks olunur. Poemada şairin xalqın mübarizliyinə olan inamı və vətən uğrunda verilən əzablar xüsusi yer tutur.

Qusarçaylı, "Vətən" poemasında Qarabağ müharibəsinin xalqın həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə qarşılaşdığı çətinlikləri, müharibənin sosial və emosional nəticələrini mükəmməl şəkildə göstərərək, oxuculara dərin bir vətənpərvərlik hissi aşılayır.

Bu poema, həm də Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatdakı yerini, onun şairlərin və yazıçıların qələmində necə təsvir olunduğunu əks etdirən əhəmiyyətli əsərlərdən biridir.

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan Vətən müharibəsi, Azərbaycanın müstəqillik duyğularını daha da gücləndirdi və xalqın bu mübarizəyə olan münasibətini yüksək səviyyəyə qaldırdı. Hər bir vətəndaş, döyüşə qatılan əsgərlərdən tutmuş, qələm tutan yazıçılara qədər öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə başladı. Müstəqillik dövründə Qarabağ məsələsinin həlli, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və Azərbaycan ordusunun möhtəşəm qələbəsi ilə nəticələndi. Qarabağ torpaqlarının azad edilməsi, xüsusən də Şuşanın geri alınması, Azərbaycan xalqının simvolik ruhunu yüksəltdi. Zəfər, yalnız döyüş meydanında deyil, eyni zamanda ədəbiyyatda da təcəssüm etdi. Artıq Qarabağ dərdi yox, azadlıq sevinci və qələbə təntənəsi ədəbiyyatda əksini tapmağa başladı. Xalq şairləri və yazıçılar, bu qələbənin təsiri ilə ən gözəl Zəfər əsərlərini yazdılar.

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan Vətən müharibəsi, həm də ədəbiyyatda böyük bir dönüşə səbəb oldu. Bu dövr, zəfər və inam mövzusunun ədəbiyyatda yerini alması ilə nəticələndi. Birinci Qarabağ müharibəsində yaşanan ağrılı dövr, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yerini qələbə və Vətənə olan sevgi ilə əvəz etdi. 3 minə yaxın şəhid verildikdən sonra, ədəbiyyatda şəhidlərin və qazilərin xatirələri daha da əhəmiyyətli hala gəldi.

Ədəbiyyat

1. *Sabir Rüstəmxanlı. "Qarabağa dönüş". Bakı. "Qanun" nəşriyyatı. - 2021, - 343 s.*
2. *Sabir Rüstəmxanlı. "Qarabağa dönüş". Bakı. "Ədəbiyyat qəzeti". - 2020, 24 dekabr, - s.2.*
3. *Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cilddə, I cild. Bakı. "Elm və təhsil", -2016, - 374 s.*
4. *Elçin Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Çinar çap, - 2009, - 465 s.*
5. *Ramiz Qusarçaylı. "Vətən" poeması. Bakı. "Mücrü nəşriyyatı", - 2021, - 364 s.*

Rüstəmova Ə.V.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
a.rustamova2001@gmail.com

MİLLİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Xülasə

XX əsrin sonlarında Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən elan etdikdən sonrakı dövrdə də təhsil sahəsində yeni qərarlar qəbul edilmişdi. Müstəqilliyin ilk illərində bu istiqamətdə ciddi çətinliklər olsa da, ümummilli lider Heydər Əliyevin səyləri nəticəsində bu proses daha da təkmilləşdirildi. Müstəqilliyin ilk vaxtlarında "Təhsil haqqında qanun", "Təhsil sahəsində islahat" proqramı hazırlandı və təsdiq olundu. Dövlət təhsil sahəsi üçün müəyyən maliyyə ayırdı. Yeni kadrların hazırlanması, tələbələrini xarici təhsil alması üçün bir sıra ölkələrlə, universitetlərlə əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. Bu da, Azərbaycanın gələcəkdəki təhsil sahəsində əldə edəcəyi uğurların davamlı olacağından xəbər verir.

БОРЬБА ЗА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В конце 20 века, после того как Азербайджан вновь провозгласил свою независимость, были приняты новые решения в сфере образования. Хотя в первые годы независимости в этом направлении были серьезные трудности, в результате усилий общенационального лидера Гейдара Алиева этот процесс получил дальнейшее развитие. В первые дни независимости был подготовлен и утвержден «Закон об образовании» – программа реформы в сфере образования. Государство выделило определенные средства на сферу образования. Подписаны соглашения о сотрудничестве с рядом стран и университетов для подготовки новых кадров и обучения студентов за рубежом. Это свидетельствует о том, что будущие успехи Азербайджана в сфере образования будут продолжительными.

STRUGGLE FOR THE DEVELOPMENT OF NATİONAL EDUCATİON

Summary

At the end of the 20th century, after Azerbaijan re-declared its independence, new decisions were made in the field of education. Although there were serious difficulties in this direction in the first years of independence, this process was further improved as a result of the efforts of national leader Heydar Aliyev. In the early days of independence, the "Law on Education", "A reform program in the field of education", was prepared and approved. The state allocated certain funds for the education sector. Cooperation agreements were signed with a number of countries and universities for the training of new personnel and the study of students abroad.

This indicates that the future success of Azerbaijan in the field of education will be continuous.

Açar sözlər: *milli təhsil, elm, qanun, islahat, qurultay, dil, əlifba, dərslik, məktəb*

Ключевые слова: *народное образование, наука, право, реформа, съезд, язык, алфавит, учебник, школа*

Key words: *national education, science, law, reform, congress, language, alphabet, textbook, school*

XX əsrin sonlarında Sovet Rusiyasının süqut etməsi nəticəsində 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplərinin və ənənələrinin varisliyinə əsaslanaraq və "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust tarixli Bəyannaməsini rəhbər tutaraq bu Konstitusiya Aktını qəbul etmiş və Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsaslarını təsis etmişdir. Milli təhsilin inkişafı uğrunda mübarizə, bir ölkənin gələcəyini formalaşdıran ən vacib sahələrdən biridir. Bu mübarizə, bir tərəfdən təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, digər tərəfdən isə milli mədəniyyətin, dilin və dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır. Bu mübarizənin bəzi əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması: Milli təhsil sisteminin inkişafı üçün müasir təhsil metodlarının tətbiqi, təhsil sahəsində ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi, məktəblərin və universitetlərin tədris infrastrukturlarının yaxşılaşdırılması çox önəmlidir.
2. Milli mədəniyyətin və dilin qorunması: Təhsil sistemində milli dilin düzgün istifadəsi, tarix və mədəniyyətin öyrənilməsi, yerli adət-ənənələrin və dəyərlərin gənc nəsillərə çatdırılması vacibdir.
3. Bərabər təhsil imkanlarının yaradılması: Hər bir uşağın təhsilə əlçatanlığının təmin edilməsi, bölgələr arası təhsil bərabərsizliklərinin aradan qaldırılması, kütləvi təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədini daşıyır.
4. Təhsil islahatları: Təhsil siyasətində mütəmadi islahatlar, yeni tədris proqramlarının tətbiqi və yeniliklərin mənimsənilməsi təhsilin daha effektiv olmasına kömək edir.
5. İnfrastruktur və texnologiyanın istifadəsi: Müasir texnologiyaların təhsil sisteminə inteqrasiyası, rəqəmsal öyrənmə vasitələrinin istifadəsi təhsilin inkişafını sürətləndirə bilər.

Milli təhsilin inkişafı, həmçinin ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqəlidir və bu yolda atılacaq addımlar həm dövlət, həm də cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməlidir.

Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycan yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən, Azərbaycan təhsil sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Təhsil sistemindəki məzmun və struktur dəyişiklikləri, onun idarə edilməsi mexanizmlərinin təkamülü sosial-iqtisadi və siyasi şəraitin dəyişilməsi nəticəsində yaranan yeni çağırışlara cavab reaksiyası oldu. Azərbaycan ali təhsilinə qlobal tendensiyalarla yanaşı, milli-mədəni, tarixi xüsusiyyətlər və ölkədəki mövcud vəziyyət də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Azərbaycanın II Respublika dövrünün yaranması təhsil sistemində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bu dövr Azərbaycanın təhsil sisteminin yenidən qurulması və milli-mənəvi dəyərlər üzərində formalaşdırılması prosesinin başlanğıcı hesab olunur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra təhsil sistemi sovet ideologiyasından azad olmağa başladı. Təhsil siyasəti milli maraqlara və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmağa çalışıldı və təhsil məzmunu milli mədəniyyət, tarix və dəyərlər əsasında yenidən formalaşdırıldı. Təhsil sahəsində yeni qanunlar, konsepsiyalar qəbul olundu. 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramı" təsdiq edildi. Təhsil sahəsində dövlət proqramları ilə müasir təhsil infrastrukturu və kadr hazırlığı sistemi qurulmağa başladı. Bu proqramın qəbul edilməsində əsas məqsəd, müstəqil, dövlətin tələblərinə cavab verən, milli və beynəlxalq standartlara uyğun, rəqabətədavamlı təhsil sisteminin qurulması idi. Nəticə olaraq, 1999-cu il Təhsil İslahatı Proqramının əsas məqsədi Azərbaycan təhsil sistemini köhnə sovet modelindən çıxararaq müasir, milli və beynəlxalq standartlara uyğun bir təhsil sisteminə keçidini təmin etmək idi. Bu proqram gələcəkdə təhsildə davamlı inkişaf üçün mühüm bir baza yaratdı. "Azərbaycanın XX əsrdə siyasi, iqtisadi, mənəvi inkişafının ən mühüm yekunlarından biri ölkədə müasir təhsil sisteminin yaradılmasıdır" [4, s.1].

Daha sonra təhsil sahəsində yeni addımlar atıldı. "Əlifba və dil islahatı"nda latın qrafikasına keçid 1992-ci ildən tətbiq edilməyə başladı və 2001-ci ildə tam başa çatdırıldı. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tədrisi və təbliği gücləndirildi. Təhsil müəssisələrinə muxtariyyət verildi və bununla da təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi daha müstəqil və demokratik prinsiplərə əsaslanmağa başladı. Özəl təhsil müəssisələrinin yaranması və inkişafı dəstəkləndi. Xarici dövlətlərlə həm siyasi, həm iqtisadi, həm də təhsil sahəsi üzrə əlaqələr genişləndi. Təhsil sahəsində beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq genişləndirildi (UNESCO, UNICEF və s.). Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya prosesləri başlandı. Bu dövrdə təhsil sistemi bir çox çətinliklərlə üzləşsə də, gələcəkdə geniş miqyaslı islahatların əsasını qoymuş oldu.

Bu məqsədlə, dövlət və cəmiyyət birgə şəkildə təhsilin inkişafına daha çox diqqət ayırmalı, yeni nəsil üçün daha geniş imkanlar yaratmalıdır. Yalnız təhsilin inkişafı ilə milli irsimizi və mədəniyyətimizi qorumaqla yanaşı, gələcəyin daha işıqlı və rəqabətqabiliyyətli vətəndaşlarını yetişdirə bilərik.

Ulu Öndərin göstərişi ilə respublikamızda milli təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsinə başlandı. 1998-ci il martın 30-da Prezidentin müvafiq sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. 1999-cu il iyunun 15-də dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilən Təhsil İslahatı Proqramında milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası müəyyənləşdirildi. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" imzalanan fərman, eləcə də digər sərəncamlar məcburi köçkünlərin təhsil problemlərinin həllinə müsbət təsir göstərirdi.

2002-ci il oktyabrın 4-də Prezident Heydər Əliyev "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" fərman imzaladı. Fərmandan irəli gələn vəzifələr əsasında 2003-2007-ci illərdə məktəb tikintisi, təmiri, təhsil ocaqlarının müasir tədris avadanlığı ilə təchiz olunması üçün konkret tədbirlər görüldü ki, bu da məcburi köçkünlərin oxuduqları məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə öz təsirini göstərdi. Belə ki, məhz Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1993-2003-cü illərdə məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə yönəldilən vəsaitin həcmi 90 dəfə, yemək xərcləri üçün müavinət 60 dəfə, kommunal xidmət xərcləri 120 dəfə artırılmışdı. Ulu Öndərin 2001-ci il 22 avqust və 7 sentyabr, həmçinin 2002-ci il 13 may tarixli fərmanlarına əsasən Dövlət Neft Fondundan ayrılmış vəsait hesabına ümumi sahəsi 392 min kvadratmetr olan 6410 fərdi yaşayış evi ilə yanaşı, 3150 yerlik 18 məktəb, 16 tibb məntəqəsi, 18 uşaq bağçası, 75 çarpayılıq xəstəxana və həyat üçün vacib olan digər sosial obyektlər tikilib istifadəyə verildi. Bu layihələrin həyata keçirilməsi təbii ki, məcburi köçkünlərin humanitar problemlərinin həllinə, eləcə də onların təhsil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına təsirsiz qalmırdı. Köçkün məktəblərinin texniki bazaları güclənir, şagirdlərin dərsliklərlə və məktəbli ləvazimatı ilə təmin olunması onların təhsildən yayınmasının qarşısını alırdı. Məcburi köçkünlərin sosial və təhsil problemlərini həll etməklə yanaşı, Ulu Öndərin əsas qayəsi işğal altındakı torpaqlarımızın azad edilməsi, köçkünlük həyatı yaşayan əhalinin öz yurdlarına qaytarılması idi. "Bu gün ölkənin əksər bölgələrində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə inşa edilmiş yeni məktəblərlə rastlaşmaq olar. Ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş Dövlət Proqramına əsasən 2009–2012-ci illərdə 450 məktəb üçün yeni binanın inşası, 600 məktəb üçün əlavə korpusun tikintisi, 1200 məktəbin əsaslı təmiri nəzərdə tutulmuşdur" [1, s.7.]

Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatlarda Heydər Əliyev strategiyası və taktikasının nə qədər fundamental konsepsiya olduğu illər ötdükcə daha aydın görünməkdədir. Günümüzün reallıqları bu qənaətimizin yəqinliyinin təsdiqidir. Nəticə etibarilə, milli təhsilin inkişafı yalnız ölkənin gələcəyini formalaşdırmaqla yanaşı, hər bir vətəndaşın şəxsi inkişafına və daha güclü bir cəmiyyətin qurulmasına böyük töhfə verəcəkdir. Bununla belə, bu sahənin maliyyələşdirilməsindəki çatışmazlıq, əmək bazarı ilə təhsil sistemi arasında uçurumun dərinləşməsi, təhsilin əlçatanlığının qeyri-bərabərsizliyi kimi problemlər hazırda Azərbaycanda ali təhsilin inkişafının qarşısını alır. Bu problemlərin həlli Azərbaycanda ali təhsilin biliyə əsaslanan cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən, keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qalxmasına imkan yerir.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov Y., Milli təhsilin dinamik inkişafı Azərbaycanın gələcəyinə əsaslı təminatdır. Bakı: Xalq qəzeti, 2010, 7 s.*
2. *Adilov M.M., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 80. Sənədlər və mənbələr toplusu. Bakı: Örnək, 1998, 65 s.*
3. *Adıgözəlov Ə., Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi milli təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Bakı: Xalq qəzeti, 2013, 7 s.*
4. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramı. Bakı: Təhsil Nazirliyi, 1999.*

Salmanov İ.X.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ibrasalmanov372@gmail.com

QƏDİM DÖVRLƏRDƏN MAARİFÇİLİYƏ QƏDƏR BƏDƏN TƏRBİYƏSİ VƏ İDMAN FƏLSƏFƏSİ

Xülasə

Akademik bir fəlsəfə olaraq idman fəlsəfəsi nisbətən qısa müddət ərzində mövcud olmuşdur. Akademik fəaliyyət kimi idmanın fəlsəfəsi nisbətən gənc olsa da, idmana fəlsəfi baxışın özü yeni deyil. Yunanlara və romalılara görə idman əsas fəaliyyət növü olsa da, orta əsrlərdə öz əhəmiyyətini itirmişdir. İntibahdan sonra təhsil bir zərurət kimi görünməyə başladı. Tədris kurikulumuna daxil edilməsi və istifadəsi ilə bədən tərbiyəsi orta əsrlərdə olduğundan intibah və islahat dövrünün kurikulumlarında daha çox yayılmışdır. Qədim dövrlərin idmanı ilə bağlı fikirlər müasir dövrün fikirlərinə təsir göstərmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi bədən tərbiyəsinin intibah dövründən maarifçiliyə doğru təkamülünü araşdırmaqdır ki, bu dövr müasir bədən tərbiyəsi və idman qavrayışının əsaslarını qoyduğu üçün vacibdir. Bu araşdırmada qədim dövrlərdən maarifçiliyə qədər ədəbiyyat nəzərdən keçirilir, baş verən inqilablar və inkişaflar vurğulanır.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ С ДРЕВНОСТИ ДО ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ И СПОРТИВНАЯ ФИЛОСОФИЯ

Резюме

Как академическая философия спортивная философия существует сравнительно недолго. Хотя философия спорта как академическая деятельность относительно молода, философский взгляд на спорт сам по себе не нов. Хотя спорт был важным занятием для греков и римлян, в средние века он утратил свое значение. После эпохи возрождения образование стало рассматриваться как необходимость. Физическое воспитание, с точки зрения его включения и использования в учебной программе, было более распространено в учебных программах эпох возрождения и реформации, чем в средние века. Представления о спорте, сформировавшиеся в древние времена, оказали влияние на современные представления. Целью данного исследования является изучение эволюции физического воспитания от эпохи возрождения до эпохи просвещения — периода, который важен, поскольку заложил основы современного восприятия физического воспитания и спорта. В этом исследовании рассматривается литература с древних времен до эпохи просвещения, освещаются произошедшие революции и события.

PHYSICAL EDUCATION FROM ANCIENT TIMES TO THE AGE OF ENLIGHTENMENT AND SPORTS PHILOSOPHY

Summary

As an academic philosophy, the philosophy of sport has existed for a relatively short time. Although the philosophy of sport as an academic activity is relatively young, the philosophical view of sport itself is not new. Although sport was a major activity for the Greeks and Romans, it lost its importance in the Middle Ages. After the Renaissance, education began to be seen as a necessity. With its inclusion and use in the curriculum, physical education became more widespread in the curricula of the Renaissance and Reformation than it was in the Middle Ages. Ideas about sport from ancient times have influenced the ideas of the modern era. The aim of this study is to examine the evolution of physical education from the Renaissance to the Enlightenment, which is important because this period laid the foundations for the modern perception of physical education and sport. This study reviews literature from ancient times to the Enlightenment, highlighting the revolutions and developments that occurred.

Açar sözlər: *qədim dövr, intibah, bədən tərbiyəsi, idman*

Ключевые слова: *античность, возрождение, физическое воспитание, спорт*

Key words: *antiquity, renaissance, physical education, sport*

Giriş

İbtidai dövrlərdə hərəkətə canlı fəaliyyət kimi baxan insanlar arasında hərəkət məcburi həyat fəaliyyəti kimi görünürdü. Həyat mübarizəsinin əminliyinə daim hazır olmaq ehtiyacı insanlara sinir və əzələləri əhatə edən nadir fiziki hazırlıq verdi. Bu zaman idmançıların bədənlərini və zehnini döyüşə hazırlamaq üçün istifadə etdikləri məşq və yarışlardan idman meydana çıxdı və bu, idman mədəniyyətinin inkişafında idmanın rolunun inkişafında böyük rol oynadı.

Qədim yunanlar olimpiya idmançılarının öz zirvəsində çıxış edə bilmələrini təmin etməyə çalışsalar da, Yunan həyatında idmanın və fiziki fəaliyyətin təbiətini, məqsədini və dəyərini tənqidi şəkildə araşdırmağa eyni əhəmiyyət verilirdi. Qədim dünyada bir idmançının əldə edə biləcəyi ən böyük uğur Olimpiada tacını qazanmaq idi. Olimpiya oyunları eramızdan əvvəl 776-cı ildən eramızdan əvvəl 393-cü ilə qədər min ildən bir Zevsin şərəfinə keçirilirdi. Olimpiya oyunlarının əsasının qoyulmasının ənənəvi tarixi eramızdan əvvəl 776-cı ildir, lakin onun qeyri-rəsmi başlanğıcı daha uzaqlara gedib çıxır. Əsas oyunlarda, mükafatlar simvolik olsa da, eramızdan əvvəl 3-cü və 2-ci əsrlərdə çempionların öz şəhərləri dəbdəbəli nümayiş yürüşləri keçirdilər. Qədim Yunanıstanda Hera oyunları qadınlar üçün təşkil edilirdi və hər dörd ildən bir keçirilirdi, bu yarışlarda evli qadınlara deyil, yalnız gənc qızlara icazə verilirdi.

Qədim dövrdə (e.ə. 500-300-cü illər) tanrılara sitayiş məqsədi ilə ziyafətlərin keçirildiyi dövrdə qaliblər xüsusi insanlar kimi görünürdü. Bütün idman mərkəzli fəaliyyətlər baş verən dini vətəndaş müharibələrinə son qoymaq üçün başladıldı. Afina məktəb sistemi bədən tərbiyəsinə əsaslanırdı və əsasən musiqi və müxtəlif idman fəaliyyətlərini əhatə edirdi, bunlar şəhər-dövlət vətəndaşlarının fiziki, əqli və əxlaqi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Beləliklə, ilk dəfə olaraq bədən tərbiyəsi sistemi olan gimnastika meydana çıxdı.

Ellin dövründə (e.ə. 336-30-cu illər) sağlam həyat qavrayışının formalaşdığı dövrdə təhsil (bədən tərbiyəsinin mühüm rol oynadığı) əhəmiyyət kəsb edir. İdman "sağlamlıq üçün bədən tərbiyəsi" hesab olunurdu və aqonal (rəqabətli) gimnastika da yüksək qiymətləndirilirdi. Rəqabətli gimnastika idmançıların qoruyucusu olaraq qaldığı halda, müqəddəs oyunlardakı yarışlar da yarışların siyahısını tamamlamaq üçün qayıdıb. Digər Yunan sivilizasiyalarından fərqli olaraq, Spartalı qadın fiziki cəhətdən yetişdirilmiş və tərbiyə edilmişdir [4].

Romalılar üçün bəzi bədən hərəkətləri müharibə və hərbi hazırlıq kimi məqsədə xidmət edirdi. Roma gəncləri döyüş məşqləri kimi bədən tərbiyəsi alırdılar. Romalıların döyüş ambisiyalarına uyğun fəaliyyətlər onların ideal insan tipini yaratmaq üçün istifadə olunurdu: güclü, hədsiz əzələli dördbucaqlı insan (Homo quadratos). Olimpiya oyunları eramızdan əvvəl 393-4-cü illərdə İmperator I Teodosius tərəfindən qadağan edildi. Romalıların idman həyatının başqa bir ölçüsü sirklərdə araba yarışları və amfiteatrlarda qladiator döyüşləri kimi təcəssüm etdirilən tamaşaçı yönümlü fəaliyyətlərə meyli idi.

Təhsil sistemi də təqribən 476-cı ildən 1500-cü illərə qədər davam edən orta əsrlərin düşüncə sistemi kimi "sxolastik" kimi xarakterizə olunurdu. İmanın ağlın yerini aldığı bu dövrdə yeganə tərbiyəçi kilsə idi. Cəngavərlikdə köklü sosial dəyişikliklər daha sonra ortaya çıxdıqca, Yüksək Orta əsrlərdə (m. 1000-1300-cü illər) cəngavərliyin hərbi funksiyaları bədən qayğısına qalmaqdan imtina etdi və bədənə qarşı düşmənçilik yarandı. Orta əsrlərdə qadınlar xaric edilmiş, idman deyil, istirahət adı altında fiziki fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir [2].

Əsas hissə

Qədim dövrdən İntibah dövrünə ümumi baxış

Eramızdan əvvəl 8-6-cı əsrlərdə meydana çıxan Yunan təhsil idealı "gimnastika" və bədənin "musiqi" vasitəsilə ümumi hazırlığı inkişaf etdirməyə yönəlmiş bədən və ruhun ahəngdar bədəndə inkişafı və bu yolla gözəl bədən, əqli inkişaf və mənəvi-əxlaqi gigiyena təmin edilməsidir. Bunlar "Kalos" və "Agathos" sözləri əsasında həm gözəl, həm də yaxşı mənasında olan Kalokagathia sözü ilə ifadə edilir. Beləliklə, bədən tərbiyəsi və idmanın ən uyğun vasitə kimi istifadəsi ilk dəfə Qədim Yunanıstanda müzakirə edilmişdir.

Kalokagathia idealına nail olmaq üçün üç şərt tələb olunurdu: zadəganlıq, düzgün davranış və diqqətli tədris. Fiziki gözəllik (kalos) yalnız xarici görünüşə aid deyildi; psixi sağlamlığa da istinad edirdi. Bu keyfiyyətlərə malik olan insanlar ideal insanlar (kalokagathos) hesab olunurdular. Erkən klassik dövrdə inkişaf etdirilən Kalokagathia idealı ideyası arxaik-aristokratik yüksək dəyərli "arete"lərin incəldiyini və dərinləşdiyini gördü.

Aristokratik mədəniyyətin həyati məqamı bədən tərbiyəsi, müəyyən mənada idman idi. Uşaqlar pedotribenin (bədən tərbiyəsi müəllimi) nəzarəti altında müxtəlif idman yarışlarına hazırlanıb, at sürmə, disk və nizə atma, uzunluğa tullanma, güləş və boks idman növlərini öyrəndilər. İdmanın məqsədi bədəni və deməli, xarakteri inkişaf etdirmək və gücləndirmək idi [5].

Qədim Yunanıstanda oğlanlar güləş məktəblərinə gedirdilər, çünki idmanla məşğul olmağın insan ruhunu və bədəni gözəlləşdirdiyinə inanılırdı. Palestra qədim gimnaziyaların tərkibində güləş və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi tikili idi. Bu dövrdə tətbiq edilən təhsil gimnastika təlimini və musiqi təhsilini əhatə edirdi və onun məqsədi qəhrəmanlıq təfəkkürünü inkişaf etdirmək idi, ancaq krallıq üçün. Bu məqsədlə təhsil bədəni nizam-intizamla tərbiyə etməyi, şən və cəsur ruhu inkişaf etdirərək çevik döyüşçü yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur [7].

Qədim Yunanıstanda tanrılara sitayiş üçün keçirilən bayramlar vətəndaş müharibələrinə son qoymaq məqsədi ilə başlamışdır. Bütün idman mərkəzli fəaliyyətlər dini xarakter daşıyırdı. Qədim Olimpiya oyunları dini mənşəli olduğundan, olimpiyada keçirilirdi. Zaman keçdikcə qaçış məsafələri artdı, cədvələ yeni və müxtəlif oyunlar əlavə olundu, əsgərlər döyüşlərdə zirehlərdən istifadə etməyə başladılar, incəsənət və fəlsəfə daha yaxşı başa düşüldü və Olimpiya oyunlarına böyük maraq göstərildi; buna görə də proqram zənginləşdirilmiş və dəyişdirilmiş, yarışlar bir gündən beş günə qədər artırılmışdır. Ancaq dini səbəblərə görə qədim Olimpiya oyunlarında evli qadınların aktiv və ya passiv iştirakı qadağan edildi. Olimpiya oyunları qədim yunanları mədəni şəkildə birləşdirməyə yönəlmiş elementlərdən biri kimi mühüm funksiyaya malik idi, lakin bu, eramızın 393-4-cü illərində İmperator 1-ci Teodosius tərəfindən oyunlar qadağan edildikdən sonra sona çatdı.

İndiki Mora yarımadasında yerləşən Sparta eramızdan əvvəl 8-ci əsrdən Dorların köçü ilə formalaşmış kənd təsərrüfatı dövləti idi. Spartalı təhsil, vətəndaşda fərdin tam batmasını istəyən və ona cəsarət, tam itaət və fiziki kamillik atributları verən son dərəcə paternalist bir təhsil verdi. İctimai quruluşun əsaslarının dəmir nizam-intizam, hərbi bacarıq, sərtlik və mütləq itaətdən ibarət olduğu Spartada həyatın dinc mərhələləri "müharibə məktəbinə hazırlıq" xarakteri daşıyırdı. Ellin mədəniyyətini mühüm edən əsas cəhət bu mədəniyyətin qədim şərqdən qəbul etdiyi mədəni amillərlə bağlı özünəməxsus

yaradıcılıq gücü ilə yeni ölçülər qazanması və "kamil insan" anlayışını ortaya qoyması idi [1].

Uşaqlar yeddi yaşına qədər ailələrinin yanında qaldılar; bu yaşdan etibarən onlar dövlət tərəfindən idarə olunan təlim institutlarına təyin edilmişlər və burada ciddi şəkildə müharibə və dövlət tapşırıqları üzrə təlim keçmişlər. Dövlətin hərbi xarakterinə uyğun olaraq cəsədin möhkəmləndirilməsi və müharibəyə hazırlığı ön planda yer alırdı. Qızlara da ciddi hərbi təlim verilirdi. Oğlanlara verilən eyni təlim qızlara da verildi. Bunun ən bariz nümunəsi qız və oğlanların birlikdə gimnastika etmələridir. Bədən tərbiyəsi və musiqi təhsili daxil edilsə də, Spartan təhsilinə oxu, yazı və hesab demək olar ki, daxil deyildi [8].

Spartadan fərqli olaraq, Afina demokratiyasının klassik dövrü (Afinanın inkişaf etmiş ticarəti və sənayesi var idi) Fars müharibələri və Peloponnes müharibələrini, Kleisthenesin demokratik islahatlarını və daxili siyasətdə dəniz hökmranlığına son qoyulmasını əhatə edirdi. Bu demokratiya "müstəqil təbəqəni" əhatə etdiyi üçün "kübar demokratiya" şəklini almışdır [3].

Renessans

İntibah dövrünün ümumi aspektləri

Renessans sözü "yenidən doğulmaq" deməkdir; bu dövrdə rəssamlar və filosoflar Qədim Roma və Afinanın standartlarını kəşf etməyə və öyrənməyə çalışdılar. Əsasən, İntibah həyatın intellektual və sosial aspektlərində hakimiyyətə qarşı fərdiyyətçiliyin etirazını təmsil edirdi.

Renessans "Gözəllik" həvəskarlarına yeni sənət və təxəyyülün inkişafını xatırlatdı. Bir alimin nöqteyi-nəzərindən İntibah qədim elmlərdə yeniliyi, hüquqşünas baxımından isə köhnə adət-ənənələrin dağıntıları üzərində parlayan bir işıq idi. İnsan təbiətin əsaslarını dərk etməyə çalışdığı, ədalət və məntiq hissini inkişaf etdirdiyi bu dövrdə yenidən fərdiliyini tapdı. Bununla belə, "intibah"ın əsl mənası təbiətə layiqli və xeyirxah olmaq idi [4].

İntibah 1350-ci illərdən başlayaraq İtaliyada orta əsrlərə zidd olan müasir ideya kimi formalaşmışdır. Romanın dəhşətli xatirələri ilə qocalığa qayıtmaq üçün hərəkatın yaradılması təbii olaraq inandırıcı görünürdü. Orta əsr sənət dünyasında çiçəklənən və müxtəlif amillərlə inkişaf edən yeni ideyalar təsadüfən yaranmayıb; sosial kontekstdə inkişaf edən hadisələr və düşüncələr onu güclü şəkildə dəstəklədi. Təxminən 1500-cü illərdə kulminasiya nöqtəsinə çatan İtaliya intibahı intibahın zirvəsini təşkil etdi; Leonardo da Vinçi öz sənəti və Nikkolo Makiavellinin şəxsi təcrübələri və klassik yazıçıların sorğusu vasitəsilə siyasətin kəskin şəkildə təhlil edilmiş təbiəti və istifadəsi vasitəsilə xarici dünyanı, insanları və obyektləri səliqəli şəkildə müşahidə edirdi [8].

İntibah dövründə tərbiyə konsepsiyası və bədən tərbiyəsinə yanaşmalar

İntibah dövrünün təcəssümü ilə uzlaşan humanist təhsil modeli müxtəlif, yaradıcı ideya idi. Onun məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş insan,

"homo universale" yaratmaq idi. Eyni zamanda, belə bir tərbiyəvi təcəssüm mütləq aristokratik xarakter qazanmışdır. Bu təhsil nümunəsi artıq məktəbdə şagirdlərə təhsil vermir.

14-cü əsrdə "humanist həyatın təcəssümü" iddia edildi. Humanizm hərəkatı getdikcə inkişaf edir və yayılırdı, lakin bu mərhələdə humanizmə əsaslanan formalaşma və ya təcrübə sual altında deyildi. Bəşəriyyət tarixində humanizm dövrü "keçid dövrü" kimi qəbul edilmişdir. Müasir sivilizasiya və təhsil bu dövrə əsaslanır. Bu dövrdə Erasmus, Rabelais, Montaigne, Lüter kimi filosoflar inkişaf etmişdir. Universitetlər çoxalmağa başladı və enlikçilik yarandı. Sxolastik düşüncə bu dövrün əvvəllərində XIII əsrdə yaşamış Rocer Bekonun təsiri ilə bünövrədən sarsıldı. Qədim Afina və Roma mədəniyyətini təşkil edən əsərlərin orijinal formaları tapılmış, oxunmuş və uyğunlaşdırılmış şəkildə yenidən yaradılmışdır, üstəlik, Quintilianus kimi enlikçi, köhnə pedaqoqların ideyaları həyata keçirilirdi. Tədris metodlarında şagirdlərin bacarıq və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə imkan verən düsturlar qəbul edilmişdir. Şagirdlər açıq havada, təbiətlə təmasda öyrənməyə başladılar. Sərt intizam üsulları öz yerini kifayət qədər dözümlü metodlara verdi. Peşə təhsilinin əhəmiyyəti və dəyəri etiraf edildi. Tarix, coğrafiya, təbiət tarixi kimi pozitiv elmlərə uzun müddət sinifdə yer verilməsə də, latın dili son dövrlərə qədər öz yerini qoruyub saxlamışdır.

"Oçerkləri" ilə tanınan fransız filosofu Mişel de Montaigne hər cür ifratdan qaçan, qətiyyətli, diqqətli və balanslı ədəbiyyat həvəskarı idi. Onun fikrincə, təhsilin məqsədi "etik və elmi bilikləri təcrübə yolu ilə" şagirdlərə ötürməkdir. De Montaigne hesab edirdi ki, insanın təhsil sahəsindəki bacarıq və qabiliyyətləri təbii güclər adlandırıla bilər, məntiqdən və cəmiyyətdən daha vacibdir, hətta ondan da üstündür.

İlk dəfə 1569-cu ildə Venesiyada Latın dilində nəşr olunan İtalyan Hieronymus Mercurialis'in "De Arte Gymnastica" kitabında Olimpiya oyunları haqqında çox az məlumat var idi. Doğrudan da, müəllif rəqabətli atletika ideyasına düşmən idi. Fransız Petrus Faberin Agonisticon (1592), 360 səhifəlik latın mətnində olimpiadaya aid çoxlu qədim mətnləri bir yerdə bir araya gətirdi, lakin nizamsız, təkrarlanan və çox vaxt aydın deyildi. De Arte Gymnastica-nın birinci hissəsi Qədim Yunan gimnastikasının tərifini və aktual terminologiyanın izahını, ikinci hissədə isə həkim olmadığı zaman edilən məşqlərin potensial zərərləri ilə bağlı ehtiyat tədbirlərini ehtiva edirdi. Üstəlik, o, sağlamlıq səbəbi ilə məşğul olan gimnastikanı hərbi gimnastikadan ayırdı.

Maarifçilik dövrünə keçid: Reformasiya, əks-islahat və metod dövrü.

İslahat dövrü: Bu dövrdə Avropa mədəni həyatının ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, İtaliyadakı intibah dövründən fərqli olaraq, dini məsələlərin

oynadığı dominant rol idi. Bu yaş daha az sivil cəmiyyətlərin məntiqin hakim olduğu İtaliyaya qarşı üsyanını simvollaşdırır. Renessans və humanizmdən fərqli xarakter daşıyan reformasiya müasir incəsənətdə və ya elmdə təkmilləşmələri deyil, siyasətdə və kilsədə təkmilləşmələri vurğuladı, bununla uzlaşaraq, onun təhsil təcəssümü dindar və kilsədən asılı olmağı vurğulayırdı. Buna baxmayaraq, həm humanizm, həm də reformasiya orta əsrlər sxolastikasına qarşı mübarizə aparmış və hər ikisi insanın dəyərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Əks-islahat hərəkatı: Katolik kilsəsinin reformasiya nəticəsində itirdiyi imtiyazları geri almaq hərəkatını əhatə edən bu dövrdə "Cizvit təriqəti" bir dəfə təbliğ etmək, etiraf etmək və "azğın ağılları" toplamaq üçün qurulmuşdur [10].

Metod çağı: Təcrübə əsri olaraq da bilinən bu dövr insanları qərəzdən xilas etmək üçün səylər göstərdi və məntiqə əsaslanan bir quruluşda sistemli biliklər təmin etmək üçün din, etika, hüquq və dövlət prinsipləri axtarıldı. Reformasiya və əks-islahat dövründə hökm sürən münasibətlərə görə din və kilsə tərəfindən məhəl qoyulmayan estetik tərbiyə yanaşmalarına yeni vurğu verildi. Bu dövrdə yaşamış məşhur filosoflardan Bekon, Lokk, Ratke, Komenski, Dekart və Komenius var.

Maarifçilik dövrü

Maarifçilik dövrü təqribən 1680-1770, hətta 1780-ci illər arasında özünü aydın göstərdi. Elm ayrı-ayrı fənlərə çevrildi, ədəbiyyat müstəqil bir mövzuya çevrildi və tarixin də müstəqil olması tələb olundu. Bu dövrdə pedaqoqlar təhsil anlayışını şagirdləri axirətə hazırlamaqdan onları ətraf aləmə hazırlamağa çevirdilər ki, onlar azad və maariflənsinlər. Üstəlik, dövrün pedaqoqları, adətən nikbin yanaşır, oxumağın və işləməyin vacibliyini vurğulayırdılar. Məktəbdə şagirdlərə elə tərbiyə verilirdi ki, təbiətə, insana sevgi aşılansın. Bu ideyalar əsasında öyrənmə təcrübə və təcrübə yolu ilə həyata keçirilirdi [12].

Uilyam Şekspir 16-cı əsrin sonlarında "Fair Play" anlayışını və "imkan bərabərliyini qorumaq" və "cavaler düşüncə tərzini nümayiş etdirmək" ideyalarını xatırladıb; 18-ci əsrdə bu fikirlər idmana daxil edildi. 19-cu əsrdə ədalətli oyun prinsiplərinin əsaslarında baş verən sistematik dəyişikliklər Viktoriya İngiltərəsinin sosial-mədəni quruluşu ilə birbaşa əlaqəli idi [4].

Maarifçilik dövründə bədən tərbiyəsi konsepsiyası və onun qabaqcılları

Bu dövrdən əvvəl yaradılan ideyalar və epitomlar son nəticədə bu dövrdə tətbiq olundu. Dövrün hörmətli maarifçiləri intibah dövründə yalnız aristokratiyaya müraciət edən bədən tərbiyəsinin əhəmiyyətini vurğulayırdılar. Qədim dövrün təhsil sistemini təqlid edən pedaqoqlar bütün təbəqələrdən

hamıya müraciət etməyə başladılar və bu dövrdə onların fikirləri ahəngdar şəkildə yayıldı.

Con Lokk: Maarifçilik dövrü XVIII əsrin ortalarında və sonlarında yetkinliyə çatdı. Bu yeni intellektual hərəkatın aparıcı oyunçusu Con Lokk, çox güman ki, 18-ci əsrin birinci yarısında təhsilin zəruriliyini vurğulayan ən populyar siyasi filosof idi. Lokkun "İnsan zəkasına dair esse" onun ən görkəmli və populyar əsəri kimi qəbul edilir. Onun "Təhsil anlayışları" adlı əsərində uşaq sağlamlığının vacibliyi vurğulanmış, uşaqlara üzgüçülük öyrənmələri və fiziki hazırlığını qoruyub saxlamaları tövsiyə edilmişdir. Bundan əlavə, Lokk rəqs, qılınc oynatma və at sürmə kimi fəaliyyətlərin bir centlmen üçün vacib olduğunu və təhsilin oyunla aşılanması lazım olduğunu qeyd etdi [7].

Jean Jacques Rousseau: Cenevrəli filosof Emil öz əsərində təbiətin prinsipləri ilə bağlı təhsil məsələlərini müzakirə etdi. Russo (1762) yazdığı bu əsərində fərdlərin təbiətdən, insanlardan və ya əşyalardan öyrənməli olduğunu müdafiə etdi və uşaq və yeniyetmələrin təhsili ilə bağlı fikirlərini ifadə etdi. Rousseau, uşaqların təbii meyllərinə uyğun olaraq inkişaf etmələrinə və öyrənmələrinə icazə verilməli olduğunu düşünürdü, lakin Emildə bu məqsədə şagirdinin cavablarını hiyləgərcəsinə manipulyasiya edən bir tərbiyəçi nail oldu. Yuxarıda qeyd olunan təhsil xalqın "təbii təhsili" və ya "təbii insan yaradacaq təhsil" adlanırdı. Emil səhər tezdən məşq edirdi, çünki gücə ehtiyacı var idi və güclü bədən sağlam bir ruh üçün əsas tələb idi. Ayaqyalın qaçan, hündürlüyə tullanmaq, divarlara və ağaclara dırmaşmaq Emil qaçış, üzgüçülük, daş atma, oxatma və top oyunları kimi bacarıqlara yiyələnib. Rousseau tələb edirdi ki, hər məktəbdə gimnaziya və ya məşq üçün bir sahə olmalıdır.

Xeyriyyəçilər və Philanthropinums

Pestalozzi məktəblərini təşkil etməzdən əvvəl Almaniyada Russonun Emile əsərində təklif olunan tədris metodlarında bəzi praktiki islahatların aparılması üçün çox mühüm və təsirli bir hərəkat var idi. Bu islahatlar müəyyən eksperimental məktəblərdə uğurla həyata keçirildi, onlardan biri (Salzmann) bir əsrdən artıq fəaliyyət göstərdi. Təhsil elminin inkişafına töhfə vermiş xeyriyyəçilər vətəndaşların maarifləndirici təhsil almasını öz idealları kimi qəbul etmiş, dünya və həyat onların müəyyən, faydalı təcrübəyə xidmət etmək perspektivi ilə nəzərdən keçirilmişdir. Hərəkat insanları bir-birindən ayıran xüsusiyyətləri səciyyələndirməkdənsə, "ümumi xüsusiyyətləri" birləşdirməkdən başlamışdır. Təhsil insanların əməli maariflənməsini önə çəkməlidir. Bu hərəkatın tərəfdarları özlərini "xeyriyyəçilər" (insansevərlər) adlandırırdılar ki, onların fikrincə, dərslərdə nəzəri məlumatların verilməsi ilə yanaşı, tələbələr həm də atelyelərə baş çəkməli, səyahət və qastrol səfərlərinə çıxmaq imkanı qazanmalıdırlar. Bu tərəfdarlar dərslərin elə tənzimlənməsini vurğuladılar ki, tələbələrə "zövq və sevinc" ideyaları aşılandı və müvafiq

olaraq təhsildə "oyun" və "idman"ın təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verdilər [10].

Christian Gotthilf Salzmann və Schnepfenthal Philanthropinum: 1784-cü ildə Schnepfenthal fermasında əsası qoyulan Salzmann məktəbi qısa müddət ərzində inkişaf edib və bu gün də varlığını davam etdirir. Şəhərdən uzaqda tikilən və ailə mühiti təqdim edən bu məktəb tələbələrə bərabər hüquqlar verildiyi üçün dərhal populyarlaşdı; bu məktəb Dessau məktəbinin proqramlarını qəbul etdi və genişləndirilmiş gimnastika proqramlarını təmin etdi. Bu məktəbdə bədən tərbiyəsi, təbiətşünaslıq, məktəb bağçılığı, coğrafi və digər ekskursiyalar və s. o vaxtdan bəri başqa məktəblərə nisbətən daha səmərəli təşkil olunurdu.

Johann Christian Friedrich GutsMuths: Quedlinburqda anadan olan GutsMuths (1759-1839) Salzmann məktəbində oxumuş və təhsilini orada davam etdirmişdir. Gimnastikada təcrübəsini inkişaf etdirdikdən sonra o, bütün sinfi tamamilə öz üzərinə götürdü və gimnastikanı sistemə çevirərək təkmilləşdirdi. O, gimnastika nəzəriyyəsini fizioloji amillərə əsaslandıraraq, milli və estetik baxımdan gimnastikanın bədənə və ruha faydalarını göstərmişdir. Gimnastikanın məqsədinin ruh, ağıl və bədən arasında balanslaşdırılmış əlaqəni təmin etmək olduğunu bildirən GutsMuths, oyunlar haqqında çox əhəmiyyətli fikirlərə sahib idi [11].

19-cu əsrdə gimnastika anlayışı və ona töhfə verən şəxslər

Gimnastika Almaniyada GutsMuths və Vieth tərəfindən elmi əsaslara qoyulmuş və İsveçrədə Pestalozzinin səyləri əsasında metodik yanaşma qazanmışdır. Gimnastikanı təhsil müəssisələrinin paroxialından ayıraraq ictimaiyyətə təqdim edən Jahn, gimnastikanın atası (Turnvater) kimi tanınıb. Lakin Pestalozzinin müdafiə etdiyi əsaslara uyğun hərəkət edən Amaros, Jahn-dan təsirləndi və gimnastika təcrübələrini müxtəlif fənlərə ayıraraq militarist gimnastikaya həddindən artıq əhəmiyyət verdi [6].

Müasir "İslahatçı təhsil hərəkatları"

Almaniya 1900-1933-cü illərdə islahatçı təhsil hərəkatlarının məmləkətini təşkil edir. Müasir "islahatçı təhsil hərəkatları" həmişə öz dünyagörüşünə, məqsədlərinə, məzmununa və metodlarına əsaslanaraq cari təhsili kökündən dəyişməyə yönəlib.

"İslahatçı təhsil hərəkatları" termini pedaqoji ədəbiyyatda "Təhsil islahat hərəkatı", "Təhsildə islahat hərəkatı" və ya "Məktəb islahatı hərəkatı" kimi anlayışlarla əhatə olunur. Əhatə olunan məna belədir: sosial siyasətin və mədəniyyət fəlsəfəsinin əsaslarında müxtəlif məqsədlər üçün təhsildə yeni tələblər irəli sürən dəyişikliklər; sosial və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində təhsili birbaşa dəyişməyə hazır olan müxtəlif islahat təzahürləri; 19-cu əsrin

sonlarından başlayaraq məktəblərin daxili və xarici strukturlarını islahat etməklə onların dəyişdirilməsinə yönəlmiş didaktik yönümlü islahat proqramlarının öyrədilməsi [8].

"Uşaqların təşəbbüsü" hərəkatı müasir təhsil islahat hərəkatının başlanğıcında və birinci dövründə (1900-1914) öz izini qoydu. Bu hərəkata görə uşaqlar kiçik yetkinlər deyil, həm əqli, həm də fiziki inkişaf baxımından fərqlidirlər və fərddirlər. Uşağın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən hərəkatın ardıcıl prinsipi "böyüməkdən imtina etməkdir" [6].

19-cu əsrin son rübündə böyük güclə meydana çıxan "Kənd Tədris Yataqxanaları" gənclərin strukturuna uyğun olaraq, gənclərə uyğun həyat tərzinin inkişafı üçün icma yaşayış yeri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də bilik əldə etmək ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməklə, xarakter vermək mənasını daşıyan təhsil ön plana çəkilmişdir.

Nəticə

Zəruri həyat fəaliyyətləri ilə başlayan hərəkat tələbi, yunanlarla "ən yaxşı və ən fəzilətli" olmaq üçün fərdi bacarıqlı yarışa yol verdi. Mənəvi uğur və şərəf qazanmaq üçün oynanan Olimpiya oyunları dövrünün ən mühüm təşkilatlarından idi. Qədim dövrdə bədən tərbiyəsinə əsaslanan məktəb sistemi yarandığı kimi, aqonal gimnastikanın arxa plana keçdiyi Ellinizm dövründə sağlamlığa yönəldilmiş bədən tərbiyəsi mentalitetinin üstünlük təşkil etdiyi kimi, uşaqlar üçün həyata keçirilən bədən hərəkətlərini müzakirə etmək mümkün idi. Roma dövründə müharibəyə və hərbi xidmətə hazırlıq məqsədləri.

Bədən tərbiyəsi orta əsrlərdə cəngavərliyə aid olduğu kimi, bədən tərbiyəsi və bədən tərbiyəsindən imtina edildiyi kimi, XV-XVI əsrlərdə də "yenidən doğulmaq" mənasını verən intibah dövrü ilə birlikdə bədən tərbiyəsi ideyası da yenilənmişdir. Bəşəriyyət tarixində "keçid dövrü" kimi qəbul edilən humanizm dövründə çox mühüm filosoflar yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Bütün bu filosoflar ruhun və ideal insanın inkişafı üçün bədən quruluşunun tələbini tamamilə humanist tərbiyə əsasında irəli sürmüşlər; bu səbəbdən gənclərə bədən məşqləri və açıq hava oyunları tövsiyə ediblər.

Maarifçilikdən əvvəl yaranan ideyalar və ideallar bu dövrdə tətbiq olunurdu. Bədən tərbiyəsi hər kəs üçün nəzərdə tutulmuşdu və çoxalmağa başladı və bu, yalnız qədim dövrləri təqlid edən intibah dövründə aristokratlara müraciət etdi. Həmin dövrə aid filosoflar bədən tərbiyəsinin əhəmiyyətindən və o xarakteri qazanmasından bəhs edirdilər. Sadəcə nəzəriyyəyə əsaslanan kurslarda uşaqların iş yerlərini ziyarət etmələri və səyahətə icazə verildiyi halda, rəhbərlər "xeyriyyəçilər" tərəfindən kursları uşaqlar üçün "şənli və əyləncəli" etməyə çalışırdılar; "Filantropinlər" gimnastikanın beşiyi idi və

Schnepfenthal fermasında əsası qoyulan Schnepfenthal Philanthropinum bu günə qədər varlığını davam etdirir.

Almaniyada GutsMuths və Vieth tərəfindən verilən elmi əsaslara əsaslanan gimnastika İsveçrədə Pestalozzinin işi ilə metodoloji əsas qazandı. Jahn Iken Amaros gimnastikanı təhsil müəssisələrinin dar çərçivəsindən ictimai sahəyə götürdükdən sonra gimnastika hərəkətlərini müxtəlif bölmələrə ayırdı.

Uşaqları zehni və fiziki inkişafı baxımından böyüklərdən fərqli qəbul edən, uşağı bir şəxsiyyət kimi qəbul edən "Uşaq təşəbbüsü" hərəkatı müasir təhsil islahatları hərəkatlarının başlanğıcında öz izini qoymuşdur. "Kənd Təhsil Yataqxanaları" xarakter qurmaq mənasında təhsili ön plana çıxarmışdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, antik dövr sonrakı dövrlərə işıq salmış, sonrakı dövrdə maarifpərvər və alimin cəhdlərindən aydın şəkildə başa düşülən yol göstəricisi olmuşdur. Maarifçilərin əsərlərində maarifçilik dövründə bədən tərbiyəsinə xüsusi önəm verildiyi kimi, bədənin inkişafı getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Gimnaziyanın antik dövrünün əhəmiyyətini dərk edən və ümumi təhsildə bədən tərbiyəsi ilə yanaşı, elmi biliklərin də yerini xüsusi vurğulayan humanistlər rahat təlim mərkəzləri yaratdılar.

Ədəbiyyat

1. *Acet, M., Yıldıran, İ. (1999). İsveç, cimnastiğinin dünyada ve Türkiye'de gelişimi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 291-300.*
2. *Alpman, C. (1972). Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi (1. Press) İstanbul: Milli Eğitim.*
3. *Aytaç, K. (1976). Çağdaş Eğitim Akımları. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*
4. *Aytaç, K. (1980). Avrupa eğitim tarihi. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.*
5. *Bandy, S.J. (2000, February-March). Women & sport from antiquity to the 19th century. Olympic Review, 31, 18-22.*
6. *Balcı, V. (2008). Anadolu'da antik spor alanları. Ankara: Ankara Üniversitesi.*
7. *Binbaşıoğlu, C. (1982). Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi. Ankara: Anı.*
8. *Bohus, J. (1986). Sportgeschichte: gesellschaft und sport von mykene bis heute. München, Wien, Zürich: BLV.*
9. *Burckhardt, J. (1974). İtalya'da rönesans kültürü. (2. Baskı), (Bekir Sıtkı Baykal, Trans.). Şereflikoçhisar.*
10. *Chaunu, P. (2000). Aydınlanma çağı Avrupa uygarlığı. (Mehmet Ali Kılıçbay Trans.). İzmir: Dokuz Eylül.*
11. *Cordasco, F. (1976). A brief history of education. New York: Rowman & Littlefield.*
12. *Çapan, Ş. (1999). Türk sporunda Selim Sırrı Tarcan. Muğla: Ünyay.*

Surxaylı S.E.
Bakı Dövlət Universiteti
sibelsurxayli19@gmail.com

“XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI” – SÖZÜN VƏ TALEYİN SÜRGÜNÜ

Xülasə

Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanı, sürgünün yalnız coğrafi bir ayrılıq olmadığını, həm də mədəniyyətin, dilin və kollektiv yaddaşın silinməsi təhlükəsi ilə qarşılaşdığını təsvir edən güclü bir əsərdir. Roman, fərdi faciələri kollektiv tale ilə birləşdirərək, insanların yaddaş vasitəsilə necə müqavimət göstərə bildiyini vurğulayır.

Əsərin əsas mesajlarından biri odur ki, söz və ədəbiyyat yalnız ifadə vasitəsi deyil, həmçinin olduqca güclü mübarizə formasıdır. Roman boyu sürgün edilən insanlar fiziki məkanlarını itirsələr də, dillərini, hekayələrini və kimliklərini qorumağa çalışırlar. Bu, onların mövcudluğunu davam etdirmələrinin və tarixə iz salmalarının əsas yoludur.

Romanın real hadisələrə və canlı müşahidələrə söykənməsi burada qaldırılan problemlərin inandırıcı şəkildə təsvir obyektinə çevrilməsini şərtləndirir.

«СЛЕЗЫ КАСПИЯ» – ИЗГНАНИЕ СЛОВА И СУДЬБЫ

Резюме

Роман “Слёзы Каспия” народной писательницы Азербайджана Азизы Джафарзаде – это мощное произведение, которое изображает ссылку не только как географическое разобщение, но и как угрозу культуре, языку и коллективной памяти. В романе переплетаются личные трагедии и коллективная судьба, подчеркивая, как люди сопротивляются через память. Одна из ключевых идей произведения заключается в том, что слово и литература – это не только средства выражения, но и мощные формы борьбы. На протяжении всего романа изгнанные люди теряют свои физические пространства, но стремятся сохранить язык, истории и самобытность. Это становится главным способом их выживания и оставления следа в истории. Основанный на реальных событиях и живых наблюдениях, роман достоверно и убедительно передает поднимаемые в нем проблемы.

“TEARS OF THE CASPIAN” – THE EXILE OF WORDS AND DESTINY

Summary

The novel “Tears of the Caspian” by Azerbaijan’s People’s Writer Aziza Jafarzadeh is a powerful work that portrays exile as not only a geographical separation but also a threat to culture, language, and collective memory. The novel

intertwines individual tragedies with collective destiny, emphasizing how people resist through memory. One of its key messages is that words and literature are not just means of expression but also formidable forms of resistance. Throughout the novel, exiled individuals lose their physical space but strive to preserve their language, stories, and identity. This becomes the primary way for them to sustain their existence and leave a mark on history. The novel's foundation in real events and firsthand observations ensures a convincing depiction of the issues it addresses.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Əzizə Cəfərzadə, roman janrı, tarixi roman, repressiya*

Ключевые слова: *азербайджанская литература, Азиза Джафарзаде, жанр романа, исторический роман, репрессия*

Key words: *Azerbaijani literature, Aziza Jafarzadeh, novel genre, historical novel, repression*

Giriş

Ədəbiyyat cəmiyyətlərin yaddaşını və kimliyini əks etdirən ən güclü ifadə formalarından biridir. Xüsusən də tarixi travmalar bədii mətnlərdə dərindən işlənəndə fərdi və kollektiv yaddaşın yenidən qurulmasına öz töhfəsini verir. Bu kontekstdə Əzizə Cəfərzadənin (1921–2003) "Xəzərin göz yaşları" əsəri sürgünə, qismətin taleyinə, sözün gücünə əsaslanan dərin məzmunlu, sənətkarlıqla qələmə alınmış romandır.

Bütün zamanlarda söz demək sözü yaratmaqdan daha çətindir [3, s.3]. "Xəzərin göz yaşları" romanı sürgün və ayrılıq hekayəsindən təkcə fiziki hadisə kimi deyil, həm də sözün və yaddaşın sürgünü kimi bəhs edir. Əsərdə keçmişin izlərini daşımaq, onu xatırlamaq və çatdırmaq müqavimətin mühüm forması kimi qəbul edilir. Zalım rejimlər sözü məhv etməyə cəhd etsələr də, o, şeirlər, lətifələr və folklor vasitəsilə insan yaddaşında yaşayır.

Əsas hissə. Roman ədəbiyyatın qocalıq şəklidir. Əgər bir əsərdə xalq yoxdursa, o nə qədər möhtəşəm olsa da roman adlana bilməz [5]. Romanda sürgün edilən insanların təkcə fiziki məkanından deyil, dilindən, mədəniyyətindən, kimliyindən də uzaqlaşdırıldığını görürük. Bu baxımdan Əzizə Cəfərzadə vurğulayır ki, söz yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də mübarizə və müqavimət formasıdır. Söz unudulmuş miras olmaqdan çıxır və sürgün edilmiş insanların yenidən yaşamaq uğrunda mübarizəsinə çevrilir.

"Xəzərin göz yaşları" romanında "1938-cı ildə Stalinin fərmanı ilə Azərbaycanın Quzeyindən Güneyinə köçürülmüş soydaşlarımızın yaşadıqları faciələrin canlı müşahidədən qaynaqlanan kədərli mənzərələri əks olunmuşdur. Məlum səbəblər üzündən tarixçi alimlərin yazmağa cəsarət etmədikləri bu dəhşətli hadisənin xatirələrin işığında canlandırılması əsərin inandırıcılığını və oxunaqlılığını təmin etmişdir" [4, s.21].

Romanın ən təsir edici cəhətlərindən biri də taleyin fərdlərə qaçılmaz təsirinin təsviridir. Sürgün edilmiş insanlar təkcə siyasi qərarların qurbanı deyil, həm də coğrafiyanın, tarixin, taleyin fırtınalarına qapılan şəxsiyyətlərdir.

Müəllif süjeti yaradarkən fərdi faciəni kollektiv tale ilə birləşdirir. Personajların yaşadıqları iztirablar təkcə onların şəxsi dramları deyil, həm də Azərbaycan tarixinin əksidir. Müəllif keçmişin kölgəsində yaşayan insanların daxili aləmlərini dərindən araşdıraraq, sürgünün fiziki və mənəvi ölçülərini ortaya qoyur.

Əsərdə sürgün ağrılı bir proses olsa da, insanların bu travmaya qarşı göstərdiyi müqavimət də təsvir edilmişdir. Əzizə Cəfərzadənin obrazları təkcə qurban rolunda qalmır. Əksinə, onlar yaşamaq üçün mübarizə aparan, mədəniyyətini yaşadan, kimliyini qoruyub saxlayan fərdlərdir.

"Xəzərin göz yaşları" 1938-ci ildə Bakıda törədilən və millətə qarşı çevrilmiş cinayətkar hadisələrdən bəhs edir [1, s.79]. Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" əsəri qürbət və tale mövzularını məharətlə işləyib, bədii mətnlərin təkcə ayrı-ayrı hekayələri deyil, həm də kollektiv yaddaşın yenidən qurulmasında necə rol oynadığını göstərir. Sözün sürgünü, bəxt tufanları və insan ruhunun mübarizəsi bu əsərin əsas tikinti materiallarını təşkil edir. Bu roman keçmişi xatırlamağın və onu gələcəyə daşımağın nə qədər vacib olduğunu xatırladan güclü ədəbi quruluşdur. Əsər bəşər tarixinin sürgün və yaddaş haqqında böyük dastanlarından biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında sürgün mövzusu həm tarixi hadisələrdən, həm də ayrı-ayrı faciələrdən qidalanaraq güclü roman və povestlər yaranmışdır. Bu kontekstdə Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı sürgünün fərdi və kollektiv ölçülərindən bəhs edən ən mühüm əsərlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. "Xəzərin göz yaşları"nda sürgünə göndərilən şəxslər öz vətənlərindən fiziki olaraq uzaqlaşdırılmaqla yanaşı, onların tarixi və mədəni keçmişi də məhv edilməyə çalışılır.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının böyük hissəsi tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə həsr olunub [2]. Əsərdə sürgün edilmiş insanların yaşadıqları mənsub olmamaq hissi, itirilmək hissi və yaddaş mübarizəsi personajların daxili aləmləri vasitəsilə dərindən işlənir. Bu, həm də bir xalqın yaddaş itkisi, müqavimət hekayəsidir.

Əzizə Cəfərzadə Xəzər dənizindən insanların taleyinə sürüklənməsi üçün metafora kimi istifadə edir. Roman boyu sürgün edilmiş insanların qeyri-müəyyən gələcəyə doğru səyahəti onları sahillərdən uzaqlaşdırmağa çalışan Kserksin dalğaları kimi təsvir edilir.

Romanın ən güclü cəhətlərindən biri odur ki, sürgünə qarşı müqavimət yalnız fiziki deyil, həm də söz və yaddaş vasitəsilə baş verir. Baş qəhrəmanlar sürgündə olmalarına baxmayaraq, dillərini, hekayələrini, şeirlərini unutmamağa çalışırlar. Folklor, dastan və rəvayətlər bu müqavimətin ən

mühüm elementlərindən birinə çevrilir. Bu baxımdan Əzizə Cəfərzadə vurğulayır ki, ədəbiyyat və söz mübarizə formasıdır. Roman tarixi faktları ədəbiyyat vasitəsilə yaşatmaqla yaddaşın silinməsinə qarşı müqavimətin manifestidir.

"Xəzərin göz yaşları" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında sürgün mövzusuna ən təsirli şəkildə toxunan əsərlərdəndir. O, təkcə bir fərdin və ya bir qrupun hekayəsindən bəhs etmir, həm də bir xalqın yaddaşı, mədəni müqaviməti, varlıq mübarizəsi dastanını ədəbiyyat vasitəsilə təqdim edir.

Sürgün mədəni irsin təhdid edildiyi bir prosesdir. Ancaq söz, roman və ədəbiyyat vasitəsilə sürgün edilənlərin hekayələri əbədi olaraq yaşayır. Əzizə Cəfərzadənin bu romanı Azərbaycan ədəbiyyatında sürgün mövzusunun ən güclü nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Tarixi travmalar, xüsusən bədii mətnlərdə dərindən işləndikdə fərdi və kollektiv yaddaşın yenidən qurulmasına kömək edir. Bu kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli adlarından olan Əzə Cəfərzadənin əsəri "Xəzərin göz yaşları" sürgünə, taleyin ironiyasına, sözün gücünə əsaslanan dərin mənalı bir romandır.

Roman sürgün və ayrılıq probleminə sadəcə fiziki bir hadisə kimi yanaşmır, eyni zamanda nitqin və yaddaşın sürgünü kimi metaforalarla dərinləşdirir. Keçmişin izlərini daşımaq, onu xatırlamaq və gələcək nəsillərə ötürmək romanda bir müqavimət forması kimi təqdim olunur. Bütün dövrlərdə zalım rejimlər sözü məhv etməyə çalışsalar da, şeir, lətifə və folklor vasitəsilə yaddaşlarda yaşamağa davam edirlər.

Əzizə Cəfərzadə, sürgün mövzusunu cəmiyyətin psixoloji vəziyyəti, təsir altında olan insan psixikasının parçalanması və xaricə göndərilən insanların talehi baxımından dərindən işləyir. Əsərdəki sürgün, bir çox mübarizə və iztirablarla bağlı təcrübələri açıq şəkildə əks etdirir. Bu mövzu həmçinin sosial ədalətsizliklər, siyasi repressiyalar və mədəni soyqırımların fərdi həyatlar üzərində yaratdığı ağır izləri təsvir edir.

Əsərdə ən diqqət çəkən cəhətlərindən biri də taleyin fərdlərə qaçılmaz təsirinin təsviridir. Sürgün edilənlər nəinki siyasi qərarların qurbanı olurlar, həm də coğrafiyanın, tarixin, taleyin fırtınalarının apardığı fərdlərə çevrilirlər. Müəllif fərdi faciə ilə kollektiv taleyi qarışdıraraq romanın süjet xəttini yaradır. Personajların yaşadıqları iztirablar təkcə onların fərdi dramları deyil, eyni zamanda, bu, həm də Azərbaycan tarixinin əksidir. Əzizə Cəfərzadənin obrazları təkcə qurban rolunda deyil, əksinə, onlar yaşamaq üçün mübarizə aparan, mədəniyyətini yaşadan, kimliyini qoruyub saxlayan fərdlərdir.

Əsərdə yalnızlıq, çox vaxt bir simvol olaraq istifadə olunur. Xəzər dənizinin göz yaşları, yalnızlıq və həsrət hissinin bir simvolu kimi təqdim edilir. Xəzər, burada həm keçmişin, həm də sürgün edilmiş insanların taleyinin dərin təsiri altında olan bir "göz yaşı" olaraq göstərilir. Xəzərin göz yaşları,

həm də insanların vətənsizlik, yerini və kimliyini itirmə qorxusunun simvoludur.

Əsərdəki personajlar sürgün edilərək öz vətənlərindən və sevdiklərindən uzaqlaşdırılsalar da, bu yalnızlıq yalnız coğrafi ayrılıq ilə bitmir. Onlar, həm də daxili aləmdə, öz kimliklərini və mədəniyyətlərini itirmə qorxusu ilə üzləşirlər. İnsanlar, sürgün edilərkən yalnızlıqdan əlavə, kimlik böhranı ilə də qarşılaşırlar. Onlar həm keçmişlərini, həm də gələcəklərini qeyri-müəyyən hiss edirlər. Bu yalnızlıq bir çox hallarda özünü itirmə və tərbiyə edilən dəyərlərin məhv olması kimi göstərilir.

Bundan əlavə, yalnızlıq gözyaşları və yaddaşın sürgün edilməsi ilə əlaqələndirilir. Əsərdəki şəxslər, yalnızlığın gətirdiyi təhqir və itkiyə qarşı müqavimət göstərərək, hər cür fiziki təcridə və mənəvi travmaya qarşı mübarizə aparmağa çalışırlar. Yalnızlıq həm də onların daxili dünyalarını daha da dərinləşdirir və onları özlərini tapmağa yönəldir.

Nəticə

Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanında sürgün və tale mövzuları məharətlə canlandırılır, eyni zamanda ədəbi mətnlərin sadəcə fərdi hekayələrin deyil, həm də kollektiv yaddaşın yenidən qurulmasında necə rol oynadığı üzə çıxarılır. Sözün sürgünü, taleyin bir kənara atdığı insanlar, insan ruhunun müqaviməti bu romanın əsas strukturunu təşkil edir.

Roman keçmişi xatırlamağın, onu gələcəyə daşımağın nə qədər vacib olduğunu xatırladan, ustalıqla qələmə alınmış güclü ədəbi əsərdir. Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bütövlükdə çağdaş Türk ədəbiyyatında böyük sürgün və yaddaş dastanlarından biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Əsərdə vurğulanan mühüm məqam odur ki, zalım rejimlər və tarixi fırtınalar insanları fiziki olaraq yerlərindən qovsa da, yaddaş və söz vasitəsilə bu insanların hekayələri yaşamaya davam edir. Roman, *sözün sürgünü* anlayışı üzərində dayanaraq, yaddaşın və kimliyin nə qədər vacib olduğunu xatırladır.

Ümumilikdə, Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında sürgün mövzusunu sənətkarlıq baxımından mükəmməl işlənildiyi örnəklərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Bu roman, təkcə bir xalqın keçmişini anlamağa deyil, həm də gələcək nəsillərin öz kimliklərini və mədəniyyətlərini qorumağa çağırış edən güclü bir ədəbi manifestdir.

Ədəbiyyat

1. *Əfəndiyeva G. Əzizə Cəfərzadə (biblioqrafiya), Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, – 2022, 528 s.*

2. *Əhmədli Bədirxan. Əzizə Cəfərzadə nəsrində milli tarixin bədii interpretasiyası, Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli (Əzizə Cəfərzadə – 100) Elmi araşdırmalar toplusu, Bakı: Nurlar, – 2022, s.24-39*
3. *Hüseynoğlu Tofiq. Söz tarixin yuvası, Bakı: Azərnəşr, – 2000.*
4. *Sultanlı Vaqif. Tarixi yaddaş və bədii düşüncə axarında, Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli, Bakı: Nurlar, – 2022, s.8-23*
5. *Şəmsizadə Nizaməddin. Roman və tarix, "Ədəbiyyat qəzeti", 23 aprel 2022, s.20-22*

Şükürova S.F.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabinashukurovaa@gmail.com

ŞAGİRD UĞURUNUN ARTIRILMASINDA İDARƏETMƏNİN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə təhsil, bilik və bacarıqların insan inkişafı və cəmiyyətin rifahı üzərindəki rolu müzakirə olunur. Təhsil sistemi, xüsusən idarəetmənin, şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafına təsiri vurğulanır. İdarəetmə yalnız məktəb rəhbərlərinin və təhsil strukturlarının fəaliyyətini əhatə etmir, həm də müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında əməkdaşlıq və təhsil mühitinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məktəbin effektiv idarəedilməsi şagirdlərin uğurunu artırmaq üçün vacibdir, çünki düzgün idarəetmə şagirdlərin sosial, emosional və akademik inkişafını dəstəkləyir. Təhsil müəssisələrində qarşılaşılan çətinliklər, resurs çatışmazlığı və müasir tədris metodlarının tətbiqindəki əngəllər, daha çox dəstək və inkişaf üçün təkmilləşdirmələri tələb edir. Məktəblərin idarəedilməsi və tədris prosesinin gücləndirilməsi, şagirdlərin ümumi inkişafını artırmaq və onların uğurlarını təmin etmək üçün mühüm addımlar atılmalıdır.

РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ УСПЕХА УЧЕНИКОВ

Резюме

Эта статья обсуждает роль образования, знаний и навыков в человеческом развитии и благосостоянии общества. Подчеркивается влияние управления в образовательной системе, особенно на академический и личностный рост студентов. Управление включает не только деятельность школьных руководителей и образовательных структур, но и сотрудничество между учителями, учениками и родителями, а также оптимизацию образовательной среды. Эффективное управление школой имеет ключевое значение для повышения успеха студентов, так как правильное управление поддерживает их социальное, эмоциональное и академическое развитие. Проблемы в образовательных учреждениях, такие как нехватка ресурсов и барьеры в применении современных методов преподавания, требуют улучшений и дополнительной поддержки. Усиление управления школой и учебного процесса необходимо для повышения общего развития студентов и обеспечения их успеха.

THE ROLE OF MANAGEMENT İN INCREASİNG STUDENT SUCCESS

Summary

This article discusses the role of education, knowledge, and skills in human development and societal well-being. It emphasizes the impact of management in the

education system, particularly on students' academic and personal growth. Management not only involves the activities of school leaders and educational structures but also requires collaboration between teachers, students, and parents, as well as the optimization of the educational environment. Effective school management is crucial for enhancing students' success, as proper management supports their social, emotional, and academic development. Challenges in educational institutions, such as resource shortages and barriers to applying modern teaching methods, require improvements and additional support. Strengthening school management and the teaching process is necessary to enhance students' overall development and ensure their success.

Açar sözlər: *təhsil idarəetməsi, məktəb effektivliyi, akademik göstəricilər, şagird uğuru*

Ключевые слова: *управление образованием, эффективность школы, академические показатели, успех учащихся*

Key words: *education management, school effectiveness, academic performance, student success*

Təhsil, bilik, bacarıq və insan inkişafı bir-birilə qarşılıqlı refleksiya prosesindədir və insan fəaliyyətini əks etdirir. Təhsil daha yaxşı bir həyat üçün, insanlığın inkişaf etməsi və rifahı üçün yeni imkanlar yaratmaqda önəmli rol oynayır. Həmçinin, bilik və bacarıqların ölkənin tərəqqisini və həyat səviyyəsini yaxşılaşdıraraq səmərəliliyi artırdığını təsdiqləyir. Şagirdlərin əla göstəriciləri həmişə müəllimlər üçün yüksək prioritet olaraq qalır. Pedaqoqların şagirdlərin akademik göstəricisinin keyfiyyətinə təsir edən amilləri yerli və qlobal səviyyədə dəyişdirmələri gərəklidir. Bu amillər şagirdlə bağlı, idarəetmə ilə bağlı, ailə və cəmiyyət ilə bağlı amillər olaraq dəyərləndirilə bilər.

Təhsil sistemində ən vacib amillərdən biri idarəetmədir. İdarəetmə, şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafını dəstəkləyərək təhsilin keyfiyyətini artırmağa kömək edir. İdarəetmə yalnız məktəb rəhbərlərinin və təhsil strukturlarının fəaliyyətini əhatə etməklə qalmır, həm də müəllimlərin, şagirdlərin və valideynlərin əməkdaşlığını, həmçinin təhsil mühitinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Şagirdlərin uğuru yalnız onların fərdi qabiliyyətlərindən asılı deyil, həm də təhsil müəssisəsinin idarəetmə strukturlarının düzgün qurulmasından və tətbiqindən asılıdır.

İdarəetmə, hər bir təhsil müəssisəsinin düzgün fəaliyyət göstərməsini və şagirdlərin uğur qazanmasını təmin edən mexanizmlərdən biridir. Bu prinsiplər əsasən tədris prosesinin yönləndirilməsi, resursların səmərəli istifadəsi və məktəbdə ümumi mühitin idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, şagirdlərin uğurunun artırılmasında onun inkişafını dəstəkləyən idarəetmə yanaşmalarının və strateji planlaşdırmanın böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, effektiv idarəetmə yanaşmaları şagirdlərin yalnız akademik deyil, sosial və emosional inkişafını da dəstəkləməlidir. Məsələn, şagirdlərə müstəqil düşünmə,

qərar qəbul etmə bacarıqları qazandıran və onları sosial məsuliyyət daşımağa təşviq edən yanaşmalar təhsildə müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edəcəkdir. Bu yanaşmalar məktəb rəhbərliyinin strateji planlaması, müəllimlərə dəstək və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun metodların tətbiqini əhatə edir. Bununla yanaşı, məktəb rəhbərliyi təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün strategiyalar hazırlamalıdır. Məqsədlər aydın olmalı, resurslar səmərəli istifadəyə yönəldilməli və şagirdlərin inkişafı diqqətlə izlənməlidir. Strateji planlaşdırma məktəbin ümumi inkişafını təşkil etməli və tədrisin keyfiyyətini artıran konkret tədbirləri əhatə etməlidir.

Məktəb effektiv idarəetməsinin və məktəbin imicinin şagirdlərin akademik göstəriciləri ilə əlaqələri çox güclüdür. Yəni məktəblər arasındakı fərqlər dolayısı ilə şagirdin uğuruna təsir edir, həmçinin şagirdin uğuru da məktəbin verdiyi təhsilin nə dərəcədə məhsuldar olduğunun göstəricisidir. Bu uğurun dərəcəsi də məktəbin nə qədər effektiv olub olmaması ilə əlaqədardır. Effektiv məktəb məktəbin hədəfləri və şagirdin təhsil inkişafı ilə əlaqəli olaraq dəyərləndirilir və məktəbin məqsədlərinə çata bilməsiylə ölçülür [4, s.226]. Tədqiqatlar göstərir ki, effektiv məktəblərin ümumi xüsusiyyətləri bunlardır; güclü tədris rəhbərliyi, təhlükəsiz və nizamlı məktəb mühitinin olması, şagird inkişafının müntəzəm monitorinqinin aparılması, öyrənmə imkanı və vaxtdan səmərəli istifadə edilməsidir [8, s.291]. Ümumiyyətlə, məktəbin cəmiyyət və fərd üçün strateji mövqeyi və əhəmiyyəti məktəbin səmərəli idarə olunmasının zəruriliyini ortaya qoyur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, effektiv məktəbə gedən yol səmərəli idarəetmədən keçir.

Şagirdin uğurunu yalnız akademik göstəricilərlə ölçmək, onun potensialını tam olaraq qiymətləndirmək üçün yetərli deyil. Uğur bir çox müxtəlif aspektdən ölçülə bilər: akademik nəticələr, sosial bacarıqların inkişafı, və şəxsi müvəffəqiyyətlər. Bu müxtəlif aspektlər nəzərə alınmalıdır ki, şagirdin ümumi inkişafı daha düzgün qiymətləndirilsin. Uğur şagirdin müvəffəqiyyətini müxtəlif göstəricilər ilə ölçməyə imkan verir. Akademik nəticələr, qiymətlər və testlər şagirdin öyrənmə bacarıqlarını göstərən mühüm göstəricilər olsa da, uğurun yalnız bu ölçü ilə müəyyənləşdirilməsi, şagirdin şəxsi və sosial inkişafını nəzərə almaz. Uğurun digər aspektləri, məsələn, şagirdin münasibətləri, empatiya bacarığı, ünsiyyət qabiliyyəti və özünü idarəetmə bacarıqları da uğurun tərkib hissəsidir. Hər bir şagirdin ehtiyacları və bacarıqları fərqli olduğu üçün, uğurun ölçülməsi və qiymətləndirilməsi də fərdiləşdirilməlidir. Məsələn, bəziləri akademik sahədə yüksək göstəricilər əldə edərkən, digərləri sosial və emosional inkişafda irəliləyir. Bu müxtəlif uğur formaları nəzərə alınaraq, şagirdlərə fərdi yanaşmalar tətbiq edilməli və onların inkişafı izlənməlidir.

İdarəetmənin şagird uğuruna təsirindən danışarkən bu prosesdə müəllimlərin rolunu, onun öyrətmə stillərini və müəllim-şagird arasındakı

münasibətləri qeyd etmək lazımdır, çünki effektiv idarəetmə bu kimi amillərdən xeyli asılıdır. Effektiv idarəetmə, məktəbin ümumi fəaliyyətini yaxşılaşdıraraq, şagirdlərə ən yaxşı nəticə əldə etmək üçün şərait yaradır. Müəllimlər isə şagirdlərin təhsilinə birbaşa təsir edən əsas şəxslərdir. Onların motivasiyası və peşəkar inkişafı şagirdlərin uğurlarını artırır. Həmçinin, bir idarəçi kimi müəllimin yanaşması, onun öyrətmə stilləri şagirdlərin akademik göstəricilərinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Öyrətmə stilləri müəllimin təhsil fəlsəfəsindən tutmuş sinifdə tətbiq olunan tədris metod və üsullarına qədər geniş diapazonda araşdırıla bilən dəyişəndir. Başqa sözlə, öyrənmə stilləri iki ölçüdən ibarətdir: nəzəri və praktiki. Nəzəri ölçüyə təhsilin fəlsəfəsi, inanclar, münasibət və biliklər kimi dəyişənlər daxil olduğu halda, bunların sinifdə əks olunması – tədris metodunun seçimi, şagirdlə dialoq, qiymətləndirmə formaları – tədrisin praktiki ölçüsünü təşkil edir. Buna görə də sinif mühitində ünsiyyətə təsir edən bu komponentlər şagirdlə bağlı bir çox dəyişənlərə təsir edə bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən nəzərə alındıqda, müəllim öyrənmə və öyrətmə prosesinin ən mühüm elementlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Müəllimin sinifdəki davranışı və öyrətmə stilləri də şagirdlərin özünütənzimləmə strategiyalarına təsir göstərir. Şagirdlərin özünütənzimləmə strategiyaları demokratik sinif mühitinin güclü olduğu və müəllimin təlim prosesinin bir hissəsi olduğu fəal öyrənməyə əsaslanan mühitlərdə inkişaf etsə də, bunun tam əksi olan mühitdə isə özünütənzimləmə strategiyalarının inkişafı çətin olur [7, s.47]. Bu vəziyyəti motivasiya üçün də iddia etmək olar. Motivasiya erkən uşaqlıqdan yetkinliyə qədər performansın və akademik uğurun ən mühüm göstəricisidir [6, s.7]. Müəllimlərin sinifdə yüksək standartlar qoyması, fəal olması, şagirdlərin dərsə marağını canlı tutması, tədris təcrübələrində çoxşaxəli strategiyalardan istifadə etməsi, effektiv ünsiyyət və demokratik sinif atmosferi yaratması tələbələrin motivasiyasına təsir edən amillər kimi diqqəti çəkir. Bununla belə, öyrətmə stillərinin, motivasiyanın, akademik nailiyyətlərin və özünütənzimləyən təlim strategiyasının arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mahiyyətini başa düşmək lazımdır. Biz bu qarşılıqlı əlaqəni başa düşdükdə bu dəyişənlərdən hansının daha effektiv olduğunu deyə bilərik. Müəllimin sinifdəki davranışı şagirdin motivasiya səviyyəsinə, özünütənzimləmə strategiyasına və bütövlükdə akademik uğuruna təsir etsə də, onların bir-biri ilə münasibətlərində və akademik uğurlar arasındakı əlaqənin araşdırılması akademik uğurun mahiyyətini anlamağa əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər.

Şagirdlərin uğurunun artırılmasında idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi önəmlidir, çünki idarəetmə yanaşmalarının düzgün tətbiqi şagirdlərin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu yanaşmalar çoxşaxəli olmalı və şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şagirdlərin inkişafı üçün tətbiq olunan

idarəetmə yanaşmaları onların akademik bacarıqlarını artırmağa, eyni zamanda sosial və şəxsi inkişaflarını gücləndirməyə yönəlməlidir. Effektiv idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi şagirdlərin özlərini daha yaxşı inkişaf etdirmələrini təmin edir və onların müsbət nəticələr əldə etməsi üçün şərait yaradır. Şagirdlərə fərdi yanaşma tətbiq etmək, onların hər birinin unikal ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris prosesini təşkil etmək vacibdir. Bu yanaşma, şagirdin güclü tərəflərini inkişaf etdirərək zəif tərəflərini möhkəmləndirməyə imkan verir. Fərdi yanaşmaların tətbiqi həmçinin şagirdlərin özünə inamını artırır və onların təhsilə olan marağını gücləndirir.

İdarəetmənin qarşısında bir çox çətinliklər və maneələr də mövcuddur. Resurs çatışmazlığı, tədris metodlarının yenilənməsi üçün kifayət qədər dəstək olmaması və sosial-emosional dəstəyin təmin edilməsi kimi məsələlər məktəblərdə çətinliklər yaradır. Həmçinin Azərbaycanda da əsas çətinliklərdən biri tədris resurslarının yetərsizliyidir ki, bu da tədris keyfiyyətini aşağı sala bilər. Bununla birlikdə, müəllimlərin peşəkar inkişafı və müasir tədris metodlarının tətbiqi sahəsində yeniliklərə ehtiyac var. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün məktəblər daha çox maliyyə vəsaiti ayırmalı, müəllimləri yeni metod və texnologiyalarla tanış etməli və onların tədris bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün davamlı təlimlər təşkil etməlidirlər.

Bununla yanaşı, məktəb rəhbərliyi fərdi yanaşmaların tətbiqinə diqqət yetirməlidir. Şagirdlərin fərqli ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara uyğun tədris üsulları tətbiq edilməlidir. Bu yanaşma şagirdlərin maraqlarını və ehtiyaclarını qarşılayaraq, onların daha motivasiyalı və uğurlu olmasına səbəb olur. Eyni zamanda, təhsil müəssisələrində müasir texnologiyaların istifadəsi təhsil keyfiyyətini yüksəltməkdə mühüm rol oynaya bilər. İnnovativ tədris alətləri və metodları şagirdlərin öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir.

Ümumilikdə, Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, şagirdlərin akademik, sosial və emosional inkişafına birbaşa təsir göstərir. Gələcəkdə təhsil sahəsində daha da uğur qazanmaq üçün məktəblər innovativ idarəetmə yanaşmalarını tətbiq etməli, təhsildə fərdi yanaşmaları inkişaf etdirməli və davamlı şəkildə yeniliklərə açıq olmalıdırlar.

Beləliklə, Azərbaycanda təhsil müəssisələrində idarəetmənin gücləndirilməsi və tədris mühitinin yaxşılaşdırılması şagirdlərin uğurunun artırılmasına töhfə verir. Bu istiqamətdə atılan addımlar həm təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəldir, həm də gələcək nəsillərin daha savadlı və bacarıqlı yetişməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 89, №3, 2022. İbadova B., Məktəbin idarə olunması məsələləri, s.100-104.*
2. *Əliyeva S., Məktəbin idarə edilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları. Metodik vəsait. Bakı – 2021.*

3. *Anderman, E. M., & Maehr, M.L. (1994). Motivation and Schooling in the Middle Grades. Review of Educational Research, pp. 287-309.*
4. *Balcı, A. (2014). Etkili okul: Okul geliştirme kuram uygulama ve araştırma (Yedinci baskı). Ankara: Pegem, s.223-232.*
5. *Crosnoe, R., Johnson, M. K., & Elder, G. H. (2004). School size and the interpersonal side of education: An examination of race/ethnicity and organizational context.*
6. *Elliot & C. S. Dweck (Eds.), Handbook of competence and motivation, pp.3–12. Guilford Publications.*
7. *Florez, I.R. (2011). Developing young children's self-regulation through everyday experiences, pp. 46-49.*
8. *Mortimore, P. (1993). School effectiveness and the management of effective learning and teaching. School effectiveness and school improvement, pp 290-310.*

Abdullayeva N.F.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nergizaeva0@gmail.com

PEDAQOJİ TƏHSİL ƏSASLI UNİVERSİTETLƏRDƏ ELMİ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN MAGİSTRANTIN PEŞƏKAR MÜƏLLİM KİMİ FORMALAŞMASINDA ROLU

Xülasə

Müasir təhsil sistemində magistrantların peşəkar müəllim kimi formalaşması üçün pedaqoji təcrübə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu proses magistrantlara nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə, sinifdə dərs idarəetməsi, şagirdlərlə ünsiyyət və problemlərin həlli bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Pedaqoji təcrübə pedaqogikanın əsas prinsiplərinə, psixoloji və didaktik yanaşmalara əsaslanaraq, magistrantın peşəkar bacarıqlarını dərinləşdirir. Təcrübə zamanı magistrant dərs planlama, tətbiq və qiymətləndirmə ilə yanaşı, şagirdlərin motivasiya və inkişaf ehtiyaclarını da təmin edir.

Beynəlxalq təcrübələr pedaqoji təcrübənin keyfiyyətini artırmaq üçün uzunmüddətli və interaktiv proqramların əhəmiyyətini vurğulayır. Magistrantın təcrübə zamanı qazandığı kommunikasiya, motivasiya bacarıqları, onun tədris prosesində müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etməsinə və təhsil keyfiyyətini artırmasına şərait yaradır.

РОЛЬ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ МАГИСТРАНТА КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ВУЗАХ НА БАЗЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В современной системе образования педагогический опыт имеет большое значение для становления магистрантов как профессиональных педагогов. Этот процесс позволяет студентам применять свои теоретические знания на практике, развивать навыки управления классом, общения со студентами и решения проблем.

Педагогическая практика углубляет профессиональное мастерство магистранта, основываясь на основных принципах педагогики, психолого-дидактических подходах. Во время стажировки аспирант не только обеспечивает планирование, реализацию и оценку уроков, но и удовлетворяет потребности студентов в мотивации и развитии.

Международный опыт подчеркивает важность долгосрочных и интерактивных программ для повышения качества педагогической практики. Коммуникативные и мотивационные навыки, которые приобретает магистрант во время прохождения стажировки, позволяют ему добиваться успешных результатов в педагогическом процессе и повышать качество образования.

THE ROLE OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL PRACTİC IN THE FORMATION OF MASTER STUDENTS AS PROFESSIONAL TEACHERS IN UNIVERSITIES BASED ON PEDAGOGICAL EDUCATION

Summary

In the modern education system, pedagogical practice is of great importance for the formation of master's students as professional teachers. This process allows master's students to apply their theoretical knowledge in practice, develop their skills in classroom management, communication with students and problem-solving.

Pedagogical practice deepens the professional skills of the master's student based on the basic principles of pedagogy, psychological and didactic approaches. During the practice, the master's student, in addition to lesson planning, implementation and evaluation, also meets the motivation and development needs of students.

International practices emphasize the importance of long-term and interactive programs to improve the quality of pedagogical practice. The communication and motivational skills acquired by the master's student during the practice create conditions for him to achieve successful results in the teaching process and increase the quality of education.

Açar sözlər: *magistrant, peşəkar müəllim, pedaqoji təcrübə, təhsil sistemi, tədris metodları, kommunikasiya bacarıqları, motivasiya, müəllim hazırlığı*

Ключевые слова: *магистрант, профессиональный педагог, педагогический опыт, система образования, методы обучения, коммуникативные навыки, мотивация, подготовка учителей*

Key words: *master's student, professional teacher, pedagogical experience, education system, teaching methods, communication skills, motivation, teacher training*

Pedaqoji universitetlərdə magistratura təhsilinin əsas məqsədi, nəzəri biliklərə malik olan magistrantların tədris sahəsində peşəkar mütəxəssis kimi formalaşmasıdır. Magistrantların peşəkar müəllim kimi formalaşması prosesində pedaqoji təcrübə əsas rolu oynayır. Bu təcrübə magistrantın pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini dərk etməsi, nəzəri bilikləri praktiki müstəviyə tətbiq etməsi, həmçinin müəllimlik peşəsinə uyğun şəxsi və peşəkar keyfiyyətləri inkişaf etdirməsi üçün xüsusi bir mərhələdir. Pedaqoji təcrübənin bu prosesdəki rolunu daha ətraflı aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil etmək mümkündür:

1. Magistrantların praktik biliklərə yiyələnməsi.

Pedaqoji təcrübə nəzəriyyə ilə praktika arasındakı boşluğu dolduraraq magistrantlara sinif otağında dərs keçmək bacarıqlarını öyrənməyə imkan verir. Təcrübə zamanı onlar:

– Tədris proqramlarının məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün planlar hazırlayır;

– Müxtəlif təhsil metod və yanaşmalarını sınaqdan keçirir, təcrübə zamanı fənlərarası yanaşmaları öyrənir və onları tədris prosesində tətbiq edirlər.

– Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, maraqları və tədris tələblərini nəzərə alaraq onlara uyğun tədris yanaşması seçir.

Bu təcrübə yalnız mövcud biliklərin tətbiqinə deyil, eyni zamanda yeni bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji təcrübə magistrantların nəzəri biliklərini praktiki olaraq tətbiq etmə qabiliyyətini 70%-ə qədər artırır, praktik təcrübədən keçmiş müəllimlər tədris prosesində daha yüksək səmərəlilik göstərir.

UNESCO-nun "Təhsil İdarəetməsi və Müəllimlərin Hazırlığı" (2020) hesabatında qeyd olunur ki, təcrübə müddətində aktiv fəaliyyət göstərən magistrantlar daha yüksək pedaqoji bacarıqlar nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində (ADPU) aparılan daxili sorğuların nəticələrinə əsasən, pedaqoji təcrübədə iştirak edən magistrantların 85%-i sinif idarəetməsi və dərs planlamasında özlərini daha inamlı hiss edir.

2. Peşəkar bacarıqların formalaşması və möhkəmlənməsi.

Magistrantın pedaqoji fəaliyyətin incəliklərini mənimsəməsi və şagirdlərlə effektiv ünsiyyət qurması üçün pedaqoji bacarıqlara sahib olması vacibdir. Bu bacarıqların formalaşması prosesində pedaqoji təcrübə aşağıdakı məqamları təmin edir:

– Dərs idarəetmə bacarığı: Magistrantlar sinifdə nizam-intizam yaratmaq, şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və tədris prosesini effektiv idarə etmək üçün alətlər və metodlarla tanış olur.

– Müxtəlif metodik yanaşmaların tətbiqi: Problem əsaslı öyrənmə, layihə metodları, fərdiləşdirilmiş tədris kimi müasir texnologiyaların istifadəsi.

– Humanist pedaqogikanın tətbiqi: Şagirdlərin maraqlarını, istəklərini və ehtiyaclarını nəzərə alaraq dərsin interaktiv və inklüziv şəkildə təşkili. Eyni zamanda, magistrantlar təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə dərs keçmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bu bacarıqlar müəllimin həm peşəkar, həm də pedaqoji keyfiyyətlərini yüksəldir.

Dünya Bankının 2021-ci il hesabatına əsasən, pedaqoji təcrübə proqramlarında iştirak edən magistrantlar daha effektiv ünsiyyət bacarıqları qazanır və müxtəlif tədris metodlarını tətbiq etməkdə üstünlük qazanır.

Bununla yanaşı, Dünya Bankı qeyd edir ki, müasir təhsil texnologiyalarını tətbiq edən təcrübəçilər müəllimlik peşəsinə daha tez uyğunlaşır**.** Nümunə olaraq Türkiyədə aparılmış bir araşdırmanı göstərə bilərik.

Bu araşdırma nəticəsində məlum olub ki, pedaqoji təcrübədən keçən magistrantların 78%-i humanist pedaqogikanın prinsiplərini daha effektiv tətbiq edir.

3. Özünüdərk və özünüinkişafın stimullaşdırılması.

Təcrübə müddətində magistrantlar özlərinin zəif və güclü tərəflərini daha yaxşı anlayır, şəxsi inkişaf üçün təkmilləşmə planları hazırlayırlar. Təcrübə zamanı:

– Refleksiya: Magistrantlar öz fəaliyyətlərini qiymətləndirərək səhvlərindən dərs çıxarmağı öyrənirlər.

– Əlaqə və rəhbərlik: Təcrübəli müəllimlərin və kuratorların geribildirimi onların özünü inkişaf etdirməsinə şərait yaradır.

– Təcrübənin təhlili: Praktiki proses zamanı qarşıya çıxan çətinliklər peşəkar məsuliyyət hissini gücləndirir.

Bu mərhələ magistrantın gələcəkdə müstəqil müəllim kimi özünü inkişaf etdirməsinə möhkəm zəmin yaradır.

ABŞ Təhsil Araşdırmaları İnstitutunun məlumatına əsasən, öz fəaliyyətlərini reflektiv analiz edən müəllimlər 40%-ə qədər daha yüksək peşəkar nəticələr əldə edir. Avropa Təhsil Araşdırmaları Birliyi (EERA) tərəfindən aparılan araşdırmalarda isə məlum olub ki, magistrantlar pedaqoji təcrübə müddətində öz zəif tərəflərini müəyyən edib, onları təkmilləşdirmək üçün konkret planlar hazırlayır. Təcrübədə iştirak edən magistrantların 90%-i öz pedaqoji fəaliyyətini daha yaxşı dəyərləndirmək üçün refleksiya texnikalarından istifadə edir. ABŞ-ın Minnesota Universitetində təcrübəyə əsaslanan proqram iştirakçıları arasında keçirilən sorğuya əsasən, təcrübə dövrü şəxsi inkişaf baxımından magistrantların 87%-nin həyatında mühüm rol oynayıb.

4. Real pedaqoji mühitlə tanışlıq.

Pedaqoji təcrübə vasitəsilə magistrantlar təhsil müəssisələrinin daxili iş prinsiplərini, kurikulumların tətbiq prosesini və müəllimlərin gündəlik fəaliyyətini öyrənirlər. Onlar aşağıdakı məsələlərlə daha yaxından tanış olurlar:

– Təhsil müəssisələrinin idarəetməsi: Magistrantlar məktəbin daxili iş prinsipləri, kurikulumların tətbiqi və müəllimlərin gündəlik fəaliyyətlərini öyrənirlər.

– Valideynlərlə ünsiyyət: Təcrübə zamanı magistrantlar valideyn-müəllim münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində iştirak edirlər.

– Praktik fəaliyyətlər: İnnovativ təhsil metodlarının tətbiqi və onların nəticələrinin təhlili.

Bu, magistrantların tədris mühitinə daha tez uyğunlaşmasına və gələcəkdə peşəkar karyeralarını planlaşdırmasına kömək edir.

Magistrantların pedaqoji təcrübə vasitəsilə real iş şəraitində tətbiq etdiyi tədris metodları onların peşəkar adaptasiyasını 60%-dən çox yaxşılaşdırır.

OECD (2022) tərəfindən aparılan "Təhsil sistemlərində müəllim təcrübəsinin rolu" tədqiqatında vurğulanır ki, real pedaqoji mühit magistrantların iş mühitinə uyğunlaşmasını sürətləndirir. Eyni zamanda, PISA-nın (2018) hesabatına əsasən, real mühitdə təcrübə keçən magistrantlar pedaqoji proseslərdə daha sürətli adaptasiya göstərirlər.

Azərbaycan təhsil sistemində kurikulumların tətbiqi üzrə müşahidələr göstərir ki, pedaqoji təcrübədən keçən magistrantlar kurikulum prinsiplərinə uyğun dərsləri daha səmərəli təşkil edir.

5. Motivasiya və peşəkar inkişaf.

Pedaqoji təcrübə magistrantların peşəyə olan marağını və həvəsini artırır. Real iş şəraitində uğurlar əldə etmək, şagirdlərin inkişafını müşahidə etmək onların müəllim kimi özünü daha da təsdiq etməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, təcrübə zamanı rast gəlinən çətinliklər onların problemləri həll etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu təcrübə:

- Peşəkar təcrübənin vacibliyini vurğulayır;
- Magistrantların təhsilin inkişafına töhfə vermək arzularını gücləndirir;
- Müəllimlik peşəsinə dair dərin bir anlayış yaradır.

Faktlar göstərir ki, real pedaqoji mühitdə təcrübə keçən müəllimlərin peşəkar motivasiyası nəzəri hazırlıq alan həmkarlarına nisbətən 1,5 dəfə yüksək olur.

Pedaqoji təcrübə zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin həlli magistrantların problemləri həll etmə bacarıqlarını 50%-dən çox artırır. Təhsil üzrə Beynəlxalq Qiymətləndirmə Proqramı (PISA) qeyd edir ki, praktik təcrübələr gənc müəllimlərin motivasiyasını və peşəyə bağlılığını artırır.

Azərbaycanda müəllimlərin işə qəbulunda pedaqoji təcrübə keçmiş namizədlərin 75%-i uğur qazanıb, təcrübəsi olmayan namizədlərdə bu göstərici 40% təşkil edib.

6. Təhsil islahatları və innovasiyalarla tanışlıq.

Təcrübə magistrantlara müasir təhsil sistemində tətbiq olunan yenilikləri görmək və onlardan yararlanmaq imkanı verir. Bu yeniliklərə təhsil texnologiyaları, rəqəmsal dərs metodikası və inklüziv təhsilin tətbiqi daxildir. Magistrantlar:

- Rəqəmsal resurslardan və tədris platformalarından istifadə edir;
- Təcrübə müddətində öz fərdi və yaradıcı yanaşmalarını tətbiq edərək yeni metodikalar hazırlayır;
- Müasir təhsil çağırışlarına uyğun pedaqoji strategiyalar öyrənir.

Təcrübə müddətində müasir texnologiyalar və metodikalarla işləyən magistrantlar gələcək iş yerlərində innovasiyaları tətbiq etməkdə 65%-dən çox üstünlük qazanır. Dünya İqtisadi Forumunun "Gələcəyin təhsil bacarıqları" hesabatında qeyd olunur ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi pedaqoji təcrübənin effektivliyini artırır. Məsələn, Estoniyanın təhsil sistemində

rəqəmsal platformaların istifadəsi ilə pedaqoji təcrübə keçən magistrantların 88%-i müasir təlim metodlarını uğurla tətbiq edir. Avropa İttifaqının 2022-ci il hesabatına əsasən, innovativ texnologiyaların tətbiqi pedaqoji təcrübə dövründə magistrantların effektivliyini 90%-ə qədər artırır.

Bütün bu faktlar göstərir ki, pedaqoji təcrübə magistrantların müəllimlik peşəsində uğur qazanması üçün mühüm rol oynayır. Təcrübənin peşəkar bacarıqların inkişafına, motivasiyanın artırılmasına və innovasiyaların tətbiqinə olan təsiri həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə sübuta yetirilmişdir.

Nəticə etibarı ilə, pedaqoji təcrübə magistrantın peşəkar müəllim kimi formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Bu mərhələ onların nəzəri biliklərini praktiki təcrübə ilə möhkəmləndirməsinə, şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərini inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Təcrübənin daha səmərəli olması üçün aşağıdakı tövsiyələr həyata keçirilə bilər:

1. Təcrübənin təşkili zamanı magistrantlara fərdi yanaşma təmin edilməlidir;
2. Onlara təcrübəli müəllimlər tərəfindən daimi dəstək göstərilməlidir;
3. Təcrübə dövründə magistrantların fəaliyyətləri davamlı şəkildə qiymətləndirilməli və geribildirim verilməlidir;
4. Təcrübə proqramına müasir texnologiyalar və innovativ tədris metodları inteqrasiya edilməlidir.

Beləliklə, pedaqoji təcrübə həm magistrantların peşəkar inkişafında, həm də təhsilin ümumi keyfiyyətinin artırılmasında əvəzolunmaz rola malikdir. Bu təcrübə onların nəzəri biliklərini praktika ilə birləşdirir, şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərini inkişaf etdirir və təhsilin müxtəlif aspektlərini dərindən dərk etməyə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. *İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. / M.İ. İlyasov. -Bakı: Elm və təhsil, - 2018.*
2. *Mehrabov, A.O. Sərişẗəli müəllim hazırlığının problemləri. / A.O.Mehrabov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. -286 s.*
3. *Mehrabov, A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. / A.O.Mehrabov. - Bakı: Mütərcim, -2010. 3.*
4. *Nəzərov, A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı – 2012. 103 səh*
5. *Veysova, Z. Fəal-interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. / Z. Veysova. -Bakı: UNİSEF, - 2007. 4.*
6. *Pedaqoji təcrübə proqramı və ixtisas üzrə təcrübənin təşkili. Dərs vəsaiti. Mingəçevir – 2007.*

Ağamalıyeva E.B.
Odlar Yurdu Universiteti
agamaliyevaelmira02@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏRCÜMƏ METODİKASININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Tərcümə sosiolinqvistika, təzadlı dilçilik, təfəkkür anlayışları və idrak aspektləri ilə sıx bağlıdır. Bu, həm dilin, həm də mədəniyyətin kodlaşdırılmasını və dekodlanmasını nəzərdə tutan dillərarası ünsiyyətdir. Kommunikativ niyyət əsas linqvistik funksiyaların - denotativ və ya istinad, ekspressiv və ya emosional və poetik funksiyaların aktuallaşması hesabına həyata keçirilir. Semantik ekvivalentlik tərcümə işini yerinə yetirir: məzmun formalardan əvvəl olduğu üçün məna ön plana çıxır. Filologiya və tərcümə səriştəsi olmadan tərcüməçi olmaq mümkün ola bilməz. Tərcüməçilər oxumaq, yazmaq, dinləmək, danışmaq, xatırlamaq, səlis danışmaq, niyyətləri qavramaq, situasiyaları anlamaqda geniş spektrli bacarıqları inkişaf etdirməlidirlər.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВОДУ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Резюме

Перевод тесно связан с социолингвистикой, контрастивной лингвистикой, концепциями мышления и аспектами познания. Это межъязыковая коммуникация, которая включает кодирование и декодирование как языка, так и культуры. Коммуникативное намерение реализуется посредством актуализации основных языковых функций — денотативной или референциальной, экспрессивной или эмоциональной и поэтической. Семантическая эквивалентность выполняет функцию перевода: значение выходит на первый план, поскольку содержание предшествует форме. Переводчиком стать невозможно без филологического образования и навыков перевода. Переводчики должны развивать широкий спектр навыков чтения, письма, аудирования, говорения, запоминания, беглости речи, понимания намерений и понимания ситуаций.

TEACHING TRANSLATION METHODOLOGY DURING FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Translation is closely related to sociolinguistics, contrastive linguistics, concepts of thought and cognitive aspects. It is an interlingual communication that involves the coding and decoding of both language and culture. Communicative intent is realized through the actualization of the main linguistic functions - denotative or referential, expressive or emotional and poetic functions. Semantic equivalence fulfills

the task of translation: since content precedes forms, meaning comes to the fore. It is impossible to become a translator without philology and translation skills. Translators must develop a wide range of skills in reading, writing, listening, speaking, remembering, fluency, understanding intentions, and understanding situations.

Açar sözlər: *tərcümə, dil, ünsiyyət, təfəkkür, mədəniyyət*
Ключевые слова: *перевод, язык, коммуникация, мышление, культура*
Key words: *translation, language, communication, thinking, culture*

Ən qəribə miflərdən biri tərcümənin real ünsiyyətdən uzaq süni akademik məşq olmasıdır. Həqiqi kommunikativ tərcümə - hətta bəzən tək söz və ya ifadə olsa belə - diferensial biliyə malik birdən çox dildə danışanların olduğu yerdə baş verir. Beləliklə, qarışıq dilli ailələrdə və ya ana dili xarici çoxluğun dili olmayan ailələrdə tərcümə var. Nənə və nənənin onlara forma doldurmaqda kömək etmək üçün gənc nəslə ehtiyacı ola bilər və əksinə, nəvə evə qayıdır. Qohumlar və ya dostlar qalmağa gələndə tərcümə tələb olunacaq – hətta bu, yalnız restoran menyusundan olsa belə. Çoxdilli məktəblilər valideynlər üçün sənədləri tərcümə edir və yeni gələnləri dost tərcüməçiləri ilə təmin edir. İstənilən qarışıq dil işçi qüvvəsinin bəzi tərcümələrə ehtiyacı olacaq. Qloballaşan iqtisadiyyatlarımızda ətrafımızda tərcümə edilmiş məlumatlar var: qida etiketləri, hava limanı elanları, subtitrlər. Və bütün bunlar, hətta rəsmi tərcümə və tərcüməni nəzərdən keçirməzdən əvvəl; beynəlxalq ünsiyyətin hələ də asılı olduğu fəaliyyət. Bir sözlə, tərcümə geniş tətbiq olunan və ehtiyac duyulan kommunikativ fəaliyyətdir.

Tərcümənin yüksək keyfiyyətinə çatmaq üçün təlim prosesində yeni formalara ehtiyac var. Tərcüməçilərin əsas strategiyası deyilənləri (o cümlədən informativ və praqmatik dəyərləri) dərk etmək və onu başqa dildə çatdırmaqdır. Tərcümə Nominativ və Kommunikativ vahidlərlə işləyir. Problem müxtəlif yanaşmaların, praktiki tövsiyələrin öhdəsindən gəlmək, uyğun, səmərəli nümunələr seçməkdir.

Bu gün tərcümə təkcə dilçilik və təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi zonalar üçün əsas mövzulardan biridir. Filologiyanın artan əhəmiyyətinin səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, təhrif aktının həyata keçirilməsi tərcüməçidən çox səy tələb edir. Tərcüməçinin qarşısında nitq fəaliyyətinin müxtəlif vektorları, tərcümə problemləri, etiket, sosial incəliklər durur. Tərcüməçinin həlledici vəzifəsi dinləyicilərin tələblərinə cavab verməkdir; əvvəlcə xarici dildə (orijinal), sonra isə hədəf dildə çatdırılan mesajı müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tərcümə təhlilinin effektivliyi tərcüməçidən çox asılıdır. Dil mədəniyyət vasitələri və müəyyən düşüncə kütləsi, münasibət, dəyərlərin dərk edilməsi ilə əlaqənin daşıyıcısıdır. Tərcümə təkcə sözlərin mənasını vermək

cəhdi deyil, həm də hansı tərəfin deyildiyindən asılı olmayaraq, onun arxasında duran dəyərləri və anlayışları çatdırmaq cəhdidir.

Dil möcüzələr yaradır. Dillə çox şey edirik: qəza haqqında məlumat veririk, duyğularımızı ifadə edirik, təcrübələrimizə forma veririk, bir keçidi tərcümə edirik, yaradıcı səyləri təsvir edirik, gələcək mütəxəssisləri yetişdiririk, insanların üfüqlərini genişləndiririk, Dünyanın lingua-idrak vizyonu, müxtəlif millətlərdən insanları bir araya gətirir. Tərcüməçi həm dil, həm də mədəniyyətin özünəməxsusluğundan xəbərdar olarsa, başqa mədəniyyətin insanları ilə ünsiyyət qura bilir.

Polit və Hunglerin fikrincə, metodologiya məlumatların əldə edilməsi, təşkili və təhlili üsullarına aiddir. Karfman'a görə Mouton & Marais Metodologiyasında istinad edilən araşdırmada ola bilər. Hisstudy metodologiyasında tədqiqatın necə aparıldığı və onun məntiqi ardıcıllığı nəzərdə tutulur. Moutona görə metodologiyanı bir şey etmək üçün vasitə və ya üsullar kimi təsvir edir. Burns və Grove görə, metodologiya tədqiqatda dizayn, təyinat, nümunə, metodoloji məhdudiyyətlər və məlumatların toplanması və təhlili üsullarını əhatə edir. Henninq görə metodologiyanı bir-birini tamamlayan və tədqiqat sualını əks etdirən və tədqiqatçının məqsədinə uyğun gələn məlumat və nəticələri çatdırmaq qabiliyyətinə malik olan ardıcıl metodlar qrupu kimi təsvir edir. Holloway-ə görə, metodologiya nəzəriyyələr və prinsiplər çərçivəsi deməkdir.

Həqiqi tərcümənin obyekti mənbə mətnində olan reallıq haqqında məlumatdır, pedaqoji tərcümədə isə dil öyrənənin dil bilmə səviyyəsi haqqında məlumatdır. İki tərcümə növünün ünvanına münasibətdə də fərq var. Həqiqi tərcümədə hədəf dil oxucusu reallıq haqqında bəzi məlumatlara ehtiyac duyur, pedaqoji tərcümədə isə alıcı dil müəllimi və ya imtahan verən şəxsdir, öyrənənin biliyi haqqında məlumat istəyir.

Gile məktəb tərcüməsi ilə peşəkar tərcümə arasında mahiyyətcə oxşar fərq qoyur. O, məktəb tərcüməsini peşəkar tərcümədən fərqli olaraq "mənbə-dil mətninin yaratdığı leksik və sintaktik seçimlərdən sonra" mətnlərin yazılması kimi müəyyən edir. mətnin məzmunu ilə əsaslı şəkildə maraqlanan oxucuya yönəlib. Məktəb tərcüməsində dil, peşəkar tərcümədə isə dilin məzmununa diqqət yetirilir. Beləliklə, peşəkar tərcümə tərcümənin fərqli bir səviyyəsi kimi görünə bilər, burada linqvistik problemlər, ciddi mənada, sadəcə bir yan məsələdir. Beləliklə, peşəkar məqsədlər üçün tərcümənin tədrisi həm də xarici dillərin tədrisində tərcümənin istifadəsindən keyfiyyətcə fərqlənir.

Tərcümənin dilin tədrisi məqsədləri üçün istifadə edilməsi, 18-ci əsrin sonlarında ilk dəfə Prussiyanın orta məktəblərində tətbiq edilən Qrammatik Tərcümə Metodu ilə əlaqələndirilməlidir. Metod sosial ehtiyaca reaksiya kimi ortaya çıxdı, çünki müasir dillərin çoxlu sayda öyrənənlərə öyrədilməsi dil tədrisinin əvvəlki təcrübələrində dəyişikliklər tələb etdi. Qrammatika-Tərcümə

metodu klassik mətnlərin incə leksik və qrammatik təhlili yolu ilə klassik dillərin yazılı formasını öyrənmək üçün ənənəvi olaraq istifadə edilən qədim Sxolastik Metodun dəyişdirilmiş versiyası idi. Bu metod dilin öyrənilməsinin təbii komponenti kimi orijinal mətnin hissələrinin tərcüməsini nəzərdə tuturdu. Qrammatik-Tərcümə Metodunun məqsədi bütöv mətnlər əvəzinə, müəyyən qrammatik xüsusiyyətləri əks etdirən süni şəkildə qurulmuş cümlələrdən istifadə etməklə dil öyrənənin tapşırığını asanlaşdırmaq idi. Bu cür səviyyəli nümunə cümlələr yazılı şəkildə hədəf dilə və ya dildən tərcümə edilmişdir.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı şagirdin bizim "idrak tərcüməsi" adlandırdığımız əməliyyata məruz qalması faktını da inkar etmək olmaz ki, onun vasitəsilə xarici dil məlumatı ana dili ilə müqayisə edilir. Xarici dil məlumatlarına linqvistik və paralinqvistik məlumatlar daxildir. Xəritəçəkmə koqnitiv prosesi sinifdə müzakirə olunan məlumatların müqayisəli və təzadlı təhlilini tələb edir. Bununla belə, bu, tərcümədən ikidillilik ilə bərabər dil biliklərini inkişaf etdirən pedaqoji mexanizm kimi istifadə etmir. tərcümə xarici dilin tədrisinə kommunikativ yanaşmaya inteqrasiya oluna bilər. Beləliklə, tərcümə nitq bacarıqlarının inkişafı üçün əhəmiyyətli ola bilər. Tərcümə oxumağı və yazmağı öyrənməklə məhdudlaşır və şifahi qarşılıqlı əlaqəni ehtiva etmədiyi üçün kommunikativ fəaliyyət deyil.

Tərcümə xarici dilin tədrisində müsbət pedaqoji vasitə hesab oluna bilər ki, onun vasitəsilə öyrənənlər ünsiyyət bacarıqlarını dərk edə, mənimsəyə və inkişaf etdirə, müxtəlif xarici dil bacarıqlarını öyrənə, ana dili və xarici dil arasındakı sintaktik, semantik, üslub və mədəni ziddiyyəti başa düşə və nəticə etibarilə kontekstdə ingilis dilindən daha səmərəli istifadə edə bilir.

Ədəbiyyat

1. *Kohn, K. (1986) The Analysis of Transfer. In: Kellerman, E., and Sharwood Smith, M. (eds.) 1986: Cross linguistic Influence in Second Language Acquisition.*
2. *Källkvist, M. (1998) How different are the results of translation tasks? A study of lexical items. In: K Malmkjær (ed) Translation and Language Teaching: Language Teaching and Translation. St. Jerome: Manchester, pp. 77-87.*
3. *Kavaliauskienë, G. and Kaminskienë, L. (2007) Translation as a learning tool in English for specific purposes. In KALBOTYRA, 132-139.*
4. *Larson, M. (1984) Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence. New York: University Press of America*
5. *Leonardi, V. (2009) Teaching business English through translation. In Journal of Language & Translation,139-153.*
6. *Leonardi, V. (2010) The Role of Pedagogical Translation in Second Language Acquisition: From Theory to Practice. Peter Lang: Berlin.*

7. *Lewis, M. (1993) The lexical Approach: The Use of ELT and a Way Forward. Hove, England: Language Teaching Publications.*
8. *Lewis, M. (1997) Implementing the Lexical Approach. Hove, England: Language Teaching Publications.*
9. *Lewis, M. (2000) Teaching collocation: Further developments in the lexical approach. Hove, UK: Language Teaching Publications.*
10. *Liao, P. (2006) EFL learners" beliefs about and strategy use of translation in English learning, In RELC Journal.*
11. *Mahmoud, A. (2006) Translation and foreign language reading comprehension: a neglected didactic procedure. In English Teaching Forum.*
12. *Malmkjær, K. (ed) (1998) Translation and Language Teaching. Manchester: St. Jerome Publishing.*
13. *https://www.academia.edu/65614234/Translation_In_Foreign_Language_Teaching*
14. *https://www.academia.edu/8209407/Translation_in_teaching_and_learning_a_foreign_language_A_methodological_approach_by_Waleed_Bleyhesh_Al_Amri_and_Hussein_Abdul_Raof_*
15. *https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Conf.TS/Volume-2/1.%2001-04.pdf*
16. *https://www.researchgate.net/publication/286165517_Translation_Techniques.*

Ağazadə N.T.
Odlar Yurdu Universiteti
natakama771@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ JESTLƏRİN VƏ ÜZ İFADƏLƏRİNİN YERİ

Xülasə

Jestlər gündəlik baş verən hadisələrdir – hərəkət edən barmaqlarımızda, əllərimizdə və qollarımızda gördüyümüz spontan, bilmədən və müntəzəm nitq müşayiətlərdir. Onlar danışmağın böyük hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq, insanlar jestlərdən çox vaxt xəbərsizdir, lakin ətrafa baxıb kiminsə qeyri-rəsmi sözlərlə danışmasına baxsanız, çox güman ki, əllərin və qolların hərəkətdə olduğunu görərsiniz. Bu cür jestlər kiminsə fikrini hərəkətdə seyr etmək kimidir.

Düşüncə ilə bağlı olan nitq, müvafiq olaraq, mahiyyətcə multimodaldır – həm vokal-linqvistik, həm də əl-jesturaldır və nəticədə yaranan semiotik qarşıdurma (eyni anda iki əks semiotik rejimdə eyni fikir) mikrogenetik dəyişikliyə təkan verir. İnsanlar danışanda əllərini hərəkət etdirirlər - jest edirlər. Bu hərəkətlər mənasız əl yelləmək kimi görünsə də, əslində onlar müşayiət edən nitqdə heç də həmişə rast gəlinməyən əsaslı məlumatları çatdırır. Nəticə etibarilə jest natiqlərin sahib olduğu, lakin sahib olduqlarını bilmədiyi fikirlər haqqında məlumat verə bilər.

МЕСТО ЖЕСТОВ И ВЫРАЖЕНИЯ ЛИЦА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Жесты — это повседневное явление, спонтанное, бессознательное и регулярное сопровождение речи, которое мы наблюдаем в движении пальцев, рук и кистей. Люди часто не осознают жестов, хотя они составляют значительную часть речи, но если вы оглянетесь вокруг и понаблюдаете за тем, как кто-то говорит неформально, вы, скорее всего, увидите движения рук и кистей. Такие жесты похожи на наблюдение за работой чьего-то разума.

Речь, связанная с мыслью, соответственно, по своей сути является мультимодальной – как вокально-лингвистической, так и мануально-жестикулярной, и возникающий в результате этого семиотический конфликт (одна и та же мысль в двух противоположных семиотических модусах одновременно) стимулирует микрогенетические изменения. Когда люди разговаривают, они двигают руками — жестикулируют. Хотя эти жесты могут показаться бессмысленным размахиванием руками, на самом деле они передают содержательную информацию, которая не всегда очевидна в сопровождающей их речи. Следовательно, жесты могут предоставить информацию об идеях, которые есть у говорящих, но о которых они не знают.

THE PLACE OF GESTURES AND FACIAL EXPRESSIONS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Gestures are everyday occurrences – they are spontaneous, unconscious, and regular accompaniments to speech that we see in our moving fingers, hands, and arms. Although they comprise a large part of speech, people are often unaware of gestures, but if you look around and watch someone speak informally, you are likely to see hands and arms in motion. Such gestures are like watching someone's thoughts in motion.

Speech, which is associated with thought, is accordingly inherently multimodal – both vocal-linguistic and manual-gestural, and the resulting semiotic conflict (the same thought in two opposing semiotic modes at the same time) drives microgenetic change. People move their hands when they speak – they gesture. Although these movements may seem like meaningless hand gestures, they actually convey substantive information that is not always present in the accompanying speech. As a result, gestures can provide information about thoughts that speakers have but do not know they have.

Açar sözlər: *jest, davranış nitq, tapşırıq, ünsiyyət*
Ключевые слова: *жест, поведение, речь, задача, общение*
Key words: *gesture, behavior, speech, task, communication*

Jestlər gündəlik həyatımızın böyük hissəsini təşkil edir. Mübahisə edərkən və ya cizgili danışarkən əllərinizi yelləyə, işarə edə, işarə edə və ya əllərinizi istifadə edə bilərsiniz, tez-tez düşünmədən jestlərlə ifadə edə bilərsiniz. Bununla belə, bəzi jestlərin mənası mədəniyyətlər arasında çox fərqli ola bilər. Məsələn, əl ilə edilən "OK" işarəsi adətən ingilisdilli ölkələrdə müsbət mesaj ötürsə də, Almaniya, Rusiya və Braziliya kimi ölkələrdə bu, təhqiramiz hesab olunur. Beləliklə, yanlış təfsirdən qaçmaq üçün jestlərdən necə istifadə etdiyinizə diqqət yetirmək vacibdir.

Daha da təəccüblüdür ki, jest natiqin tapşırıqla bağlı keçiddə olduğunu qeyd edə bilər - tapşırıq üzrə irəliləyiş əldə etmək ərəfəsində olan öyrənənlər müntəzəm olaraq nitqdə ötürülən məlumatdan fərqli olan məlumatları ötürən jestlər istehsal edirlər. Beləliklə, kimin öyrənəcəyini təxmin etmək üçün jest istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, jestin təkcə öyrənməni şərtləndirdiyi deyil, həm də bu öyrənmənin əldə edilməsində rol oynaya biləcəyinə dair sübutlar artır. Jest öyrənmə mühitinə təsir edərək dolayı yolla öyrənməyə səbəb ola bilər və ya öyrənənlərin özlərinə birbaşa təsir göstərə bilər. Beləliklə, əllərimizi hərəkət etdirərək fikrimizi dəyişə bilərik.

İnsanlar danışarkən əllərini hərəkət etdirirlər - jest edirlər. Sual budur ki, niyə? Əksər insanlar bu jestin sadəcə əl yelləmək olduğunu, heç bir funksiyası olmayan bir davranış olduğunu düşünür və bundan çəkinmək lazımdır. Lakin bu fərziyyənin yanlış olduğu ortaya çıxır. Jestlər düşüncəmizdə

və öyrənməmizdə mühüm rol oynayır. Bu funksiyanı araşdırmaq mühüm məsələlərdən biridir. Lakin elə vaxtlar olur ki, jest nitqdə ötürülən məlumatdan kənara çıxan məlumatları çatdırır. Məsələn, başqa bir uşaq da deyir ki, bir qabdakı suyun digərindən aşağıdır, lakin bu uşaq jestdə hündürlüyü göstərmək əvəzinə eni göstərir: o, daha qısa qabın enini göstərmək üçün iki şaquli düz ovucdan istifadə edir. Tapşırıqda irəliləyiş əldə etmək ərəfəsində olan öyrənənlər biliyi daha az inkişaf etmiş olanlardan fərqli jest edir. İnsanlar təkbaşına yaşaya bilməyən sosial varlıqlardır. İnsanların çoxunun gündəlik həyatı həmyerlilərimizlə çoxsaylı qarşılıqlı əlaqələrdən ibarətdir. Bu qarşılıqlı əlaqə yalnız faktiki məlumatları ötürmür, həm də göndərən haqqında məlumatları (özünü aşkara çıxarma səviyyəsi), interaktivlərin əlaqələri (münasibət səviyyəsi) və ünsiyyət partnyorumuzdan (müraciət səviyyəsi) nəyə nail olmağa çalışdığımız barədə məlumatları aşkar edir. Faktiki məlumat səviyyəsi istisna olmaqla, emosiyaların göndərilməsi və qavranılması uğurlu ünsiyyət üçün çox vacibdir. Duyğuların qavranılması məlumatın kontekstli başa düşülməsi, başqalarının hərəkətlərinin və həmçinin niyyətlərinin təfsiri üçün faydalıdır. İnsan ünsiyyətində duyğular müxtəlif yollarla ötürülə bilər.Xüsusilə, tapşırığı necə həll etdiklərini izah etmək xahişi ilə jest-nitq uyğunsuzluğu yaradan öyrənənlər üzrə təlimatdan daha çox qazanc əldə edirlər. Bədən dili qeyri-şifahi ünsiyyət üçün fiziki davranış, ifadə və davranışlardan istifadədir, çox vaxt şüurlu deyil, instinktiv şəkildə edilir. Bunun fərqində olub-olmamağınızdan asılı olmayaraq, başqaları ilə ünsiyyət qurarkən, davamlı olaraq sözsüz siqnallar verir və qəbul edirsiniz. Bütün qeyri-şifahi davranışlarınız - etdiyiniz jestlər, duruşunuz, səs tonunuz, nə qədər göz təması qurduğunuz - güclü mesajlar göndərir.

Əslində, istifadə etdiyiniz sözlər deyil, ən yüksək səslə danışan şifahi olmayan işarələriniz və ya bədən dilinizdir. Onlar insanları rahatlaşdıra, inam yarada və başqalarını sizə tərəf çəkə bilər və ya çatdırmaq istədiyinizi incidə, çaşdıra və xələl gətirə bilərlər. Siz danışmağı dayandırdığınız zaman da bu mesajlar dayanmır. Susduğunuzda belə, hələ də şifahi olmayan ünsiyyət qurursunuz. İnsanların oturuşu, yeriməsi, durması və ya başını tutması ilə bağlı təsəvvürlərinizə necə təsir etdiyini düşünün. Hərəkət etməyiniz və özünüzü daşımağınız dünyaya zəngin məlumat ötürür. Bu tip qeyri-şifahi ünsiyyətə sizin duruşunuz, və etdiyiniz incə hərəkətlər daxildir.

Vizual duyğu əksər insanlar üçün üstünlük təşkil etdiyindən, göz təması şifahi olmayan ünsiyyətin xüsusilə vacib növüdür. Kiməsə baxmağınız bir çox şeyi, o cümlədən maraq, sevgi, düşmənçilik və ya cazibəni ifadə edə bilər. Göz təması həm də söhbətin gedişatını saxlamaq və digər insanın maraq və reaksiyasını ölçmək üçün vacibdir. Biz toxunma vasitəsi ilə çox ünsiyyət qururuq. Zəif əl sıxma, isti ayı qucaqlama, başını himayə edən bir sığal vurma və ya qolu idarə edən tutuşun verdiyi çox fərqli mesajları düşünün.

Bizim hamımızın fiziki məkana ehtiyacımız var, baxmayaraq ki, bu ehtiyac mədəniyyətdən, vəziyyətdən və münasibətlərin yaxınlığından asılı olaraq fərqlənir. Siz yaxınlıq və məhəbbət, hökmranlıq siqnalları da daxil olmaqla, çoxlu müxtəlif şifahi olmayan mesajları çatdırmaq üçün fiziki məkandan istifadə edə bilərsiniz. Yalnız nə dediyiniz deyil, necə dediyinizdir. Siz danışdığınız zaman başqa insanlar sözlərinizə qulaq asmaqla yanaşı, səsinizi də "oxuyurlar". Onların diqqət yetirdikləri şeylərə vaxtınız və tempiniz, nə qədər yüksək səslə danışdığınız, tonunuz və fleksiyonunuz daxildir.

Qeyri-şifahi ünsiyyət sürətlə irəli-geri axan bir prosesdir və sizin tam diqqətinizi an-ana təcrübəyə yönəltməyinizi tələb edir. Bundan sonra nə deyəcəyinizi planlaşdırırsınızsa, telefonunuzu yoxlayırsınızsa və ya başqa bir şey haqqında düşünürsünüzsə, demək olar ki, şifahi olmayan işarələri qaçıracağınıza və danışılanların incəliklərini tam başa düşməyəcəksiniz.

Stress ünsiyyət qabiliyyətini pozan səbəblərdən biridir. Stresli olduğunuz zaman, digər insanları səhv oxumaq, çaşdırıcı və ya qeyri-şifahi siqnallar göndərmək və qeyri-sağlam diz çökək davranış nümunələrinə keçmək ehtimalınız daha yüksəkdir. Və unutmayın: duyğular yoluxucudur. Əgər əsəbləşirsinizsə, bu, çox güman ki, başqalarını əsəbləşdirəcək və beləliklə, pis vəziyyəti daha da pisləşdirəcək. Bu anda özünüzü sakitləşdirməyin və stressi idarə etməyin ən sürətli və ən etibarlı yolu hisslərinizi - gördüklərinizi, eşitdiyinizi, qoxuladığınızı, dadınızı və toxunduğunuzu - və ya sakitləşdirici bir hərəkətlə istifadə etməkdir. Məsələn, uşağınızın və ya ev heyvanınızın fotosuna baxmaqla, sevimli qoxunu iyləməklə, müəyyən musiqiyə qulaq asmaqla və ya stress topunu sıxmaqla, siz tez bir zamanda istirahət edə və diqqətinizi cəmləyə bilərsiniz.

Düzgün şifahi olmayan işarələr göndərmək üçün siz öz emosiyalarınızdan və onların sizə necə təsir etdiyini bilməlisiniz. Siz həmçinin başqalarının emosiyalarını və onların göndərdiyi siqnalların arxasındakı həqiqi hissləri dərk etməyi bacarmalısınız.

Bir çoxumuz emosiyalarımızdan, xüsusən də hirs, kədər, qorxu kimi güclü duyğularla əlaqəmizi kəsmişik, çünki bizə hisslərimizi bağlamağa çalışmaq öyrədilib. Ancaq hisslərinizi inkar edə və ya uyuşdura bilsəniz də, onları aradan qaldıra bilməzsiniz. Onlar hələ də oradadırlar və davranışlarınıza hələ də təsir edirlər. Emosional şüurunuzu inkişaf etdirərək və hətta xoşagəlməz emosiyalarla əlaqə qursanız, necə düşündüyünüzə və hərəkət etdiyinizə daha çox nəzarət edəcəksiniz.

İnsan üz ifadələri öz emosiyalarımızı ifadə etmək və başqalarına çatdırmaq qabiliyyətinə görə unikaldır. Əsas duyğuların təqlid ifadəsi müxtəlif mədəniyyətlərdə çox oxşardır və digər məməlilərlə bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, üz ifadələri və duyğular arasındakı əlaqənin

ümumi genetik mənşəyini göstərir. Bununla belə, son tədqiqatlar da mədəni təsirləri və fərqləri göstərir. Üz ifadələrindən duyğuların tanınması, eləcə də duyğuların üz ifadəsi prosesi son dərəcə mürəkkəb beyin şəbəkəsində baş verir. Serebral emal sisteminin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar olaraq, üz ifadələri və emosiyaların birləşməsini əhəmiyyətli dərəcədə poza bilən müxtəlif nevroloji və psixiatrik xəstəliklər var. Maska taxmaq həm də üz ifadələri vasitəsilə duyğuları çatdırmaq və tanımaq qabiliyyətimizi məhdudlaşdırır. Üz ifadələri vasitəsilə təkcə "real" duyğuları deyil, həm də hərəkətə keçənləri ifadə etmək olar. Beləliklə, üz ifadələri sosial olaraq arzulanan ifadələri və həmçinin şüurlu şəkildə saxta emosiyaların imkanlarını açır.

Ədəbiyyat

1. *Kendon, A. 2004. Gesture: visible action as utterance. Cambridge: CUP. Kendon, A. 2008. Some reflections on the relationship between 'gesture' and 'sign'.*
2. *Mcneill, D. 1992. Hand and Mind: What Gestures Reveal About Thought. Chicago: University of Chicago Press.*
3. *Mcneill, D. 2005. Gesture and Thought. Chicago: University of Chicago Press.*
4. *Mead, G. H. 1974. Mind, Self, and Society. Chicago: University of Chicago Press.*
5. *Rizzolatti, G./Arbib, M. 1998. Language within our grasp. Trends in Neurosciences*
6. *Goldin-Meadow S. Hearing Gesture: How Our Hands Help Us Think. Cambridge, MA: Harvard University Press; 2003.*
7. *Gershkoff-Stowe L, Smith LB. A curvilinear trend in naming errors as a function of early vocabulary growth. Cognit Psychol 1997*
8. *Evans MA, Rubin KH. Handgestures as a communica tive mode in school-aged children. J Genet Psychol 1979.*
9. *Alibali MW, DiRusso AA. The function of gesture in learning to count: more than keeping track. Cognit Dev 1999*
10. *Graham TA. The role of gesture in children's learning to count. J Exp Child Psychol 1999.*
11. *https://www.helpguide.org/relationships/communication/nonverbal-communication*
12. *https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10171334/*
13. *https://www.verywellmind.com/understand-body-language-and-facial-expressions-4147228*
14. *https://www.nature.com/articles/s41586-020-3037-7*

Axundova Z.A.
Odlar Yurdu Universiteti
zulfiyya.akhundova@mail.ru

İNKİŞAF EDƏN TƏDRİS MÜHİTİNDƏ MÜƏLLİM PEŞƏSİNİN ROLU

Xülasə

Müəllimlik millətimizin sosial, mədəni və iqtisadi sağlamlığı üçün çox vacib olan ən çətin və hörmətli karyera seçimlərindən biri kimi tanınır. Tələbələr faktların istehlakçısı deyillər. Onlar biliyin fəal yaradıcılarıdır. Məktəblər sadəcə kərpicdən tikilmiş binalar deyil, onlar ömür boyu öyrənmə mərkəzləridir.

Müəllimlərə nəyi, nə vaxt və necə öyrətmək lazım olduğu bildirilib. Onlardan hər bir tələbəni eyni şəkildə öyrətmək tələb olunurdu və çoxları öyrənə bilməyəndə məsuliyyət daşımırdılar. Onların keçmiş nəsillərlə eyni metodlardan istifadə edərək öyrətmələri gözlənilirdi və ənənəvi təcrübələrdən hər hansı bir sapma nəzarətçilər tərəfindən cəsarətləndirildi və ya saysız-hesabsız təhsil qanunları və qaydaları ilə qadağan edildi. Beləliklə, bir çox müəllimlər sadəcə olaraq sinfin qarşısında dayandılar və ildən-ilə eyni dərsləri. Təhsil mühiti siniflə məhdudlaşmır, əksinə, evə, cəmiyyətə və bütün dünyaya yayılır. Məlumat ilk növbədə kitablarla bağlı deyil; hər yerdə bit və bayt şəklində mövcuddur.

РОЛЬ ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ В РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Резюме

Профессия учителя признана одной из самых сложных и уважаемых профессий, имеющей жизненно важное значение для социального, культурного и экономического благополучия нашей нации. Студенты не являются потребителями фактов. Они являются активными создателями знаний. Школы — это не просто кирпичные здания, это центры непрерывного обучения.

Учителям сказали, чему, когда и как учить. Они были обязаны обучать всех учеников одинаково, и их не привлекали к ответственности, когда многие не справлялись с учебой. От них ожидалось, что они будут преподавать, используя те же методы, что и предыдущие поколения, и любое отклонение от традиционной практики пресекалось руководителями или запрещалось многочисленными образовательными законами и правилами. Множество учителей просто стояли перед классом и год за годом преподавали одни и те же уроки. Образовательная среда не ограничивается классом, а распространяется на дом, общество и весь мир. Информация – это не только книги; он существует повсюду в форме битов и байтов.

THE ROLE OF THE TEACHING PROFESSION IN AN EVOLVING EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Summary

Teaching is recognized as one of the most challenging and respected careers, crucial to the social, cultural, and economic health of our nation. Students are not consumers of facts. They are active creators of knowledge. Schools are not just brick buildings; they are centers of lifelong learning.

Teachers were told what to teach, when to teach, and how to teach. They were expected to teach every student the same way, and they were not held accountable when many failed to learn. They were expected to teach using the same methods as previous generations, and any deviation from traditional practices was either encouraged by supervisors or prohibited by countless educational laws and regulations. So many teachers simply stood in front of the classroom and taught the same lessons year after year. The educational environment is not limited to the classroom, but rather extends into the home, the community, and the world. Information is not primarily associated with books; it is available everywhere in the form of bits and bytes.

Açar sözlər: *müəllim, ənənvi tədris, öyrənmə, təcrübə, məktəb*

Ключевые слова: *учитель, традиционное обучение, обучение, практика, школа.*

Key words: *teacher, traditional teaching, learning, practice, school*

Təcrübədə müəllimlər və tələbələr arasındakı bu yeni münasibət fərqli təlim anlayışı formasını alır. Tələbələrin həqiqətən necə öyrəndiyini tənzimləmək bir çox müəllimi ilk növbədə tələbələri öyrənmədə fəal rol oynamağa çağıran təlimatın xeyrinə mühazirə olan tədrisdən imtina etməyə sövq edir. Onlar artıq öz əsas rollarını sinifin kralı və ya kraliçası, himayəsində olan gücsüz ailələr üçün nəyin yaxşı olduğuna qərar verən xeyirxah diktator kimi görmürlər. Onlar təhsil bələdçiləri, fasilitatorlar və həmkarlar rolunu qəbul etsələr, daha çox şey əldə etdiklərini gördülər.

Bununla belə, bu gün bir çox müəllim həm öyrənmə sənətini, həm də elmini qəbul edən yeni təcrübələri uyğunlaşdırmağa və qəbul etməyə təşviq olunurlar. Onlar başa düşürlər ki, təhsilin mahiyyəti bilikli, qayğıkeş böyüklər ilə təhlükəsiz, həvəsli uşaq arasında sıx əlaqədir. Onlar başa düşürlər ki, onların ən mühüm rolu hər bir tələbənin özünəməxsus ehtiyaclarını, öyrənmə tərzini, sosial və mədəni mənşəyini, maraqlarını və qabiliyyətlərini dərk etmək üçün bir fərd kimi tanımaqdır.

Bilikdə, informasiya texnologiyalarında və daha yaxşı öyrənməyə ictimai tələbatda baş verən kütləvi inqilablar nəticəsində bütün ölkə üzrə məktəblər yavaş-yavaş, lakin şübhəsiz ki, özlərini yenidən strukturlaşdırırlar. İşlərinin hər bir hissəsini - tələbələri, həmkarları və cəmiyyətlə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirən minlərlə müəllim öndə gedir; istifadə etdikləri alətlər

və texnikalar; onların hüquq və vəzifələri; kurikulumun forması və məzmunu; hansı standartların müəyyən edilməsi və onların yerinə yetirilib-yetirilmədiyini necə qiymətləndirmək; onların müəllim kimi hazırlanması və davamlı peşəkar inkişafı və işlədikləri məktəblərin strukturu. Bir sözlə, müəllimlər məktəblərə və tələbələrə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün özlərini və peşələrini yenidən kəşf edirlər.

Müəllimlərin və tələbələrin təhsildə rollarını dəyişdirən ən güclü qüvvələrdən biri yeni texnologiyadır. Köhnə təlim modeli informasiya qıtlığına əsaslanırdı. Müəllimlər və onların kitabları informasiya kahinləri idi, biliyi əldə etməyin başqa yolları ilə əhaliyə yayırdılar.

Lakin bugünkü dünya çoxlu çap və elektron mənbələrdən alınan məlumatlarla doludur. Tədrisin əsas işi artıq faktları yaymaq deyil, uşaqlara tənqidi düşünmək, problemləri həll etmək, əsaslı mühakimə yürütmək və həm tələbələrə, həm də cəmiyyətə fayda verən biliklər yaratmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlardan istifadə etməyi öyrənməyə kömək etməkdir. İlkin məlumat təminatçısı olmaq məsuliyyətindən azad olan müəllimlərin təkbətək və ya kiçik tələbə qrupları ilə işləmək üçün daha çox vaxtları olur.

Ən hörmətli müəllimlər layihə əsaslı, iştirakçı, təhsil sərgüzəştləri təqdim etməklə tələbələri tədris prosesinin ehtiraslı iştirakçılarına çevirməyi kəşf etdilər. Onlar bilirlər ki, tələbələrin öz təhsilləri üçün həqiqətən məsuliyyət daşımasına nail olmaq üçün kurrikulumun onların həyatları ilə əlaqəli olması, öyrənmə fəaliyyətləri onların təbii maraqlarını cəlb etməli və qiymətləndirmələr real nailiyyətləri ölçməli və öyrənmənin tərkib hissəsi olmalıdır.

Müəllimlər onlara məktəbdə təhsillərinin forma və məzmununu müəyyən etməkdə - onlara öz öyrənmə planlarını yaratmağa kömək edəndə və əslində öyrənməyə razılaşdıqları şeyi öyrəndiklərini nümayiş etdirəcəkləri üsullara qərar verəndə şagirdlər daha çox işləyirlər.

Müəllimin gündəlik işi məzmunu yayımlamaqdan çox, öyrənmə imkanlarını cəlb etməklə tələbələri layihələndirmək və onlara rəhbərlik etməkdən birinə çevrilir. Tərbiyəçinin ən mühüm məsuliyyəti şagirdlərə real dünya problemlərini həll etməyə imkan verən və razılaşdırılmış təhsil standartlarına cavab verən böyük ideyaları, güclü bacarıqları və ağıl və ürək vərdişlərini öyrəndiklərini göstərməyə imkan verən mənalı təhsil təcrübələrini axtarmaq və qurmaqdır. Nəticə odur ki, şagirdlərin tozlu dərsliklərdən əzbərlədikləri mücərrəd, inert biliklər yeni biliklərin yaradılmasında və genişləndirilməsində iştirak etdikcə canlanır.

Müəllimlər bir çox mədəniyyətlərdən olan gənclərlə, o cümlədən ənənəvi tədrislə təhsil sistemini tərk etmiş və ya məcburi şəkildə tərk edilmiş gənclərlə münasibət qurmaq öhdəliyinə sadiq olmalıdırlar. Onların işi tələbələrə böyüdükcə və yetkinləşdikcə məsləhət verməkdir - onlara sosial,

emosional və intellektual inkişaflarını inteqrasiya etməkdə kömək etməkdir, belə ki, bu bəzən ayrı-ayrı ölçülərin birləşməsi bilik axtarmaq, anlamaq və istifadə etmək bacarığını verir; şəxsi həyatlarında daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə və cəmiyyətə töhfə verməyə dəyər.

Onlar hazır olmalı və öyrənmənin baş verdiyinə əmin olmaq üçün istənilən vaxt və istənilən şəkildə müdaxilə etməyə icazə verilməlidir. Özlərini yalnız tarix, riyaziyyat və ya elm kimi mövzuların ustası kimi görmək əvəzinə, müəllimlər getdikcə daha çox başa düşürlər ki, onlar həm də öyrənmə sevgisini ruhlandırmalıdırlar.

Şagirdlərin öyrənilməsinin direktorları kimi öz əsas məsuliyyətlərini yenidən nəzərdən keçirməklə yanaşı, müəllimlər məktəblərdə və öz peşələrində başqa rollar da götürürlər. Onlar həmkarları, ailə üzvləri, siyasətçilər, akademiklər, icma üzvləri, işəgötürənlər və uşaqlarının əldə etməsini gözləməli olduğumuz bilik, bacarıq və dəyərlər üçün aydın və əldə edilə bilən standartlar müəyyən etmək üçün işləyirlər. Onlar məktəblərdə gündəlik qərarların qəbulunda iştirak edir, prioritetləri müəyyən etmək üçün yan-yana işləyir və şagirdlərinin öyrənməsinə təsir edən təşkilati problemləri həll edirlər.

Bir çox müəllimlər, həmçinin öyrənmə dinamikası haqqında anlayışı genişləndirən təhsilin effektivliyinə dair müxtəlif sualları araşdırmağa vaxt sərf edirlər. Və daha çox müəllim öz peşələrinin yeni üzvlərinə mentorluq etmək üçün vaxt sərf edir, təhsil məktəbi məzunlarının bugünkü sinif otaqlarının mürəkkəb problemlərinə həqiqətən hazır olduqlarına əmin olurlar.

Ədəbiyyat

1. *Bianchini, J., & Cazavos, L. (2007). Learning from students, inquiry into practice, and participa-tion in professional communities: Beginning teachers' uneven progress toward equitable sci-ence teaching. Journal of Research in Science Teaching.*
2. *Blandford, S. (2008). Teach fi rst: From McKinney to the classroom. Perspectives in Education.*
3. *Bullock, S. M. (2011). Becoming a teacher. In S. M. Bullock (Ed.), Inside teacher education: Challenging prior views of teaching and learning.*
4. *Dordrecht, the Netherlands: Sense Publishers. Burkard, T. (2008). Troops to teacher; a successful programme from America for our inner city schools . London: Centre for Policy Studies.*
5. *Calderhead, J., & Robson, M. (1991). Images of teaching: Student teachers' early conceptions of classroom practice. Teaching and Teacher Education.*
6. *Casey, C. E., & Childs, R. A. (2007). Teacher education program admission criteria and what beginning teachers need to know to be successful teachers. Canadian Journal of Educational Administration and Policy.*
7. *Chubbuck, S. (2008). A novice teacher's beliefs about socially just teaching: Dialogue of many voices. The New Educator.*

8. *Chubbuck, S., Clift, R., Allard, J., & Quinlan, J. (2001). Playing it safe as a novice teacher: Implications for programs for new teachers. Journal of Teacher Education.*
9. *Cilliers, P. (2010). Difference, identity, and complexity. Philosophy Today, 54 (1), 55–65. Clarke, M., Lodge, A., & Shevlin, M. (2012). Evaluating initial teacher education programmes: Perspectives from the Republic of Ireland. Teaching and Teacher Education,.*
10. *Cochran-Smith, M., & Dudley-Marling, C. (2013). Crossing the divide? Diversity issues in teacher education and special education: A response to Leah Wasburn-Moses. Journal of Teacher Education.*
11. *Cochran-Smith, M., Ell, F., Ludlow, L., Grudnoff, L., & Aitken, G. (2014). The challenge and promise of complexity theory for teacher education research. Teachers College Record.*
12. *Cochran-Smith, M., & Villegas, A. M. (2015). Framing teacher preparation research: An overview of the field, Part 1. Journal of Teacher Education.*
13. *https://www.edelements.com/blog/a-day-in-the-life-of-a-teacher-all-the-things-teachers-do https://www.edutopia.org/redefining-role-teacher*
14. *https://www.researchgate.net/publication/301913199_Becoming_Teacher_Exploring_the_Transition_from_Student_to_Teacher*

Aslanova T.L.
Odlar Yurdu Universiteti
terane.aslanova98@icloud.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ OXU BACARIĞININ YERİ VƏ ONUN TƏHLİLİ

Xülasə

Oxumaq yazılı simvollara və hərflərə baxmaq və onların mənasını anlamaq prosesidir. Bu, dinləmə, danışma və yazma ilə yanaşı dörd əsas dil bacarıqlarından biridir. Oxumaq, adətən, ana dilinizdə öyrəndiyiniz üçüncü dil bacarığıdır - bu, dinlədikdən və danışdıqdan sonra gəlir. Oxuyarkən biz yazılı simvollara (hərflər, durğu işarələri, boşluqlar) baxır və onları söz və cümlələrə çevirmək üçün beynimizdən istifadə edirik. Bu bizim üçün məna kəsb edir.

Tələbələrin öz ana dilində oxuyarkən istifadə etdikləri strategiyaları avtomatik olaraq öyrəndikləri dildə oxumağa köçürməmələri dil müəllimlərini çox vaxt məyus edir. Bunun əvəzinə onlar düşünürlər ki, oxumaq əvvəldən başlayıb sözbəsöz davam edir, sona çatana qədər hər naməlum lüğət elementini axtarmaq üçün dayanır. Bunu etdikdə tələbələr yalnız öz linqvistik biliklərinə, aşağıdan yuxarı strategiyaya güvənirlər. Dil müəlliminin ən vacib funksiyalarından biri tələbələrə bu ideyadan keçməyə və ana dillərində olduğu kimi yuxarıdan aşağıya strategiyalardan istifadə etməyə kömək etməkdir.

МЕСТО НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ И ЕГО АНАЛИЗ

Резюме

Чтение — это процесс рассмотрения письменных символов и букв и понимания их значения. Это один из четырех основных языковых навыков наряду с аудированием, говорением и письмом. Чтение обычно является третьим языковым навыком, который вы осваиваете на родном языке — оно следует за аудированием и говорением. Когда мы читаем, мы смотрим на письменные символы (буквы, знаки препинания, пробелы) и используем свой мозг, чтобы преобразовать их в слова и предложения. Для нас это имеет смысл.

Преподаватели иностранных языков часто испытывают разочарование, когда учащиеся не переносят автоматически стратегии, которые они используют при чтении на родном языке, на чтение на изучаемом языке. Вместо этого они думают, что чтение начинается с начала и продолжается слово за словом, останавливаясь, чтобы посмотреть значение каждого неизвестного слова, пока не закончится. При этом учащиеся полагаются исключительно на свои языковые знания, применяя стратегию «снизу вверх». Одна из важнейших функций преподавателя языка — помочь ученикам преодолеть эту идею и использовать нисходящие стратегии так, как они это делают на родном языке.

THE PLACE OF READING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND ITS ANALYSIS

Summary

Reading is the process of looking at written symbols and letters and understanding their meaning. It is one of the four basic language skills, along with listening, speaking, and writing. Reading is usually the third language skill you learn in your native language—it comes after listening and speaking. When we read, we look at written symbols (letters, punctuation, spaces) and use our brains to transform them into words and sentences that make sense to us.

Language teachers are often frustrated when students do not automatically transfer the strategies they use when reading in their native language to reading in the language they are learning. Instead, they think that reading starts at the beginning and continues word by word, stopping to look up each unknown vocabulary item until the end. When they do this, students rely solely on their linguistic knowledge, a bottom-up strategy. One of the most important functions of a language teacher is to help students move beyond this idea and use top-down strategies, as they do in their native language.

Açar sözlər: *oxu bacarığı, anlamaq, dil, strategiya, lüğət*

Ключевые слова: *навыки чтения, понимание, язык, стратегия, словарный запас*

Key words: *reading skills, comprehension, language, strategy, vocabulary*

Effektiv dil müəllimləri tələbələrə müxtəlif vəziyyətlər, giriş növləri və oxu məqsədləri ilə məşğul olmaq üçün oxu davranışlarını necə tənzimləyə biləcəklərini göstərir. Onlar tələbələrə bir sıra oxu strategiyaları hazırlamağa və hər bir oxu vəziyyətinə uyğun strategiyaları uyğunlaşdırmağa kömək edir. Səlis danışmaq vacibdir, çünki qavrama ilə sıx bağlıdır. Səlis oxumaq mətni dəqiq, tez və ifadəli oxuya bilmək deməkdir. Səlis oxucular bunu edə bilər, çünki onların sözün tanınmasında problem yoxdur. Nəticədə mətnin mənasına diqqət yetirə bilərlər. Son tədqiqatlar göstərir ki, rəvanlıq oxu zamanı sözləri düzgün qruplaşdırmaq bacarığından da asılıdır. Bu o deməkdir ki, səlis oxucular sözləri tez tanıyır, həm də oxuyarkən vurğunu və ya fasiləni harada yerləşdirməyi bilirlər. Sözün tanınması zəruridir, lakin səlis oxumaq üçün kifayət deyil. Oxucu tanınan sözlərdən məna qurmalıdır. Sərbəst oxucular hər iki işi eyni vaxtda yerinə yetirə bilərlər. Səmərəli sözün tanınması və şifahi dil bacarıqları sayəsində bunu edə bilərlər. Oxumaqda rəhbər təcrübə ümumiyyətlə səlisliyi artırır.

Biliyin bir çox aspektləri var, o cümlədən dünya haqqında biliklər, mədəni biliklər, mövzu bilikləri və linqvistik biliklər. Oxucunun mövzuya marağı da əvvəlki bilik səviyyəsinə təsir edəcək. Bütün bu amillər oxu tapşırığından asılı olaraq müxtəlif dərəcədə vacibdir. Oxucunun dünya haqqında biliyi yaşanmış təcrübədən asılıdır. Bu, müxtəlif ölkələrdə,

bölgələrdə və mədəniyyətlərdə fərqlidir. Oxu tapşırıqları və oxuma təlimatı oxucunun mətni başa düşməsi üçün lazım olan əvvəlki bilik növlərinə həssas olmalıdır. Kitab seçərkən mətnin mövzusu ilə yanaşı, tələbələrin maraqlarını da nəzərə almaq vacibdir. Sinifdə müəllimlər diqqətini tanış olmayan sözlər və anlayışlar üzərində cəmləyə bilərlər. Bu, doğma dili bilməyənlər üçün xüsusilə vacibdir. Mətni oxumazdan əvvəl tələbələrlə yeni söz və anlayışların müzakirəsi ümumiyyətlə faydalıdır. Bu, əvvəlki bilikləri aktivləşdirməyə və qavrayışı təkmilləşdirməyə kömək edir. Tələbələrdən mövzu haqqında bildikləri hər şeyi söyləmələrini xahiş etmək tələbələrə əvvəlki biliklərini aktivləşdirməyə başlamaq üçün faydalı bir yoldur. Daha sonra bilmədikləri barədə düşünməyə başlamalıdırlar. Oxuduqdan sonra mövzu ilə bağlı öyrəndiklərini ümumiləşdirməlidirlər. Bunu etdikdə tələbələr yalnız öz linqvistik biliklərinə, aşağıdan yuxarı strategiyaya güvənirlər. Dil müəlliminin ən vacib funksiyalarından biri tələbələrə bu ideyadan keçməyə və ana dillərində olduğu kimi yuxarıdan aşağıya strategiyalardan istifadə etməyə kömək etməkdir.

Oxucu məna qurmaq üçün mətnlə fəal şəkildə məşğul olur. Bu aktiv fəaliyyətə əvvəlki biliklərdən istifadə daxildir. Bu, yazıçının məlumat, fikir və baxışları çatdırmaq üçün istifadə etdiyi söz və ifadələrdən nəticə çıxarmağı əhatə edir. Son tədqiqatlar oxucuların mətnləri başa düşmək üçün öz bilik və düşüncələrindən necə istifadə etmələrinə diqqət yetirir. "Anlama strategiyaları" termini bəzən düşünmə prosesinə istinad etmək üçün istifadə olunur. Yaxşı oxucular oxuyarkən mətni nə qədər yaxşı başa düşdüklərinin fərqindədirlər. Yaxşı oxucular anlamaqda çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün də fəal addımlar atırlar. Tələbələrə mətni anlama və məlumatdan istifadəni təkmilləşdirmək üçün strategiyalar öyrədilə bilər.

Biz səssiz oxuya bilərik (başımızda) və ya ucadan oxuya bilərik - oxuduğumuz hər sözü danışaraq. Oxuya bilmək üçün aşağıdakıları bacarmalıyıq:

- gördüyümüz sözləri müəyyən etmək (sözün tanınması);
- onların nə demək olduğunu başa düşmək (anlama);
- sözləri və onların mənasını elə birləşdirin ki, oxu avtomatik və dəqiq olsun (səlis).

Bəzən bütün sözləri müəyyən etmədən yazının mənasını deşifrə etmək olar. Bu, bir az qarışıq ola biləcək kiminsə əl yazısını oxuyarkən ən çox rast gəlinir. Siz hələ də onların dediklərinin əsas mənasını ayırd edə bilərsiniz, lakin bəzi sözləri tanımaq çətindir və ya qeyri-mümkündür.

Siz həmçinin sözlərin mənasını anlamadan da müəyyən edə bilərsiniz. Bu, əvvəllər heç vaxt görmədiyiniz yeni sözlə qarşılaşdığınız zaman baş verə bilər. Onu deşifrə etmək və səsləndirmək mümkündür, lakin ondan məna

çıxarmağın yeganə yolu sözün işlədildiyi kontekstə baxmaq və ya lüğətdə və ya İnternetdə onun tərifini axtarmaqdır.

Oxumaq məlumat qəbul etməyə imkan verən qəbuledici bir bacarıqdır. Oxumaq qabiliyyəti əvvəllər əlçatan olmayan çoxlu məlumat əldə etmək imkanı verir. Oxu qabiliyyəti vasitəsilə yeni şeylər öyrənə və kəşf edə, lüğətimizi genişləndirmək mümkündür.

Oxucu mətni onun mənasını başa düşmək, həmçinin bu anlayışdan istifadə etmək üçün oxuyur. İnsan mətni öyrənmək, məlumat əldə etmək, əylənmək, düşünmək və ya dini təcrübə kimi oxuyur. Oxumaq məqsədi insanın oxumaq motivasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu, kitabın oxunma tərzinə də təsir edəcək. Sinifdə müəllimlər şagirdlərinin öyrənmə ehtiyaclarından, o cümlədən onların oxumaq motivasiyasından və mütaliənin həyatlarında olan məqsədlərindən xəbərdar olmalıdırlar. Oxuyub-anlama əvvəlki bilikləri yazılı mətnlərdə olan yeni biliklərlə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Əvvəlki biliklər, öz növbəsində, yaşanmış təcrübədən asılıdır. Bir mədəniyyətdə tanış olan və açıq müzakirə olunan mövzular digər mədəniyyətdə qəbuledilməz ola bilər. Məlumdur ki, yaxşı oxucular asanlıqla, dəqiqliklə və başa düşərək oxuyurlar. Yaxşı oxuyanlar da daha çox oxuyur və daha çox oxumaqla söz ehtiyatlarını və biliklərini artırırlar. Bununla belə, bir qayda olaraq, oxucular yeni faktiki məlumatları ehtiva edən mətni emal edərkən, əlaqəli ola biləcək zəngin biliklərə malik olsalar belə, avtomatik olaraq həmin məlumatı əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirmirlər. Bir çox hallarda əvvəlki biliklərin oxunu başa düşməkdə faydalı olması üçün daha çox şey tələb olunur.Bu da öz növbəsində onlara oxumaq və öyrənməkdə daha çox qazanc əldə etməyə kömək edir. Uşaqlar öz dillərindəki yazılı sözləri nisbi asanlıqla tanıya bildikdən sonra oxumaqda səlis inkişaf etməlidirlər. Sərbəstlik həm şifahi dilin inkişafı, həm də çap ifşası ilə inkişaf edir. Uşaqlar nə qədər çox oxuyurlarsa, bir o qədər çox söz ehtiyatı və bilik əldə edir, oxumaqda bir o qədər səlis olurlar.

Ədəbiyyat

1. *Abu-Rabia, S. 1996. The influence of culture and attitudes on reading comprehension in SL: the case of Jews learning English and Arabs learning Hebrew. Reading psychology (Bristol, PA), vol. 17, no. 3, p. 253–271.*
2. *Adams, M.J. 1998. Beginning to read: thinking and learning about print. Cambridge, MA: MIT Press.*
3. *Afflerbach, P.P. 1990. The influence of prior knowledge and text genre on readers' prediction strategies. Journal of reading behavior (Chicago, IL), vol. 22, no. 2, p. 131–148.*
4. *Alexander, P.A., Jetton, T.L.; Kulikowich, J.M. 1995. Interrelationships of knowledge, interest, and recall: assessing a model of domain learning. Journal of educational psychology (Washington, DC), vol. 87, p. 559–575.*

5. *Allington, R.L. 1983. Fluency: the neglected reading goal in reading instruction. The reading teacher (Newark, DE), vol. 36, p. 556–561.*
6. *Bernhardt, E.B. 1991. Reading development in a second language: theoretical, empirical, and classroom perspectives. Norwood, NJ: Ablex.*
7. *Clay, M.M. 1985. The early detection of reading difficulties. 3rd ed. Portsmouth, NH: Heinemann.*
8. *Kamil, M.L.; Mosenthal, P.B.; Pearson, P.D., eds. 2000. Handbook of reading research, vol. 3. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.*
9. *Nagy, W.E.; Herman, P.A.; Anderson, R. 1985. Learning words from context. Reading research quarterly (Newark, DE), vol. 19, p. 304–330.*
10. *Nagy, W.E.; Scott, J.A. 2000. Vocabulary processes. In: Kamil, M.L.; Mosenthal, P.B.; Pearson, P.D., eds. Handbook of reading research, vol. 3, p. 269–84. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.*
11. *Snow, C.; Burns, M.; Griffin, P., eds. 1998. Preventing reading difficulties in young children. Washington, DC: National Academy Press.*
12. *Stahl, S.A.; Jacobson, M.G.; Davis, C.E. 1989. Prior knowledge and difficult vocabulary in the comprehension of unfamiliar text. Reading research quarterly (Newark, DE), vol. 24, p. 27–43.*
13. *https://www.academia.edu/7922545/Reading_Skills*
14. *https://www.academia.edu/110970723/Teaching_Reading_Skills_More_Effectively*
15. *https://www.academia.edu/25375811/Teaching_Reading_Strategies_for_Developing_Reading_Skills_Using_Reading_Strategies*
16. *https://www.academia.edu/27705082/Improving_reading_skills_through_effective_reading_strategies*

Bayramlı A.V.
Bakı Slavyan Universiteti
bayramliaytac26@gmail.com

MİFOPOETİK TƏFƏKKÜR VƏ DÜNYA FİLOLOJİ FİKRİNDƏ MİF KONSEPSİYALARI

Xülasə

Mifopoetik təfəkkür mif və poeziya arasındakı əlaqəni araşdıran yanaşma, mifoloji təfəkkürün bədii-fəlsəfi təhlilidir. Burada vurğulanır ki, mif təkcə mədəniyyətə aid ünsür deyil, həm də şeirdə, ədəbiyyatda təcəssüm olunur. Mif insanların təbiət, bəşər və kainat haqqında suallarına cavablarını mücərrəd formada, simvolik və məcazi dillə ifadə edir. XX əsrdə ədəbiyyatın bir çox istiqamətləri mifologiyaya düşünülmüş formada müraciət etmişdir. "Mif" anlayışında, etiraf olunmalıdır ki, müəyyən yayğınlıq və qeyri-konkretlik var. Bir sıra tədqiqatçıların gəldikləri ən ümumi qənaətlərə əsasən, mifologiya geniş mənada başa düşülərsə, o zaman məlum olar ki, yazılı ədəbiyyat yazıyaqədərki ədəbiyyatdan heç də az mifoloji deyildir.

КОНЦЕПЦИИ МИФА В МИФОПОЭТИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ И МИРОВОЙ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Резюме

Мифопоэтическое мышление – подход, исследующий взаимосвязи мифа и поэзии, художественно-философский анализ мифологического мышления. При этом подчеркивается, что миф является не только элементом, принадлежащим культуре, но также воплощается в поэзии и литературе. Миф выражает ответы людей на их вопросы о природе, человечестве и вселенной в абстрактной форме, посредством символического и метафорического языка. В XX веке многие направления литературы обращались к мифологии в продуманной форме. В понятии "миф" следует признать, что присутствует определенная распространенность и неопределенность. Исходя из наиболее общих выводов ряда исследователей, если мифология понимается в широком смысле, то станет очевидным, что письменная литература ничуть не менее мифологична, чем литература до письменности.

MYTH CONCEPTS IN MYTHOPOETIC THOUGHT AND WORLD PHILOGICAL THOUGHT

Summary

Mythopoetic thinking is an approach that explores the interrelationships of myth and poetry, the artistic and philosophical analysis of mythological thinking. This emphasizes that myth is not only an element belonging to cultures, but is also embodied in poetry and literature. Myth expresses people's answers to their questions

about nature, humanity, and the universe in abstract form, through symbolic and metaphorical language. In the 20th century, many directions in literature have addressed mythology in a thoughtful manner. In the concept of "myth," it must be acknowledged that there is a certain level of generality and ambiguity. Based on the most common conclusions of several researchers, if mythology is understood in a broad sense, it becomes clear that written literature is no less mythological than pre-literary literature.

Açar sözlər: *mif, mifoloji düşüncə, Meletinski, XX əsr, yaradılış*
Ключевые слова: *миф, мифологическая мысль, Мелетинский, XX век, творчество*
Key words: *myth, mythological thought, Meletinsky, XX century, creation*

Qədim mədəniyyətlərdə gerçəkliyin rəmzi-obrazlı şəkildə yeganə doğru bilinən izahı məhz mifdir. A.Losev mifi düşüncənin və həyatın ən vacib, ən zəruri kateqoriyası hesab edir və deyirdi ki, "Mifdə təsadüfi, uydurma və fantastik heç nə yoxdur, o, ən yüksək dərəcədə konkret və əsl gerçəklikdir" [6, s.18]. "Mifin poetikası" əsərində Y.M.Meletinski qədim və orta əsrlər mədəniyyətinin bütün sahələrində mifologiyanın hakim mövqeyindən danışarkən həmçinin vurğulayır ki, antik və orta əsrlər ədəbiyyatında ənənəvi miflərin bədiiləşdirilmiş, qeyri-iradi, tənqidi, ironik interpretasiyalar var. XX əsrdə mif nəzəriyyələri mif və onun funksiyaları, strukturu haqqında anlayışı, eləcə də fərdi və yaradıcılıq psixologiyaları ilə bağlılığına dair təsəvvürləri ölçüyəgəlməz dərəcədə genişləndirib dərinləşdirmiş, üstəlik bədii düşüncənin inkişaf qaynağı və bəlkə bütün zamanlarda qəlibi olduğu gerçəyini üzə çıxarmışdır. Etnik-mədəni ənənə çərçivəsində insan davranışının bütün mühüm paradiqmalarını yaradan mif mədəniyyətin fundamental əsasını təşkil edir. Fransız tarixçisi Jak Le Qoff haqlı olaraq qeyd edir ki, "müasir dövrün insanının şüurunda qədimliyin çoxlu sayda özəlliklərini müşahidə etmək mümkündür" [4, s.206].

Ümumən, mifoloji düşüncədə gerçəkliyə özünə məxsus yanaşma tərzi vardır və bu düşüncə dünyanın təsnifində həmin gerçəklik faktlarının keyfiyyət səciyyəsinə əsaslanır. Mifoloji düşüncədə kollektivin psixologiyası, təcrübəsi, duyğu və düşüncəsi əksini tapır. Bu mənada mifoloji ənənə əsla fərdi duyğuların, düşüncə və təsəvvürlərin ifadəçisi deyil. Doğrudan da, məhz mifologiya ədəbiyyatın canına nə qədər çox hopursa, bir o qədər də çox özünəməxsus süjet və formalar meydana gətirir. Ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatı buna sübut olaraq göstərilə bilər.

Mif istər qədim mifologiyanın ənənəvi süjet və mövzularını yenidən mənalandıran, istərsə də mifin kateqoriyalarını düşünülmüş şəkildə və yaxud təhtəlşüurla istifadə edərək yeni mifoloji konstruksiyalar yaradan neçə-neçə qələm sahibini getdikcə daha çox özünün cazibə dairəsinə daxil etməkdədir.

Həmin söz ustalarının adlarının tam olmayan və sistemsiz siyahısı belə müasir ədəbiyyatın mifə münasibəti problemi üzərində tam ciddiyyəti ilə düşünməyə məcbur edir.

Müxtəlif tarixi şəraitlərdə mifin təbiəti ilə bağlı bir sıra mücərrəd fəlsəfi mühakimələr və şərhlər mövcud olmuşdur. Mifin həqiqi gerçəklik kimi anlaşılması, alleqoriya olaraq qəbul edilməsi, təxəyyülün məhsulu olması və s. bunlardan yalnız bir neçəsidir. Mifin bir-birinə son dərəcə ziddiyyət təşkil edən şərhlərinə bu şərhlərin hətta ən erkən mərhələlərindən etibarən rast gəlinir. Əslində elə bu gün də "mif" istilahı elə bir çoxmənalılıq kəsb etmişdir ki, konkret hər bir halda onun məhz hansı anlamda işlədildiyi açıq-aydın dəqiqləşdirilməlidir.

XX əsrdə ədəbiyyatın bir çox istiqamətləri mifologiyaya düşünülmüş formada müraciət etmişdir. "Mif" anlayışında, etiraf olunmalıdır ki, müəyyən yayğınlıq və qeyri-konkretlik var. Bir sıra tədqiqatçıların gəldikləri ən ümumi qənaətlərə əsasən, mifologiya geniş mənada başa düşülərsə, o zaman məlum olar ki, yazılı ədəbiyyat yazıyaqədərki ədəbiyyatdan heç də az mifoloji deyildir. Eyni zamanda bədii düşüncənin köklərini araşdırarkən arxaik mərhələdə hansısa obrazlılıqdan və ya bədii düşüncə faktından da danışmaq olmur. Bədii-estetik düşüncənin həmin mərhələsindəki bütün ictimai şüur mifopoetik səciyyəli bir düşüncə tipi olaraq qiymətləndirilə bilər. Bir sıra müəlliflərin fikrinə görə, "mifopoetika" istilahı bədiiliyi: təhtəlşüurla gələn mifi ədəbi əsərin strukturuna onunla vəhdət təşkil edəcək şəkildə yeridilən mifdən ayırmaq istəyindən meydana gəlmişdir. Beləliklə, "mifopoetika" anlayışının ədəbi əsərdə mifoloji başlanğıcın bütün mümkün formalarını özündə təzahür etdirib, etdirməyəcəyi mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Y.Meletinskin təhlilinə əsasən mədəniyyətin zamandankənar əbədi canlı mahiyyəti kimi mifi ilk öncə arxaik söz sənətilə əlaqələndirərkən həmçinin "bədii obrazlılığın mifoloji təfəkkür tipi ilə, bədii sözün özünün mifolojiliklə genetik bağlılıqda olduğu" qeyd edilmişdir [9, s.50]. Çağdaş ədəbiyyatdakı bədii mifologizm üçün, müasir mif yaradıcılığı üçün əlverişli zəmin də öz kökləri etibarilə həmin bağlılığa söykənir.

XX əsrdə mifoloji təfəkkür və mifin kateqoriyaları ilə bağlı humanitar elmin gəldiyi qənaətin ən ümumi ifadəsini mifdən ədəbiyyata yolu bütünlüklə izləyən Y.Meletinskinin: "Bəşər mədəniyyətinin təkamülü boyunca dəfələrlə yenidən canlanan mifin yaşamaq qabiliyyətini bir daha qeyd etmək istərdim... Mifin ali reallığı hər bir harmoniyanın mənbəyi və modelidir. Bax elə buna görə də mif daima canlı olaraq qalır və müəyyən intellektual səviyyədə həmişə özünə yer tapır" [7, s.31] sözlərindən görmək olur. Həqiqətən, XX əsrdə "müasir dövrün insanının düşüncə və təcrübəsinin təsvirini vermək üçün "mif" fövqəladə əhəmiyyətli bir anlayış olaraq meydana çıxır [1, s.76].

Mif cəmiyyət həyatı və təbiət hadisələri haqqında təsəvvürdür. Yəni mif danışılan bir tarixçə deyil, yaşanılan bir gerçəklikdir. Mifdə bəşər mədəniyyətinin ən erkən şəkli kimi ilkin məlumatlar, dini inanclar öz əksini tapır. Mifdəki qavrayış anlayışı ənənəvi mənada başa düşülən bilgi qazanmaq deyil, bir dünya duyumudur. Mif süjetlərində insanın özünü dərkinin müxtəlif aspektləri öz ifadəsini tapır. İbtidai və arxaik cəmiyyətlər üçün varlığı dərk anlamında hər şey demək olan mif zamanın başlanğıcındakı mütləq tarix, insan davranışlarının örnəyi olaraq qəbul edilirdi.

Mifin yüksək mədəni dəyər daşıdığını hələ XVII-XVIII əsrlərdə B.Fontenel, C.Viko, İ.Herder qeyd etmişlər. Bu mütəfəkkirlər mif haqda müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Fransız B.Fontenel miflərin bünövrəsini intellektin ibtidai geridəqalmışlığında, qədim insanların "fəlsəfi" cəhalətində axtarırdı. Fontenel deyir ki, qədimdəkilər miflərlə əylənirdilər, çünki onlara inanırdılar, biz isə, baxmayaraq ki, inanmırıq, onlardan heç də az həzz almırıq. Fontenelin mif yaradıcılığı və poeziya ilə bağlı əsas fikirləri müasiri C.Viko tərəfindən dəstəklənmişdi. Qəhrəmanlıq miflərində qəhrəmanların gerçək tarixini görən Viko belə hesab edirdi ki, sonrakı dövrlərdə miflər getdikcə təhriflərə uğradılaraq hətta Homerə qədər bayağılaşdırılmış və əslindən uzaqlaşdırılmış olan şəkildə gəlib çatmışdır [3, s.7-11].

Mifoloji təsəvvürlər yaradılışın bütün məzmununu özündə ehtiva edərək bütöv halında "mifoloji dünya" mənzərəsinin əsasında dayanır. Həmin mənzərə isə mifoloji mətnlər, qədim yazılı ədəbi-mədəni abidələr, sənət yadigarları əsasında bərpa oluna bilir. Bu mətnlər içərisində mifoloji rəvayətlər, sınamalar, yasaqlar, əfsanələr və s. özlüyündə miflə qarışıq olan janrlardır. Lakin mif süjetləri qətiyyən dağınıq deyil, bəlli bir mövzu ətrafında birləşən informasiya xarakterli mətnlər silsiləsidir. Dünya xalqlarında mif mətnləri tipologiyasına görə eyni olub: kosmoqonik (kosmoloji) miflər, etnoqonik miflər və təqvim mifləri adı altında təsnif olunur. Araşdırmalar səciyyə etibarilə bu bölgünün inanc, tapınış və mərasimləri əks etdirən bütün mif mətnlərini əhatə etdiyini göstərir.

Mifin başlıca mövzusu xaosun dəf olunması, kosmosun bərpası, dünyanın nizama düşməsi, yaradılışın sahmana salınmasıdır. Onda olan nə varsa keçmişdədir və mifin də funksiyası bütün bunları izah etməkdir. Bu mənada ilkin yaradılış çağından danışan mif etioloji məzmun daşıyır; o, dünyanın, zamanın yaranmasını, daşqını, kainatın sonunu və eləcə də insan soyunun necə meydana gəlməsini, ölümü, mədəni sayılan nə varsa hamısını izah edir.

Mifin müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənilməsi, ayrı-ayrı dünya xalqlarında ən müxtəlif görüntülərinə baxmayaraq, başlıca mif süjet və motivlərinin bir-birini təkrarladığı faktını, yəni mif yaradıcılığında xalqların bir-birindən xəbərsiz eyni yollarla gedib, eyni simvollarla işlədiyi gerçəyini üzə çıxardığı

kimi "dünya dinləri"nin elmi şəkildə araşdırılması onların da miflərlə dolu olduğu gerçəyini ortaya qoymuşdur.

Mifoloji şüurun öyrənilməsində növbəti addım alman filosofu E.Kassirerin "Mifoloji düşüncə" əsəri olmuşdu. Əsər onun "Simvolik formaların fəlsəfəsi" kitabının 2-ci cildini təşkil edir. Bu əsərdə B.Malinovski, E.Dürkheym və L.Levi-Brülün, eləcə də R.Otto və H.Uzenerin antik mifologiya ilə bağlı tədqiqlərinə istinad etməklə E.Kassirer özünün mif fəlsəfəsi sistemini işləyib hazırlamışdı. Buradakı başlıca prinsip isə dil və incəsənətlə bərabər mifologiyanın da mədəniyyətin ayrıca simvolik forması kimi götürülməsindən ibarət idi. Kassirer mifoloji düşüncənin özünəməxsusluğunu onun gerçəklə idealı, əşya ilə obrazı və s. ayırd etməməsində görür. Kassirerin ən mühüm xidməti mifik düşüncənin və mifik simvolizmin bir çox fundamental strukturlarını üzə çıxarmasıdır.

Mif nəzəriyyəsində əhəmiyyətli irəliləyiş fransız etnoloqu Klod Levi-Strosun adı ilə bağlıdır. Mifi strukturalizm mövqeyindən araşdıran K.Levi-Stros fransız sosioloji məktəbinin yetirməsidir. Eyni zamanda amerikan mədəni antropologiyasının təsirini də öz üzərində hiss edən etnoloq bu ənənələrlə linqvistik strukturalizm və informasiya nəzəriyyəsindən gələn yeni təsəvvürləri calaşdıra bilmiş, struktur antropologiyanı və ona uyğun olaraq da özünün miflər nəzəriyyəsini yaratmışdır. İbtidai təfəkkürü K.Levi-Stros kollektiv təhtəlşüur kimi izah edirdi. Mifoloji təfəkkürün Levi-Stros tərəfindən işlənib hazırlanınmış yeni struktur analizi müəyyən mənada Levi-Brülün görüşləri ilə ziddiyyət təşkil edir. İbtidai təsnifat və ümumiləşdirmələrdə ikili qarşıdurmaların rolunu müəyyən edən K.Levi-Strosun bir mühüm xidməti də mifə köhnə baxışlarla yeni baxışları bir arada birləşdirə bilməyidir.

Arxaik ənənələrdən ötrü mifin gerçək gücü vardı və onun gerçəkliyinə inam mifoloji personajların həqiqətən var olduğu düşüncəsində də özünü göstərir. K.Levi-Strosa görə, mif eyni dərəcədə keçmişi, indini və gələcəyi izah edir [42, s.186]. Yəni mif özünün bütün variantları ilə bir arada götürüldükdə mövcud sayılır. Buna uyğun surətdə hər bir zaman istənilən mifdən bir başqa mif yarana bilir. Hər bir xalq özünün mifoloji dünyaduyumunu müxtəlif yollarla yaşatmaqdadır. Bəzən bu prosesin gedişi zamanı ilkin formulun bütövlüyü pozulsa belə onun fərqləndirici əlamətlərini üzə çıxarmaq bir o qədər də çətinlik törətmir.

Mif mətnlərində qorunan mifoloji informasiyaların bilgilərin ötürücüləri təsviri sənət nümunələri, memarlıq abidələri, pir, ocaq kimi təbii obyektlər, rəmzlər və s. ola bilir. Ondakı informasiyanın realizə dərəcəsi də çoxplanlıdır. Həmin bilgilər mədəniyyətdə mövcud mətnlərin müxtəliflik dərəcəsindən asılıdır və ənənənin ən müxtəlif səviyyələrində ötürülə bilir. Y.Meletinskinin də qeyd etdiyi kimi mifologizm mifoloji simvolikanın yardımı sayəsində təhkiyənin qurulmasıdır. Beləliklə, ilk dövrlərdə insanların dünya,

yaradılış haqqında düşüncələrini ehtiyacını ödəyən miflərə folklorun qaynağı, sonrakı dövrlərin nağılçılıq ənənəsi, söyləyicilik mədəniyyətində yer alacaq motiv və süjetlərin mənbəyi kimi baxmaq olar.

M.Eliadeyə görə, mifin ənənəvi anlamda başlıca funksiyası insan davranışının model-obrazlarını formalaşdırmaqdır. Mif ümumən insanların davranış qaydalarını, stereotipləri müəyyən edir, həmçinin ictimai dəyərlər sisteminin şərtləndirici amili kimi şəxsiyyətə təbiətdən, cəmiyyətdən və elə onun öz fərdiyyətindən gələn böhranlı anları yüngül keçirə bilməsində kömək olur. Şifahi ənənənin təbiətinin araşdırılması ilə bu cəhət də sübuta yetirilmiş sayıla bilər ki, miflərin dili rəmzləndirmə potensialı baxımından son dərəcə güclüdür. Lakin başlanğıcda onun məzmununda alleqoriyadan, mücərrəd anlayışlardan əsər-əlamət də yox idi.

Araşdırmalar göstərir ki, artıq inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə mədəniyyətin hakim forması olmaqdan qalan mif istənilən halda yenə də tamamən yox olmur, insan şüurunun şüuraltı strukturlarında arxetiplər şəklində yaşamaqda davam edir. Bu isə dünyanın mifoloji dərkinin insan psixikası və bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olduğundan gəlir. Miflər bu mənada təkcə yazısız ənənələrin uzaq keçmişdən bu günlərə qalan adi bir mirası, quru yadigarı deyil. O, mənəvi həyatın sadəcə bir parçası olmayıb, bütövlükdə mədəniyyətin canına, qanına hopmuşdur.

XX əsrin mütəfəkkirlərindən H.Qadamer 1954-cü ildə qələmə aldığı "Mif və zəka" yazısında mifləri unikal mədəni dəyərlər kimi nəzərdən keçirir qeyd edirdi ki, elmi və mifoloji dünya mənzərəsi bir-birinin zidd deyildir, mahiyyətcə onların biri digərini tamamlayır: "Mifə din adamlarının yalanı və yaxud nənələrin hekayətləridir deyərək rişxənd eləməyə gərək yox, onlarda müdriklik dolu keçmişin sədasını duymaq gərəkdir" [2, s.94].

Mifologizmi XX əsr ədəbiyyatının səciyyəvi hadisəsi sayan və XX əsr mif yaradıcılığının mədəniyyətin və insanın yenilənməsi vasitəsi olaraq istifadə edildiyini vurğulayan Y.Meletinski mifoloji təfəkkürün bu özəlliyinə də toxunaraq yazırdı ki, "ibtidai insan özünü onu əhatə edən təbiət dünyasından ayıra bilmir və özünə məxsus olan xassələri təbiət obyektləri üzərinə köçürür. Bu isə insanın təbiətlə öz vəhdətini instinktiv duymasını, stixiyalı anlaşılmanı deyil, təbiəti özündən keyfiyyətcə ayıra bilməməsi üzündən idi" [8, s.164].

Mif sadəcə qədim insanların maraqlarını ödəmək üçün vasitə deyil, həm də onların kollektiv təsəvvürlərinin təhtəlşüurda ifadəsiydi. L.Levi-Brülün fikrincə, mifoloji təfəkkürün mühakiməsi formal məntiqin qanunauyğunluqlarına riayət etməməsidir. Arxaik insan öz kollektiv təsəvvürlərində dünyanı ayrı-ayrı hissələrə, durumlara ayırmır, onu bütöv olaraq obyektivliyin və subyektivliyin, təbiiliyin və fövqəltəbiiliyin, arzu olunanla gerçəkliyin vəhdətində qavrayır. Onun bütün kollektiv təsəvvürləri

mifdə təcəssümünü tapıbdır. L.Levi-Brülün fikirləri bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat və mif məsələlərindən danışarkən arxetip problemlərinə də toxunan müəlliflər onların təhtəlşüurun strukturlarında yerləşən mənatörədici mərkəzlər olduğunu, bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsinin də onlarda toplandığını qeyd edir, məhz onların ilkin sosio-mədəni kodları, düşünən və fəaliyyət göstərən insanlığın universal simvollarım etibarlılıqla qoruduqlarını vurğulayırlar.

Ədəbiyyat

1. *Гавришина О.В. Миф как «социальное фантастическое» в сюрреалистической фотографии. // Поэтика мифа. Современные аспекты. Чтения по истории и теории культуры. Вып. 56. Москва, Рос. Гос. Гуманит. Ун-т, 2008, с.72-93.*
2. *Гадамер Г. Актуальность прекрасного. Москва, Искусство, 1991, 368 с.*
3. *Козлов А.С. Мифологическое направление в литера-туроведении США. Москва, «Высшая школа», 1984, 175 с.*
4. *Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: время, труд и культура Запада / пер. с фр. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002, 327 с.*
5. *Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва, Наука, 1985, 536 с.*
6. *Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Москва, «Мысль», 2001, 280 с.*
7. *Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Москва, Изд. центр Российского гос. Гуманитарн, университета (РГГУ), 2001, 168 с.*
8. *Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва, Наука. Главная редакция восточной литературы, 1976, 408 с.*
9. *Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С. Статус слова и понятие жанра в фольклоре. / Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания (Отв. ред. П.Гринцер). Москва, 1994.*

Cəfərli Ə.İ.
Odlar Yurdu Universiteti
justadila8@gmail.com

DİL TƏDRİSİNDƏ DANIŞIQ MODELLƏRİNİN İNTERAKTİV İNTEQRASİYASI

Xülasə

Bu məqalədə dil tədrisində danışıq modellərinin interaktiv inteqrasiyasının əhəmiyyəti və tətbiqi araşdırılır. Danışıq modelləri, ənənəvi tədris metodları ilə birləşdirilərək, tələbələrin fəal iştirakını və öz-özünə öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşmalar tələbələrin dil öyrənmə prosesində daha fəal olmalarını təmin edir və onların real həyatda dil istifadə etmə bacarıqlarını artırır. Nəticələr göstərir ki, bu yanaşma tədris prosesinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Şagirdlərə öz təhsil yollarını müəyyən etmək və şəxsi inkişaflarını izləmək imkanı verir, beləliklə onların motivasiyasını artırır. Ümumilikdə, danışıq modellərinin interaktiv inteqrasiyası tədrisin müsbət nəticələrinə və tələbələrin akademik nailiyyətlərinə gətirib çıxarır.

ИНТЕРАКТИВНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ РЕЧЕВЫХ МОДЕЛЕЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Резюме

В этой статье исследуется важность и применение интерактивной интеграции речевых моделей в обучении языкам. Эти модели, интегрированные с традиционными методами обучения, способствуют активному участию студентов в процессе обучения и развивают их навыки самообучения. Данный подход улучшает способность студентов использовать язык в реальных жизненных ситуациях, что значительно повышает эффективность учебного процесса. Результаты показывают, что интеграция этих моделей способствует улучшению успеваемости студентов и повышению их мотивации. Это позволяет студентам самостоятельно планировать свой образовательный путь, а также отслеживать прогресс в обучении. В целом, интерактивная интеграция речевых моделей оказывает положительное влияние на учебные результаты и успехи студентов.

INTERACTIVE INTEGRATION OF DIALOGUE MODELS IN LANGUAGE TEACHING

Summary

This article explores the importance and application of the interactive integration of dialogue models in language teaching. Dialogue models, when integrated with traditional teaching methods, encourage students' active participation and enhance their self-learning skills. This approach enables students to be more

actively engaged in the language learning process and improves their ability to use language in real-life situations. The results show that this approach significantly improves the effectiveness of the teaching process. It provides students with the opportunity to determine their own educational paths and track their personal development, thereby boosting their motivation. Overall, the interactive integration of dialogue models leads to positive results in teaching and contributes to students' academic success.

Açar sözlər: *danışıq modelləri, interaktiv inteqrasiya, dil tədrisi, ənənəvi metodlar, öz-özünə öyrənmə, tələbə motivasiyası*

Ключевые слова: *речевые модели, интерактивная интеграция, обучение языкам, традиционные методы, самообучение, мотивация студентов*

Key words: *dialogue models, interactive integration, language teaching, traditional methods, self-learning, student motivation*

Müasir təhsil sistemlərində dil öyrənmə prosesləri sürətlə inkişaf edir və bu inkişafın əsas amillərindən biri danışıq modellərinin interaktiv şəkildə inteqrasiya olunmasıdır. Bu modellər ənənəvi tədris metodları ilə birləşdirilərək tələbələrin aktiv iştirakını artırır, onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və öz-özünə öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

Danışıq modelləri tələbələrə real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiyaları təcrübədən keçirmək imkanı yaradır. Belə ki, onlar dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv metodlardan istifadə edərək ünsiyyət praktikası qazanır və bu, dil öyrənmənin yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda praktik olmasına şərait yaradır.

Bu məqalədə danışıq modellərinin dil tədrisindəki rolu, onların ənənəvi metodlarla necə inteqrasiya olunduğu və tələbələrin motivasiyasına təsiri araşdırılır. Eyni zamanda, bu modellərin müxtəlif tədris mühitlərində tətbiqi və gələcək perspektivləri də müzakirə olunur. Bu yanaşmaların dil öyrənmə prosesində necə inqilabi dəyişikliklər yaratdığı və tələbələrin daha effektiv nəticələr əldə etməsinə necə kömək etdiyi ətraflı təhlil edilir.

Ənənəvi metodlarla inteqrasiya və fərqli öyrənmə yanaşmaları

Danışıq modellərinin ənənəvi tədris metodları ilə inteqrasiyası, dil tədrisində daha məhsuldar və effektli nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu yanaşma, tələbələrin nəzəri biliklərini praktiki vəziyyətlərdə tətbiq etmələrini təmin edir. Məsələn, müəllimlər tərəfindən verilən qrammatika və lüğət bilikləri, danışıq modelləri vasitəsilə real həyatda tətbiq edilən interaktiv müzakirələrdə istifadə edilə bilər. Bu metod, tələbələrin akademik və dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların dilə olan marağını da artırır. Tələbələr, bu yolla, dərsdə öyrəndiklərini reallıqla birləşdirərək, bu bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmə bacarıqlarını gücləndirirlər.

Warschauer (2020) bu yanaşmanın effektivliyini təsdiq edərək qeyd edir ki, ənənəvi və müasir metodların birləşməsi dil öyrənmə prosesini həm daha təsirli, həm də daha əlçatan edir. Bu sintez, tələbələrin yalnız nəzəri biliklərə əsaslanmaqla kifayətlənməyib, həmin bilikləri praktiki vəziyyətlərdə sınamalarına imkan yaradır, bu da dil bacarıqlarının inkişafını təmin edir [1].

Fərqli öyrənmə yanaşmalarının, məsələn əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə və problem əsaslı öyrənmə metodlarının, danışıq modelləri ilə birləşdirilməsi, daha dinamik və interaktiv tədris mühiti yaradır. Bu yanaşmalar, tələbələrin düşüncə bacarıqlarını və kommunikasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. VanLehn (2011) bildirib ki, bu metodlar tələbələrə problemləri müzakirə edərkən daha geniş perspektivdən yanaşmağa və qarşılıqlı əlaqələr qurmağa kömək edir. Bu, tələbələrin dil bacarıqlarını praktiki şəkildə tətbiq etmələrinə və müzakirələrdə fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır [2].

Qrup müzakirələri zamanı tələbələr bir-biriləri ilə dialoq quraraq, həm öz biliklərini tətbiq edirlər, həm də başqalarının fikirlərini nəzərə alaraq daha zəngin anlayışlar əldə edirlər. Bu interaktiv yanaşma, tələbələrin həm dil bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də onların öyrənmə prosesinə daha dərindən cəlb olunmalarını təmin edir. Nəticədə, tələbələr daha geniş bilik bazasına sahib olur və dil öyrənməyin müxtəlif aspektlərini, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mənimsəyirlər.

Tələbələrin aktiv iştirakı və öz-özünə öyrənməni təşviq edən modellər

Danışıq modelləri, dil tədrisində tələbələrin aktiv iştirakını təmin etmək və onların öz-özünə öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından mühüm rol oynayır. Bu modellər, tələbələrin yalnız müəllimin göstərdiyi şəkildə deyil, həm də öz təcrübələrini tətbiq etmələrinə imkan verir. Məsələn, interaktiv söhbət simulyatorları tələbələrə real həyat şəraitində dil istifadə etmək imkanı verir. Bu simulyatorlar, tədris prosesini daha real və canlı edərək, tələbələrə dilin gündəlik həyatda necə tətbiq edildiyini nümayiş etdirir. Simulyasiyalar, həmçinin tələbələrə müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə dil bacarıqlarını sınamaq imkanı verərək, onların dili daha səlis və təbii şəkildə mənimsəmələrini təmin edir.

Bu yanaşma, tələbələrin öz biliklərini müstəqil şəkildə yoxlamağa və inkişaf etdirməyə kömək edir. Müxtəlif vəziyyətlərdə dil bacarıqlarını tətbiq etmək, tələbələrin daha yüksək motivasiya ilə öyrənməyə davam etmələrini təmin edir. Fryer və b. (2019) qeyd edirlər ki, interaktiv modellər, tələbə motivasiyasını artırır və öyrənmə prosesini daha maraqlı və mənalı edir [3]. Bu, tələbələrin dərsə daha çox cəlb olunmasına və öz öyrənmə təcrübələrini daha fəal şəkildə idarə etmələrinə şərait yaradır.

Bundan əlavə, öz-özünə öyrənməni təşviq edən modellər, tələbələrə fərdi öyrənmə planları yaratmaq və bu planlar üzrə irəliləmək imkanı verir. Bu

yanaşma, tələbələrin öyrənmə prosesində daha çox müstəqil olmasını təmin edir və onlara öz təlimlərini şəxsi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Tələbələr öz təcrübələrini və öyrənmə tərzini nəzərə alaraq, müvafiq öyrənmə məqsədləri müəyyən edə bilirlər. Brusilovsky və Peylo (2003) iddia edirlər ki, fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşmaları, tələbələrin akademik uğurlarını artırır, çünki hər bir tələbə öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə öyrənmə prosesini tənzimləyə bilir [4].

Bu yanaşma, tələbələrin zəif tərəflərini müəyyən etmələrinə və həmin sahələrə daha çox diqqət yetirmələrinə kömək edir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə planları vasitəsilə tələbələr, dil öyrənmənin hər mərhələsində öz inkişaflarını izləyə və lazımi düzəlişləri vaxtında edə bilərlər. Həmçinin, belə bir yanaşma tələbələrə öz güclü tərəflərini müəyyən etməyə və bu sahələrdə daha da irəliləməyə şərait yaradır, nəticədə dil bacarıqları daha geniş və hərtərəfli inkişaf edir.

Öz-özünə öyrənmə, tələbələrə yalnız müstəqil öyrənmə bacarıqları qazandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onların öz təhsil prosesində aktiv iştirakını və qərar vermə qabiliyyətlərini artırır. Bu modelin tətbiqi, tələbələrə öyrənməni öz tempində və üslubunda həyata keçirmək imkanı verir, bu da öyrənmə prosesini daha effektiv və məqsədyönlü edir. Nəticədə, tələbələr yalnız bilik qazanmaqla qalmır, həm də onları necə öyrənmək lazım olduğunu öyrənirlər.

Müxtəlif tədris mühitlərində tətbiq

Danışıq modelləri müxtəlif tədris mühitlərində geniş tətbiq olunur və bu, öyrənmə prosesini daha interaktiv və praktik edir. Ali təhsil müəssisələrində, xüsusilə universitetlərdə, bu modellər tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitədir. Tələbələr interaktiv danışıq modelləri vasitəsilə nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə imkan tapır və bu, onların öyrənmə prosesində daha fəal iştirak etmələrini təmin edir. Smith və b. (2018) qeyd edirlər ki, universitetlərdə tətbiq olunan interaktiv danışıq modelləri tələbələrin akademik performansını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, çünki tələbələr bu modelləri tətbiq edərkən daha çox interaksiya qurur və öyrəndiklərini daha yaxşı mənimsəyirlər [5]. Universitet mühitində bu modellərin tətbiqi tələbələrə öz düşüncələrini ifadə etmək, digər tələbələrlə müzakirələr aparmaq və dil biliklərini genişləndirmək imkanı verir. Bununla yanaşı, tələbələr xarici dil bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün danışıq modellərindən istifadə edərək müxtəlif ssenariləri təcrübədən keçirə bilirlər. Bu, onlara real həyatda qarşılaşa biləcəkləri vəziyyətlərdə daha rahat ünsiyyət qurmağa kömək edir.

Bundan əlavə, orta məktəblərdə də danışıq modellərinin tətbiqi öyrənmə prosesini daha canlı və dinamik edir. Bu modellər tələbələrin dərslərdə daha aktiv iştirak etmələrinə şərait yaradır. Müəllimlər, şagirdləri

sinifdəki fəaliyyətlərə cəlb edərək onlara müxtəlif dil bacarıqlarını praktiki şəkildə tətbiq etməyə imkan verirlər. Bu yanaşma, şagirdlərin tədris prosesinə daha çox maraq göstərmələrini və öz biliklərini inkişaf etdirmələrini təmin edir. Müxtəlif öyrənmə fəaliyyətləri, şagirdlərə həm fərdi, həm də qrup şəklində düşünmə və müzakirə aparmaq imkanı verir ki, bu da onların dil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir. Şagirdlər danışıq modelləri vasitəsilə gündəlik həyat situasiyalarını təcrübədən keçirərək öz nitq qabiliyyətlərini artırır, sərbəst şəkildə fikirlərini ifadə etməyi öyrənir və özgüvənlərini inkişaf etdirirlər.

Bütün bunlarla yanaşı, danışıq modelləri fərqli təhsil sistemlərinə inteqrasiya oluna bilər. Onlar, həm ənənəvi sinif mühitində, həm də onlayn və hibrid tədris modellərində tətbiq edilə bilər. Xüsusilə distant təhsildə danışıq modelləri tələbələrə praktiki danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Onlayn platformalarda yaradılan interaktiv mühitlər vasitəsilə tələbələr bir-biri ilə və müəllimlə ünsiyyət quraraq dil bacarıqlarını təkmilləşdirə bilirlər. Bu, xüsusilə fərqli ölkələrdən olan tələbələrin qlobal miqyasda ünsiyyət qurmasına və mədəni müxtəlifliklərı anlamağa kömək edir. Həmçinin, danışıq modellərinin tətbiqi ilə tələbələr fərdi öyrənmə tempinə uyğun şəkildə materialları mənimsəyə bilər, bu da onların dil öyrənmə prosesini daha effektiv və rahat edir.

Danışıq modellərinin müxtəlif tədris mühitlərində uğurlu tətbiqi onların gələcəkdə daha da geniş yayılacağını göstərir. Onların istifadə sahələri yalnız ali və orta təhsil müəssisələri ilə məhdudlaşmır, həm də dil kurslarında, korporativ təlimlərdə və fərdi öyrənmə proseslərində mühüm rol oynayır. Bu yanaşma, insanların daha səmərəli və interaktiv şəkildə yeni dil öyrənməsinə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır.

Gələcək perspektivlər

Danışıq modellərinin gələcəkdə daha geniş tətbiq olunacağı gözlənilir və bu yanaşmalar müasir texnologiyaların inkişafı ilə təhsil sahəsində inqilab edə bilər. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində danışıq modelləri daha innovativ və cəlbedici olacaq. Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları ilə birləşdirilən bu modellər, tələbələrə realistik və təcrübə yönümlü öyrənmə imkanları təqdim edəcək. VR vasitəsilə tələbələr fərqli dil mühitlərində öz bacarıqlarını sınaya biləcək, həmçinin həqiqi həyat vəziyyətlərini simulyasiya edərək, məsələn, restoranda sifariş vermək və ya turistik məkanda danışmaq kimi situasiyaları təcrübədən keçirəcəklər.

Bu texnologiyalar tədris mühitində həyəcan və maraq yaradır, tələbələrin motivasiyasını artırır və öyrənmə prosesini daha cəlbedici edir. Eyni zamanda, süni intellektlə birləşdirilən danışıq modelləri tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun proqramlar təqdim edərək, öyrənmə sürətini artırır və daha effektiv nəticələr əldə etməyə kömək edir. Bununla yanaşı, bu modellər

tələbələrin qlobal əməkdaşlıq etməsinə və müxtəlif mədəniyyətlərlə ünsiyyət qurmasına şərait yaradır, bu da onların qlobal vətəndaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

İnnovativ texnologiyalar ənənəvi tədris metodlarını dəyişdirərək təhsili daha interaktiv və təcrübə yönümlü edəcək, sistemin daha inklüziv və qlobal olmasını təmin edəcək. Bu inteqrasiya sayəsində tələbələrə daha effektiv, maraqlı və realistik öyrənmə təcrübəsi təqdim ediləcək və təhsil sistemi daha innovativ və qlobal səviyyəyə yüksələcək.

Nəticə

Danışıq modellərinin dil tədrisinə interaktiv inteqrasiyası, tələbələrin aktiv iştirakını və öz-özünə öyrənmə bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu modellər ənənəvi tədris metodları ilə birləşdirildikdə, tədris prosesi daha dinamik və səmərəli olur. İnteraktiv yanaşmalar tələbələrin dil öyrənmə bacarıqlarını təkmilləşdirməklə yanaşı, onların ünsiyyət qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

Tələbələr danışıq modelləri vasitəsilə real həyatda qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif situasiyaları təcrübədən keçirir və bu, onların praktiki biliklər əldə etməsinə kömək edir. Müxtəlif texnoloji vasitələrin və metodların tətbiqi sayəsində onlar daha çox məşq etmək, özlərini ifadə etmək və fərqli kontekstlərdə dili mənimsəmək imkanı qazanırlar. Bu da onların daha sürətli və effektiv şəkildə öyrənməsinə şərait yaradır.

Gələcək tədqiqatlar danışıq modellərinin digər təhsil sahələrinə təsirini daha dərindən araşdıraraq, bu yanaşmaların genişləndirilməsi və daha geniş auditoriyaya çatdırılması istiqamətində yeni imkanlar açа bilər. Texnologiyanın inkişafı ilə bu modellərin daha da təkmilləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi mümkün olacaq ki, bu da təhsil sisteminin daha çevik və adaptiv olmasına kömək edəcək. Nəticədə, dil tədrisi daha interaktiv, tələbəyönümlü və effektiv hala gələcək, bu da təhsil sahəsində uzunmüddətli və müsbət dəyişikliklərə yol açacaq.

Ədəbiyyat

1. *Warschauer, M. (2020). The Role of Technology in Second Language Learning. Cambridge University Press. s. 45*
2. *VanLehn, K. (2011). The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems.* Educational Psychologist, 46(4), 197-221.*
3. *Fryer, L. K., Ainley, M., Thompson, A., Gibson, A., & Sherlock, Z. (2019). Stimulating and Sustaining Interest in a MOOC. Computers & Education, 120, 120-131.*

4. *Brusilovsky, P., & Peylo, C. (2003). Adaptive and Intelligent Web-Based Educational Systems. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 13(2-4), 159-172.*
5. *Smith, J., Brown, T., & Lee, K. (2018). Interactive Dialogue Models in Higher Education: A Case Study. Journal of Educational Technology, 34(2), 65-78.*
6. *Johnson, R. (2022). The Future of Dialogue Models in Education. Educational Research Review, 45, 85-95.*

Dadaşov F.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
faildadasov@icloud.com

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞAGİRDLƏRDƏ FİZİKİ TƏRBİYƏ PROSESİNİN MÜSBƏT TƏSİRİ

Xülasə

Bu məqalə, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər üçün fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini və onların inkişafına təsirini araşdırır. Məqalədə, əlillik növlərinə görə fiziki tərbiyə proqramlarının fərdiləşdirilməsi, həmçinin inklüziv təhsil modeli çərçivəsində bu proqramların tətbiqi müzakirə edilir. Şagirdlərə xüsusi məşqlər, məsələn, koordinasiya və balans inkişaf etdirən hərəkətlər, əzələ gücünü artıran fəaliyyətlər təqdim edilməlidir. Bu yanaşmalar, həmçinin sosial inteqrasiya və özünə inamın artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki fəaliyyətlər, sosial bacarıqların inkişafına və şagirdlərin kollektiv fəaliyyətlərdə iştirak etmələrinə kömək edir. Məqsəd, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və onların ümumi həyat keyfiyyətini yüksəltməkdir.

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА УЧАЩИХСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Резюме

Данная статья исследует значение физического воспитания для учащихся с ограниченными возможностями здоровья и его влияние на их развитие. В статье рассматривается индивидуализация физкультурных программ в зависимости от видов инвалидности, а также их применение в рамках инклюзивного образования. Школьникам необходимо предлагать специальные упражнения, такие как тренировка координации и баланса, а также занятия, направленные на развитие мышечной силы. Эти подходы имеют важное значение для социальной интеграции и повышения уверенности в себе. Физическая активность способствует развитию социальных навыков и участию учащихся в коллективных мероприятиях. Основная цель заключается в облегчении интеграции учащихся с ограниченными возможностями здоровья в общество и улучшении их качества жизни.

POSITIVE EFFECT OF PHYSICAL EDUCATION PROCESS ON STUDENTS WITH LIMITED HEALTH CAPABILITIES

Summary

This article explores the importance of physical education for students with disabilities and its impact on their development. The article discusses the individualization of physical education programs based on different types of

disabilities, as well as their application within the framework of inclusive education. Special exercises, such as coordination and balance activities and muscle-strengthening exercises, should be offered to students. These approaches are also crucial for social integration and enhancing self-confidence. Physical activities promote the development of social skills and participation in collective activities. The goal is to facilitate the integration of students with disabilities into society and improve their overall quality of life.

Açar sözlər: *sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər, fiziki tərbiyə, inkluziv təhsil, psixoloji inkişaf, sosial inteqrasiya, fiziki məşqlər, fiziki inkişaf, fərdi yanaşma*

Ключевые слова: *учащиеся с ограниченными возможностями здоровья, физическое воспитание, инклюзивное образование, психологическое развитие, социальная интеграция, физические упражнения, физическое развитие, индивидуальный подход*

Key words: *students with disabilities, physical education, inclusive education, psychological development, social integration, physical exercises, physical development, individualized approach*

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər, təhsil və sosial inteqrasiya sahəsində xüsusi dəstək tələb edən fərdlərdir. Onların təhsil aldıqları mühitdə, fiziki tərbiyənin aşılanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki tərbiyə yalnız bədən sağlamlığının qorunması və inkişafı üçün deyil, həm də psixoloji, sosial və emosional inkişaf üçün vacibdir. Fiziki tərbiyə, uşaqların və gənclərin bədən sağlamlığını qorumaq, fiziki fəaliyyətin əhəmiyyətini dərk etmələrini təmin etmək məqsədini güdür. Bu proses həmçinin özünə inam, intizam və komanda ruhunun inkişafına da təkan verir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə, onların inkişaf səviyyələrini nəzərə alaraq uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə, fiziki tərbiyə proqramları fərdi yanaşma ilə, hər bir şagirdin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təşkil edilməlidir. Fiziki tərbiyənin sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əlilliyin müxtəlif növləri hərəkətlilik, koordinasiya və balans problemləri yarada bilər. Bu səbəbdən də fiziki tərbiyə dərsləri, şagirdlərin əsas fiziki xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Fiziki tərbiyə prosesi onların gündəlik həyat fəaliyyətlərini və eyni zamanda özünə inamı müstəqil şəkildə yerinə yetirmələrini dəstəkləmək məqsədi güdür. Fiziki tərbiyə həmçinin onların psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərərək motivasiya və sosial münasibətlərin inkişafına səbəb olur [1, səh.5].

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətləri, fiziki tərbiyə proqramı əsasında necə təşkil olunacağına təsir göstərir. Əlillik növləri sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin fiziki inkişafına müxtəlif təsir göstərir. Məsələn: Motor tipli fiziki hərəkətlər ilə bağlı çətinlikləri olan

şagirdlər üçün koordinasiya və balans inkişaf etdirici məşqlər önəmli olacaqdır. Əlil arabasından istifadə edən şagirdlər üçün, daha az hərəkət tələb edən, lakin əzələ gücünü artıran məşqlər daha faydalı ola bilər. Fiziki tərbiyə proqramı sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq hazırlanır. Məsələn: Əgər həmin şagirdin əzələ zəifliyi varsa, o zaman məşqlər daha çox əzələ gücünü artırmağa yönəlməli, koordinasiya və çeviklik tələb edən məşqlər isə, ümumilikdə bədənin hərəkət qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir. Həmçinin, şagirdlərin yaş və fiziki vəziyyətlərinə uyğun olaraq proqramın intensivliyi və davamlılıq müddəti müəyyənləşdirilməlidir [2, səh.134].

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə yalnız fiziki inkişafla məhdudlaşmır. Fiziki tərbiyə proqramı, inklüziv təhsil proqramı ilə uyğunlaşdırılaraq, həm də sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin psixoloji və sosial inkişafı dəstəkləyərək təmin etməlidir. İnklüziv təhsil modeli, fiziki tərbiyənin əsas prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı həmin şagirdlərin psixoloji, fizioloji və fiziki tərbiyə ehtiyaclarını nəzərə alaraq, hər bir şagirdə uyğun təhsil şəraiti yaratmalıdır. Azərbaycan təhsil sistemində bu yanaşma getdikcə sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin həyatında tətbiq olunmağa başlanmaqla yanaşı onların fiziki tərbiyəsində tətbiq olunur [3, səh.158].

Fiziki tərbiyə proqramının hazırlanması sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin fiziki və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Proqram, şagirdin inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə təşkil olunmalıdır. Fiziki tərbiyə proqramı, fiziki və zehni sağlamlığı gücləndirən, eyni zamanda şagirdin sosial bacarıqlarını artıran fəaliyyətlərdən ibarət olmalıdır. Məşqlər həmçinin şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməli, onların bir-birilərinə dəstək olma bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Proqramlar, əzələ gücü və çeviklik inkişaf etdirən məşqlərdən, balans və koordinasiya tələb edən fəaliyyətlərdən ibarət olmalıdır. Ayrıca, şagirdlərə asan və rahat fəaliyyətlər təqdim edilməli, onların istək və qabiliyyətlərinə uyğun seçilməlidir [2, səh.78].

Fiziki tərbiyə yalnız bədənin fiziki inkişafını deyil, həm də şagirdlərin psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin ən böyük çətinliklərindən biri sosial təcrid olunma hissidir. Fiziki tərbiyə dərsləri, bu şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Fiziki fəaliyyətlər onların özünə inamını artırır və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu da, öz növbəsində, psixoloji rifahın artırılmasına və ümumi həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına kömək edir. Fiziki tərbiyə dərslərində istifadə edilən metodlar, şagirdlərin motivasiyasını artırmalı və onları aktiv iştirak etməyə təşviq etməlidir. Müəllimlər şagirdlərə müsbət rəy verməli, onların uğurlarını qeyd etməli və hər birinin fərdi inkişafını dəstəkləməlidir. Bununla

yanaşı, fiziki tərbiyə dərsləri zamanı, şagirdlərin kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərmələri, bir-birlərinə dəstək olmaları təmin edilməlidir [4, səh.54].

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə fiziki tərbiyənin aşılanması, yalnız bədən sağlamlığının qorunmasından ibarət deyil, həm də onların psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyir. Fiziki tərbiyə proqramları, fərdi yanaşma ilə, hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun şəkildə təşkil olunmalı və tətbiq edilməlidir. Bu sahədəki müasir yanaşmalar, inklüziv təhsil modelinə uyğun olaraq, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və onların fiziki, psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləmək məqsədi güdür. Təhsil sistemində bu sahəyə daha çox diqqət yetirilməli, müəllimlərə xüsusi təlimlər verilməli və təhsil proqramları bu şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə yenilənməlidir. Bu yanaşma, Azərbaycan təhsilində daha inklüziv və əlverişli bir mühitin yaranmasına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda inkişaf etmiş xarici ölkələrdə ABŞ və Avropada əlillər üçün xüsusi təhsil konsepsiyası, onların sanator və kurortdan istifadə etmələri və ailə qurmaları üçün xüsusi paket mövcuddur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında insan hüquqları konfederasiyasında əlillər cəmiyyətin tam yararlı üzvü kimi yaşaması, təhsil alması və idmanla məşğul olması nəzərdə tutulur. Onların seçdikləri idman növü ilə Dünya, Avropa və Olimpiya yarışlarında iştirak etmək hüququ vardır [5, səh.35].

Problemin aktuallığı: Məqalədə mövzu, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin təhsili və fiziki inkişafı ilə bağlı geniş bir çərçivədə müzakirə edilir. Bu problemin aktuallığı, həm cəmiyyətin, həm də təhsil sisteminin inklüziv təhsilə, yəni sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin təhsil və sosial həyatda iştirakına böyük əhəmiyyət verməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin fiziki tərbiyə vasitəsilə həm bədən, həm də psixoloji, sosial inkişaflarının dəstəklənməsi vacibdir. Bu da, təhsil sistemində fiziki tərbiyənin xüsusi yanaşmalarla təşkil olunmasının zəruriliyini ortaya qoyur. Azərbaycanda və dünyada bu mövzuya dair daha çox tədqiqat və tətbiq sahələrinə ehtiyac var. Mövzu, inklüziv təhsil modeli və sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin fiziki və sosial inkişafı baxımından müasir təhsil siyasətləri ilə əlaqəlidir. Bu təhsil modelinin ölkəmizdə və beynəlxalq miqyasda tətbiqi mühüm bir sosial məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərə fiziki tərbiyənin tətbiqinin yeni yanaşmalarını ortaya qoymaqda və bu yanaşmaların inklüziv təhsil proqramlarına uyğun olaraq təşkil edilməsi ilə əlaqədardır. Məqalədə göstərilən metodlar və fiziki tərbiyə proqramlarının müxtəlif əlillik növlərinə uyğunlaşdırılması, əzələ gücü və koordinasiya kimi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi məsələləri yeni tədqiqat istiqamətləri təqdim edir. Bu yanaşma həm də şagirdlərin psixoloji və sosial inkişaflarını nəzərə alaraq daha kompleks və hədəfli tədbirlər təklif edir. Bu

məqalə, əlilliyi olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə sahəsində təklif olunan xüsusi metodların və proqramların yenilikçi tətbiqinə yönəlir, xüsusən onların sosial inteqrasiyasını və özünə inamını artırma istiqamətində yeni yanaşmalar ortaya qoyur.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalənin praktik əhəmiyyəti, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin fiziki tərbiyə proqramlarının təhsil sistemində tətbiqinin necə təkmilləşdirilməsi və bu şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsinə yönəlik tövsiyələrdədir. Fiziki tərbiyənin tətbiqi, şagirdlərin psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və gündəlik həyat fəaliyyətlərini yerinə yetirmələrini asanlaşdırır. Bu, həm də müəllimlərə bu sahədə xüsusi təlimlərin verilməsi və təhsil proqramlarının uyğunlaşdırılması üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Məqalənin nəticələri, fiziki tərbiyə proqramlarının hazırlanmasında və icrasında praktik tövsiyələr təqdim edir. Bu, xüsusi təhsil sahəsində çalışan müəllimlərin və təhsil nazirliklərinin fiziki tərbiyə sahəsində daha effektiv tədbirlər görmələrinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədov, A. "Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə fiziki tərbiyənin tətbiqi". Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2015.*
2. *İsmayılova, S. "Fiziki tərbiyə və inklüziv təhsil". Bakı: Təhsil Nazirliyi. 2020.*
3. *Qasımov H.İ., Cəfərov Q.M. İdman təbabəti, müalicə bədən tərbiyəsi və masaj, Bakı – 2002.*
4. *Евсеев С.П., Шапкова Л.В. Адаптивная физическая культура. М. 2000.*
5. *Евсеев С.П. Теория и организация адаптивной физической культуры. М. 2002.*

Əliyeva E.T.
Odlar Yurdu Universiteti
smiralda735@gmail.com

TƏLİM-TƏDRİSİN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI METODLARI

Xülasə

*Təlim, özünə və ya başqalarına xüsusi dəyərli bacarıqlarla əlaqəli bacarıqların, biliklərin və ya uyğunluğun öyrədilməsi və ya inkişaf etdirilməsi prosesidir. Təlimin məqsədi insanın qabiliyyətini, qabiliyyətini, məhsuldarlığını və performansını artırmaqdır. Bu, texnoloji institutlardakı məzmunun əsasını təşkil edir və şagirdlik kurslarının təməl daşını təşkil edir. Ticarət, peşə, peşə üçün tələb olunan əsas təlimdən əlavə, iş həyatı boyu bacarıqları saxlamaq, təkmilləşdirmək və yeniləmək üçün təlim ilkin sərişt*ədən kənarda davam edə bilər.

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Резюме

Обучение — это процесс обучения или развития навыков, знаний или способностей, связанных с навыками, представляющими особую ценность для себя или других. Цель обучения — повысить способности, потенциал, производительность и эффективность человека. Это составляет основу содержания в технологических институтах и является краеугольным камнем курсов ученичества. В дополнение к базовой подготовке, необходимой для ремесла, профессии, занятия, обучение может продолжаться и после получения начальной квалификации для поддержания, улучшения и обновления навыков на протяжении всей трудовой жизни.

METHODS OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF TEACHING AND EDUCATIONAL ACTIVITIES

Summary

Training is the process of teaching or developing skills, knowledge or aptitudes related to skills of particular value to oneself or others. The purpose of training is to increase a person's ability, capacity, productivity and performance. This forms the basis of the content in technological institutes and is the cornerstone of apprenticeship courses. In addition to the basic training required for a trade, profession, occupation, training can continue beyond the initial qualification to maintain, improve and update skills throughout working life.

Açar sözlər: *təlim, metod, informasiya, bacarıq, fəaliyyət*
Ключевые слова: *обучение, метод, информация, навыки, деятельность*
Key words: *training, method, information, skills, activity*

Müəllimlər bir çox prinsiplərə əməl etməlidirlər. Təhsilin elmi təşkili prinsipi şagirdlərin təlim-tərbiyə işini stimullaşdırmaq, onların əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və onlara müstəqil iş öyrətmək üçün texniki termin və metodlardan istifadə edilməsindən ibarətdir. Təhsilin tərbiyəvi xarakteri şagirdlərin peşə biliklərinə yiyələnməsinə, onların əqli inkişafının və dünyagörüşünün inkişafına şərait yaradır. Müəllim təhsilin həyata keçirilməsində şagirdlərə öz peşəsinə məhəbbət, nizam-intizam, öz işini planlaşdırmaq bacarığı və komandada işləmək bacarığını aşılamalıdır. Onlar elə qurulmalıdır ki, baxışları formalaşsın. Vizuallaşdırma prinsipinə canlı hadisələrin inkişafı və öyrənilənin qavranılması daxildir. Vizual təhsil prinsipi aydın təsvirlər vasitəsilə tədris materialının birbaşa qavranılmasını təmin edir.

Müəllimlər üçün təkcə təlim qanunlarını bilmələri deyil, həm də onların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması vacibdir. Buna yalnız təhsil prosesinin təşkilində təlimin əsas prinsiplərini yaxşı bildiyiniz halda nail olmaq olar. Bu qaydalara didaktik və ya didaktik prinsiplər deyilir. Didaktik prinsiplər: təlimin elmi əsaslarla təşkili; onun təhsil vəziyyəti, müntəzəmliyi və ardıcıllığı; oxucuların fəaliyyətinin görünməsi və məzmunu və öyrənmə haqqında məlumatlılığı; bilik, bacarıq və bacarıqların hərtərəfli inkişafı, həmçinin hər bir şagirdə fərdi yanaşma və s.

İnformasiya texnologiyaları sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də yeni informasiya texnologiyaları, multimedia didaktik vasitələri və yeni pedaqoji texnologiyaların inkişafı yolu ilə savadlı gəncləri inkişaf etmiş ölkələrə qoşulmasına və ölkəmizin inkişafına töhfə verməkdən ibarətdir. Tədris metodları təlim prosesində müəllim və şagirdin istiqamətini, tədris prosesinin təşkili və aparılmasını, habelə müəllimin hərəkətlərini müəyyən edir. Bu metodlara şagirdlərin bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsinə kömək etmək üçün müəllimlər tərəfindən istifadə olunan metodlar toplusu daxildir. Təhsil sistemində tədris metodları ilə yanaşı, "metod" və "vasitə" terminlərindən də istifadə olunur. Metod konkret tədris materialının ötürülməsində istifadə olunan əsas tədris metodu ilə yanaşı, başqa tədris metodunun bəzi elementləri ilə işləməkdən ibarətdir. Kompüter tədris prosesinin effektivliyini artırmaq üçün güclü vasitədir, çünki o, təhsil məlumatlarının təminatının keyfiyyətini artırır, təhsil elminə marağı artırır, təlimin maraqlı olması imkanlarını artırır və tədrisin idarə edilməsi metodlarını təkmilləşdirir. Əldə edilmiş biliklərə əsaslanaraq hər bir ixtisaslı mütəxəssis öz işinin ustası olmalı və təlim zamanı dərsin müxtəlif təşkili formalarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu günün ən mühüm problemi gənclərin ali təhsilli, ictimai-siyasi həyatda müstəqil, peşəkar bacarıqlara malik, ölkəmizin bu gününü və gələcəyini müəyyən edən şəxsiyyət kimi formalaşmasıdır. Şəxsiyyətin formalaşması hərtərəfli anlayışdır və o, həm də təhsil və təlimi əhatə edir. Elm və texnologiyanın və informasiya axınının sürətli inkişafı

dövründə məktəb sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Xüsusilə, dərslərdə və sinifdənkənar məşğələlərdə informasiya-kommunikasiya vasitələrindən, internet texnologiyalarından istifadə və onların nəticələrinin təmin edilməsi getdikcə daha aydın görünür.

Təlim prosesində əyani vasitələrdən istifadə etmək; tələbələrin elmi biliklərə yiyələnməsinə və bacarıqlarının artırılmasına kömək edir. Əyani vasitə köməkçi olacaqsa, diqqətinizi əsas vasitəyə, yəni müşahidənin məqsəd və vəzifələrini artırmağa yönəltmək vacibdir. Y.Komenski biliyin mənimsənilməsi prosesində əşya və hadisələrin müşahidəsi, qavranılması və qavranılmasının vacibliyini bildirərək yazırdı: "Qulaqlı görüntü eşitdiyini eşitməli, iyləməli və hiss etmək mümkün olanı başa düşməlidir, hiss bir neçə hissin varlığını hiss etmək etmək lazımdır. Öyrənmək üçün hər şeyi bilavasitə müşahidə və həssaslıq əsasında öyrətmək lazımdır". Bu, nəzəri kursların tələblərinə uyğun olmalıdır, plakatlar, videoçarxlar, xüsusi materiallar hazırlanmalıdır. Tədris aktuallığı prinsipi tələbələrin öz əqli və həssaslığını nəzərə almağı tələb edir. Fiziki xüsusiyyətlər təhsilin yaradıcı yollarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Diqqətli hazırlıq prinsipi. Bu prinsipə əsasən müəllim praktiki laboratoriya işlərinə nəzarət edir. Diqqətli planlaşdırmanı təmin etmək üçün öyrənilən materiallar müntəzəm olaraq yenilənir, yeni materiallar gücləndirilir və təlim aşağıdakı kimi aparılır:

- Güclü ixtisas əldə etmək üçün iş üsullarının tez-tez təkrarlanması;
- Şagirdlərə texniki ədəbiyyat və məlumat kitabçalarından istifadə vərdişlərini öyrətmək;
- sadə məşqlərdən daha mürəkkəb bacarıqların formalaşdırılması məşğələlərinə keçid və istehsalat yaxınlığında dərslərin keçirilməsi. Hər bir tələbəyə fərdi yanaşma tələbələrin hərtərəfli hazırlanmasını, vaxtında dəstəklənməsini, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq üçün şərait yaradılmasını tələb edir. Müəllim hər bir tələbənin təsvirini oxumalı və onların xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün dərsə başlamazdan əvvəl onlardan hər biri ilə müsahibə aparmalıdır.

Nəzəri və praktiki təlimin təşkilati formalarının düzgün seçilməsi vacibdir. Dərslərin yeri və cədvəli, tələbələrin fəaliyyəti və sinifdə təsnifatı - bütün bunlar müəllim və tələbələr arasında münasibətlərin əhəmiyyətindən bəhs edir. Dərslərin yüksək səviyyədə təşkili və keçirilməsi üçün tədris metodlarından rasional və səmərəli istifadə edilməlidir. Tədris metodları təlim prosesində müəllim və şagirdin istiqamətini, tədris prosesinin təşkili və aparılmasını, habelə müəllimin hərəkətlərini müəyyən edir. Bu metodlara şagirdlərin bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsinə kömək etmək üçün müəllimlər tərəfindən istifadə olunan metodlar toplusu daxildir. Təhsil sistemində tədris metodları ilə yanaşı, "metod" və "vasitə" terminlərindən də

istifadə olunur. Metod konkret tədris materialının ötürülməsində istifadə olunan əsas tədris metodu ilə yanaşı, başqa tədris metodunun bəzi elementləri ilə işləməkdən ibarətdir. Vasitə təlim metodologiyası üçün zəruri olan köməkçi təlim materiallarının, avadanlıqların işlədilməsi deməkdir.

Tədris metodları tədris prosesində və pedaqoji təfəkkürün çoxəsrlik tarixində mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Pedaqogikada tədris metodlarının təsnifatı və müəyyənləşdirilməsinə eyni yanaşma yoxdur. Bəzi müəlliflər bilik mənbələrinin xüsusiyyətlərini tədris metodlarının müəyyən edilməsində əsas hesab edirlər; məsələn, şifahi (müsahibələr, izahatlar, bəyanatlar, texniki ədəbiyyatla tələbələrin müstəqil işi və s.); Nümayiş (filmlərin nümayişi, tələbələrin müstəqil monitorinqi və s.); praktiki (məşqlər, iş üsulları, praktiki laboratoriya işləri) və s. Son zamanlar pedaqoji nəzəriyyə və praktikada şagirdlərin idrak fəaliyyətinin vəziyyətinə görə təsnifat metodlarından istifadə olunur.

Tədris prosesində istifadə olunan metodlar şagirdlərin fəallığını artırmağa və şagirdlərin öyrəndikləri təlim materialına dərindən cəlb olunmasını təmin etməlidir. Bu fəaliyyətin əsasını tələbələrin idrak fəaliyyəti təşkil edir. Demək istədiyim: İzah vizual üsuldur. Müəllim şagirdlərə məlumatı oxumaq, başa düşmək və onların yaddaşında saxlamaq üçün müxtəlif vasitələrlə təmin edir. Xatırlamağın yolu. Tədris tapşırıqları sisteminə uyğun olaraq tələbələrin idrak fəaliyyətini təşkil edir. Şagirdin vizuallaşdırma bacarığı da var. Şagirdlər öyrəndikcə birinci metodun digər üsullarla birlikdə istifadəsi genişlənir. Problemin formalaşdırılması. Müəllim problemli vəziyyət yaradır. Kurs boyu o, bunu necə həll edəcəyini izah edəcək və qərar verəcək. Şagirdlər müəllimlə birgə problemlərin həllində fəal iştirak edirlər. Qismən tədqiqat və ya evristik metod. Müəllim təlim problemini göstərir, onu köməkçi hissələrə ayırır və şagirdlərə onun həlli yolunu təklif edir. Bu zaman müəllim şagirdlərə bəzi sahələr, məsələn, əvvəlcədən hazırlanmış suallar haqqında məlumat verəcəkdir. Tədqiqat metodu. Bu, yeni problemlərin həllində tələbələrin müstəqil tədqiqatlarının və yaradıcı işlərinin təşkili üsuludur. Bu halda müəllim onlara problemi deməyəcək. Ənənəvi tədris üsulları - şifahi təqdimatlar, izahatlar, müsahibələr, mühazirələr, oxu; təcrübələr, təbii obyektlərin, əyani vəsaitlərin nümayişi; tapşırıqlar, yazı, qrafik iş, laboratoriya işləri. Təsvir edilən üsullar alət və üsullar kimi istifadə olunur və müəllim onlardan istifadə edərək sinifdə yüksək səviyyədə tədris edir. Praktiki metod – məşğələlərə, müstəqil tapşırıqlara, praktiki və laboratoriya işlərinə əsaslanan tədris materialının formasıdır. İstehsalat təlimində bu üsula iş üsulları, tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı müstəqilliyin inkişafı üzrə nümunəvi işlər, həmçinin idarəetmə prosesinin idarə edilməsi üzrə laboratoriya və praktiki məşğələlər daxildir.

Ədəbiyyat

1. *Bosova L.L., Bosova A.Yu., Zubchenok N.E. The creation and use of electronic educational resources for general education: a monograph.*
2. *Minkovich Tatyana Vladimirovna. Laboratory and practical work in the methodological training of computer science teachers. - Innovative projects and programs in education.*
3. *Personalizing Education: from research to policy and practice, Paper No11, September 2007.*
4. *Tangirov H.E., Rakhmatov A.Sh., Raxmonқulov F.P. The main technologies for the creation of electronic teaching aids // Actual scientific research in the modern world: XIII International. scientific Conf., May 26-27, 2016, Pereyaslav-Khmelnitsky. // Sat scientific works - Pereyaslav-Khmelnitsky, 2016. - Issue. 5 (13), part 4 .- 108-112-p.*
5. *Non-governmental educational institution of additional education "INTELLIGENCE" Adobe Photoshop. Task number 2.6. Text effects. Laser inscription (imitation of neon light) Filters, tone curves, channels Available from World Wide Web:*
6. *Tangirov H.E., Mamatkulova U.E., Bazarboeva Ch.A., Egamkulov Sh.A. The use of electronic educational resources in teaching algebra in secondary schools // Young scientist. Monthly scientific journal.*
7. *Tangirov Kh.E. The use of electronic educational resources for individualization in the process of teaching algebra in schools // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Progressive Academic Publishing.*
8. *Bennett, D.B. (1988-89). Four steps to evaluating environmental education learning experiences. The Journal of Environmental Education.*
9. *Block, H.J. (1984). Making school learning activities more playlike: Flow and mastery learning. The Elementary School Journal.*
10. *Bloom, S.B. (1978). New views of the learner: Implications for instruction and curriculum. Education Leadership.*
11. *Braus, A.J., & Wood, D. (1993). Environmental Education in the Schools. Creating a Programme that works!*
12. *Cohen, S. (1994). Children's environmental knowledge. In R.A.Wilson (Ed.), Environmental Education at the Early Childhood Level.*
13. *https://www.indeed.com/career-advice/career-development/strategies-for-teachers*
14. *https://www.prodigygame.com/main-en/blog/teaching-strategies/*
15. *https://www.education.vic.gov.au/Documents/school/teachers/support/high-impact-teaching-strategies.pdf*

Əliyeva İ.O.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eliyevailkane55@gmail.com

İLKİN PEŞƏ TƏHSİLİNDƏ TƏLİM-TƏRBİYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Bu gün ilkin peşə təhsili müəssisələrində təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini artırmaq üçün müəssisələr əmək bazarının tələblərinə dərindən bələd olmalıdır. Buna görə də əmək bazarı və müəssisələr arasında daimi əlaqənin mövcudluğu vacib şərtlərdəndir. Peşə məktəbləində tədris fəaliyyətinin təşkilində səmərəlilik az vaxt və xərclə daha yüksək nəticələr əldə etməkdir. Bu nəticələr müəllimlərin savadlılıq dərəcəsindən asılıdır. Günün tələblərinə cavab verən ixtisaslaşmış kadrlar təlim-tərbiyə işini düzgün yerinə yetirməklə qlobal iqtisadiyyatın tələblərini ödəyəcək gənclər yetişdirəcəkdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В НАЧАЛЬНОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Сегодня для повышения качества обучения в учреждениях начального профессионального образования учреждениям необходимо глубоко знакомиться с требованиями рынка труда. Поэтому наличие постоянной связи между рынком труда и предприятиями является одним из важных условий. Эффективность организации образовательной деятельности в профессиональном училище заключается в достижении более высоких результатов с меньшими затратами времени и средств. Эти результаты зависят от уровня грамотности учителей. Специализированный персонал, отвечающий требованиям дня, будет обучать молодых людей, которые будут отвечать требованиям глобальной экономики, проводя обучение должным образом.

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK IN PRIMARY VOCATIONAL EDUCATION

Summary

Today, in order to improve the quality of training in primary vocational education institutions, institutions must be deeply familiar with the requirements of the labor market. Therefore, the existence of a permanent connection between the labor market and enterprises is one of the important conditions. Efficiency in the organization of educational activities in a vocational school is to achieve higher results with less time and cost. These results depend on the level of literacy of teachers. Specialized personnel who meet the requirements of the day will train young

people who will meet the demands of the global economy by doing the training properly.

Açar sözlər: *ilkin peşə təhsili, təlim, tərbiyə, qloballaşma, iqtisadiyyat, prinsip, xüsusiyyət*

Ключевые слова: *первое профессиональное образование, обучение, образование, глобализация, экономика, принцип, характеристика*

Key words: *first vocational education, training, education, globalization, economy, principle, characteristic*

Müasir dövrdə hər bir təhsil müəssisəsində effektiv idarəetmə rəhbərliyin və pedaqoji kollektivin təlim-tərbiyə işini düzgün təşkil etməsindən asılıdır. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, mədəni inkişafında ilkin peşə təhsili mühüm rol oynayan, gənc nəslin əmək bazarında uğurlu mövqe tutmasına imkan verən təhsil pilləsidir. Texnologiya, elm və sənayeləşmənin sürətlə inkişafı yüksək qabiliyyətlərə malik insan kapitalı tələb edir. İlkin peşə təhsili müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun kadr hazırlığını həyata keçirir. Peşə təhsili sisteminin səmərəliliyini şərtləndirən meyarlar peşə məktəblərinin cəmiyyət tərəfindən qavranılma səviyyəsində özünü göstərir. İdarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi 5 səviyyədə özünü göstərir.

1. İdarəetmənin aparıcı rolu: Liderlərlər keyfiyyət sahəsində missiyanın, vizyonun, əsas dəyərlərin, müəssisələrin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsində şəxsi bacarıqlarını nümayiş etdirməlidirlər. Performansın inkişafı üçün xarici əlaqələr qurulmalı, müəssisələrin keyfiyyət idarəetmə sistemləri tətbiq edilməli və təkmilləşdirilməlidir.

2. Siyasət və strategiya meyarı: Təhsil müəssisələrinin strateji planlarının hazırlanması zamanı məqsəd, missiya, baxışın formalaşması zamanı fəaliyyətin effektivliyi və səmərəliliyini təmin edən mexanizmlər və siyasət hazırlanmalıdır.

3. Kadrların idarəedilməsi meyarı: Keyfiyyət və kəmiyyət aspektlərinə əsaslanaraq kadrların fərdi, qrup və ümumi təşkilat siyasətinin hazırlanmasıdır. Keyfiyyətin artırılması üçün cəlbedici, stimullaşdırıcı və mükafatlandırıcı tədbirlər mexanizmi, əmək şəraiti, sosial müdafiə tədbirləri tətbiq edilməlidir.

4. Resurlar və tərəfdaşlıq meyarlarına peşə məktəblərinin maddi texniki bazası, maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti, resursların səmərəli planlaşdırılması və bölüşdürülməsi, tədris texnologiyalarının idarəedilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıqlar, əqli mülkiyyətin idarəedilməsi aiddir.

5. Proseslərin idarəedilməsi meyarı: Keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, nəzarət və qiymətləndirmə sistemləri, sənədlərin idarəedilməsi, iş və tədris fəaliyyətinin planlaşdırılması, ixtisaslar üzrə kurikulumların tətbiqi və s. proseslərini özündə əks etdirir.

Peşə məktəblərində texniki mütəxəssislərin çoxşaxəli hazırlanması prosesi bir-birilə sıx inteqrasiya tələb edir. Peşə təliminin tədrisində inteqrativ yanaşma daxili və xarici elementlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirir. Peşə təhsili sistemi və sənayenin struktur sahələri arasında əlaqələr qurulmalıdır. Yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının əsas məqsədi struktur və funksional sabitlik, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis yetişdirərək, əmək bazarında uğurlu mövqe tutmaqdır. Müasir dövrdə dövrün tələblərinə uyğun olaraq gənclərin peşə seçimi onların qabiliyyətləri ilə üst-üstə düşməlidir. Hər bir şəxsiyyətin formalaşmasında 3 əsas amil vardır.

1. Fizioloji inkişaf amili - insanın kəmiyyət olaraq artımıdır, boy, kilo və s.
2. Psixoloji inkişaf amili - qavrayışın, nitqin, təfəkkürün və təsəvvürün, hafizə və təxəyyülün təşəkkülüdür.
3. Sosial inkişaf amili - insan sosial amildir. Müəyyən qədər sosial amillərin təsirinə məruz qalır. Bu amillər insanın özündən asılı olaraq bəzən təkamülə bəzən isə tənəzzülünə səbəb olur.

Təlim - öyrədənlər və öyrənənlərin əməkdaşlığına əsaslanan məqsədyönlü fəaliyyət olub, müəllim rəhbərliyi altında şagirdin və ya tələbənin bilik, bacarıq, qabiliyyətlərə yiyələnməsidir. Təlim fəaliyyəti təhsilalanların idrak yolundakı irəliyə doğru hərəkətidir. Təlimin 3 tipi var:

a) Doğmatik təlim - səbəbini bilmədən əzbərləməyə əsaslanır, müzakirə və tənqidi düşüncənin məhdudlaşdırıldığı tədris formasıdır.

b) İzahlı-illustrativ təlim - hafizə və təfəkkürün inişafını dəstəkləyir. Bu cür təlim biliklərin əldə edilməsi və qavranılmasından ibarətdir. Dərsin daha maraqlı olması üçün multimedia vasitələri, müasir texnologiyalar təlim fəaliyyətini daha interaktiv edir.

c) Müasir təlim - interaktiv metodların, rəqəmsal vasitələrin (elektron dərsliklər, virtual reallıq, virtual sinif və laboratoriyalar) tətbiq edildiyi fərdiləşdirilmiş, idrak müstəqilliyinə, şüurlu və yaradıcı fəaliyyətə əsaslanan təlimdir.

Təlimin 3 əsas funksiyası vardır: öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici funksiya.

Öyrədici funksiya - şagirdlərə elmi biliklərin, müxtəlif bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin aşılanmasıdır.

Tərbiyəedici funksiya - şəxsiyyətin formalaşmasında mənəvi, əxlaqi, sosial, psixoloji, mədəni inkişafına töhvə verməkdir. Elmi dünyagörüşün formalaşmasında təlimin tərbiyəedici funksiyası əvəzsizdir.

İnkişafetdirici funksiya - öyrənənlərin biliklərə yiyələndikcə onun diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü, idrakını inkişaf etdirir.

Təlimin prinsipləri:

1. Təlimin öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici prinsipi;

2. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi;
3. Təlimin elmiliyi prinsipi;
4. Təlimdə ardıcıllıq prinsipi;
5. Təlimdə əyanilik prinsipi;
6. Təlimdə müvafiqlik prinsipi;
7. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi;
8. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi.

Tərbiyə - pedaqoji prosesin aktual sahələrindən biridir. Şəxsiyyətin məqsədyönlü, ahəngdar, intellektual, emosional, iradi keyfiyyətlərin formalaşması və inkişafıdır. Cəmiyyətin mühüm vəzifəsi gənc nəslin hərtərəfli tərbiyəsinə nail olmaqdır. Tərbiyə amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) Bioloji amillər - insanın tərbiyəsinin anadangəlmə möcvud olduğunu, sosial amillərdən asılı olmadığını vurğulanır.

b) Sosial amillər - insan bioloji varlıq olaraq doğulsa da, ətraf mühit amillərinin təsiri ilə öz şəxsiyyətini qurur.

c) Biososial amillər - bioloji və sosial amillərin vəhdətində insan şəxsiyyətinin formalaşdığı qeyd edilir.

Müasir tərbiyə sisteminin əsasında duran əsas prinsiplər:

- Humanizm prinsipi;
- Sosial-uyğunluq prinsipi;
- Tərbiyənin fərdiləşdirilməsi prinsipi;
- Uşaqların sosial mühitin mənfi təsirinə qarşı mübarizədə iradəlilik nümayiş etdirilməsi prinsipi;
- Tərbiyəvi mühitin yaradılması prinsipi;

Tərbiyənin əsas xüsusiyyətləri:

- Tərbiyə məqsədyönlü proses olub, cəmiyyətin iqtisadi, mədəni, siyasi tələblərinə uyğun həyata keçirilir;
- Tərbiyə fərdin subyektiv amilləri və mühitin obyektiv amilləri ilə xarakterizə olunduğu üçün çoxamilli fəaliyyətdir;
- Tərbiyə mürəkkəb, uzun vaxt tələb edən, fasiləsiz həyata keçirilən fəaliyyətdir;
- Tərbiyə kompleks fəaliyyət olub, tərbiyənin məqsədi, vəzifəsi, məzmunu, forma və metodlarndan ibarətdir. Bu komponentlərin əsasında tərbiyə prosesi qurularsa, liberallaşma, qloballaşma və texnoloji dəyişikliklər kimi amillərə olan tələbatı ödəmək mümkün olacaqdır;
- Tərbiyə mürəkkəb dinamiki proses olub, xarici mühit amillərindən asılı olaraq dəyişilə bilər;
- Tərbiyə prosesi fəal iştirak edən tərbiyə verən və tərbiyə alan arasında olan ikitərəfli bir prosesdir;

- Tərbiyə şəxsiyyətin, özünütərbiyənin, özünütəşkilin inkişafına zəmin yaratmaq üçün bir vasitədir.

Tərbiyə sisteminin əsas istiqamətləri: əqli tərbiyə, mənəvi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, ekoloji tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, hüquqi tərbiyə. Qlobal iqtisadiyyat hökumət və özəl sektorların inkişaf strategiyalarının təkmilləşməsi və təhlilinə zəmin yaratdığı üçün peşə təhsili daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əmək tərbiyəsi peşə təliminin əsasında dayanan gənc nəslə şüurlu şəkildə peşə seçməyə imkan verən tərbiyədir. Azadlıq, demokratiya, müstəqillik yolunda inkişaf edən dövlətimiz peşə təhsili sahəsində də müasir meyarlara cavab verməlidir. Respublika ərazisində sənaye və texnologiyaların sürətlə artmasında mühəndislər, ixtisaslı və yaradıcı kadrlar xüsusi rol oynayır. Peşə təhsili gənclərin uğurlu karyeraları üçün vacib sənədlərin əldə edilməsi, iş təcrübəsini qazanmaları və iqtisadiyyatın tələblərini ödəməklə yüksək maaş və iş fürsətləri verir. İlkin peşə təhsili müəssisələrində uğurlu təlim-tərbiyə işinin qurulması üçün bəzi prinsiplər vardır.

1. Şəxsiyyətyönümlü və fərdi yanaşma prinsipi: Təhsilalanların potensialını və maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Müəllimlər fərdi yanaşma əsasında tələbələrin güclü və zəif cəhətlərini bilməli, onların daxili motivlərini hərəkətə gətirməlidirlər.

2. İnnovativ metodların tətbiqi prinsipi: Müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə səmərəliliyi artırmaq olar. Bu sahədə rəqəmsal bacarıqlar əhəmiyyətlidir. Ona görə də bəzi təlimlər, seminarlar, vebinarlar keçirməklə həm öyrədənlərin, həm də öyrənənlərin rəqəmsal bacarıqlara yiyələnməsinə nail olmaq olar.

3. Praktikaya yönəlmiş təhsil: Əmək bazarında tələbələrə lazım olan bacarıqların qazanmaları üçün nəzəriyyənin praktikaya inteqrasiyasıdır.

Təlim-tərbiyə prosesi fərdin kiçik yaşlarından praktiki bacarıqlara, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, yüksək dünyagörüşə malik ahəngdar şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Peşə təhsili sahəsində hər bir gənc ixtisas seçimini edərkən əsas arzu etdiyi ixtisası seçdiyinə əmin olmalıdır. Hər bir peşəyə yararlılıq ilk növbədə, gəncin maraq dairəsi və qabiliyyətlərindən asılıdır. Peşə və ixtisas seçmək gələcək həyat yolunu seçmək deməkdir. Ona görə də düzgün seçilmiş ixtisas hər bir gənc üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Ş.O.Ağayev, S.H.Məmmədova, Texniki peşə təhsili müəssisələrində təlimin təşkilinin didaktiki məsələləri. -Bakı – 2010.*
2. *Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası / R.İ.Əliyev. - Bakı: Nurlan – 2006.*

3. *Kazımov N.M. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi / N.M.Kazımov. – Bakı: Əlfərül-2007.*
4. *Kərimov Y.Ş. Təlim metodları (dərs vəsaiti) / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: 2007.*
5. *Əliyev P.B. Ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili və metodikası.- Bakı: 2023 səh.128*
6. *Ə.S.Bədəlova, Təlim-tərbiyə, ADPU-nəşriyyatı. Bakı – 2015. səh. 68-74*

Əliyeva M.Z.
Odlar Yurdu Universiteti
aliyeva.m2002@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNNOVATİV TƏDRİS YANAŞMALARI VASİTƏSİLƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə

Pedaqogika onunla əlaqəli təhsil dəyərləri, əsaslandırmaları, sübutları və nəzəriyyələri ilə tədris metodudur. Tədrislə bağlı bir neçə qərar növünü yaratmaq və əsaslandırmaq üçün tanınmaq və bacarıqlara sahib olmaq üçün bir yanaşmadır. Pedaqogika təhsil sahələrində geniş istifadə olunur, baxmayaraq ki, onun istifadə xarakteri və həcmi hər bir ölkə üçün fərqlidir. Effektiv pedaqoji strategiyaların tətbiqi tələbələrə daha yaxşı öyrənməyə və ümumi təhsil bacarıqlarını başa düşməyə kömək edir. Bir sıra tədqiqatlar müxtəlif hallarda müxtəlif pedaqoji yanaşmalardan istifadə etməyə çalışmışdır. Müvafiq olaraq, avtonom yazı stimulunun yazı bacarıqlarını təkmilləşdirməsi gözlənilir.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ОБУЧЕНИЮ

Резюме

Педагогика – это метод обучения с соответствующими образовательными ценностями, обоснованиями, доказательствами и теориями. Это подход к получению признания и навыков для принятия и обоснования нескольких типов решений о преподавании. Педагогика широко используется в образовательных областях, хотя характер и сфера ее использования различаются от страны к стране. Применение эффективных педагогических стратегий помогает студентам лучше учиться и понимать общие образовательные навыки. В ряде исследований были предприняты попытки использовать различные педагогические подходы в разных ситуациях. Соответственно, ожидается, что автономный стимул письма улучшит навыки письма.

DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS THROUGH INNOVATIVE TEACHING APPROACHES

Summary

Pedagogy is a teaching method with its associated educational values, justifications, evidence and theories. It is an approach to gain recognition and skills for making and justifying several types of decisions about teaching. Pedagogy is widely used in educational fields, although the nature and scope of its use vary from

country to country. The application of effective pedagogical strategies helps students learn better and understand general educational skills. A number of studies have tried to use different pedagogical approaches in different situations. Accordingly, autonomous writing stimulus is expected to improve writing skills.

Açar sözlər: *ünsiyyət, pedaqogika, strategiyalar, yanaşma, metod*
Ключевые слова: *коммуникация, педагогика, стратегии, подход, метод*
Key words: *communication, pedagogy, strategies, approach, method*

Effektiv pedaqogikalara struktur və bütün sinif qrupunun fəaliyyəti, fərdi fəaliyyət və idarə olunan təlim kimi müxtəlif üsullar daxildir. Qlobal nöqteyi-nəzərdən millət, icma və dünya haqqında tədris ənənəvi metodlardan tutmuş dünya coğrafiyası, xarici siyasət, mədəniyyətlər, dünya sivilizasiyasının öyrənilməsinə qədər müxtəlif üsullarla dəyişir. Təhsildə qlobal baxışlar ümumbəşəri mədəniyyətə, insanlar tərəfindən paylaşılan ümumi şeylərə, insanların nöqteyi-nəzərini qiymətləndirməyə və biliyə və mədəni variasiyaları yerinə yetirən perspektiv şüuruna diqqət yetirir. Qlobal təhsil ədəbiyyatının dördüncü komponenti fərdlərin dünya miqyasında digər insanlara və əksinə təsir edən seçimlər etməsinin tanınması olmuşdur.

Ünsiyyət fikir və hissləri ifadə etmək və ya insanlara məlumat vermək fəaliyyətidir. Dil insanların istifadə etdiyi nitq və yazıda ünsiyyət sistemidir. Digər tərəfdən, idarə olunan motivasiya (xarici imkanlar üçün yazı yazmaq) onlara mane ola bilərdi. Beləliklə, müəllimlərin pedaqoji təcrübələri idarə olunan motivasiyanı gücləndirməkdənsə, şagirdlərin yazmaq üçün müstəqil motivasiyasına kömək edəcək şəkildə istifadə etməsi vacibdir.

Aydın ünsiyyət qurmaq və düşüncələrinizi, hisslərinizi və ideyalarınızı bölüşmək bacarığınız digər insanlarla bütün münasibətlərinizdə sizə kömək edəcəkdir. Tələbə kimi istənilən dili öyrənmək mümkündür, lakin düzgün ünsiyyət qurmaq üçün yaxşı oxumaq, yazmaq, danışmaq və dinləmək bacarığı vacibdir. Birdən çox dildə danışmaq dünyadakı insanlarla yaxşı ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər. İngilis dilini öyrənmək ailənizdə tanış olduğunuz dildən başqa ingilis dilini başa düşən insanlarla, məsələn, ana dilinizlə ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər.

Son illərdə təhsilin qlobal tələblərinə cavab vermək üçün də səylər göstərilmişdir. Pedaqoqlar refleksiv və tənqidi mütəxəssisləri və problemləri həll etmək bacarığını yetişdirmək üçün məzmunun yoxlanılması və yadda saxlanmasının şərti çərçivəsini dağıtırlar. Pedaqoqun fikrincə, tələbələrin öyrənmə prosesində fəal iştirak etməsinə və səriştəlilik bacarıqlarına imkan vermək imkanı gözlənilir. Beləliklə, ali təhsil tələbələrində xüsusilə tələbə mərkəzli tədris metodlarında konseptual transformasiyaları inkişaf etdirmək üçün strateji təlimatlar müəyyən edilmişdir.

Kommunikativ dilin öyrədilməsi metoddan çox yanaşma kimi qəbul edilir. O, kommunikativ səriştəni dilin tədrisinin məqsədinə çevirmək və dil və ünsiyyətin qarşılıqlı asılılığını qəbul edən dörd dil bacarığının öyrədilməsi üçün prosedurlar hazırlamaq məqsədi daşıyır. Kommunikativ yanaşma öyrənənlərin dil ehtiyaclarına əhəmiyyət verir və öyrənmə təcrübələrini təmin edir. Bu yanaşma çərçivəsində şagirdin maraqları və onun dil öyrənməkdə irəliləyişləri müəllim tərəfindən diqqətə alınır.

Dəqiqlik dildən düzgün istifadə etmək bacarığıdır. Sərbəstlik dildən kortəbii və səmərəli istifadə etmək bacarığıdır. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, müasir təlim metotları rəvanlığı dil tədrisinin əsas məqsədi hesab edir və beləliklə, rəvanlıq təcrübəsi dəqiqlik təcrübəsindən əvvəl olmalıdır. Səlis danışıq məşqi zamanı səhvlər, bir qayda olaraq, düzəldilmədən buraxılmalıdır.

Bu gün ingilis dilinin rolu və təsiri dünyada daha yüksək sürət qazanır. Bu fenomenin əsas amilləri müstəqillik qazandıqdan sonra dünya ilə ünsiyyətin genişləndirilməsi və qlobal kənddə məlumat mübadiləsinin sürətinin və miqyasının artmasıdır. Nəşr olunan məzmunun dilinə görə internet məkanında dominant mövqeni ingilis dili möhkəm tutur ki, bu da öz qlobal səriştələrini təbliğ etmək istəyənlər üçün ingilis dilini öyrənmək üçün güclü motivasiyadır.

Kommunikativ yanaşma bütün dünyada tanınan və dünyanın bir çox yerlərində dillərin, xüsusən də ingilis dilinin öyrədilməsi üsulu kimi özünü təsdiqləmiş bir yanaşmadır. Bu, ingilis dilinin tədrisində son 50 ildə üstünlük təşkil edən yanaşmadır və bu gün də istifadə olunur.

Lakin bütün bu dilçilər və pedaqoqlar həmin illərdə tələbələrin dili düzgün öyrənmədiklərini hiss edirdilər. Onlar "bütün dili" və realist dili öyrənmədiklərini iddia edirdilər. Şagirdlər sinifdən kənarda real həyat vəziyyətlərində uyğun sosial dildən istifadə edərək ünsiyyət qurmağı bilmirdilər. İndiyə qədər onlar dilin funksiyalarına və anlayışlarına güvənmək əvəzinə, dilin strukturlarına arxalanırdılar. Bu, onların öyrənilən dilin mədəniyyətində ünsiyyət qura bilməməsinə səbəb olurdu.

Proqramları üzrə qlobal təhsilin həyata keçirilməsində iştirak edən təhsil müəllimləri, müəllimləri fərdi şəkildə öyrətməkdənsə, dünya regionları, sivilizasiyalar, qlobal problemlər və mədəniyyətlər arasında əlaqələr yaratmağa çalışmaq cəhdlərini araşdırdılar. Onlar həmçinin hazırkı dünya problemləri və hadisələri üçün tarixi fonlar tapmağı və bununla da mədəniyyətin yayılması prosesini kəşf etməyi, qlobal məzmunu yerli ictimaiyyətlə əlaqələndirməyi, mədəni variasiyaları qiymətləndirməyi və tolerantlığı öyrətməyi hədəflədilər. Beləliklə, pedaqoji metodlara real həyat problemlərinin həlli yolu ilə öyrənmə, sorğu vasitəsilə öyrənmə, tənqidi düşüncə, virtual mühit və s. daxildir. Tədris metodlarını və genişlənmiş reallıq, çevrilmiş öyrənmə, e-dərslik və veb-əsaslı mind-map kimi innovativ texnologiyaların birləşdirilməsi son vaxtlar xüsusilə Koreyada təhsildə yeni tendensiyaya çevrilmişdir. Koreyada pedaqoji standart

mətnə əsaslanan ənənəvi təlimdən texnologiyaya əsaslanan ağıllı öyrənməyə çevrilsə də, məsələ burasındadır ki, transformasiya xüsusilə əsas məktəb şəraitlərindən yaranıb.

Kommunikativ dil tədrisində istifadə olunan fəaliyyətlər tələbələrə real və ya real ünsiyyətdə iştirak etmək imkanı verir. Adətən bu fəaliyyətlər rol oyunları, oyunlarda informasiya boşluğu fəaliyyətləri, müsahibələr kimi axıcılığa əsaslanan fəaliyyətlərdir.

Ümumiyyətlə, kommunikativ dil tədrisi orijinal materialdan istifadə edir, çünki onlara dilin həqiqətən sinifdən kənarda necə istifadə olunduğunu başa düşmək imkanı vermək vacibdir. Şagirdlər ünsiyyət tələb edən real həyat situasiyaları tapşırıqlarına cəlb olunurlar. Bu yanaşmada müəllim şagirdlərin real həyata cəlb oluna biləcəyi bir vəziyyət qurur. Bəzi fəaliyyətlərdə onların nəticələri şagirdlərə məlum deyil. Nəticə onların reaksiyalarından və cavablarından asılıdır. Beləliklə, onlar fəaliyyətini başa çatdırana və aydın nəticəni görənə qədər həvəsləndiriləcək və şübhəli vəziyyətdə saxlanılacaqlar.

Ədəbiyyat

1. *Brandl, K. (2008). Communicative Language Teaching in Action, New Jersey, Pearson Prentice Hall.*
2. *Brumfit, C. J. (1984). Communicative methodology in language teaching: The Roles of Fluency and Accuracy. Cambridge, Cambridge University Press.*
3. *Spada, N. (2007). Communicative Language Teaching: Current Status and Future Prospects. International Hand Book of English Language Teaching (Part I). New York, Springer.*
4. *Newmark, P. (1981). Approaches to Translation (Language Teaching Methodology Senes). Oxford, Pergamon Press.*
5. *Weir, C. J., & Weir, C. J. (1990). Communicative language testing. Hemel Hempstead, Prentice Hall.*
6. *Savignon, S. J. (1991). Communicative language teaching: State of the art. TESOL Quarterly.*
7. *Morrow, C. K. (2018). Communicative language testing. The TESOL encyclopedia of English language teaching.*
8. *Agrawal, M. (2004). Curricular reform in schools: The importance of evaluation. Journal of Curriculum Studies.*
9. *Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.*
10. *Guthrie, E. L. (1984). Intake, communication and second language teaching. In S. J. Sauvignon, & M. S. Burns.*
11. *Initiative in Communicative Language Teaching. Reading, Mass: Addison Wesley. Hymes, D. (1972). Models of the interactions of language and social life. In J. J. Gumperz, & D. Hymes (Eds.), Directions in Sociolinguistics (pp. 35-71). New York: Holt, Rinehart & Winston.*

12. http://dx.doi.org/10.1080/0022027032000152987
13. https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0383.
14. https://doi.org/10.2307/3587463.
15. https://doi.org/10.1017/S0272263100005222.

Əliyeva R.M.
Odlar Yurdu Universiteti
rafigaaliyeva948@gmail.com

İKİNCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ ƏSASLANAN METODLARIN DÜZGÜN İSTİFADƏ QAYDALARI

Xülasə

Dil insanların sosial və ya mədəni qrupun üzvləri kimi özünü ifadə etmək üçün şərti danışıq və ya yazılı sözlər sistemidir. Hər bir normal insan uşaqlıqdan danışıq və eşitmə məqsədləri üçün səsli ünsiyyət sisteminin müəyyən sözlərindən istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnir. Bu səsli ünsiyyət sistemi boğaz və ağız içərisində müəyyən orqanların hərəkəti nəticəsində yaranan və ümumiyyətlə dil kimi tanınır. Bu səslər vasitəsilə insanlar məlumat və fikir mübadiləsi apara, emosiya və hisslərini ifadə edə, başqalarının fəaliyyətinə təsir edə, başqalarına qarşı dostluq və düşmənçilik hiss edə bilirlər. Dil ilk növbədə fikirləri, hissləri və duyğuları çatdırmaq vasitəsidir. Ancaq bu, təkcə insanların istifadə etdiyi vasitələr deyil. Duyğu və hissləri çatdırmaq üçün müxtəlif jestlərdən istifadə edirlər.

ПРАВИЛА ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ, ОСНОВАННЫХ НА ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Язык — это система общепринятых устных и письменных слов, позволяющая людям выражать себя как членам социальной или культурной группы. Каждый нормальный человек с детства приобретает способность использовать определенные слова речевой системы общения для целей говорения и слушания. Эта система голосовой коммуникации осуществляется посредством движения определенных органов в горле и рту и обычно называется языком. С помощью этих звуков люди могут обмениваться информацией и идеями, выражать эмоции и чувства, влиять на действия других, а также испытывать дружбу и враждебность по отношению к другим. Язык — это прежде всего средство передачи мыслей, чувств и эмоций. Но люди используют не только инструменты. Они используют различные жесты для передачи эмоций и чувств.

RULES FOR PROPER USE OF METHODS BASED ON SECOND LANGUAGE TEACHING

Summary

Language is a system of conventional spoken or written words for people to express themselves as members of a social or cultural group. Every normal person acquires the ability to use certain words of the vocal communication system for

speaking and listening purposes from childhood. This vocal communication system is formed as a result of the movement of certain organs in the throat and mouth and is generally known as language. Through these sounds, people can exchange information and ideas, express their emotions and feelings, influence the actions of others, and feel friendship and hostility towards others. Language is primarily a means of conveying ideas, feelings and emotions. However, it is not the only means that people use. They use various gestures to convey emotions and feelings.

Açar sözlər: *metod, tədris, dil, müəllim, tələbələr*
Ключевые слова: *метод, обучение, язык, учитель, учащиеся*
Key words: *method, teaching, language, teacher, students*

"Metodologiya" sözünün özü çox vaxt səhv şərh olunur və ya düzgün başa düşülmür. Bu, adətən, müəyyən bir müəllimin öz tədrisi ilə bağlı getdiyi yolun izahı kimi, başqa bir dili öyrətmək işini təsvir etmək üçün bir növ çətir termini kimi verilir. Çox vaxt metodologiya dedikdə ümumi mənada metodlar başa düşülür və bəzi hallarda hətta konkret tədris üsullarına bərabər tutulur. Bu, əslində bundan daha çox məna daşıyır (və ya olmalıdır).

Təbiətin qanunudur ki, öyrədilməli və ya öyrəniləcək bir şey olduqda, onu əldə etməyin müxtəlif yollarına tələsirik. Eynilə, hər hansı bir xarici dili öyrənmək öhdəsindən gəlmək üçün çətin vaxtdır, xüsusən də ingilis dilinin uzun müddətdir çətinlikləri var; çünki müəllimlər onu öyrətmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. İngilis dili yerli dil deyil, beynəlxalq olduğundan, dünya miqyasında danışılan, birdən çox dilə malik olduğundan, yunan, latın, fransız və ingilis dillərindən ibarət olduğundan, sintaksisdə böyük söz ehtiyatı və digər mürəkkəbliklər var. Bir çox dilçilərə meydan oxudu; beləliklə, İngilis dilinin tədrisi metodologiyasının inkişafı termini meydana çıxdı.

Tədris metodologiyası müəllimin materialı öyrənmələri üçün onlara izah etmək və ya öyrətmək üçün seçdiyi metoddur. Müəllim müxtəlif metodologiyalardan istifadə edə bilər və istifadə olunan metodlar çox vaxt müəllimin təhsil fəlsəfəsi və üstünlükləri ilə müəyyən edilir. Müxtəlif tədris metodlarının birləşməsi hər bir peşəkar müəllimin bilməli və praktikada tətbiq etməli olduğu bir şeydir. Buraya mühazirə, qrup və ya kiçik qrup müzakirəsi fəaliyyətləri və tələbələri həmyaşıdları üçün müəllim kimi cəlb etmək daxil ola bilər. Müəllimin müxtəlif maraqları, qabiliyyətləri və öyrənmə üslubları olan tələbələri dəstəkləmək üçün istifadə edə biləcəyi bir çox çərçivələr var.

Dil tədrisində yanaşma müəyyən bir tədris praktikasının əsasında duran nəzəriyyə, fəlsəfə və prinsiplərdir. Dil tədrisi bəzən üç əlaqəli aspekt baxımından müzakirə olunur: yanaşma, metod və texnika. Dilin təbiəti və dillərin necə öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr (yanaşma) dilin öyrədilməsinin müxtəlif yollarını (metodunu) nəzərdə tutur və müxtəlif metodlar müxtəlif sinif fəaliyyətindən (texniki) istifadə edir. Tədris metodları

tələbələrə təlim nəticələrinə nail olmaq üçün istifadə edilən daha geniş üsullardır, fəaliyyətlər isə bu metodların həyata keçirilməsinin müxtəlif yollarıdır. Tədris metodları tələbələrə kömək edir:

1. Kursun məzmununu mənimsəmək;
2. Məzmunu xüsusi kontekstlərdə necə tətbiq edəcəyinizi öyrənin.

Təlimatçılar müəyyən təlim nəticələrini hansı təlim metodlarının lazımi şəkildə dəstəkləyəcəyini müəyyən etməlidirlər. Onun effektivliyi bu uyğunlaşmadan asılıdır. Ən uyğun seçimi etmək üçün müəllim təlim nəticələrini, tələbə ehtiyaclarını və öyrənmə mühitini nəzərə almalıdır.

Qrammatik tərcümə metodunun əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, tələbələr bir dili digər dilə tərcümə etməyi bacarmalıdırlar, əgər hər hansı bir tələbə bunu edərsə, uğurlu dil öyrənən sayılır. Əsas oxu və yazma bacarıqlarına daha çox, danışma və dinləmə bacarıqlarına daha az diqqət yetirilir və düzgün tələffüz onların gündəmində deyil. Tələbələrə xarici dil ana dilinə bənzər şəkildə öyrədilir; Sinifdə ali səlahiyyət sahibi olan müəllimdən xarici dil əvəzinə ana dilində olan sözlərə bənzəyirlər. Qrammatik qaydalara dildə fövqəladə üstünlük verilir və oxuyarkən və ya yazarkən onlardan qaçınmaq olmaz. Tələbələrdən hər cümləni ana dilindən hədəf xarici dilə çevirmələri gözlənilir.

Tədris metodları çox vaxt iki geniş kateqoriyaya bölünür: müəllim mərkəzli metodlar (birbaşa təlimat da deyilir) və öyrənən mərkəzli metodlar (dolayı təlimat və ya sorğuya əsaslanan öyrənmə də adlanır). Effektiv müəllim bir neçə metodu bilir, bəziləri müəllim, digərləri isə öyrənən tərəfindən idarə olunur. Müəllim bu üsullar arasından müəyyən bir qrup şagirdlə dərsin məqsədlərinə çatmaq üçün ən çox ehtimal olunan bir metodu və ya metodlar kombinasiyasını seçir. Tədris və öyrənmə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan, öyrətmə kursu həm də öyrənmə ilə bağlı olmalıdır. Kursun məzmunu və strukturu öyrənmə ilə bağlı iki güclü iddiaya əsaslanır. Birincisi, öyrənmə tələbənin artıq bildiyi, düşündüyü və etdiyi şeylərdən nəticə çıxarır - və yalnız tələbənin ağlının bu hərəkətlərindən. Müəllim, şagirdin öyrənmək üçün etdiklərinə təsir edərək, tələbələrə öyrənməyə imkan verir, lakin tələbə bunu etməlidir. İkincisi, şagirdlər məktəbdə irəlilədikcə öz müəllimləri olmağı öyrənməlidirlər. Yəni, şagirdlər müəllimlərini model kimi istifadə edərək öyrənməyi öyrənməlidirlər.

Müəllimlik universal insan təcrübəsidir: valideynlər uşaqlarına öyrədirlər; qardaş və bacılar bir-birinə öyrədir; dostlar dostlara öyrədir; işəgötürənlər işçiləri öyrədir; və həmkarlar bir-birinə dərs deyirlər. Bu tədris nümunələri adətən ən çox bir neçə tələbəni əhatə edir və öyrənmənin istifadə olunduğu şəraitdə baş verir. Sinifdə tədris tədrisin xüsusi nümunəsidir. Birincisi, qrup böyük və müxtəlifdir ki, bu da müəllim üçün idarəetmə problemləri yaradır. İkincisi, öyrənmə qeyri-təbii mühitdə baş verir ki, bu da

tələbələr üçün motivasiya və diqqət problemləri yarada bilər. Sinifdə dərs demək üçün məsuliyyət daşımayan insanlar işin mürəkkəbliyini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Öyrətmə metodlarının müxtəlif növləri mövcuddur:

1. Müəllim mərkəzli metodlar;
2. Şagird mərkəzli metodlar;
3. Məzmun yönümlü metodlar;
4. İnteraktiv/iştiraklı üsullar.

Müəllim Mərkəzli Metodlar

Müəllim tələbələr tərəfindən ekspert və ya səlahiyyətli şəxs kimi qəbul edilir. Şagirdlər isə müəllimdən passiv və çoxlu bilik alanlar hesab edilirlər.

Öyrənən Mərkəzli Metodlar

Öyrənən mərkəzli metodlarda müəllim eyni zamanda həm müəllim, həm də öyrənəndir. Müəllim həm də hər gün tədris prosesində bilmədiyi yeni şeyləri öyrənir. Müəllim "avtoritetdən çox mənbəyə çevrilir". Şagird mərkəzli metodlara misal olaraq müzakirə metodunu göstərmək olar.

Məzmun Yönümlü Metodlar

Metodların bu kateqoriyasında həm müəllim, həm də öyrənənlər tədris olunan məzmuna uyğun olmalıdırlar. Məzmunun aydınlığına və diqqətlə təhlilinə çox diqqət yetirilir. Həm müəllim, həm də öyrənənlər məzmunla bağlı heç bir şeyi dəyişə və ya tənqid edə bilməzlər.

İnteraktiv/İştirakçı Metodlar

Bu metodlar, öyrənənlərin və müəllimin vəziyyətini nəzərə alaraq, indi öyrənmək/etmək üçün bizim üçün ən uyğun olanın situasiya təhlili ilə idarə olunur.

Ən yaxşı tədris metodu yoxdur. Müəllim mərkəzli yanaşma tələbələr üçün bir çox bacarıq və öyrənmə imkanlarını tərk edir. Bununla belə, bəzi xüsusi mövzular və təlim məqsədləri üçün müəllim mərkəzli öyrənmə üçün hələ də yer ola bilər. Bununla belə, müəllim mərkəzli öyrənmə müəllim alətlər qutunuzdakı yeganə strategiya olmamalıdır. Nəticə ondan ibarətdir ki, hər bir müəllim öz şəxsiyyətinə uyğun tədris üslubu tapmalıdır. Effektiv müəllim, etdiklərinə arxayın olan müəllimdir.

Ədəbiyyat

1. *Brown, R. (1994). A first language. Cambridge: Haward Press.*
2. *Krashen, S. (1982). Principles and practice in second language acquisition. California: Pergamon Press.*
3. *Rifkin, B. (2003). Guidelines for Foreign Language Lesson Planning. Foreign language Annals.*
4. *Celce-Murcia, M. (1979). Teaching English as a second language or foreign language. UK: Newbury House Publishers.*

5. *Larsen-Freeman, D. and Long, M.H. (1991). An Introduction to Second Language Acquisition Research. Harlow: Pearson Education Limited.*
6. *Littlewood, W. (1981). Communicative Language Teaching. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press. (CUP)*
7. *Mekiluwa, O. (2000). An Introduction to Applied English Linguistics. Lagos: Fordson Part &Sons.*
8. *Mmadike, B.I. and Mbagwu, D.U. (2008). 'Modern linguistics: Implications for English in Nigerian schools'. In NKOA (Nkuzi na Omumu Asusu) Vol. 1.pp 63- 75. NTI (nd) Postgraduate Diploma in Education (PGDE) Book 3, Curriculum and Development. Kaduna: The National Teachers' Institute.*
9. *Odo, J.C. (2007). 'Basic methods, considerations and strategies in language teaching'. In B.N. Anasiudu et al (eds.) Language and Literature In A Developing Country: Essays in Honour of Professor B.O.A. Oluikpe. Onitsha: Africana First Publishers Limited. Pp. 214-233.*
10. *Okoro, E.A. (2004). 'Methods in Language Teaching: A Critique'. A Postgraduate Seminar Paper. Department of Linguistics. University of Nigeria, Nsukka*
11. *Wilkins, D.A. (1982). Second Language Teaching and Learning. (ELBS Edition). London: Edward Arnold (Publishers) Ltd.*
12. *https://crlt.umich.edu/resources/evaluation-teaching/methods*
13. *https://www.prodigygame.com/main-en/blog/types-of-assessment/*
14. *https://happynumbers.com/blog/list-of-teaching-methodologies-primary-school/*
15. *https://www.learningbp.com/assessment-techniques-teaching-learning/*

Əliyeva Z.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eliyevazeyneb2408@gmail.com

COĞRAFİYA DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYA MƏRHƏLƏSİNİN QURULMASI METODİKASI

Xülasə

Müasir dərs bir çox tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblərdən bəlkə də, birincisi dərsin mərhələlərinin düzgün həyata keçirilməsi hesab edilir. Bu baxımdan dərsin ilk mərhələsinin, yəni motivasiyanın düzgün qurulmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün aparılan işlər qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə olunmasına istiqamətlənir. Tədqiqat sualı isə motivasiya əsasında meydana çıxır. Deməli, motivasiya məqsədə doğru atılmış ilk addımdır hesab olunur. Həmçinin coğrafiya dərslərinin də qurulmasında motivasiya mərhələsinin düzgün həyata keçirilməsi mütləqdir. Bunun üçün də bu mövzunun mənimsənilməsi və doğru həyata keçirilməsi önəmli rol daşıyır.

МЕТОДИКА ПРАВИЛЬНОГО ПОСТРОЕНИЯ МОТИВАЦИОННОГО ЭТАПА НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Резюме

Современный урок должен отвечать многим требованиям. Пожалуй, первым из этих требований является правильное выполнение этапов урока. С этой точки зрения особое значение имеет первый этап урока, то есть правильное установление мотивации.

Работа, проводимая для поиска ответа на исследовательский вопрос, направлена на достижение поставленной цели. Вопрос исследования основан на мотивации. Поэтому мотивация считается первым шагом на пути к цели. Кроме того, правильное выполнение этапа мотивации имеет важное значение при построении уроков географии. По этой причине усвоение и правильное выполнение этой темы играет важную роль.

METHODOLOGY OF THE CORRECT SETTİNG OF THE MOTİVATİON STAGE İN GEOGRAPHY CLASSES

Summary

A modern lesson must meet many requirements. Perhaps the first of these requirements is the correct implementation of the stages of the lesson. From this point of view, the first stage of the lesson, that is, the correct establishment of motivation, is of special importance.

The work carried out to find an answer to the research question is aimed at achieving the set goal. The research question is based on motivation. Therefore, motivation is considered to be the first step towards the goal. In addition, the correct implementation of the motivation phase is essential in the construction of geography lessons. For this reason, mastering and correct implementation of this topic plays an important role.

Açar sözlər: *problem, fərziyyə, həvəsləndirmə, fəallıq, yaradıcılıq*
Ключевые слова: *проблема, предположение, мотивация, деятельность, творчество*
Key words: *problem, assumption, motivation, activity, creativity*

Motivasiya fəaliyyətin mexanizmini işə salan qüvvədir. Əslində, dərsin fəallığı elə motivasiyadan başlanır. Belə ki, bütün dərslər müəyyən bir məqsəd üzərində qurulur. Bütövlükdə dərs prosesi bu məqsədə nail olmağa xidmət edir.

Motivasiya, adından da göründüyü kimi, bizi "hərəkətləndirən" şeydir. Bu, ümumiyyətlə hər hansı bir iş görməyimizin səbəbidir. Motivasiya anlayışı intuitiv olaraq kifayət qədər sadə görünsə də, tədqiqatçılar bu anlayışı bir sıra yollarla müəyyən etdikcə zəngin tədqiqat ədəbiyyatı inkişaf etmişdir.

Təhsil fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti onun motivasiyasından – mənimsəmənin keyfiyyətini artıran daxili və xarici amillərdən asılıdır. Müxtəlif komponentlər: tələbənin ehtiyacları, başqalarının nümunəsi, möhkəmləndirmə və cəza sistemi və s. belə həvəsləndirici amillər kimi çıxış edə bilər.

Tədris üçün formalaşdırılmış motivasiyanın mövcud olmaması təkcə müəllimlər üçün yox, həm də təhsilalanların özləri və valideynləri üçün aktual olan problemdir. Təhsil fəaliyyəti şəxsiyyətin ən fəal formada formalaşmasının bütün illərini, uşaq bağçasından ümumi və ali təhsil müəssisələrindəki dövrünü də əhatə edir. Buna görə də onun motivasiya problemi pedaqogika və təhsil psixologiyasında ən əsas məsələlərdəndir.

Şagirdlərin məktəbdə aldığı bilik sadəcə onun digər məqsədlərə çatması üçün bir vasitə ola bilər (sertifikat almaq, cəzadan qaçmaq, tərif qazanmaq və s.). Bu vəziyyətdə uşağa maraq, xüsusi bacarıqlar qazanmaq istəyi, biliklərin mənimsənilməsi prosesinə həvəs deyil, öyrənmə nəticəsində nə əldə ediləcəyi motivasiya verir.

Motivasiyanın başqa forması dar düşüncəli motivlərlə müəyyən edilir: başqalarının razılığı, şəxsi rifaha aparan vasitə və s. Bundan əlavə, motivasiya öyrənmə fəaliyyətinin özündə, məsələn, öyrənmə məqsədləri ilə bilavasitə əlaqəli də ola bilər. Bu kateqoriyanın motivlərinə maraqdan məmnunluq, müəyyən biliklərə yiyələnmək kimi xüsusiyyətlər aid edilir.

Coğrafiya müəlliminin şagirdləri/tələbləri bilik və bacarıqlarını tətbiq etməyə təşviq edə biləcəyi üsullardan biri budur ki, müxtəlif şərait (müxtəlif kontekstlər və müxtəlif üsullar) yaratmaq və onlardan istifadə etmək bacarığı

formalaşdırmağı bacarmaq lazımdır. Çox şifahi olan bir dərsi öyrədərkən coğrafiya müəlliminin sadə deyil, geniş təfərrüatlardan istifadə etməsi məqsədəuyğun olardı.

Müasir məktəbin ən əsas problemlərindən biri də tədris zamanı motivasiyanın zəif olmasıdır. Fəal dərsin ilk mərhələsi olaraq, motivasiya həmçinin dərsin sonu ilə sıx bağlıdır, başqa sözlə desək, təlimin nəticəsi elə motivasiya mərhələsindən birbaşa asılıdır. Bəs nə üçün dərsin bu mərhələsinə motivasiya deyirik? Psixologiya elmində "motivasiya" — insanın hər hansı bir fəaliyyətində və hərəkətində müəyyən daxili səbəblərə görə onun fəallığını və şəxsi marağını işə salan sövqedici bir qüvvə hesab olunur. Müasir tədris prosesində motivasiya şagirdin təfəkkür prosesini fəal işləməyə yönəldən və onun idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir. Tədris prosesinin uğurlu olması, bu prosesə sinifdə hər bir şagirdin könüllü və fəal qatılması məqsədi ilə müəllim motivasiyanı öz iradəsi ilə şüurlu olaraq təşkil edir. Fəqət, müəllimin məharəti bundan ibarətdir ki, onun iradəsi ilə "süni" şəkildə yaradılmış və idarə olunan bu proses şagird üçün çox təbii keçsin və nəticədə onun idrak prosesini canlandırsın. Tədris fəaliyyətində motivasiya mərhələsinin vəzifəsi və əsas məqsədi şagirdlərin diqqətini dərsdə öyrənilən məzmuna cəlb etmək, onlarda daxilən maraq oyatmaq, yeni biliklərin zəruriliyinə və səmərəliliyinə fərdi olaraq inam yaratmaqdan ibarətdir. Başqa sözlə desək, motivasiya dərsin yüksək dərəcədə məhsuldar təşkili üçün hazırlıq mərhələsidir. Dərsə başlamaq və öyrənənlərin öyrənməyə maraqlarını artırmaq üçün müvafiq psixoloji mühitin yaranması vacib şərtlərdəndir.

Motivasiya mərhələsininin qurulmasına bir sıra üsullar xidmət edir ki, bunlara göstərə bilərik:

1) Beyin həmləsi;
2) BİBÖ;
3) Auksion;
4) Klaster;
5) Suallar;
6) Anlayışların çıxarılması;
7) Söz assosiasiyaları;
8) Sinektika.

Coğrafiya müəlliminin dərs vəsaitlərindən düzgün istifadə etmək bacarığı başqa bir həvəsləndirici amildir ki, bu tələbələrin coğrafiyaya marağını yaratmağa və saxlamağa kömək edir. Bu tədris vəsaitləri arasında:

− Məqalələr, şəkillər və fotoşəkillər: Müəllim bu materialları toplamaq üçün sinfə tapşırıq verə bilər.

− Xəritələr və eskizlər: Şagirdləri həm atlas, həm də dərslik xəritələri ilə tanış etmək olar (müxtəlif coğrafi mövzularda xəritələr). Müəllim həm də şagirdlərə/tələbələrə rəsm bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bu

yolla tələbələrin müəyyən müddət ərzində xəritələr çəkməyi mənimsəmələrini təmin etmək olar.

– Nümunələrin toplanması: Məhdudiyyətlərə görə tələbələrin bunu edə bilmədiyi vəziyyətlərdə mühit müəllimin rəhbərliyi ilə coğrafiya sinifinə gətirə bilər.

Tələbələr öz dərslərinin tərkib hissəsini təşkil edən materiallardan nümunələr toplamalıdırlar. Belə nümunələrə qaya nümunələri, bitki növləri, torpaq nümunələri, istehsal edilmiş əşyalar, kənd təsərrüfatı məhsulları daxildir. Məhsullar, ağac məmulatları, artefaktlar və s. bu materiallar yoxlanılmalı, araşdırılmalı və müzakirə edilməlidir.

– Gil, plastilin maketləri: Bu cür modellər tələbələr tərəfindən mövzular əsasında hazırlana bilər.

Müəllim motivasiyanı düzgün qurubsa, onun dərsinin yarısı yerinə yetirilmiş sayıla bilər.

Sinif şəraitində coğrafiyanın tədrisi və öyrənilməsinə bir neçə amil təsir göstərir. Bu amillər arasında motivasiya da var. Motivasiya düzgün qurulan zaman müəyyən bir məqsədə çatmaq istəyi yaranır və bunun üçün səy göstərilir. Sinifdə səmərəli öyrənmə motivasiyasız mümkün deyil.

Motivasiyanın tamamilə olmadığı bir sinifin vəziyyətini təsəvvür etmək olarmı? Əlbəttə ki, bu belə olarsa, məhsuldar olmayan bir dərs prosesi yaranmış olar.

Belə olsaydı, öyrənmə dayanacaqdı, çünki tədris məqsədlərinə çatmaq üçün müəllim təbələrin öyrənmələrini asanlaşdıran şərait yaratmalıdır. Günümüzdə isə təəssüf ki, bu prosesi düzgün qurmağı bir çox müəllim bacara bilmir. Belə şərtlər coğrafiya sinfində tələbələrin dərsə həvəslərinin olmadığı vəziyyətlərlə nəticələnir. Müəllimlər tələbələrin maraqlarını oyatmaq üçün onları yeni və fərqli tədris üsulları ilə əhatə etməlidir.

Coğrafiya müəlliminin şagirdlərini öyrənməyə həvəsləndirmək bacarığı kurikulumda müəyyən edilmiş hər hansı xüsusi təlim tapşırığının seçilməsi, planlaşdırılması, təqdimatı və qiymətləndirilməsində özünün idarəetmə və qərar qəbul etmə bacarıqlarını necə nümayiş etdirməsindən asılıdır.

Motivasiya mərhələsi hansı mərhələlərdən ibarətdir?

1. Problemi qoymaq üçün suallar və tapşırıqlar verilir, yönəldici suallar təklif edilir, tədqiqat sualı çıxarılır və fərziyyələr irəli sürülür.

2. Fəal dərsin birinci elementi mərhələsi olan motivasiyanı həyata keçirmək niyə lazımdır? Motivasiya - dərs ərzində şagirdin idrak fəallığını istiqamətləndirən prosesdir və dərsin vacib elementidir. Onun yaradılması və həyata keçirilməsi elə də asan iş deyil və dərsin nəticəsi onun uğurla həyata keçirilməsindən asılıdır.

3. Dərsdə tədqiqat sualının rolu nədir?

Şagirdin qarşısında problem qoyulursa, o zaman onda idrak fəallığı yaranır.

4. Motivasiyanı yaradan daha hansı amillər var?

– Müxtəlif fərziyələri yaradan problemli vəziyyət;

– Obyektin xüsusiyyətləri (qeyri-adilik, sərbəst düşüncə və maraq oyatmaq);

– Tədqiqat imkanının mövcud olması;

– Yaradıcılıq imkanının mövcud olması.

Motivasiyanın yaradılması yolları:

Motivasiyanın yaradılmasının mümkün yollarının 3 əsas qrupa bölmək olar:

1. Rəmzi (simvolun) materialın şərhi. Bu rəsm, fotoşəkil, simvol, melodiya, ədəbi əsərdən parça, əşya, rəvayət, tapmaca, qrafik, sxem və s. ola bilər.

Müəllim bu materialları təqdim edərkən, şagirdlərə bu suallara cavab verməyi təklif edir. "Bu nəyi bildirir?", "Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə aidiyyəti var?"

2. Sual verməyə həvəsləndirmə, təfəkkür prosesini gücləndirən sualların 3 növü mövcuddur:

- Öyrənilən mövzu üzrə məlum olmayan məsələləri müəyyənləşdirən suallar. Suallar verilib qutardıqdan sonra onların arasında mövcud tədqiqata uyğun gələnləri seçib ayırırlar.
- Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri bu sualı daha düzgün ifadə etməyə istiqamətləndirsin.
- Açıq suallar, yəni iki və daha çox cavab variantı olan suallardan istifadə edilir.
- Öyrənilən mövzuya aid suallar açar sözlərin köməyi ilə verilir.

Motivasiya zamanı buraxılan səhvlər:

5. Müəllim motivasiya qismində real problem əvəzində bir həll variantı olan çalışmalardan istifadə edir.

6. Müəllim motivasiya qismində real problem əvəzinə həvəsləndirici informasiyadan, yaxud onun təqdimatı üsullarından istifadə edir.

Həvəsləndirici material şagidlərdə maraq oyatsa da o, sadəcə şagirdlərin qeyri-iradi diqqətini cəlb etməyə xidmət göstərir, amma, təfəkkürü oyada və fəallaşdıra bilmir.

Bütün fənlərdən olduğu kimi coğrafiya fənninin tədrisində də dərs prosesinin daha fəal keçirilməsi üçün motivasiya mərhələsinin düzgün qurulması olduqca önəm daşıyır. Coğrafiya fənninin mövzuları üzrə bir neçə dərsin motivasiya mərhələsinin nümunəsini göstərə bilərik:

6-cı sinifdə keçirilən "Vulkan və qeyzerlər" mövzusunda motivasiyanı şagirdlərdə bu mövzuya maraq oyadacaq və müxtəlif suallar formalaşdıracaq

videomaterial, şəkil göstərməklə qurmaq olar. Və müəllim elə materiallar seçib nümayiş etdirməlidir ki, şagirdlər mövzuya düzgün istiqamətlənsinlər və ya vulkan modeli istifadə etməklə süni formada şagirdlərə nümayiş etdirmək çox effektiv motivasiya yaratma üsulu olacaqdır.

Digər bir nümunə 6-cı sinifdə keçirilən "Gecə və gündüzün növbələşməsi" mövzusunda motivasiya mərhələsini göstərək:

Bu mövzuda uğurlu motivasiya qurmaq üçün şagirdlərə real həyatla əlaqələrindirici suallar vermək və bu suallar ətrafında dərsi qurmaq məqsədəuyğun hesab olunar.

Daha sonra coğrafiya 8-ci sinif dərsliyində olan "Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr" mövzusunda motivasiyanı ətraf mühitin çirklənməsi prosesindən və çirklənmə mənbələrindən video materiallar və şəkillər nümayiş etdirməklə qurmaq olar ki, bu da şagirdlərdə bu mövzuya aid düşündürücü suallar ortaya çıxaracaqdır.

Bundan başqa 8-ci sinif coğrafiya dərsliyində olan "Ətraf mühitin mühafizəsi yolları" mövzusunda motivasiyanı keçmiş mövzu olan "Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr" mövzusu ilə əlaqələndirərək qurmaq olar ki, bu da şagirdlərdə bu yolları axtarmağa və düşünməyə sövq edəcəkdir.

Daha bir nümunədə 8-ci sinif coğrafiya dərsliyində olan "İnsan inkişafı indeksi" mövzusunun motivasiya mərhələsini isə müəllim dərslikdə bu mövzuda giriş hissəni şagirdlərə oxutdurmaq və suallar verməklə qura bilər. Müraciət olunan sual isə bu ola bilər: "İnkişaf etmiş ölkələrdə insanların həyat səviyyəsi yüksəkdir. Sizcə bunun səbəbi nədir?" Və bu sual şagirdləri düşünməyə sövq edəcək, həmçinin dərsin digər mərhələlərinin gedişinə təkan verecəkdir.

Nəticə

Bu məqalədə müzakirə edilənlərdən əminliklə belə nəticəyə gələ bilərik ki, səmərəli tələbə öyrənməsi tələbələrin tədris prosesi zamanı aldıqları motivasiya növündən asılıdır. Məlum olub ki, motivasiya mərhələsini düzgün təşkil edən coğrafiya müəllimləri dərsi nizamlı və sistemli şəkildə təqdim etmək bacarığı nümayiş etdirən, tədrisə humanist və işgüzar münasibət bəsləyən, ətraf mühit amillərindən düzgün istifadə edən, müxtəlif tədris metodları ilə təcrübə keçirən, şagirdləri və tələbələri düşünməyə sövq edən müəllimlərdir. Şagirdlərin coğrafiya sinfində öyrədildikləri şeylərə uyğun cavab vermələri üçün tələbələri öyrənməyə sövq edə biləcək müxtəlif motivasiya strategiyalarından xəbərdar olan coğrafiya müəllimləri lazımdır. Coğrafiya müəllimləri dərk etməlidirlər ki, onların sinifləri müxtəlif sosial, fizioloji, intellektual və emosional ehtiyacları olan şagirdlərdən ibarətdir və tədrisin bu fərdi fərqlərə uyğun qurulmaması şagirdlərin fənni mənimsəmələrinə baxmayaraq, fənnə marağı itirməsi ilə nəticələnə bilər. Və

bunun üçün motivasiya hər bir şagirdin marağına səbəb olan və düşündürən şəkildə qurulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Alxasov O.K. – Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı – 2013.*
2. *Zakir Eminov, Zaur İmrani, Aygün Əliyeva, Təranə İsmayılova – Coğrafiya 6-cı sinif dərslik, Bakı – 2021.*
3. *Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik, Bakı – 2006.*
4. *Balaxanov Ç. – Coğrafiya (metodik vəsait), Bakı – 2000.*
5. *Zülfüqarov M.Ə. Coğrafiya dərslərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bakı – 1982.*

Əlizadə A.M.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayhanalizade6@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN FİZİKİ TƏRBİYƏSİNDƏ SİNİFDƏNXARİC TƏDBİRLƏRİN ROLU

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramını və Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası sənədlərini rəhbər tutaraq bildirmək istərdim ki, ölkəmizdə təhsilə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Təhsilin inkişafına göstərilən bu diqqət və qayğı orta ümumtəhsil məktəblərində özünü daha çox biruzə verir. Belə ki, məktəblərdə fiziki tərbiyənin əsas forması fiziki tərbiyə dərsi olmasına baxmayaraq sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirləri bu prosesin ayrılmaz hissəsidir. Fiziki tərbiyə dərsləri hərtərəfli keçirilsə də sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirləri olmadan şagirdlərin fiziki keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək olduqca çətindir. Şagird dərs zamanı yeni bilik və bacarıqları mənimsəyir, sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərində isə mənimsəmiş olduğu bilik və bacarıqları inkişaf etdirərək daha da təkmilləşdirir. Məqalənin əsas istiqaməti sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdıraraq həmin prosesin formalarına uyğun olaraq təşkil edib keçirməkdən ibarətdir. Sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin rəngarəng keçirilməsi dərsin keyfiyyətini artırır, məktəblilərdə fiziki tərbiyə dərsinə və idmana maraq oyadır. Bu tədbirlərin təşkili şagirdləri zərərli vərdişlərdən uzaqlaşdıraraq sağlam həyat tərzi keçirməkdə onlara kömək olur.

РОЛЬ ВНЕКЛАССНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Резюме

Руководствуясь Программой реформы образования Азербайджанской Республики и документами Государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике, хочу констатировать, что в нашей стране образованию уделяется особое внимание и забота. Форма – занятия по физическому воспитанию, физкультурная деятельность вне занятий является неотъемлемой частью этого процесса. Даже если занятия по физическому воспитанию проводятся комплексно, развивать физические качества учащихся без физкультурно-воспитательных занятий вне занятий в ходе занятий крайне сложно. На уроке учащийся приобретает новые знания и умения, а в физкультурной деятельности вне урока он приобретает уже освоенное, в дальнейшем совершенствуется путем развития знаний и умений. Основное направление статьи - уточнить цели и задачи внеклассных физкультурных мероприятий и организовать их в соответствии с формами этого процесса. Красочная организация внеклассных физкультурных мероприятий повышает качество урока, вызывает интерес к физическому воспитанию. уроки и спорт

среди школьников. Организация данных мероприятий помогает студентам вести здоровый образ жизни, избавляя их от вредных привычек.

THE ROLE OF EXTRACURRİCULAR ACTİVİTİES İN THE PHYSİCAL EDUCATİON OF STUDENTS

Summary

Guided by the Education Reform Program of the Republic of Azerbaijan and the documents of the State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan, I would like to state that special attention and care is paid to education in our country. Although the main form is physical education classes, physical education activities outside the classroom are an integral part of this process. Even if physical education classes are conducted comprehensively, it is extremely difficult to develop the physical qualities of students without physical education activities outside the classroom. During the lesson, the student acquires new knowledge and skills, and in the physical education activities outside the classroom, he acquires what he has mastered. Further improves by developing knowledge and skills. The main direction of the article is to clarify the goals and tasks of extracurricular physical education activities and organize them in accordance with the forms of that process. The colorful organization of extracurricular physical education activities increases the quality of lessons, arouses interest in physical education lessons and sports among schoolchildren. The organization of these events helps the students to lead a healthy lifestyle by keeping them away from harmful habits.

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirləri, kütləvi fiziki tərbiyə, Vətənin müdafiəsinə hazıram, idman bölmələri, idman yarışları, təhsil, təhsil sistemi, strategiya*

Ключевые слова: *физическое воспитание, внеклассные физкультурные мероприятия, массовая физкультура, Родину я готов защитить, спортивные секции, спортивные соревнования, образование, система образования, стратегия*

Key words: *physical education, extracurricular physical education events, mass physical education, I am ready to defend the Motherland, sports sections, sports competitions, education, education system, strategy*

Mövzunun aktuallığı: Məktəb uşağın həyatında xüsusi pedaqoji diqqət tələb edən mahiyyətcə qiymətli, prinsipial olan yeni mərhələdir. Məktəbə daxil olduqdan sonra uşaq təhsil fəaliyyətinə keçid edir, yeni sosial mövqe qazanır, şagird kimi yeni rolu mənimsəyir və onun xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əhatə dairəsi genişlənir. Orta ümumtəhsil məktəblərində müasir fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyəti müxtəlif və çoxfunksiyalıdır. Bununla belə, mütəxəssislər hazırlayarkən təhsil, fiziki tərbiyə, sağlamlıq, tibbi və kütləvi idman kimi əsas iş sahələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tərbiyə fəaliyyəti olan "Fiziki tərbiyə" dövlət proqramlarının məzmunu və tələblərinə əsaslanır. Onun 3 əsas təşkili forması var: 1) Fiziki tərbiyə dərsləri; 2) Sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirləri; 3) Məktəbdənkənar fiziki tərbiyə tədbirləri.

Müşahidələr göstərir ki, təlimin indiki mərhələsində dərs formasının nəzəri (20%) və praktiki (80%) növləri təşkil olunub keçirilir. Onlar müəyyən edilmiş didaktik tapşırıqlar prinsipinə əsasən beş növə bölünə bilər: giriş; yeni materialların öyrənilməsi üzrə dərslər; təkmilləşdirmə dərsləri; nəzarət və qarışıq dərslər.

Təkmilləşdirmə dərslərini sinifdənxaric və məktəbdənkənar fiziki tərbiyə tədbirlərinin tərkib hissəsi kimi qeyd etmək olar. Fiziki tərbiyə və sağlamlıq işi və ya fiziki tərbiyə müəlliminin dərsdənkənar işləri, şagirdlərə qazanmış olduqları hərəki keyfiyyətlərin təkmilləşdirilməsi imkan və yollarını öyrədir. Kompleks fiziki tərbiyə proqramının tələblərinə görə hər bir paralel siniflərdə şagirdlər üçün bir tədris ilinin dörddə birində ən azı iki sinifdənkənar məşğələ keçirilməlidir. Onlar arasında bu yarışlar: yaz və payız rüblərində sürət, sürət-güc, çeviklik və dözümlülük hərəki qabiliyyətlərinə aid olan atletika və digər idman növlərinə uyğun olaraq atletika kross yarışları, çağırışaqədərki idman və atletika yarışları, yürüş və ya turist yürüşləri, qış idman növləri üçün bayramlar və s. təşkil edilib keçirilir. Fiziki tərbiyə və sağlamlıq işinin formalarına orta ümumtəhsil məktəb şagirdləri üçün gün ərzində edilən fəaliyyətə daxildir: dərsdən əvvəl gimnastika, fiziki tərbiyə məşğələləri və dərslərarası fasilələrdə mütəhərrik və əyləncəli oyunlar [1, səh.34].

Sinifdənxaric tədbirlərin təşkil olunub keçirilməsini qeyd etməzdən əvvəl sinifdənxaric tədbirlərin məqsədini qeyd etmək lazımdır. Sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin məqsədi nədir?

a) Uşaqların fiziki tərbiyəsi tədbirləri zamanı ehtiyaclarını öz imkanları ilə ödəmək;

b) Fiziki tərbiyə fənni üzrə proqram materialının müvəffəqiyyətlə və tam mənimsənilməsinə kömək etmək;

c) Məktəblilərin kütləvi idmanla məşğul olma maraqlarını təmin etmək və bu əsasda ayrı-ayrı idman növləri ilə məşğul olmaq qabiliyyətinə malik olan şagirdləri müəyyən etmək;

d) Sağlam, aktiv, mənalı istirahəti təmin etmək.

Sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin qarşısına qoyuduğu bir çox vəzifələri də vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1) Sağlamlığı qorumaq və inkişaf etdirmək;
2) Müxtəlif həyati, vacib bacarıqların formalaşması və inkişaf etdirilməsi;
3) İdman bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı;
4) Ürək-damar, tənəffüs sistemlərinin inkişafı və gücləndirilməsi;

5) Yetişməkdə olan gənc nəsli zərərli vərdişlərdən uzaq tutmaq.

Orta ümumtəhsil məktəblərində sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin formalarına aşağıdakılar daxildir:

- Ümumi fiziki hazırlıq qrupları;
- Məktəb yarışları;
- Yüngül atletika bölməsi;
- Gimnastika bölməsi;
- Sağlamlıq günləri;
- Dərsdən əvvəl gimnastika;
- Fərdi məşğələlər;
- Dərnəklər;
- Viktorinalar;
- "Vətənin müdafiəsinə hazıram" standartlarının hazırlanması və keçirilməsi [6, səh.565–571].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, sinifdənxaric işin müxtəlif formalarında məktəblilərin yaşını, cinsini və maraqlarını nəzərə alaraq dərslərin məzmunu müəyyən edilir. Müasir dünyada insanın və cəmiyyətin təkmilləşməsi amili kimi fiziki tərbiyə və idmanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Fiziki tərbiyə, sağlam həyat tərzi, insan mədəniyyətinin ümumi cəhətlərindən biri olmaqla yanaşı, əsasən, insanın təhsildə, gündəlik həyatda, ünsiyyətdə davranışını müəyyən edir, sosial-iqtisadi, təhsil və sağlamlıq kimi problemlərinin həllində yaxından kömək edir. Məktəblilər arasında fiziki tərbiyə və idmanın inkişafına qayğı təhsil prosesinin ən mühüm vəzifəsidir. Məktəb həyatın yeni keyfiyyətinin formalaşması üçün universal bir mühit kimi çıxış edir, sağlamlığın açarıdır. Fiziki tərbiyə və sağlamlıq işi dedikdə şəxsi resursların inkişafına, müsbət davranış formalarının, sağlam həyat tərzinə münasibətin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyətlər sistemi başa düşülür. Kütləvi idman işi dedikdə məktəblilərin mütəşəkkil idman fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi və müxtəlif səviyyələrdə kütləvi idman tədbirlərində iştirakına deyilir. Məktəbin pedaqoji səyləri gənc nəslin sağlam həyat tərzinə yönəldilməsinin formalaşdırılmasına və məktəb ərazisində vahid sosial-mədəni məkanın yaradılmasına yönəlmiş işlərin təşkilinə yönəldilmişdir. Bu prosesdə sinifdənxaric fiziki tərbiyə, istirahət və idman tədbirlərinin rolunu qiymətləndirməmək olmaz. Bu işin əsas məqsədi fiziki tərbiyə və idmanı məktəblilərin həyatına daxil etməkdir. Məktəbdə fiziki tərbiyə və sağlamlıq fəaliyyətləri mümkün qədər çox şagirdi özünə cəlb etməlidir. Bunun üçün uşaqların fiziki inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq bütün işləri planlaşdırmaq lazımdır. Uşaqlara təklif olunan yük sağlamlıq qruplarına uyğun olmalıdır.Yalnız mümkün iş sevinc və məmnunluq gətirə bilər.İdman oyunları oynayarkən müsbət emosiyalar yarandıqda isə bu növ fəaliyyətlərə maraq və ehtiyac yaranır.

Məktəbdə fiziki tərbiyə və sağlamlıq işlərini təşkil edərkən iş aşağıdakı istiqamətlərdə planlaşdırılır:

1) Kütləvi bədən tərbiyəsi və idman tədbirləri;
2) Şagirdləri yarışlara hazırlamaq;
3) Sağlam həyat tərzinin təbliği və təşviqi;
4) Vətənin müdafiəsinə hazıram standartlarından keçmək.

Apardığım müşahidələrə əsaslanaraq bildirmək istərdim ki, bu işi məktəb rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq edərək və məktəbin tədris iş planına uyğun olaraq planlaşdırmaq lazımdır. Əməyin düzgün təşkili fiziki tərbiyə və idmanın kütləvi şəkildə iştirakını tam təmin edir, əksər şagirdlər bu və ya digər dərəcədə sinifdənxaric fiziki tərbiyə və istirahət fəaliyətlərinə cəlb olunurlar. Məktəbdə fiziki tərbiyə dərsləri ilə yanaşı fiziki tərbiyə üzrə seçmə dərslər də tətbiq edilir. Onların vəzifəsi fiziki tərbiyə kurikulumu dərslərinin əsasını təşkil edən müxtəlif fiziki tərbiyə və idman vasitələrindən istifadə etməklə şagirdlərin ümumi fiziki hazırlığını artırmaqdır. Fiziki tərbiyə sağlamlığın və əməyin möhkəmləndirilməsində böyük köməkdir. Məktəbin rəhbərliyi və fiziki tərbiyə müəllimləri yuxarı sinif şagirdləri üçün üzgüçülük hovuzlarına səyahətlər təşkil edir. Məktəbin idman və kütləvi bədən tərbiyəsi işinin problemlərini uğurla həll etmək üçün maddi texniki bazanı möhkəmləndirmək lazımdır. Kütləvi idman və istirahət işləri uzun illər səmərəli şəkildə həyata keçirilir ki, bu da öz təsdiqini şagirdlərin idman naliyyətlərində tapır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu iş məktəbin kollektivindən, fiziki tərbiyə müəllimlərindən böyük əmək tələb edir. Ona görə də hər hansı fiziki tərbiyə, idman və digər tədbirlərin keçirilməsində əsas istiqamət müəllimlərin, valideynlərin, məktəblilərin canlı və maraqlı iştirakı ilə olmalıdır. Kütləvi idman və istirahət işləri nəzarətsiz və kortəbii olmamalıdır, sistemli şəkildə rəhbər tutulmalıdır. Əks halda baş verəcək bədbəxt hadisələr qaçınılmazdır. Bu iş fiziki tərbiyənin sinifdənxaric formaları və şagirdlərin özlərinin maraqları ilə sıx əlaqəli olarsa və dəstəklənərsə daha məhsuldar olar. Şagirdlərin sağlam həyat tərzi tütündən, alkoqoldan və narkotik vasitələrindən imtina, balanslaşdırılmış qidalanma, fiziki aktivlik (məşq, idman və s.) psixi sağlamlığın və ümumi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi üzrə digər tədbirləri əhatə edir.

Sinifdənkənar fəaliyyəti təşkil edərkən iş aşağıdakı kimi planlaşdırılır:

Kompleks proqramın 3-cü hissəsində şagirdlər üçün dərs günündən kənar keçirilən aşağıdakı dərsdənkənar fəaliyyət formaları tövsiyə olunur:

- Ümumi fiziki tərbiyəsi qruplarında dərslər (proqram materialı);
- 1-4-cü siniflər üçün fiziki tərbiyə dərnəklərində məşğələlər (Gimnastika: fərdi aparatlar üzrə elementlər və sadə gimnastik hərəkətlər, hərəkətin fərdi mənimsəmə texnikası; Oyunlar: stolüstü tennis, badminton,

fərdi mənimsəmə texnikası və ikitərəfli oyun; Turist təlimi: 4-cü sinif 2 günlük səyahət);

- 5-11-ci siniflər üçün idman bölmələrində məşğələlər (fiziki keyfiyyətlərin inkişafı üçün ümumi fiziki tərbiyə məşqləri, fərdi idman növlərinin texnikasına yiyələnmək üçün xüsusi hazırlıq. Gimnastika: B kateqoriyalı bütün aparatlar, alətlərdə hərəkətlər, hərəkətlərin fərdi mənimsənilməsi texnikası və akrobatika; Oyunlar: stolüstü tennis, badminton, voleybol), basketbol, futbol və həndbol, ikitərəfli oyun texnikası; Atletika: qaçış, tullanma, atma, estafet yarışları, maneələri keçmə, sədlərlə qaçış, güllə atma. Tətbiq olunan elementlər və ayrı-ayrı növlər 5-6-cı, 7-8-ci, 9-11-ci siniflər üçün dəqiqləşdirilir;
- Ali məktəblərdə bədii gimnastika, güləş, hərbi-tətbiqi hazırlıq (qumbara atma, atıcılıq, maneələri dəf etmə, səmti müəyyən etmə) üçün idman bölmələri yaradılır. Milli idman növləri kütləviləşdirilir [4, səh. 35–36].

Ümumi fiziki tərbiyə qruplarında dərslər aşağıdakı problemləri həll edir:

- Proqram təlimlərinin mənimsənilməsi;
- Şagirdlərin fiziki hazırlığının artırılması.

Qruplar 20-25 nəfərdən ibarətdir. Fəndən geri qalan, həkimin rəyi ilə hazırlıq qrupuna təyin olunmuş və fiziki hazırlığını artırmaq istəyən məktəblilər cəlb olunur. Bu qruplarda fiziki məşqlərdən istifadə olunur və kurikulumun əsasını təşkil edir. Qruplarda hərtərəfli dərslər keçirilir və məşq texnikasının mənimsənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Digər növ məşqlərdən də istifadə edilə bilər: mini-futbol, milli idman oyunları. Fiziki keyfiyyətlərin inkişafını yaxşılaşdırmaq üçün oyun və rəqabət üsullarından istifadə olunur.

Dərslər həftədə 2 dəfə 45-60 dəqiqə fiziki tərbiyə müəllimi tərəfindən keçirilir. Dərslərin məzmunu tədris materiallarının illik "Plan və cədvəl"də və rüblük planda tamamlanması nəzərə alınmaqla planlaşdırılır. Tələbələrin fiziki tərbiyə dərslərində onun mənimsənilməsi üçün vaxtında hazırlanmasını təmin edən proqram materialından bir qədər irəlidə olmaq məsləhətdir.

İdman bölmələrində dərslər aşağıdakı problemləri həll edir:

- Seçilmiş idman növünün texnikasını öyrənmək;
- Fiziki cəhətdən ən hazırlıqlı şagirdləri sistemli idman növləri ilə tanış etmək;
- Rayon və şəhər yarışlarında iştirak üçün komandaların hazırlanması.

Dərs prosesində şagirdlərin mənəvi və iradi tərbiyəsi, təlim və tərbiyə işində bilik və bacarıqların formalaşdırılması həyata keçirilir. Hər bir məktəbdə bölmələrin sayı ilk növbədə iki əsas şərtə görə müəyyən olunur:

- ✓ Müvafiq idman bazasının olması;

✓ Bölmələrə rəhbərlik edən şəxslərin (fiziki tərbiyə müəllimləri, digər müəllimlər, sponsor təşkilatçıların icma məşqçiləri, valideynlər, orta məktəb şagirdləri - idmançılar, saatlıq məşqçilər) olması [6, səh.567–568].

Komandaları formalaşdırmaq və daha yüksək yarışlara hazırlamaq üçün müvəqqəti bölmələr yaradıla bilər. Bəzi hallarda atletika, bədii gimnastika, futbol, üzgüçülük və s. üçün ödənişli bölmələr təşkil edilir.

Hər bir idman bölməsində şagirdlər yaş qruplarına bölünür: yeniyetmə 11-12 yaş, orta 13-14 yaş, böyüklərin 15-17 yaşı var. Bölmədə qeydiyyat məktəb həkimi tərəfindən tibbi müayinədən keçdikdən sonra fiziki tərbiyə müəllimi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məktəbin fiziki tərbiyə kollektivinin fəallarına mühüm rol düşür. Şagirdlər müstəqil olaraq bu və ya digər idman növünü seçirlər. Bölmə üçün əvvəlcədən seçim etmək tövsiyə edilmir.

Dərslərin məzmunu Kompleks Proqramla müəyyən edilir və təbiətinə görə müxtəlifdir, yəni məktəblilərin fiziki hazırlığının artırılmasına yönəlmişdir. Ümumi fiziki hazırlıq materialı bütün bölmələr üçün eynidir. Xüsusi fiziki tərbiyə proqramda əsas idman növləri üçün ayrıca təqdim olunur. Məktəbdə ilkin idman hazırlığının digər metodoloji xüsusiyyəti onun çoxşaxəli xarakter daşımasıdır. Erkən ixtisaslaşmanın təmin edilməsi məqsədi güdülmədiyinə görə bu idman növünün məşqləri daha aşağı nisbətə malikdir (gənclər idman məktəbləri məktəb idman ilə müqayisədə), digər idman növlərindən olan məşqlərdən daha çox istifadə olunur. Kompleks proqramda qeyd olunmasa da, "Vətənin müdafiəsinə hazıram" hərtərəfli bölmələri yaradıla bilər. Dərslər qrup şəklində (20 nəfərə qədər) həftədə 2-3 dəfə 60-90 dəqiqə keçirilir.

1-4-cü siniflərdə (6-10 yaş) şagirdlərin idman hazırlığı ilə tanışlıq fiziki tərbiyəsi üzrə dərnək saatlarında aparılır. Bu dərslərdə şagirdlərə fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti, məqsədi, vəzifəsi və təşkili yolları çatdırılır [3, səh. 34–36].

Kütləvi fiziki tərbiyə dərslərinin təşkili:

Kütləvi fiziki tərbiyə dərslərinin uğurla aparılması üçün müasir məktəblilər arasında "Sportlandia", məktəb idman festivalı, "Sağlamlıq Günü", "Əyləncəli startlar", "Olimpiaçılar aramızda", sağlamlıq tədbirləri, mütəxəssis hazırlığı və s. kimi dərsdənkənar iş formaları çox populyardır. Məktəb rəhbərliyi konkret tədbirin mövqeyinə və ssenarisinə malikdir. Məkan və avadanlıqları hazırlayır, estetika və təhlükəsizlik tədbirlərini, əlçatanlığı və əyləncəni, maarifləndirməni, mükafat və həvəsləndirmə fondunu təmin edir. Bu işdə şagirdlərin valideynləri, digər fənn müəllimləri, fəxri qonaqlar, idmançı şagirdlər və başqaları fəal iştirak edirlər.

Terapevtik fəaliyyət reabilitasiya mərkəzinə malikdir və fiziki tərbiyə müəllimindən tibbi, anatomik və bioloji biliklərə, xüsusi bacarıqlara və iş vərdişlərinə malik olmasını tələb edir. Fiziki tərbiyənin bu bölməsi xroniki

xəstə məktəblilərə bədənin müsbət fonunu saxlamağa, onun sistemlərinin ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Terapevtik fəaliyyət sağlamlıq səbəbi ilə hazırlıq qrupa və ya xüsusi qrupuna aid olan şagirdlərin kontingentini əhatə edir. Xüsusi qruplar xəstəliklərə görə (ürək-damar və tənəffüs sistemləri, dayaq-hərəkət aparatı, görmə və həzm və s.) "A", "B", "C" kateqoriyalarına təsnif edilir. Dərslər həkim tövsiyələrinə uyğun olaraq fiziki tərbiyə dərslərindən ayrı, kurikuluma uyğun olaraq keçirilir. Xüsusi qrupların tutumu 6-8 nəfərdir. Onlarla iş həftədə iki dəfədən çox olmayaraq hər bir tələbə ilə fərdi şəkildə aparılır. Hazırlıq qrupuna adətən xəstəlik keçirmiş və fiziki fəaliyyəti müvəqqəti məhdudlaşdırılmış məktəblilər daxildir. Dərsin bir hissəsi kimi onlar öz rifah hallarına və həkimin tövsiyyələrinə uyğun olaraq adaptiv bədən tərbiyəsi (sadələşdirilmiş, əlçatan məşqlər) ilə məşğul olurlar.

Müşahidələr göstərir ki, kütləvi idman və ya dərsdənkənar işlər fiziki tərbiyə müəlliminin digər fəaliyyət növləri kimi vacibdir. Bunun sayəsində tələbələr hakimliyin təşkili və qaydalar haqqında biliklərə yiyələnir, idman və yarışma fəaliyyətləri ilə tanış olur, idman ustalığını artırırlar. Məktəblərin milli komandalarını idmanda təmsil edən şagirdlərin 40%-ə qədəri bu işə cəlb olunub. Əsas iş formaları bunlardır: tədris və təlim məşğələlərinin keçirildiyi məktəb idman seksiyaları və fiziki tərbiyə dərnəkləri, fərdi idman hərəkətləri və növləri, məktəb birinciliklər. Bu istiqamətdə səmərəli işləmək üçün fiziki tərbiyə müəllimi məşq üsullarını və idman növlərini bilməli, ən azı ikinci idman kateqoriyasının müvafiq təsnifatına və yarışma təcrübəsində bacarıqlara malik olmalıdır. Bu iş məcburi planlaşdırma sənədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Bunlar: məktəbin kütləvi idman və fiziki tərbiyə, istirahət üçün vahid təqvim planı; idman seksiyalarının və klublarının iş qrafiki; tədris-təlim sessiyalarının qeydləri. Azərbaycan Dövlət Təhsil Standartı Azərbaycan dövlətinin yüksək əxlaqlı, yaradıcı, təşəbbüskar və bacarıqlı bir vətəndaşının yetişdirilməsinin əsas pedaqoji məqsədini müəyyənləşdirdi. Bu məqsədə çatmaqda sinifdənxaric işlər sisteminə mühüm rol verilir. Onun əsas üstünlüyü şagirdlərin inkişafına yönəlmiş geniş fəaliyyət növlərini təmin etməkdir [2, səh. 30].

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində Fiziki tərbiyə fənni üzrə sinifdənxaric işin təşkilinin praktiki məsələləri öyrənilmişdir. Şagirdlərin fiziki keyfiyyətlərinin sinifdənxaric tədbirlər vasitəsi ilə geniş öyrənilməsi anatomiya, fiziologiya**,** pedaqogika elmləri çərçivəsində dərindən araşdırılmışdır. Həmçinin mövzu ilə bağlı bir çox ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin fiziki keyfiyyətlərinin formalaşmasında fiziki tərbiyə üzrə

sinifdənxaric tədbirlərin təşkilinə təkcə fiziki tərbiyə deyil, eyni zamanda anatomiya, fiziologiya elmlərindən də faydalanaraq məsələyə yanaşmağı tələb edir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirləri şagirdlərin fiziki keyfiyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı onları gələcək həyat fəaliyyətində cəmiyyətə yararlı bir vətəndaş kimi yetişməsində və sağlam mühitdə formalaşmasında rol oynayan əsas vasitədir.

Nəticə

Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində şagird fəaliyyətinin sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərinin rolu ətraflı araşdırılmışdır. Fizioloq, pedaqoq, psixoloqların tədqiqatlarından istifadə edərək məktəblilərin anatomik-fizioloji, psixoloji göstəriciləri, şəxsi fiziki keyfiyyətləri, sağlamlıq qrupları öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatlar bunu göstərir ki, sinifdənxaric fiziki tərbiyə tədbirlərini təşkil edib keçirməklə, şagirdlərin hərəki qabiliyyətlərinin, bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində yüksək nailiyyətlər əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. *Quliyev B.S., Fiziki tərbiyə üzrə nəzəri məlumatların mənimsədilməsinin şagird şəxsiyyətinə təsiri. Bakı – 1978.*
2. *Quliyev B.S., Ümumməktəb kütləvi bədən tərbiyəsi və idman tədbirləri haqqında. Məktəbdə bədən tərbiyəsi. Bakı – 1990.*
3. *Mustafayev A., Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin təşkili təcrübəsindən. Məktəbdə bədən tərbiyəsi. №3, Bakı – 1987.*
4. *Əliyev E., Sinifdənxaric bədən tərbiyəsi işlərini necə təşkil edərəm, Məktəbdə bədən tərbiyəsi. №3. Bakı – 1988.*
5. *Əliyeva S.S., Mehdiyev T., Tədris gün rejimində bədən tərbiyəsi-sağlamlıq tədbirləri. Məktəbdə bədən tərbiyəsi. №4. Bakı – 1986.*
6. *Quliyev B.S., Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktiki işlərinin əsasları. Bakı – 2009.*
7. *Alisson K.R., Dwyer J.J.M., Makin. S. (1999). Perceived barriers to physical activity among high school students. pp. 608-614.*

Əzizli N.V.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nrmnazzl@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ LAYİHƏ ƏSASLI VƏ KOOPERATİV TƏLİM ÜSULLARININ ROLU

Xülasə

Məqalədə ibtidai sinif pilləsində təlimin təşkili zamanı istifadə edilən, qabaqcıl təlim metodlarından olan "layihə əsaslı təlim" və "kooperativ təlim" araşdırılmış, bu metodların təlim prosesinin səmərəliliyinə göstərdiyi müsbət təsirlər haqqında məlumat verilmişdir. Yenilikçi üsulların tədris prosesinə qatdığı cəlbedicilik ibtidai sinif şagirdlərinin öyrənmə prosesini asanlaşdırır və təlimə olan marağını artırır. Təlim prosesinin uğurlu olmasında və müasir təlim üsullarından istifadə edilməsində məktəb rəhbərliyinin və müəllimin marağı, bu sahədə atdığı addımlar olduqca önəmli rol oynayır. Bütün müasir təlim üsulları kimi "layihə əsaslı" və "kooperativ təlim" metodları da şagirdlərin həm fərdi, həm də qrup şəklində ünsiyyətini, əməkdaşlığını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Beləliklə, müasir cəmiyyət üçün yetişdirilən şəxslərin uğurlu inkişafı qaçınılmaz olur.

РОЛЬ ПРОЕКТНЫХ И КООПЕРАТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В статье исследованы такие передовые методы обучения, как «проектное обучение» и «кооперативное обучение», применяемые при организации обучения на начальной ступени, и приведена информация о положительном влиянии этих методов на эффективность учебного процесса. Привлекательность инновационных методов облегчает процесс обучения для учеников начальных классов и повышает их интерес к учебе. Интерес школьной администрации и учителя к успешной организации учебного процесса и использованию современных методов обучения, а также их действия в этом направлении играют важную роль. Как и все современные методы обучения, «Проектное обучение» и «Кооперативное обучение» способствуют развитию у учащихся навыков как индивидуального, так и группового общения, сотрудничества и творческих способностей. Таким образом, успешное развитие личностей, подготовленных для современного общества, становится неизбежным.

THE ROLE OF PROJECT-BASED AND COOPERATIVE LEARNING METHODS IN PRIMARY CLASSES

Summary

The article examines advanced teaching methods such as "project-based learning" and "cooperative learning", used in organizing education at the primary level, and provides information on the positive impact of these methods on the

effectiveness of the learning process. The appeal of innovative methods makes the learning process easier for primary school students and increases their interest in learning. The interest of school administration and teachers in the successful organization of the learning process and the use of modern teaching methods, as well as their actions in this regard, play an important role. Like all modern teaching methods, "Project-Based Learning" and "Cooperative Learning" contribute to the development of students' skills in both individual and group communication, collaboration, and creativity. Thus, the successful development of individuals prepared for modern society becomes inevitable.

Açar sözlər: *qabaqcıl təlim, müasir texnologiya, səmərəli tədris prosesi, yenilikçi üsul*

Ключевые слова: *повышение квалификации, современные технологии, эффективный процесс обучения, инновационный метод*

Key words: *advanced training, modern technology, effective teaching process, innovative method*

İbtidai sinif şagirdləri təlim prosesi zamanı mövcud yaş səviyyələrinə uyğun olaraq dərs prosesinə tam maraq göstərməyə bilər. Bu zaman diqqətin keçiriciliyi və paylanması, hafizənin itiliyi kimi idrak prosesləri önə çıxır. Xüsusilə də, oyun prosesindən tədris prosesinə birbaşa keçid etmiş ibtidai sinif şagirdlərində bu sahəyə olan marağın azlığı müşahidə oluna bilər: Bəs məktəbə və tədrisə yenicə alışmağa çalışan məktəblilərin diqqətini bura necə yönəltmək olar? Tədris prosesində əvəzedilməz rolu olan məktəb rəhbərliyi və müəllimlərinin bu sahədə öz üzərilərində daim işləməsi, yeni təlim üsullarından xəbərdar olması, onları öyrənməsi və dərs prosesində tətbiq etməsi olduqca zəruridir. Müasir təlimin səmərəliliyini təmin etmək üçün bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təsdiq olunmuş və dərs prosesinə inteqrasiya edimiş üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Bunlara misal olaraq "Layihə əsaslı təlim", "Kooperativ təlim", "Oyun əsaslı öyrənmə", "Sorğuya əsaslanan öyrənmə", "Bacarıqlara əsaslanan təlim", "Müstəqil öyrənmə" kimi yenilikçi metodları nümunə göstərmək olar.

Layihə əsaslı təlim. Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Dyui və onun şagirdi Kill Patrin tərəfindən işlənilmişdir [1, s.14]. Layihə əsaslı təlim şagirdi fəal iştiraka təşviq edən, yüksək səviyyəli idrak fəaliyyətlərini dəstəkləyən, müxtəlif alət və mənbələrdən istifadəni tələb edən; akademik, sosial və həyat bacarıqlarını birgə nəzərə alan və texnologiyanın istifadəsinə vurğu edən bir tədris modelidir. Layihə əsaslı təlimin mərkəzində şagirdin inkişafı durur. Bu təlim modeli keçilən fənnləri real situasiyalara inteqrasiya edir. Layihə əsaslı təlim modeli şagirdlərin nəzəri biliklərini praktikaya uğurlu şəkildə köçürməsini əsas tutur. Bu layihənin tətbiq olunma müddəti onun məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Qarşıya qoyulan məqsəd həm bir dərs müddətində də tamamlana, həm də bir neçə dərsə uzana bilər.

Layihə əsaslı təlim şagirdlərin özünəməxsus şəkildə işləməsinə, problemləri həll etməsinə, düşünməsinə, sorğulamasına, məlumat əldə etməsinə, emal etməsinə və birləşdirməsinə imkan yaradır. Həm fərdi, həm də qrup şəklində yerinə yetirilə bilən layihələr sayəsində şagirdlər sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmə imkanı əldə edirlər. Layihə əsaslı öyrənmə yanaşmasının əsas məqsədi, şagirdlərə mövcud bilikləri ötürməkdən daha çox, məlumat əldəetmə bacarıqlarını qazandırmaqdır. Bu yanaşmada müxtəlif biliklər arasındakı əlaqələri görə bilən, bilikləri təşkil edib yeni biliklər yarada bilən və yaratdığı bilikləri başqalarının istifadəsinə təqdim edə bilən fərdlərin yetişdirilməsi hədəflənir. Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin tənqidi düşüncə və problemlərin həlli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu təlim tipi şagirdlərə layihələr çərçivəsində problemləri həll etmək üçün tədqiqat aparma bacarığı formalaşdırır [2, s.61].

Layihə əsaslı təlim modeli, şagirdin fəal iştirakını tələb edən bir sistemdir. Burada həyatdan götürülmüş nümunələrlə işlənilir. Şagird gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəyi problemlərə həll yolları tapır. Akademik və sosial bacarıqları inkişaf etdirən bu öyrənmə modeli, texnologiyanın istifadəsinə də vurğu edir. Adı çəkilən metod müxtəlif fənlər arasında əlaqə qurmağa imkan yaradır. Dinamik bir sinif mühiti vəd edən bu yanaşma, şagird və müəllimin əməkdaşlıq içində işləməsini təmin edir. Müxtəlif vasitə və mənbələrdən istifadə tələb edən bu metod suallar verir və həll yolları gözləyir. Şagird sualları həll edərək ehtiyac duyduğu bilik və təcrübəni qazanır.

Layihə əsaslı təlimin strukturu müəyyən mərhələlərdən ibarətdir. Belə ki, bu metoddan istifadə edən müəllim fasilitator rolunda iştirak edib şagirdləri metodun mərhələləri ilə tanış etməli və ardıcıllığa əməl olunmasına nəzarət etməlidir. Layihə əsaslı təlimin mərhələlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar: 1) layihənin əsasını təşkil edən mövzunun müəyyənləşdirilməsi; 2) mövzunun həlli üçün fikirlərin səsləndirilməsi; 3) həllin əyani modelinin hazırlanması; 4) layihənin təqdimatı; 5) layihənin iştirakçılarının rəyi əsasında həllin təsdiq olunması.

Layihə əsaslı təlim modelindən istifadə edərkən müəllim şagirdləri qruplar halında bölməli və onları ümumi mövzu seçimi haqqında təlimat verməlidir. Mövzu seçildikdən sonra şagirdlərə müəyyən zaman müddəti tanınır və müddət ərzində mövzunun həlli ilə bağlı düşünmələrinə icazə verilir. Növbəti mərhələdə şagirdlərin problemin həlli ilə bağlı fikirlərini səsləndirmək və müzakirə aparmaqları üçün şərait yaradılır. Beləliklə, layihənin iki mərhələsi yekunlaşır. Üçüncü mərhələdə layihənin əyani modeli ərsəyə gətirilir. Əyani model vasitəsilə irəli sürülən fikirlərin mövcud problemin həllinə uyğunluğu aşkara çıxarılır. Layihənin modeli qurulduqdan sonra şagirdlər öz nəticələrinin effektivliyini yoxlamaq üçün modeli sınaqdan keçirirlər. Dördüncü mərhələ layihənin təqdimat olunmasıdır. Şagirdlər

layihənin həlli üçün hazırlanmış əyani modeli təqdim edərək, öz rəylərini səsləndirir və yoldaşlarının fikirlərini dinləyir. Son mərhələdə layihənin bütün iştirakçıları ümumi fikirlərini bildirir və nəticəyə gəlinir. Bütün bu mərhələlər başa çatdıqdan sonra motivasiya xarakterli qiymətləndirmə aparılır. Qiymətləndirmə aparılarkən şagirdlərin fikirləri, hazırladıqları layihə modeli və onların aktiv fəaliyyəti nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai sinif şagirdlərinin yaş və öyrənmə səviyyələrinin xarakterinə uyğun olaraq layihə əsaslı təlim modeli çox mürəkkəb qurulmur. Sinfin öyrənmə səviyyəsi, şagirdlərin idrak vəziyyəti və ümumi maraq dairələrinə əsasən layihə mövzuları tərtib oluna bilər. Bu zaman müəllim peşəkar müşahidəçi olmalı və sinfin ümumi vəziyyətindən xəbərdar olmalıdır.

Layihə əsaslı təlim modelinin üstün cəhətləri:

1) şagirdlərin müstəqli öyrənmə bacarığına yiyələnməsi; 2) yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı; 3) təxəyyül, təfəkkür, diqqət kimi idrak proseslərinin inkişafı; 4) qarşılıqlı əməkdaşlığın formalaşması; 5) gözləmə və dinləmə bacarıqlarının təkmilləşməsi; 6) təqdimat qabiliyyətinin inkişafı; 7) özünəinamın formalaşması; 8) müzakirə və mühakimə bacarıqlarının inkişafı; 9) özünü və başqalarını qiymətləndirmənin formalaşması; 10) real situasiyalarda problemi həlletmə qabiliyyətinin inkişafı; 11) sinfin bütün şagirdlərinin tədris prosesinə cəlb olunması.

Nəticə etibarilə, layihəyə əsaslanan təlim metoddan çox bir yanaşma tərzidir. Bu tərz vasitəsilə ibtidai sinif şagirdləri oyun, əl işi və rəsm kimi fəaliyyətlərini məktəbdən kənar həyatları ilə əlaqələndirərək zənginləşdirir. Sual vermək və tədqiqat aparmaqla yanaşı, uşaqlar fəaliyyətlərinə özləri qərar verir, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı qazanır, öyrəndiklərini paylaşır və layihələrdə əldə etdikləri bilikləri istifadə edə bilirlər. Bu layihələr vasitəsilə şagirdlərə tədqiqat aparmaq və özlərini maraqlandıran mövzuları araşdırmaq üçün fürsət vermək, onları müstəqil öyrənməyə yönləndirmək deməkdir.

Kooperativ təlim. Kooperativ təlim hazırda dünya praktikasında qəbul olunan və geniş tətbiq edilən təlim formasıdır. Bu barədə ideyalar ilk dəfə Amerikada 20-ci əsrin əvvəllərində yaranıb. Getdikcə formalaşıb və təşəkkül tapıb. Hazırda dünya təhsil sistemində, məktəblərin təşkilati strukturunda kollektiv və fərdi öyrənmə formasından, sürətlə qrup şəklində öyrənməyə inteqrasiya gedir. Elə məhz bu cür qrup əsaslı quruluş dünya praktikasında kooperativ təlim kimi tanınır.

Kooperativ öyrənmə, şagirdlərin kiçik qruplar şəklində, müəllimin rəhbərliyi altında ümumi bir öyrənmə məqsədinə çatmaq üçün işlədiyi təlim üsuludur. Kooperativ öyrənmə strategiyaları, şagirdlərə gələcək iş həyatlarında qarşılaşacaqları mühitə daha bənzər bir mühitdə bilikləri tətbiq edərək öyrənmə

imkanı təqdim edir. Müəllimlər əsas bacarıqlarla yanaşı, tələbələrin ünsiyyət və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Bu bacarıqlar, tələbələrin həyat və işdə uğur qazanması üçün dəyərli hesab olunur və məktəb proqramlarına inteqrasiya olunur.

Kooperativ öyrənmə, sinif fəaliyyətlərini akademik və sosial öyrənmə təcrübələrinə çevirməyi hədəfləyən bir təhsil yanaşmasıdır. Bu yanaşma tələbələri sadəcə qruplara bölməkdən daha artıqdır və "müsbət qarşılıqlı asılılıq qurmaq" kimi təsvir olunur. Kooperativ öyrənmə zamanı şagirdlər akademik məqsədlərə çatmaq üçün birlikdə işləyərək tapşırıqları kollektiv şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Fərdi öyrənmədən fərqli olaraq, kooperativ öyrənmə zamanı şagirdlər bir-birinin resurs və bacarıqlarından faydalana bilirlər (məlumat soruşmaq, fikirləri qiymətləndirmək, bir-birinin işini izləmək və s.).

Kooperativ təlimi bəzən kiçik qruplarda öyrənmə də adlandırırlar. Lakin bu metodika adi qruplarla qurulan işdən çox fərqlənir. Təşkil olunan bütün qrup fəaliyyətləri kooperativ sayılmır. Şagirdləri eyni bir otağa toplamaq, birgə əyləşdirmək, onlara qrup olduğunu söyləmək əslində onların işi birgə görəcəyi, kooperativ çalışacağı və əməkdaşlıq edəcəyi anlamına gəlmir. Kooperativ təlim üsulu bu problemləri aradan qaldırır. Kooperativ təlim üsulunun dünya praktikasında qəbul olunmuş 2 əsas növü var: 1) formal kooperativ təlim, 2) informal kooperativ təlim. Bu iki formanın bir-birindən fərqlənən vacib cəhətləri var. Belə ki, formal kooperativ təlim forması uzun müddət üçün müəyyən olunmuş, məqsədi və mövzusu öncədən hazırlanmış kooperativ qruplarda işlənilir. İnformal təlim üsulunda isə bir dərs müddətində, qısa zaman ərzində şagirdlərin kooperativ qruplar halında öyrənməsi nəzərdə tutulur. Formal kooperativ öyrənmədə məktəb, rayon, hətta respublika səviyyəsində kooperativ öyrənməni təşkil edib, şagirdlər arasında əməkdaşlıq yaratmaq olar. İnformal kooperativ öyrənmədə isə əməkdaşlıq, sadəcə, sinif şagirdləri arasında yaradılır. Kooperativ öyrənmənin əsas xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək.

1) Qarşılıqlı asılılıq: Kooperativ öyrənmədə şagirdlər məqsədlərinə çatmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Bu paylaşım məsuliyyət hissi yaradır və şagirdləri kömək və dəstək olmağa təşviq edir.

2) Üz-üzə qarşılıqlı əlaqə: Şagirdlər birbaşa ünsiyyətə və qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən sıx əməkdaşlıq edir. Bu, müzakirələrə, problemlərin həllinə və fikir mübadiləsinə kömək edir.

3) Şəxsi məsuliyyət: Kooperativ öyrənmə qrup şəklində təşkil olunsa da, hər bir şagird öz öyrəndiyinə cavabdehdir və yeni biliklər əldə etdiyindən əmin olmalıdır.

4) Qrupun dəyərləndirilməsi: Tapşırıq başa çatdıqdan sonra hər bir üzv qrupun fəaliyyəti haqqında düşünür və bu müzakirə onlarda qrupu doğru qiymətləndirməyə kömək edir.

5) Müəllimlə əməkdaşlıq: Kooperativ qrupların yaradılmasında müəllimin rolu əvəzsizdir. Müəllim tapşırıqları strukturlaşdırmaq, qrupların işini tənzimləmək və nəzarət işində olduqca vacib rol oynayır. Bu prosesdə şagirdlərlə müəllimin qarşılıqlı əməkdaşlığı xüsusi önəm daşıyır.

Kooperativ təlim metodunu bəzən "Birgə öyrənmə" metodu ilə qarışdırırlar. Birgə öyrənmə və kooperativ öyrənmə şagirdlərin birlikdə işləməsini əhatə edən tədris yanaşmalarıdır, lakin onların məqsədləri, strukturları və prosesləri baxımından fərqli tərəfləri var. Birgə öyrənmə qrup şəklində birgə işləməyə və komanda işində daha təkmil olmağa yönəlir. Kooperativ təlim isə həm qrupun uğuruna, həm də hər bir şagirdin öz işini necə yerinə yetirməsinə nəzər salır. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkil olunan ənənəvi qruplardan fərqli olaraq kooperativ qruplar şagirdlərin hərtərəfli inkişafı üçün daha faydalıdır və müasir təlim texnologiyası ideologiyasına daha uyğundur. Tədris prosesini müasir tələblərə cavab verən metodlarla qurmaq hər bir çağdaş müəllimin əsas vəzifələrindən olmalıdır. Ənənəvi qrup işi ilə kooperativ qrupların fərqini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Ənənəvi qrupla iş: 1. Fərdin nailiyyətləri ön plandadır; 2. Tapşırığı müzakirə etmək və resurs paylaşmaq öhdəliyi yoxdur; 3. Qrupa rəhbər təyin olunur və aparıcı mövqedə durur; 4. Qrupun fəaliyyəti, problemin həlli və həllin effektivliyi haqqında müzakirə aparılmır.

Kooperativ iş: 1. Qrupun nailiyyətləri ön plandadır; 2. Qarşılıqlı müzakirə və yardımlaşma öhdəliyi mövcuddur; 3. Rəhbərlik işi qrup üzvləri arasında bölüşdürülür; 4. Şagirdlər qrupun birgə işini, tapşırığın necə həll olunmasını ətraflı müzakirə edirlər.

Kooperativ təlim metodunun ibtidai sinif şagirdlərinin uğurlu tədris prosesinə etdiyi təsirləri göz önündədir. Bu təlim metodunun təlim prosesinə faydalarına nəzər salsaq görərik ki, burada həm şagirdlər, həm də müəllimlərin təkmilləşməsi üçün bir çox səbəblər var.

1) Ötürülən məlumatın daha yaxşı mənimsənilməsi: Şagirdlər əməkdaşlıq etdikdə bir-birinə ötürülən məlumatları izah edə, qaranlıq məqamları aydınlada bilər. Beləliklə, birlikdə iş təlim prosesində təkmilləşməni daha uğurlu edəcək.

2) Təkmilləşmiş sosial bacarıqlar: Bu zaman kommunikasiya, anlama-qavrama, müzakirə etmə, rəy vermə kimi sosial bacarıqlar formalaşacaq.

3) Motivasiya və təlimə marağın artması: Şagirdlərin müzakirə və rəy bildirmə prosesində fikirlərinin dinlənilməsi və önəmsənilməsi onlara özünəinamı artıracaq, eyni zamanda təlim prosesinə və qrupla əməkdaşlığa marağı daha da artıracaq.

4) Həyati situasiyalarda komanda işinə hazırlığın formalaşması: Kooperativ təlim metodunun birbaşa məğzini izah edən bu anlayış şagirdlərin həyatları boyunca qarşılaşacaqları situasiyalarda cəmiyyətin digər üzvləri ilə

həmkarlıq etmələrinə, ailə, təhsil, iş kollektivlərində uğurlu əməkdaşlıq qurmalarına şərait yaradacağını göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Hüseynova F. Təlim prosesi və daxili nizam-intizam qaydalarının təşkili. Bakı. - 2020, s.61*
2. *Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı – 2007.*
3. *Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU - nəşriyyatı. Bakı – 2012. 103 səh.*

Həsənova A.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynurhesenova403@gmail.com

ÖVLADLIĞA GÖTÜRÜLƏN UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASI VƏ ADAPTASİYASI

Xülasə

Övladlığa götürülən uşaqların uyğunlaşması və inteqrasiyası övladlığa götürən ailə və cəmiyyət tərəfindən dəstəklənən emosional, sosial və psixoloji düzəlişləri əhatə edir. Sabit, qayğıkeş ailə mühiti uşaqlarda inamı inkişaf etdirməyə, özünə hörməti artırmağa və keçmiş travmaların öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Davamlı qayğı, açıq ünsiyyət və emosional dəstək vasitəsilə valideyn dəstəyi uğurlu uyğunlaşma prosesinin əsasını təşkil edir. Məktəblər, sosial xidmətlər uşaqlara dostluq etmək, akademik uğur qazanmaq və özlərini uyğunlaşmış hiss etmək üçün mühüm dəstək sistemləri təqdim edir. Bu kontekstdə Azərbaycanda ailə yönümlü dəyərlərin nəzərə alınması, övladlığa götürmədən sonrakı xidmətlərin gücləndirilməsi, övladlığa götürmə ilə bağlı ictimai məlumatlandırma, psixoloji konsultasiya və inklüziv maarifləndirmə tədbirləri vasitəsilə sosial stiqmanı azaltmaq və cəmiyyəti təşviq etmək olar. Ailə, cəmiyyət və sosial institutların səyləri övladlığa götürülmüş uşaqların tam və sosial cəhətdən inteqrasiya olunmuş həyat sürməsinə imkan yaratmaq üçün bir araya gəlir.

ИНТЕГРАЦИЯ И АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ, УСЫНОВЛЕННЫХ В ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Адаптация и интеграция усыновленных детей предполагает эмоциональную, социальную и психологическую адаптацию, поддерживаемую приемной семьей и обществом. Стабильная, заботливая семейная обстановка помогает детям развить уверенность в себе, повысить самооценку и преодолеть прошлые травмы. Родительская поддержка посредством постоянного ухода, открытого общения и эмоциональной поддержки является ключом к успешному процессу адаптации. Школы и социальные службы предоставляют детям важные системы поддержки, позволяющие им заводить друзей, достигать успехов в учебе и чувствовать себя адаптированными. В этом контексте учет семейно-ориентированных ценностей, усиление услуг после усыновления, осведомленность общественности об усыновлении, психологическое консультирование и инклюзивные образовательные меры могут быть использованы для снижения социальной стигмы и содействия обществу. Усилия семьи, сообщества и социальных институтов объединяются, чтобы дать приемным детям возможность вести полноценную и социально интегрированную жизнь.

INTEGRATION AND ADAPTATION OF ADOPTED CHILDREN INTO SOCIETY

Summary

The adaptation and integration of adopted children involves emotional, social and psychological adjustments supported by the adoptive family and society. A stable, caring family environment helps children develop confidence, increase self-esteem and overcome past traumas. Parental support through ongoing care, open communication and emotional support is the basis for a successful adaptation process. Schools and social services provide important support systems for children to make friends, achieve academic success and feel integrated. In this context, in Azerbaijan, taking into account family-oriented values, strengthening post-adoption services, public awareness of adoption, psychological counselling and inclusive education measures can reduce social stigma and encourage society. The efforts of family, society and social institutions come together to enable adopted children to live full and socially integrated lives.

Açar sözlər: *övladlığa götürmə, inteqrasiya, uyğunlaşma, uşaq rifahı, sosial dəstək*

Ключевые слова: *усыновление, интеграция, адаптация, защита детей, социальная поддержка*

Key words: *adoption, integration, adaptation, child welfare, social support*

Giriş

Övladlığa götürülən uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və adaptasiyası emosional, sosial və mədəni uyğunlaşmalar səbəbindən kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir. Övladlığa götürülmə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara psixoloji inkişafı və sosial inteqrasiyanı təmin edən sabit ailə mühitində böyümək şansı verir. Lakin bu proses övladlığa götürmənin hüquqi aktı ilə məhdudlaşmır, uşağın yeni ailəyə nə dərəcədə uyğunlaşdığına və daha geniş sosial mühitə inteqrasiyasına qədər uzanır. Uğurlu uyğunlaşma emosional əlaqənin təmin olunmasını, sosial qəbulun olmasını və təhsil, səhiyyə və psixoloji məsləhət də daxil olmaqla dəstək xidmətlərinin mövcud olmasını tələb edir. Azərbaycanda övladlığa götürmə uşaqların hüquqlarını və rifahını təmin etməyə yönəlmiş milli qanunlarla tənzimlənir. Bu qaydalara baxmayaraq, övladlığa götürülmüş uşaqlar və onların ailələri sosial stiqma, ailə bağlarının formalaşmasında maneələr və övladlığa götürüldükdən sonra dəstək xidmətlərinə məhdud çıxış daxil olmaqla bir çox problemlərlə üzləşirlər. Bu cür məsələlər yalnız dövlət institutları, sosial xidmətlər və birgə fəaliyyət göstərən icma təşkilatlarının kompleks yanaşması çərçivəsində həll edilə bilər.

Beynəlxalq səviyyədə bir sıra ölkələr övladlığa götürmə ilə bağlı qaydalar yaratmışlar ki, bunlara övladlığa götürmədən sonrakı dəstək proqramları, valideyn təlimləri və məsləhət xidmətləri daxildir. Bu cür

təcrübələr Azərbaycanın sosial və mədəni kontekstini götürmək və uyğunlaşdırmaq üçün çox faydalı olacaq. İcmanın məlumatlılığının artırılması və övladlığa götürülməyə qarşı qərəzli münasibətin aradan qaldırılması övladlığa götürülmüş uşaqların tam sosial inteqrasiyası üçün çox vacibdir. Bu məqalə həm Azərbaycandakı mövcud təcrübəni, həm də beynəlxalq təcrübədən müvafiq nümunələri nəzərə alaraq övladlığa götürülmüş uşağın inteqrasiyası və adaptasiyası prosesini araşdırır və hər bir uşağın təhlükəsiz, qayğıkeş uşaq hüququnun təmin edilməsində ailənin və cəmiyyətin əhəmiyyətli rolunu vurğulayır.

Övladlığa götürülmüş uşaqların sosial inteqrasiyası və psixoloji uyğunlaşması

Övladlığa götürmə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara lazımi ailə mühiti təmin edən, həyatını dəyişən bir prosesdir. 2024-cü ildə Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən 120-dən çox uşaq övladlığa verilib. Uşaqların övladlığa götürüldüyü ailələrdəki vəziyyətini yoxlamaq üçün Agentlik tərəfindən 18 yaşına çatana qədər ilk il ərzində hər 3 aydan bir, sonrakı illərdə isə ildə bir dəfə monitorinqlər aparılır. 2024-cü il ərzində ümumilikdə 600-dən çox belə monitorinq həyata keçirilib. Bundan əlavə, Agentlik tərəfindən reinteqrasiya tədbirləri də davam etdirilir. Bu tədbirlər çərçivəsində cari ildə 150-ə yaxın uşağın müəssisəyə yerləşdirilməsinin qarşısı alınıb, dövlət uşaq müəssisələrindən isə ümumilikdə 170-dən çox uşaq ailələrinə qaytarılıb [7].

Övladlığa götürmənin müvəffəqiyyəti təkcə qanuniləşdirmə prosesindən deyil, həm də uşağın sosial inteqrasiyasından və yeni mühitə psixoloji uyğunlaşmasından asılıdır. Sosial inteqrasiya və psixoloji uyğunlaşma uşağın övladlığa götürən ailəyə emosional bağlanması, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi, şəxsiyyət və aidiyyət hissinin formalaşması ilə bağlı bir-birini tamamlayan proseslərdir.

Sosial inteqrasiya övladlığa götürülmüş uşaqların yeni sosial mühitə daxil olması prosesi deməkdir. Bu, ailə daxilində münasibətlər qurmaq, dostluq etmək, məktəb həyatına və cəmiyyətə yerləşməkdən ibarətdir. Burada övladlığa götürən ailə bir həyat dəyişdirə bilər. Valideynlər bunu sakitləşdirici və rahat etməlidirlər. Beləliklə, uşaq evdə sevildiyini və qəbul edildiyini hiss etməyə başlayır. Tərbiyəçilərdə davamlılıq, valideynlərin emosional əlçatanlığı və müsbət ünsiyyət özünə inamlı uşaq yetişdirməyə kömək edir.

Övladlığa götürülən uşağın psixoloji uyğunlaşması, onların həyat şəraitinə, emosional və psixi dəyişikliklərinə psixoloji uyğunlaşma deyilir. Əsasən uşaq evlərindən və ya himayədarlıqdan gələn övladlığa götürülmüş uşaqların əksəriyyəti travma, baxımsızlıq və ya tərk edilmə ilə üzləşmiş olurlar. Bu, onların başqalarına etibar etmələrinə və gələcəkdə sağlam münasibətlər

qura bilmələrinə təsir göstərir. Psixoloji uyğunlaşma bu cür emosional maneələrin aradan qaldırılmasını, özünə hörmətin və dözümlülüyün inkişaf etdirilməsini əhatə edir. Psixoloji dəstək xidmətləri, uşağa keçmişini unutmaq və yeni reallığa uyğunlaşmaqda mühüm rol oynayır. İnteqrasiya prosesi həm də övladlığa götürən ailələrin cəmiyyətdən aldıqları dəstəyə əsaslanır. Azərbaycanda ənənəvi ailə əsas yer tutur. Lakin övladlığa götürmə ilə bağlı cəmiyyətdə bəzi stiqma halları hələ də mövcuddur. Mədəni inanclar bioloji əlaqələrə övladlığa götürənlərdən daha çox əhəmiyyət verdiyi üçün belə mənfi təsəvvürlər yarana bilir. Təhsil və media vasitəsilə artırıla bilən ictimai məlumatlandırma bu qərəzləri aradan qaldıra bilər.

Məktəb sosial inteqrasiya üçün çox vacib bir yerdir. Müəllimlər övladlığa götürülmüş uşaqların sosial qarşılıqlı əlaqələrindəki çətinliklər və ya emosional problemlər səbəbindən dərslərdə zəiflik, özünə qapanma və özünü təcrid kimi yaşana biləcək müəyyən problemlərə həssas olmalıdırlar. Məktəb psixoloqları və sosial işçilərin dəstəyi ilə adaptasiya prosesi kifayət qədər qısaldıla bilər. Bu, uşaqlara özlərini ifadə etmək üçün kifayət qədər sərbəst hiss etməyə imkan verən isti və mehriban sinif atmosferi yaratmaq vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Məktəblər həmçinin övladlığa götürülmüş uşaqları başa düşmək, dəstəkləmək üçün müəllimlər və valideynlərə peşəkar proqramlar və ya seminarlar keçirə bilər.

Mədəni uyğunlaşma inteqrasiya prosesinin digər mühüm aspektidir, bu, xüsusən də mədəniyyətlərarası övladlığa götürmələrdə daha aydın görünür. Övladlığa götürülmüş uşaqlar yeni mədəniyyətə, dillərə və adət-ənənələrə öyrəşməli ola bilərlər. Bu, həssaslıqla idarə olunarsa, çox vaxt çətin, lakin zənginləşdirici bir prosesdir. Övladlığa götürən ailələr uşağın mədəni irsinə hörmət etməli və onlara yeni evlərinin mədəni mühitinə uyğunlaşmalarına kömək etməlidirlər. Azərbaycanda bu aspektlərin tarazlaşdırılması köklü mədəni ənənələrə görə uşağın rifahı üçün vacibdir. Bu səbəbdən, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin olan uşağın övladlığa götürülməsi proseduru Mülki Prosessual Məcəllədə göstərildiyi kimi müəyyənləşdirilmişdir [3].

Övladlığa götürmə prosesi yalnız hüquqi rəsmiyyətlərlə tamamlanmamalıdır. Fikrimcə, ailə təhsili proqramları və həmyaşıdlara dəstək qrupları daxil olmaqla, övladlığa götürmədən sonrakı davamlı dəstək inteqrasiya və uyğunlaşma prosesini gücləndirə bilər. Avropa və Amerikada olan ölkələrdəki beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, yaxşı strukturlaşdırılmış övladlığa götürmədən sonrakı xidmətlər övladlığa götürülmüş uşaqların uzunmüddətli nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Məsələn, Kanadada övladlığa götürülmüş uşaqların uzunmüddətli nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün post-adopsiya xidmətlərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bu xidmətlərə psixoloji qiymətləndirmələr, valideyn təlimləri və sosial inteqrasiya proqramları daxildir [8].

Hər bir uşağın fərqli olduğunu anlamaq sosial inteqrasiya və psixoloji uyğunlaşmanın əsasını təşkil edir. Övladlığa götürülmə yaşı, fərdi temperament və əvvəlki həyat təcrübələri bu uşaqların yeni mühitə necə yerləşməsinə təsir göstərir. Bəzi uşaqlar asanlıqla uyğunlaşsa da, bəziləri hətta uzunmüddətli əsasda dəstək və müdaxilə tələb edir. Bu cür uşaq yönümlü yanaşma uğurlu inteqrasiyaya daha çox kömək edə bilər.

Övladlığa götürülən uşaqların sosial inteqrasiyası və psixoloji uyğunlaşması əsasən ailələr, icmalar və sosial institutlar tərəfindən əməkdaşlıq tələb edən çoxölçülü prosesdir. Əlverişli ailə mühitində, yaxşı dəstəklənən təhsil sistemlərində və mədəni cəhətdən həssas sosial siyasətdə övladlığa götürülmüş uşaqlar cəmiyyətdə yaxşı nizamlanmış, özünə inamlı və sosial cəhətdən inkişaf edən şəxslər olurlar. İctimai maarifləndirmənin təşviqi, stiqmanın azaldılması və övladlığa götürmədən sonra davamlı dəstəyin göstərilməsi, mənşəyindən asılı olmayaraq hər bir uşağın inkişaf etmək imkanına malik olduğu daha inklüziv və mərhəmətli cəmiyyətə yol açacaqdır.

Övladlığa götürülən uşaqların uyğunlaşma prosesində ailə və cəmiyyətin dəstəyi

Övladlığa götürmə həm övladlığa götürən valideynlər, həm də sosial işçilər tərəfindən həssaslıqla idarə edilməli olan mürəkkəb emosional və psixoloji prosesdir. Mövcud hüquqi tövsiyələr təklif edir ki, övladlığa götürən valideynlər övladlığa götürmə statusu barədə 4-6 yaş arası uşaqlara üstünlük verməlidirlər. Övladlığa götürmə prosesi zamanı gələcək valideynlər uşaq mərkəzli yanaşmanı mənimsəmək qabiliyyətinə görə qiymətləndirilir. Sosial işçilər həqiqəti söyləməyin vacibliyini vurğulayırlar: uşağın şəxsi inkişafında öz mənşəyini, yəni bioloji valideynlərini bilmək çox vacibdir. Uşaqların bunu başqa mənbələrdən öyrəndiyi hallarda bu, emosional sarsıntı yaradır. Uşaqlar bioloji əlaqəsi olub-olmamasından asılı olmayaraq sevgi və qayğı göstərənlərə bağlanırlar. Övladlığa götürmə hekayəsi, hətta körpəlikdə olsa da, faktlardan daha çox emosional olan nağıllara bənzər təsvirlərlə sakitləşdirici nağıllar vasitəsilə çatdırılmalıdır. Psixoloji araşdırmalar da dörd yaşından başlayaraq övladlığa götürmə məsələlərinin erkən müzakirəsini dəstəkləyir. Yemək və sığınacaqdan başqa, sevgi və emosional təhlükəsizlik uşağın ümumi inkişafı üçün ən əsas ehtiyaclarıdır. Ailə əsaslı qayğı vacibdir, çünki uşaq evlərində uşaq işçi heyətinin dəyişməsi və növbəli baxıcılar səbəbindən institusional mühitdə davamlı olaraq emosional təhlükəsizliklə təmin edilə bilməz. Belə mühitlərdə uşaqlarda bağlanma travması yaranır və nəticədə onlarda güvənsizlik yaranır. Həyatlarındakı bu uyğunsuzluq onların intellektual, emosional və sosial inkişafına mənfi təsir göstərir. Ailə qayğısı isə uşağın özünü sevilən və təhlükəsiz hiss edəcəyi sabit, qayğıkeş atmosferdə şəxsiyyəti, yaradıcılığı və mənlik anlayışını müsbət şəkildə inkişaf etdirir. Ona görə də

övladlığa götürülmüş uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün ailə qayğısı hər şeydən önəmlidir. Uğurlu uyğunlaşma uşağın yaxşı emosional, sosial və psixoloji inkişafını tələb edir ki, bu da yaxın ailə əlaqələri ilə gücləndirilə bilər [6, s.8-9].

Övladlığa götürən ailə uşağın uyğunlaşması üçün ilk və ən vacib mühitdir. Valideynlər uşağın təhlükəsiz və sevildiyini hiss edəcəyi sabitliyə malik əlverişli bir ev təmin etməlidir. Uşağın emosional vəziyyəti valideynlərin davamlı sevgi, səbir və anlayışı təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır. Övladlığa götürülmüş uşaqların əksəriyyəti, həyatlarında travmatik təcrübələr keçirərək, etibarsızlıq göstərə bilər. Belə vəziyyətlərdə övladlığa götürən valideynlər uşağın emosional ehtiyaclarının ön planda olduğu həssas tərbiyə üsullarından istifadə etməlidirlər. Aktiv dinləmə, açıq ünsiyyət və arxayınlıq uşağın ümumi inkişafında həyati əhəmiyyət kəsb edən təhlükəsiz bağlılığın inkişafına kömək edir. Bu, vaxt aparan və kiçik dozalarda həyata keçirilməli olan bir şeydir, xüsusən də, uşaq əvvəllər qayğıdan məhrum olduqda və ya övladlığa götürən valideynlərə verilməzdən əvvəl tərk edildikdə daha çox özünü göstərir. Uşağı ailənin kənar üzvü kimi qəbul etmək olmaz. Uşağa davamlı olaraq emosional olan ailə mühitinə uyğunlaşmaq üçün vaxt verilməlidir. Beləliklə, isti münasibət və fərdilik hissi ilə sərhədlərin müəyyənləşməsində bir tarazlıq əldə edilə bilər. Dəstək olan geniş ailə üzvləri də uşağın uyğunlaşmasına kömək edir. Nənə və baba, bacılar, qardaşlar, xalalar, əmilər və ya əmi uşaqları əlavə emosional dəstək verərək ailəyə aidlik hissini genişləndirə bilərlər.

İkinci ən mühüm amil uşaqların daha geniş icma daxilində mədəni və sosial cəhətdən qəbul edilməsidir. Azərbaycanda köklü ailə dəyərlərinə və zəngin mədəni ənənələrə görə övladlığa götürülmüş uşaqların sosial təcrübələrində icma dəstəyi mühüm rol oynayır. Dəstəkləyən bir cəmiyyət, uşağa həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa kömək edən məktəb, idman və mədəni tədbirlər vasitəsilə etmək olar. Xarici təcrübədə də görürük ki, bu cür tədbirlər uşağa daha çox sosial aktiv olmağa kömək etməklə, təcrid hisslərini yüngülləşdirir, uşağı daha yaxşı hiss etdirir [1].

Sosial inteqrasiyanın asanlaşdırılmasında təhsil müəssisələrinin rolu çox xüsusidir. Buna görə də müəllimlər və məktəb rəhbərləri övladlığa götürülmüş uşaqların şəxsiyyət mübarizəsi, emosional həssaslıq kimi xüsusi olaraq qarşılaşa biləcəyi problemlərə qarşı həssas olmalıdırlar. Məktəblər uşaqların rədd edildiyini və ya səhv başa düşülmədiyini hiss etmədən öyrənə biləcəkləri təhlükəsiz mühiti təmin etməlidir. Sinif yoldaşlarının dəstəyi və dərsdənkənar fəaliyyətlər sosial bacarıqları inkişaf etdirə və uşaqlara uzunmüddətli dostluqlar qurmağa kömək edə bilir.

Bundan əlavə, inklüziv təhsillə bağlı müəllim hazırlığı proqramları övladlığa götürülmüş uşaqların ehtiyaclarına dair məlumatlılığı və həssaslığı artıracaq. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində inklüziv təhsil sahəsində peşəkar bacarıqların artırılması məqsədilə "İnklüziv təhsil üçün

davamlı peşəkar inkişaf" mövzusunda 36 saatlıq onlayn təlim kursu təşkil edilib. Proqram çərçivəsində iştirakçılara insan hüquqlarına əsaslanan inklüziv təhsilin mahiyyəti, inklüziv sinif mühitinin yaradılması və uşaqyönümlü pedaqogikanın prinsipləri öyrədilib. İnklüziv siniflərdə tətbiq edilə bilən müxtəlif təlim üsulları, dərs planlaşdırılmasına qoyulan tələblər, qiymətləndirmə metodları və bədən dilinin təsirli istifadəsi kimi mövzular ətrafında nəzəri və praktik biliklər təqdim olunub. Təlimlər iştirakçıların inklüziv təhsilin tətbiqində daha effektiv metodlardan istifadə etməsi üçün nəzəri biliklərlə yanaşı, praktiki bacarıqları da əhatə edərək inklüziv təhsil sahəsində davamlı peşəkar inkişaf üçün mühüm bir platforma təmin edib [5].

Bakı Slavyan Universiteti və Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu ilə əməkdaşlıq əsasında və "Regional İnkişaf" İctimai Birliyinin layihəsi çərçivəsində "Təhsildə inklüzivlik: müəllim hazırlığında müasir təhsil proqramları və yanaşmalar" mövzusunda təlim təşkil edilib. Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində nəzəri-praktik biliklərinin artırılması məqsədilə keçirilən təlimlərdə 20 nəfərdən çox olmaqla, BSU-nun professor-müəllim heyəti, həmçinin universitetin nəzdində fəaliyyət göstərən Məktəb Lisey Kompleksinin ibtidai sinif müəllimləri iştirak ediblər. İnklüziv təhsildə uyğunlaşma strategiyaları, diferensial qiymətləndirmə, inklüziv sinif mühitinin yaradılması, inklüziv təhsildə gələcəyə baxış və digər mövzular üzrə keçirilən təlimlər müəllimlərə fərqli əlillik dərəcələrində olan şagirdlərin ehtiyac və maraqlarına, sosial-psixoloji və sağlamlıq vəziyyətlərinə uyğun təhsil ehtiyaclarını qarşılamaq üçün praktik səriştələr və metodik bacarıqlara yiyələnmək imkanını təmin edib. Təlimlər "Regional İnkişaf" İctimai Birliyinin "Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində potensialının artırılması" layihəsi çərçivəsində hazırlanıb və Təhsil İnstitutu tərəfindən məzmun baxımından təsdiq edilmiş yeni ixtisasartırma proqramı və Bakı Slavyan Universitetinin "İnklüziv təhsildən inklüziv cəmiyyətə" layihəsi əsasında həyata keçirilib [2].

Bir çox ölkələrdə övladlığa götürən ailələr üçün dəstək qrupları müsbət uyğunlaşma təcrübələrinin təşviqində təsirli olmuşdur. Bu qruplar təcrübə mübadiləsi, problemləri müzakirə etmək və oxşar vəziyyətlərlə üzləşən başqalarından emosional dəstək almaq üçün platforma təklif edir. Azərbaycanda bu cür mütəşəkkil dəstək strukturları hələ də inkişaf etsə də, övladlığa götürməyə dəstək şəbəkələri yaxşı qurulmuş ölkələrdən dərs götürmək olar. Övladlığa götürən ailələr üçün dəstək qruplarının müsbət təsirləri ilə bağlı xarici ədəbiyyatda bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Bu qruplar, ailələrə təcrübə mübadiləsi aparmaq, problemləri müzakirə etmək və oxşar vəziyyətlərlə üzləşən digər insanlardan emosional dəstək almaq üçün platforma təmin edir. Məsələn, Britaniya Kolumbiyasında övladlığa götürmə prosesində

ailələrə məsləhət, dəstək qrupları və təhsil resursları kimi xidmətlər təklif olunur [4].

Digər vacib xidmətlərə travma və ya emosional problemləri olan uşaqlar üçün psixoloji məsləhət daxildir. Peşəkar terapevtlər uşağa keçmiş travmalarla işləmək, ailə daxilində ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq və emosional dəstək verməyə kömək etmək üçün fərdi və ya ailə məsləhətləri verə bilər. Erkən müdaxilə uzunmüddətli psixoloji problemlərin qarşısını alacaq və uşaqla onun övladlığa götürən ailəsi arasında daha sağlam münasibətlərə imkan verəcək.

İcma əsaslı məlumatlandırma kompaniyaları övladlığa götürmə ilə bağlı sosial stiqmanı daha da azalda bilər. Kütləvi informasiya vasitələri, ictimai tədbirlər və maarifləndirici kompaniyalar vasitəsilə övladlığa götürmə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması insanların münasibətini dəyişdirə və onları daha çox qəbul edə bilər. Məsələn, kitablar, televiziya şouları, sosial şəbəkələrin vasitəsilə müasir mədəniyyətdə övladlığa götürmə ilə bağlı müsbət fikirləri təşviq etmək övladlığa götürməni normallaşdıra və inklüziv sosial mühiti inkişaf etdirə bilər.

Hüquqi və siyasi mühit övladlığa götürən ailələrə təhsil, səhiyyə və psixoloji xidmətlərə çıxışın təmin edilməsinə dəstək olmalıdır. Hökumətin siyasətlərinə valideynlər üçün övladlığa götürmə məzuniyyətləri, maliyyə dəstəyi və övladlığa götürmə ilə bağlı məsələlərlə bağlı xüsusi təlim kurslarına çıxış daxil edilməlidir. Dövlət qurumları və QHT-lərin tərəfdaşlığı övladlığa götürən ailələrin müxtəlif ehtiyaclarına cavab verən daha geniş dəstək sistemləri yarada bilər.`

Buna görə də, övladlığa götürülmüş uşaqların müsbət uyğunlaşması üçün övladlığa götürən ailənin və ümumilikdə cəmiyyətin birgə səylərinə ehtiyacı var. Sevgi dolu ailə, anlayışlı müəllim, dəstəkləyici təhsil şəraiti və cəmiyyətdəki güclü şəbəkələr uşaqların emosional, sosial və akademik cəhətdən yaxşı inkişaf etmələri üçün lazımi zəmin yaradır. Azərbaycanda övladlığa götürmədən sonrakı xidmətlərin gücləndirilməsi, insanlar arasında maarifləndirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və inklüziv sosial siyasətin təşviqi hər bir övladlığa götürülmüş uşağın yeni ailədə və cəmiyyətdə sevilməsi, qəbul edilməsi və dəstəklənməsi üçün adaptasiya prosesinə kömək edəcək.

Nəticə

Övladlığa götürülən uşaqlar üçün uyğunlaşma prosesi övladlığa götürən ailənin və bütövlükdə ictimaiyyətin fəal şəkildə qoşulmalı olduğu mürəkkəb və dinamik bir prosesdir. Sevgi dolu və dəstəkləyici ailə mühiti uşağın emosional rifahının əsasını qoyur, onlara inam, özünə hörmət və aidiyyət hissini formalaşdırmağa kömək edir. Sosial inteqrasiyanın uğurlu şəkildə davam

etdirilməsində cəmiyyətin, yəni, qohumların, məktəbin, sosial xidmətlərin oynaya biləcəyi rol ailə ilə eyni dərəcədə vacibdir.

Ailənin yüksək qiymətləndirildiyi Azərbaycanda cəmiyyətdə övladlığa götürülən uşağın qəbulunun normallaşdırılması, stiqmanın aradan qaldırılması hələ də gündəmdədir. İcma əsaslı proqramlar, təhsil kampaniyaları və psixoloji dəstək xidmətləri vasitəsilə əlverişli mühit həm uşaqlar, həm də ailələr üçün uyğunlaşma təcrübəsini artıracaq. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, yaxşı düşünülmüş övladlığa götürmə sonrası dəstək xidmətləri daha yaxşı uzunmüddətli nəticələri təmin edir. Ailələr, sosial institutlar və bütövlükdə cəmiyyət arasında əməkdaşlığı təşviq etməklə, övladlığa götürülmüş uşaqlara emosional cəhətdən təhlükəsiz, sosial cəhətdən inteqrasiya olunmuş, dolğun həyat sürməyə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Adoption Day Events: A Planner's Guide, Second Edition. January 2020. https://swantoolkit.org/pdf*
2. *Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi - Təhsildə inklüzivlik: müəllim hazırlığında müasir təhsil proqramları və yanaşmalar - təlim. https://azertag.az/xeber/tehsilde_inkluzivlik*
3. *Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Maddə 347.1-347.2. https://dejure.az/az/legislation/azrbaycan-respublikasinin-mulki-prosessual-mcllsi*
4. *Britaniya Kolumbiyasında bir uşaq övladlığa götürmək. https://www.paxlaw.ca/az*
5. *İnklüziv təhsil üçün davamlı peşəkar inkişaf - ADPU-da təlim kursu keçirilib. https://adpu.edu.az/index.php/az*
6. *Kaspi qəzeti. 2 iyul 2022. https://www.anl.az/down/meqale.pdf*
7. *Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən 2024-cü ilin ötən dövründə övladlığa verilən uşaqlar. https://sosial.gov.az/media/xeberler/bu-il-123-usaq-ovladliga-verilib*
8. *Talking Points about Post-Adoption Services in Canada. https://wearefamiliesrising.org*

Həsənova S.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
h.sabina9791@gmail.com

COĞRAFİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ DEBAT DƏRSLƏR VƏ ONLARIN TƏŞKİLİ

Xülasə

Coğrafiya fənninin tədrisində debat dərsləri və onların təşkili imkanları mövzusu müasir təhsil metodlarının effektivliyini artırmaq və təhsilalanların akademik bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Coğrafiya problemlərin dərindən öyrənilməsi üçün müasir və interaktiv metodlara ehtiyac duyur. Debat dərsləri şagirdlərin analitik düşünmə, tənqidi düşünmə, kommunikasiya və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün idealdır. Bu dərslərdə təhsilalanlar müxtəlif mövzular üzərində müzakirələr aparır, araşdırma və məlumat toplama bacarıqlarını gücləndirir, həmçinin əməkdaşlıq və liderlik qabiliyyətlərini artırırlar. Nəticədə, debat dərsləri təhsilalanların müstəqil düşünən və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişdirir, şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır.

УРОКИ ДЕБАТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ И ИХ ОРГАНИЗАЦИЯ

Резюме

Тема дебатных уроков и их организации в преподавании географии направлена на повышение эффективности современных образовательных методов и развитие академических навыков обучающихся. Для глубокого изучения географических проблем необходимы современные и интерактивные методы. Дебатные уроки идеально подходят для развития у учеников аналитического и критического мышления, коммуникативных навыков и навыков решения проблем. На этих уроках обучающиеся проводят дискуссии по различным темам, укрепляют свои навыки исследования и сбора информации, а также развивают умения сотрудничества и лидерства. В результате дебатные уроки играют важную роль в формировании независимых мыслителей и ответственных граждан, а также в развитии различных навыков учеников.

DEBATE LESSONS AND THEIR ORGANIZATION IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY

Summary

The topic of debate classes and their organization possibilities in the teaching of geography aims to increase the effectiveness of modern educational methods and develop the academic skills of students. Geography needs modern and interactive methods for in-depth study of problems. Debate classes are ideal for developing students' analytical thinking, critical thinking, communication and problem-solving

skills. In these classes, students discuss various topics, strengthen their research and information gathering skills, and improve their collaboration and leadership skills. As a result, debate classes train students as independent thinkers and responsible citizens, playing an important role in developing students' various skills.

Açar sözlər: *coğrafiya, debat dərsləri, analitik düşünmə, kommunikasiya bacarıqları*

Ключевые слова: *география, дебатные уроки, аналитическое мышление, коммуникативные навыки*

Key words: *geography, debate lessons, analytical thinking, communication skills*

Giriş

Coğrafiya fənni təhsilalanların dünyanı daha yaxşı dərk etmələrini təmin etmək üçün əhəmiyyətli fənndir. Coğrafiya fənnin tədrisində bilik bacarıq və vərdişlərin daha yaxşı mənimsənilməsi və şagirdlərdə dərsə maraq yaratmaq üçün qeyri-standart dərs kimi debat dərsləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Debat dərsləri şagirdlərin analiz etmə, düşünmə və ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Debat dərsləri şagirdlərin tədqiqat aparmaq, məlumat toplamaq və təhlil etmək bacarıqlarını formalaşdırır. Müasir qeyri-standart dərslərin içində debatlar coğrafiya tədrisinin ayrılmaz bir hissəsidir.

Coğrafiya dərsləri şagirdlərin məntiqi və tənqidi düşünmə bacarıqlarını gücləndirir, onlara müxtəlif mənbələrdən məlumat toplamaq və bu məlumatları düzgün təhlil etmək imkanı verir. Şagirdlərin gələcəkdə müxtəlif peşə sahələrində, məsələn, ətraf mühitin qorunması, şəhər planlaşdırılması və beynəlxalq münasibətlər kimi sahələrdə uğurlu fəaliyyət göstərmələrinə kömək edir. Nəticədə, coğrafiya fənninin tədrisi şagirdlərin daha məlumatlı, məsuliyyətli və qlobal düşünən vətəndaşlar kimi yetişmələrinə kömək edir. Coğrafiya fənninin tədrisi şagirdlərə coğrafi proseslər, təbii resurslar, iqlim dəyişiklikləri və əhalinin məskunlaşması haqqında məlumat verir. Bu fənn həmçinin şagirdlərin qlobal problemlərə, məsələn, iqlim dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər və urbanizasiya kimi mövzulara dair məlumatlı olmalarını təmin edir.

Məsələnin qoyuluşu və tədqiqatın nəticələri

Debat dərslər özündə mübahisə, müzakirə, ziddiyyəti birləşdirən dərslərdir. Coğrafiya fənninin tədrisində qeyri-standart dərslərdən biri kimi debat dərslərinin tətbiqi müasir təhsil sistemində çox aktual və zəruri bir mövzu kimi çıxış edir. Qloballaşma, ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyi kimi qlobal problemlərin, həmçinin sosial və iqtisadi məsələlərin coğrafiya dərslərində daha ətraflı və dərin araşdırılması üçün müəllim debat dərslər təşkil edə bilər. Debat dərslərdə bu problemlərin həlli üçün şagirdlərin tənqidi düşünmə, araşdırma və analitik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir [1, s. 78].

Coğrafiya fənninin tədrisində debat dərsləri şagirdlərin qlobal problemlər barədə məlumatlılığını artırır və onları daha məsuliyyətli və şüurlu vətəndaşlar kimi yetişdirir. Məsələn, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi mövzular üzərində debat dərslər təşkil etmək şagirdlərə bu mövzuların əhəmiyyətini anlamağa və fərqli perspektivləri qiymətləndirməyə yardım edir. Bu onların ekoloji məsuliyyət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini mənimsəmələrinə kömək edir.

Debat dərsləri şagirdlərin tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Debat dərslər, şagirdlərin mövzuları daha geniş və obyektiv şəkildə analiz etmələrini təşviq edir. Müasir dünyada qarşılaşdıqları problemlərə yaradıcı və effektiv həll yolları tapmaq üçün şagirdlər tənqidi düşünmə və analitik bacarıqlara malik olmalıdır. Debat dərsləri bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesində əlverişli mühit yaradır. Şagirdlər fərqli mövzular üzərində debat apararkən müxtəlif fikirləri qiymətləndirirlər. Debat dərslərində şagirdlər, öz mövqelərini, düşüncələrini təkzibedilməz faktlarla və məntiqi izahlarla müdafiə etməlidirlər.

Debat dərsləri şagirdlərin kommunikasiya bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Onlar dərsdə öz fikirlərini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər ki, bu da onların gələcəkdə çıxışlarında və sosial qarşılıqlı təsirlərində faydalı olmalarına təsir göstərir. Müasir dövrdə effektli kommunikasiya bacarıqları olduqca vacib olduğunu nəzərə alsaq, debat dərsləri bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün çox önəmlidir.

Debat dərsləri həmçinin şagirdlərin etik və mədəni dəyərlərini formalaşdırır. Onlar coğrafiya dərslərində müxtəlif mövzular üzərində müzakirələr apararkən müxtəlif mədəniyyətləri və dəyərləri anlamağı öyrənirlər. Bu, onların qlobal miqyasda daha şüurlu və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişməsinə dəstək verir. Bu səbəbdən, coğrafiyanın tədrisində debat dərslərinin tətbiqi müasir təhsil sistemində çox aktual və zəruri bir mövzu kimi çıxış edir.

Debatda iştirak edən tərəflər bir-birinin fikirlərini tənqid edirlər, öz mülahizələrini müdafiə edirlər və mövzunun müxtəlif tərəflərini açıqlamağa çalışırlar. Debat dərsləri həm fərdi, həm də qrup şəklində keçirilə bilər. Qrup layihələri zamanı şagirdlər birlikdə çalışaraq müxtəlif məlumatlar toplayır, təhlil edir və nəticələrini təqdim edirlər. Onlar, həmçinin qruplarda işləməyi və birgə qərarlar qəbul etməyi öyrənirlər. Debat dərsləri şagirdlərin nitq qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir. Bu, onların gələcəkdə ictimaiyyət qarşısında çıxış etmə və natiqlik bacarıqlarını gücləndirir. Debat dərsləri şagirdlərin özünüifadə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, bu da onların akademik və şəxsi inkişafına böyük fayda verir. Debat dərsləri şagirdlərin sosial bacarıqlarını gücləndirir. Şagirdlər müzakirələr zamanı başqalarının duyğularını anlamağı, onları dinləməyi öyrənirlər və öz mülahizələrini onlarla

müqayisə edirlər. Debat dərslərdə hər bir tərəf onlar üçün ayrılmış vaxtın necə idarə olunacağını, vaxtı düzgün bölməyi öyrənirlər.

Coğrafiya dərslərində debat dərslərinin təşkilini və nəticələrinin qiymətləndirilməsini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

– İlk növbədə, coğrafiya dərslərində debat üçün uyğun mövzular müəllim tərəfindən seçilir. Bu mövzular müasir qlobal problemləri, ekoloji məsələləri və sosial dinamikləri əhatə edə bilər. Müəllim mövzuların seçilməsi zamanı mövzunun şagirdlərin marağını cəlb etməsinə və dərsin məqsədinə uyğun olmasına diqqət yetirməlidir.

– Mövzular seçildikdən sonra, dərslərdə debat dərsin təşkilinə dair ardıcıllıqlar müəyyən edilir. Şagirdlər qruplara bölünərək hər biri müvafiq mövzu üzrə araşdırma aparır və hər bir qrup öz arqumentlərini hazırlayırlar. Müəllim dərsin planını və debatın keçirilmə qaydalarını şagirdlərə açıqlayaraq müvafiq təlimatlar verir. Tərəflər əsas arqumentləri necə təqdim etməli olduqlarını, müvafiq məlumatları və arqumentləri necə düzgün istifadə etməli olduqlarını və qarşı tərəfin arqumentlərinə necə cavab vermək və təkzib etmək yollarını öyrənirlər.

– Hər bir qrup öz mövqeyini təqdim edir, digər qrupların arqumentlərinə cavab verir və müzakirələr aparırlar.

– Müəllim müzakirələrin düzgün və balanslı keçməsini təmin etmək üçün dərsdə moderator rolunu oynayır. Bu, mübahisələrin obyektiv olmasını təmin edir, şagirdlərin hərtərəfli iştirak etməsini dəstəkləyir və vaxtın idarə edilməsini təmin edir.

– Debat dərslərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün kriteriyalar müəyyən edilir. Qiymətləndirmə şagirdlərin arqumentlərinin məntiqi əsaslandırılması, təqdimat bacarıqları, qarşı tərəfi dinləmə və müzakirə bacarıqlarını əhatə edir. Müəllimlər həmçinin şagirdlərin dərsdə iştirakını və əməkdaşlıq qabiliyyətlərini də qiymətləndirirlər.

– Debat dərslərinin sonunda, müəllim şagirdlərlə müzakirələr apararaq nəticələri təhlil edir. Şagirdlərə göstərdikləri performanslarına dair məlumat verilir, onların güclü tərəfləri və inkişaf etdirməli olduqları sahələri müzakirə olunur. Bu proses şagirdlərin öz bacarıqlarını bilməsinə və inkişaf etdirmələrinə kömək edir [4, s. 54].

Coğrafiya fənnin tədrisində "Yeni materiklərin kəşfi nə verdi?" adlı debat dərsi nəzərdən keçirək.

Şagirdlər dərslikdəki mətni oxuduqdan sonra qruplara bölünürlər və hər bir qrup onlara verilmiş mülahizələri əsaslandırır:

I qrup. Amerikanın yerli xalqlarının nümayəndələri: Avropalıların gəlişi həyat tərzimizə, təbiətimizə, adət-ənənələrimizə mənfi təsir edərək problemlər yaratdı. Avropalıların Amerika qitəsinə səyahətləri də yerli sərvətləri əldə etməyə xidmət etmişdir. Onlar burada məskunlaşaraq əraziləri

mənimsəməyə başlamışlar. İşləmək üçün Afrikadan çoxlu qaradərili qullar gətirilirdi. Avropalılar yerli xalqları öz məhsuldar torpaqlarından qovaraq, onları xüsusi ayrılmış, təbii şəraiti əlverişsiz olan ərazilərdə – rezervasiyalarda yaşamağa məcbur etmişlər. Meşələri qırmış, faydalı qazıntıları daşımışlar. Avropa dövlətlərinin iqtisadi inkişafı digər materiklərdən daşınan təbii sərvətlər hesabına daha da güclənmişdi.

II qrup. Avropalıların nümayəndələri: Bizim gəlişimiz yerli xalqların yaşayış səviyyəsinin, iqtisadiyyat və mədəniyyətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Avropalılar da yeni torpaqlara öz mədəniyyətlərini, elmi-texniki nailiyyətlərini, adət-ənənələrini və s. gətirmişlər. Köçüb gələnlər sonradan burada müstəqil dövlətlər yaratmış və regionun inkişafına nail olmuşlar.

III qrup. Hakimlərin nümayəndələri: Hər iki qrupun mülahizələrini araşdırır və qərar qəbul edirlər. Qruplarda qarşı tərəfin arqumentini təkzib etmək üçün məntiqi səhvləri tapmaq və onları əks arqumentlərlə izah etmək vacibdir. Həmçinin qruplar tərəfindən irəli sürülən arqumentlərin doğru olduğunu da izah etməlidirlər. Bu zaman arqumentlərinin məntiqi əsaslandıran qruplardan biri qalib seçilə bilər. Lakin bəzi hallarda debat dərsin sonunda qalib tərəf müəyyənləşməyə bilər.

Debat dərslərdə hər bir tərəf müəyyən vaxt çərçivəsində danışması və qarşı tərəfin nitqini pozmaması debatın mühüm qaydalarından biridir. Debat zamanı təmkinli və özünə inamlı danışmaq çox önəmlidir. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin iştirakı və əməkdaşlıq etmə qabiliyyətləri, arqumentlərinin məntiqi əsaslandırılması, təqdimat etmə bacarıqları, qarşı tərəfi dinləmə və müzakirə bacarıqlarını əhatə edir. Şagirdlərin debatda istifadə etdiyi məlumatların etibarlılığı və coğrafi biliklərlə bağlı anlayışları da dəyərləndirilir.

Debat dərsləri parlament debatları, müzakirə forumları və ya fikirlərin mübadiləsi formatlarında tətbiq edilə bilər. Coğrafiya dərslərində debat dərslərinin tətbiqi bir çox fayda təmin edir. Debat dərsləri şagirdlərin dərs prosesində fəal iştirakını təmin edir. Onlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün təşviq edilir və bu, onların motivasiyasını artırır. Debat dərsləri şagirdlərin kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirir. Onlar öz fikirlərini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etməyi öyrənir. Onlar qruplarda işləməyi və birgə qərarlar qəbul etməyi öyrənir.

Müxtəlif mövzular üzərində debat aparmaq şagirdlərə dünya görüşlərini genişləndirmək imkanı verir. Debat dərsləri şagirdlərin sinifdə aktiv iştirakını təmin edir və onların dərs prosesinə olan marağını artırdığını nəzərə alaraq bunu bir çox mövzularda tətbiq etmək olar. Debat dərsləri şagirdlərə öz arqumentlərini əsaslandırmaq və sübut etmək bacarığı qazandırır.

Coğrafiya dərslərində debat dərslərinin tətbiqi şagirdlərin bu sahədəki biliklərini dərinləşdirmək və aktual olan problemlərə dair daha ətraflı

düşünmələrinə kömək edir. Coğrafiya fənni, dünya miqyasında müxtəlif mövzuları əhatə edən bir fəndir. İqlim dəyişiklikləri, ətraf mühit problemləri, əhalinin artımı, şəhərləşmə problemləri, təbii fəlakətlər kimi mövzular debat dərs üçün çox uyğundur. Debat dərslər şagirdlərə müxtəlif coğrafi mövzuları daha dərindən araşdırmaq və anlamaq imkanı verir. Şagirdlər ekoloji problemləri və onların həlli yollarını öyrənir, bu problemlərə qarşı daha məsuliyyətli davranmağa təşviq olunurlar. Coğrafiya dərsləri şagirdlərin sosial məsuliyyət hissini gücləndirir və onları qlobal məsələlərə qarşı həssas və məlumatlı vətəndaşlar kimi yetişdirir. Coğrafiyanın tədrisi, şagirdlərin gələcəkdə müxtəlif peşə sahələrində, məsələn, ətraf mühitin qorunması, şəhər planlaşdırılması və beynəlxalq münasibətlər kimi sahələrdə uğurla fəaliyyət göstərmələrinə yardım edir.

Nəticə

Coğrafiya fənninin tədrisində debat dərslər və onların təşkili imkanları mövzusunda bu məqalədə bir sıra mühüm nəticələr əldə olunmuşdur:

– Debat dərsləri şagirdlərin dərs prosesində fəal iştirakını təmin edir, şagirdlərin dərslərə olan marağını gücləndirir və motivasiyasını artırır. Şagirdlər debat zamanı öz fikirlərini ifadə etmək və müdafiə etmək üçün təşviq edilir.

– Debat dərsləri şagirdlərin analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Onlar mövzuları dərindən təhlil edir və fərqli baxış bucaqlarını qiymətləndirir. Bu, şagirdlərin mövzulara dair daha geniş və dərin düşünmələrini təmin edir.

– Debat dərsləri şagirdlərin kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirir. Onlar öz fikirlərini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etməyi öyrənir. Bu bacarıqlar onların gələcəkdə ictimai çıxışlarında və sosial qarşılıqlı təsirlərində faydalı olur.

– Debat dərsləri şagirdlərin problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər müxtəlif problemlərə dair həll yolları axtarır və təklif edir, bu da onların məntiqi düşünmə qabiliyyətini artırır.

– Debat dərsləri şagirdlərin digər yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmə bacarıqlarını gücləndirir. Onlar qruplarda işləməyi və birlikdə qərarlar qəbul etməyi öyrənir.

– Debat dərsləri şagirdlərin tədqiqat və araşdırma bacarıqlarını təkmilləşdirir. Onlar mövzuları daha dərindən araşdırmaq və məlumat toplamaq üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə etməyi öyrənir.

– Debat dərsləri şagirdlərin ictimai çıxış və nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu, onların gələcəkdə ictimaiyyət qarşısında çıxış etmə bacarıqlarını gücləndirir.

– Debat dərsləri şagirdlərin müstəqil düşünmə və qərar vermə qabiliyyətlərini dəstəkləyir. Onlar debat zamanı tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

– Debat dərsləri şagirdlər müxtəlif mövzular üzərində müzakirələr apararkən müxtəlif mədəniyyətləri və dəyərləri öyrənirlər.

Nəticə olaraq, coğrafiya dərslərində debat metodlarının tətbiqi şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafına böyük töhfə verir. Debat dərsləri şagirdlərin bacarıqlarını gücləndirir. Bu metodun tətbiqi nəticəsində şagirdlər daha məlumatlı, tənqidi düşünən və öz fikirlərini açıq şəkildə ifadə edə bilən fərdlər kimi yetişir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev, R. Debatın təhsil sistemində rolu. Pedoqoji Araşdırmalar – 2021, 22 mart, s. 78.*
2. *Rzayev, M. Debat dərslərinin təşkili. Təhsil və Cəmiyyət – 2023, 5 iyul, s. 64.*
3. *Hüseynov, F. Təhsildə kommunikasiya bacarıqları. İctimai Elmlər – 2022, 12 sentyabr, s. 77.*
4. *Qasımov, X. Problem həll etmə bacarıqları. Təhsil və Təcrübə – 2021, 27 noyabr, s. 54.*
5. *Yusifova, K. Debatın sosial bacarıqlara təsiri. Sosial Elmlər – 2022, 7 dekabr, s. 71.*
6. *Bayramov, V. Coğrafiya fənnində interaktiv öyrənmə. Tədris İnnovasiyaları – 2019, 14 mart, s. 66.*
7. *Məhərrəmova, Z. Coğrafiya dərslərində əməkdaşlıq. Təhsil və Liderlik – 2023, 23 yanvar, s. 83.*
8. *Cavadov, S. Analitik düşünmə metodları. Təhsil Strategiyaları – 2020, 8 fevral, s. 45.*
9. *Zeynallı, M. Debat dərslərinin effektivliyi. Təhsil və İnkişaf – 2022, 3 oktyabr, s. 52.*

Hüseynova V.R.
Odlar Yurdu Universiteti
refiqlivafa@gmail.com

ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ DANIŞIQ BACARIQLARININ VACİBLİYİ

Xülasə

Danışıq bacarıqları bir şəxsə və ya qrupa şifahi şəkildə, istər üzdən, istərsə də məsafədən öz fikirlərini, düşüncələrini və hisslərini ifadə etmək bacarığıdır. Alternativ olaraq nitq öz fikirlərini ifadə etmək üçün ictimaiyyət üzvləri arasında təbii ünsiyyət vasitəsi və sosial davranış formasıdır. Tələbələrə ingilis dilində danışıq öyrədərkən daima nəzərə almaq lazımdır ki, qarşıda gözləntilər, motivasiya səviyyəsi, bilik və nəhayət, fərqli öyrənmə üslublarına məxsus olan tələbələr var. Müəllim nitqi öyrətməyin bir çox başqa yollarını düşünə bilər, yanaşmalarını dəyişməli, mümkün qədər çox imkan təklif etməyi bacarmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Məsələn, müəllim şagirdlərdən real və ya xəyali bir hekayə danışmağı xahiş edə bilər və ondan hekayəni danışarkən tez-tez fasilə verməsini və digər tələbələrdən bundan sonra nə olacağını təxmin etmələrini xahiş edə bilər.

ВАЖНОСТЬ НАВЫКОВ РАЗГОВОРА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Навыки общения — это способность устно выражать свои идеи, мысли и чувства отдельному человеку или группе людей, как при личном общении, так и на расстоянии. С другой стороны, речь является естественным средством общения и формой социального поведения членов общества для выражения своего мнения. При обучении студентов английскому языку всегда важно помнить, что у каждого учащегося разные ожидания, уровень мотивации, знания и, наконец, стили обучения. Учитель может придумать много других способов обучения речи и должен изменить свои подходы, он должен иметь возможность предложить как можно больше возможностей. Например, учитель может попросить учеников рассказать реальную или выдуманную историю и попросить их часто делать паузы во время рассказа, а других учеников угадать, что произойдет дальше.

THE IMPORTANCE OF NEGOTIATION SKILLS IN THE LEARNING PROCESS

Summary

Speaking skills are the ability to express one's thoughts, ideas and feelings orally to an individual or group, either face to face or at a distance. Alternatively, speaking is a natural means of communication and a form of social behavior among members of the public to express their opinions. When teaching English speaking to

students, it is always necessary to take into account that there are students with different expectations, motivation levels, knowledge and, finally, different learning styles. The teacher can think of many other ways to teach speaking, and should vary his/her approaches. He/she should be able to offer as many opportunities as possible. For example, the teacher can ask the students to tell a real or imaginary story and can pause frequently while telling the story and ask the other students to guess what will happen next.

Açar sözlər: *danışıq bacarığı, nitq, vərdiş, simulyasiya, rol oyunu*
Ключевые слова: *речевые навыки, речь, привычка, моделирование, ролевая игра*
Key words: *speaking skills, speech, habit, simulation, role play*

Oyunlar kiçik uşaqlarda nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün olduqca faydalıdır. Oyunlar tələbələrə əyləncəli və rahatlatıcı öyrənmə mühiti təklif edir. Yeni lüğəti öyrəndikdən və tətbiq etdikdən sonra tələbələr dildən stresssiz şəkildə istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Oyun oynayarkən öyrənənlərin diqqəti dildə deyil, mesajda olur. Dil formalarının düzgünlüyünə diqqət yetirməkdənsə, əksər iştirakçılar qalib gəlmək üçün əllərindən gələni edəcəklər. Bu, mənfi qiymətləndirmə qorxusunu, ictimaiyyətdə mənfi mühakimə olunma narahatlığını azaldır və dil öyrənənlərin digər insanların qarşısında hədəf dildən istifadə etməsinə mane olan əsas amillərdən biridir. Oyun yönümlü kontekstdə narahatlıq azalır və nitq səlisliyi yaranır, beləliklə kommunikativ bacarıq əldə edilir.

Hekayə oxumaqdansa, yaddaşdan nağıl nəql etmək sənəti bütün sənət növlərinin ən qədimlərindən biridir. Hekayə öyrətmənin orijinal formasıdır və emosional zəkanın inkişaf etdirilməsi potensialına malikdir və uşağa insan davranışı haqqında fikir əldə etməyə kömək edir. Hekayənin izahı şagirdlərin hekayəni başa düşmələrinə və öz dil inkişafı ilə hekayəni danışmağa imkan verən fəaliyyətdir. Hekayədən istifadə etmək istəyən danışan sinif müəllimi, yalnız bir neçə personajdan ibarət sadə, mürəkkəb olmayan hekayə süjeti seçir. Hekayədə hərəkət olmalıdır, süjet şagirdlər üçün başa düşülən olmalıdır və hekayənin hadisələri şagirdlərin qənaətbəxş hesab edəcəyi nəticəyə gətirib çıxaran müəyyən kulminasiyaya malik olmalıdır.

Real həyat vəziyyətlərində danışıq dilinin çoxu qeyri-rəsmi, kortəbii olur və nitq pozğunluğu, danışıq lüğəti və səhv qrammatika kimi bir çox xüsusiyyətləri ehtiva edə bilər. Çıxış edənlər adətən nəyin danışılacağı barədə əvvəlcədən nəyisə bilirlər, çünki onlar düşdüyü kontekstə uyğun bir şey eşitməyi gözləyirlər. Sinif şəraitində də tələbələr üçün müəyyən vəziyyət yaradıla bilər və bu vəziyyətdə onlardan danışmaq istənilir.

Rol oyunu adətən şifahi bacarıqların inkişafı üçün faydalı fəaliyyət kimi qəbul edilir. Rol oyunu müəyyən bir ssenarini araşdırmaq üçün rol oynayan iki

və ya daha çox insan arasında baş verir. Rol oyunundan istifadə edərək situasiyaya hazırlaşmaqla yanaşı real həyatda situasiyanın öhdəsindən gəlməkdə təcrübə və özünə inam formalaşdırmaq mümkündür. Simulyasiya faktiki vəziyyətə əsaslanan öyrənmə və öyrətmə texnikasıdır. Simulyasiya real həyat vəziyyətini təkrarlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tələbələr sadə sistemdə iştirak edə və bu təcrübəni real dünyada həyata keçirmək üçün günlər, həftələr və ya illər sərf etmədən real sistemin necə işlədiyini öyrənə bilərlər. Bundan əlavə, tələbələr real vəziyyət yaratmaq üçün dayaq gətirə bilərlər. Simulyasiya texnikası vasitəsilə tələbələr üçün öyrənmə prosesində çoxlu üstünlüklər yaradılır. Simulyasiya tələbələr və müəllim üçün əyləncəli olur. Tələbələrin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün simulyasiya çox faydalı texnika hesab edilir.

Simulyasiya rol oyunlarına çox bənzəyir, lakin simulyasiyanı rol oyunlarından fərqli edən onların daha mürəkkəb olmasıdır. Simulyasiyada tələbələr real mühit yaratmaq üçün sinif otağına müəyyən əşyalar gətirə bilərlər. Simulyasiya tələbələri tədris təlim prosesində fəal iştirak etməyə həvəsləndirir, çünki bu fəaliyyət tələbələrin həmin qrupun üzvləri kimi əvvəlcədən müəyyən edilmiş rollara uyğun olaraq bəzi real dünya sistemlərinin və funksiyalarının fəal şəkildə bir hissəsinə çevrildiyi zəngin kommunikativ mühitin yaradılmasını təmin edir.

Danışıq dil öyrənməkdə mühüm bacarıqdır, lakin öyrənmək və ya öyrətmək asan bir bacarıq deyil. Dil siniflərində şifahi nitq bacarıqlarının tədris edilməməsinin bir sıra səbəbləri var. Əgər şifahi öyrənmə testlərə daxil edilmirsə, müəllimlər qiymətli dərs vaxtını şifahi öyrənmə üçün istifadə etmək istəməyə bilər, bunun əvəzinə testi öyrədə və qrammatika, yazılı və ya oxu bacarıqlarına üstünlük verə bilərlər. Digər səbəb kimi, tədris metodları və materialları öyrənmə məqsədləri kimi yazılı dil və qrammatik düzgünlüyü vurğulaması ola bilər.

İki əsas dil öyrənmə nəzəriyyəsi var, daha ənənəvi koqnitiv psixolinqvistik nəzəriyyələr və daha yeni sosial-mədəni nəzəriyyələr. Psixolinqistik baxış dilin öyrənilməsində fərdlərin daxili idrak və psixolinqvistik proseslərini vurğulayır, sosial-mədəni baxış isə öyrənmə zamanı sosial qarşılıqlı əlaqəyə üstünlük verir. Ümumilikdə, xarici dil şifahi bacarıqlarının öyrədilməsi ənənəvi olaraq fərdi öyrənmə proseslərinə diqqət yetirməklə koqnitiv psixolinqvistik ənənəyə əsaslanır. Gizli və açıq öyrənmə, deklarativ və prosessual biliklər, prosedurlaşdırma və avtomatlaşdırma kimi psixolinqvistik proseslər səlis dil istehsalı ilə bağlıdır. Gizli öyrənmə avtomatlaşdırılmış prosesdir və şüurlu yoxlama üçün mövcud deyil. Gizli proseslər ilk növbədə ana dilinin öyrənilməsinə cavabdehdir, lakin onlar şüurlu yoxlama üçün mövcud olan açıq proseslərlə birlikdə xarici dilin öyrənilməsində də iştirak edirlər. Prosedurallaşdırma öyrənənlər deklarativ

morfosintaktik qaydanı seçdikdə, ondan bir neçə dəfə ünsiyyətdə istifadə etdikdə və eyni qaydadan təkrar istifadə etməklə onlar tədricən prosessual biliklər formalaşdırdığı zaman baş verir. Müəyyən təkrarlardan sonra vərdiş formalaşdırır, sonra tədricən bu vərdiş avtomatlaşır və sonda gizli bilik formalaşması başa çatır. Son qırx, əlli il ərzində dil biliyi anlayışı dil sistemi kimi dildən diqqəti ünsiyyət vasitəsi kimi dilə çevirmişdir. Eyni zamanda, dillərin tədrisi dilin qrammatik sistem kimi tədrisindən dilin ünsiyyət kimi öyrədilməsinə keçib.

Yazılı qrammatikalarla müqayisədə şifahi qrammatikalar dil tədrisi sahəsində nisbətən yenidir. Danışıq dilinin istehsalı üçün şifahi qrammatikanın müvafiq xüsusiyyətlərinə dair bilik bazası öyrədilməli və öyrənilməlidir. Danışıq qrammatikasının tədris xüsusiyyətləri ilə bağlı problemlərdən biri də tədris materiallarında, həm mətnlərdə, həm də fəaliyyətlərdə belə xüsusiyyətlərin olmamasıdır. Danışıq dialoqları başlanğıc dərsliklərdə çoxdur, lakin şifahi qrammatikanın ən çox yayılmış xüsusiyyətləri şəxsi istinad və bəzən ellipsdir. Onlar danışıq dilinin qeydlərində mövcud ola bilər, lakin əgər varsa, fəaliyyətlərdə tətbiq edilmir.

Sosiolinqvistik sərişta sosial vəziyyətlərdə dilin düzgün istifadəsinə aiddir. Sosial münasibətlərin linqvistik markerlərini, nəzakət konvensiyalarını, fərqləri qeyd etmək, dialekt və vurğunu bilmək və istifadə edə bilmək və s həmin social vəziyyətlərə misal ola bilər. Bir dildən və mədəniyyətdən digərinə fərqlənən sosiolinqvistik konvensiyaların öyrədilməsi zamanı hədəf dildəki konvensiyaları müşahidə etməklə başlamaq olar. Fərqlər həmişə aydın olmur, ona görə də təlimat xarakterli müzakirələr faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Doff, A. (1988). Teaching English. A Training Course for Teachers. Trainer's Handbook. Cambridge: Cambridge University Press.*
2. *Freeman, A. (1991). Mastering Study Skills. London: The Macmillan Press Ltd.*
3. *Harris, M., & Colthart, M. (1990). Language Processing in Children and Adults. London: Routledge.*
4. *Howatt. (1984). A History of English Language Teaching. OUP*
5. *Howatt, A. P. (1984). A History of English Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.*
6. *Labov, W. (1963). Social motivation of a second change. Word, 19 (3), 273-309.*
7. *Lott, B. (1986). A Course in English Language and Literature. London: Edward Arnold.*
8. *McLaughlin, B. (1987). Theories of Second Language Learning. London: Edward Arnold.*
9. *O'Connor, J. (1970). Better English Pronunciation. London: ELBS.*

10. *Prabhu, N. S. Second Language Pedagogy. ELBS with OUP.*
11. *Richards, J.C. (1985). The Context of Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.*
12. *https://www.researchgate.net/publication/331455317_Teaching_speaking*
13. *https://learnenglish.britishcouncil.org/skills*
14. *https://preply.com/en/blog/14-daily-english-exercises-to-improve-your-skills/*
15. *https://edtechbooks.org/btrtesol/speaking_skills_*

Xankişiyeva S.X.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khann.sabina07@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ

Xülasə

Məqalə müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyətini, məqsədlərini və bu sahədə tətbiq olunan müasir yanaşmaları araşdırır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi, uşaqlarda milli kimliyin, tarixi şüurun və mədəni irsə bağlılıq hissinin inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə, qloballaşmanın təsiri altında milli dəyərlərin qorunması daha da aktuallaşır. Məqalədə ibtidai təhsil dövründə vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətləri - tarixi biliklərin aşılanması, mədəni irsin öyrədilməsi və əxlaqi dəyərlərin formalaşdırılması - ətraflı təhlil olunur. Nəticədə, vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaqlarda vətənə sevgi, milli dəyərlərə hörmət və sosial məsuliyyət hissinin inkişafını təmin edir. Məqalədə bu tərbiyənin həm ənənəvi, həm də müasir metodlarla həyata keçirilməsinin vacibliyindən bəhs edilir.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРИОДЕ

Резюме

В статье рассматриваются значение и цели патриотического воспитания учащихся начальных классов в современное время, а также современные подходы, применяемые в этой области. Патриотическое воспитание играет важную роль в развитии у детей национальной идентичности, исторического сознания и чувства привязанности к культурному наследию. В частности, под влиянием глобализации защита национальных ценностей становится все более актуальной. В статье подробно анализируются основные направления воспитания патриотизма в начальных классах- привитие исторических знаний, преподавание культурного наследия, формирование нравственных ценностей. В результате патриотическое воспитание обеспечивает развитие у детей любви к Родине, уважения к национальным ценностям и чувства социальной ответственности. В статье подчеркивается важность реализации данного образования как традиционными, так и современными методами.

PATRİOTİC EDUCATİON OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS İN MODERN TİMES

Summary

The article examines the importance and goals of patriotic education of elementary school students in modern times and the modern approaches applied in

this field. Patriotic education plays an important role in the development of children's national identity, historical awareness and sense of attachment to cultural heritage. In particular, under the influence of globalization, the protection of national values becomes more relevant. The article analyzes in detail the main directions of patriotism education during primary education- inculcating historical knowledge, teaching cultural heritage, and forming moral values. As a result, patriotic education ensures the development of love for the motherland, respect for national values and a sense of social responsibility in children. The article highlights the importance of implementing this education with both traditional and modern methods.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, təhsil, təlim, vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli-mənəvi dəyərlər, milli qəhrəmanlar, vətən sevgisi*

Ключевые слова: *начальчый класс, образование, обучение, патриотическое воспитание, национальные моральные ценности, национальные герои, любовь к родине*

Key words: *primary school, education, training, patriotic upbringing, national moral values, national heroes, love of country*

Vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli kimlik və vətənə sevgi hissinin formalaşması, bir xalqın gələcəyini müəyyənləşdirən ən vacib amillərdən biridir. Müasir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolu daha da artmışdır, çünki inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə milli dəyərlərin qorunması və inkişafı, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir. İbtidai təhsil dövrü uşaqların ilk sosial təcrübələrini qazandıqları, əxlaqi və psixoloji baxımdan əhəmiyyətli mərhələdir. Bu dövrdə verilən vətənpərvərlik tərbiyəsi, uşaqların gələcəkdə vətənə və xalqa olan sevgi və məsuliyyət hisslərini gücləndirir.

İbtidai siniflərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili, uşaqların milli kimliklərini formalaşdırmağın əsas yollarından biridir. Bu dövrdə şagirdlər, ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti və ənənələri haqqında ilkin biliklər əldə edirlər. Vətənpərvərlik tərbiyəsi onların milli kimliklərinin inkişafını dəstəkləyir, eyni zamanda onları öz millətinə, dilinə, mədəniyyətinə və tarixinə qarşı sevgi və hörmətlə böyüdür.

Vətənpərvər insan öz vətəninə qarşı məsuliyyətli olur və onu müdafiə etməyə hazırdır. Bu isə şagirdlərdə vətən sevgisini, dəyərlərinə bağlılığı və milli maraqlarını üstün tutmağı inkişaf etdirir. Vətənpərvərlik, yalnız hərbi və fiziki vətən müdafiəsi ilə deyil, həm də mədəni və sosial inkişafda fəal iştirakla əlaqələndirilir.

Müasir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin vacibliyi qloballaşma nəticəsində milli dəyərlərin xarici təsirlər altında zəifləməsi təhlükəsindən də irəli gəlir. Bu baxımdan, təhsil sistemində vətənpərvərlik dəyərlərinin inteqrasiyası cəmiyyətin sabitliyinin və milli birlik hissinin qorunmasında

mühüm rol oynayır. UNESCO-nun təhsil siyasətinə dair tövsiyələrində də milli dəyərlərin qorunması ilə qlobal şüurun tarazlaşdırılması vurğulanır [5].

İbtidai siniflərdə şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi onların milli tarixi, mədəniyyəti və ənənələri öyrənməsi ilə həyata keçirilir. Bu təlim-tərbiyə prosesinin məqsədi uşaqlarda vətənə bağlılıq hissini inkişaf etdirmək və onları öz millətinə hörmətlə yanaşan vətəndaş kimi yetişdirməkdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə formalaşdırıla bilər [2, s. 46]:

1. Tarixi biliklərin aşılanması: İbtidai sinif şagirdlərinə milli qəhrəmanlar, müstəqillik mübarizəsi və vətən tarixinin əhəmiyyətli hadisələri barədə məlumatlar verilməlidir. Tarixdə və müasir dövrdə vətən uğrunda xidmət göstərmiş qəhrəmanların həyat hekayələri şagirdlərə ilham mənbəyi ola bilər. Bu yanaşma onların özlərini vətən üçün məsuliyyətli hiss etməsinə kömək edir. Bu biliklər onların milli şüurunun əsasını təşkil edir.

2. Mədəni irsin öyrədilməsi: Xalq mahnıları, nağıllar, adət-ənənələr və milli bayramlar uşaqlara tanıdılmalı və onların bu dəyərlərə hörməti artırılmalıdır. Rəqəmsal tədris resursları vasitəsilə şagirdlərə tarixi hadisələr və milli mədəniyyət haqqında məlumatlar çatdırıla bilər. Virtual muzeylərə ekskursiyalar, animasiya filmləri və interaktiv xəritələr bu prosesdə faydalıdır.

3. Əxlaqi tərbiyə: İbtidai siniflərdə şagirdlərə yüksək əxlaqi dəyərlərin, sosial məsuliyyətin və kollektiv davranışın vacibliyi izah edilməlidir. Bu, onları vətən üçün layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirməyə kömək edir. Eyni zamanda şagirdlərdə sülhsevərlik, vətənin müdafiəsi, həmrəylik və yardımsevərlik kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır.

İbtidai siniflərdə vətənpərvərlik tərbiyəsini həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlar istifadə edilə bilər. Müasir dövrdə texnologiya və qloballaşmanın təsiri ilə ibtidai təhsildə vətənpərvərlik tərbiyəsi yeni metod və yanaşmalar tələb edir. Bu metodlardan bir neçəsi aşağıdakılardır:

1. İnteraktiv təlim metodları.

Müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsində interaktiv təlim metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu metodlar şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir və onların milli dəyərləri dərindən mənimsəməsinə kömək edir. Bir sıra interaktiv təlim metodları vardır: təqdimat, beyin həmləsi, ziqzaq, akvarium, auksion, anlayışın çıxarılması, müzakirə, rollu oyunlar, qrup işləri və s. [3]. Rollu oyunlar vasitəsilə uşaqlar tarixi hadisələri canlandıra və qəhrəmanların hisslərini daha yaxşı anlaya bilərlər. Beyin həmləsi şagirdlərdə vətənpərvərlik anlayışına dair fikirlərini ifadə etmək və müzakirə etmək imkanı yaradır. Diskussiyalar və qrup işləri uşaqların birgə işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, onları milli problemləri araşdırmağa və həll yolları tapmağa təşviq edir. İnteraktiv təqdimatlar, video və animasiyalar isə məlumatların daha asan mənimsənilməsini təmin edir, dərsləri daha maraqlı və yadda qalan edir. Bu

yanaşmalar uşaqlarda həm vətən sevgisini artırır, həm də onların tənqidi və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

2. Texnologiyaların tətbiqi.

Müasir dövrdə texnologiyalar ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. İnteraktiv tədris resursları vasitəsilə uşaqlar milli tarix, mədəniyyət və qəhrəmanlarla tanış ola bilərlər. Məsələn, virtual ekskursiyalar vasitəsilə Azərbaycanın tarixi abidələrini və coğrafi məkanlarını öyrənmək mümkündür. Animasiya filmləri və multimedia vasitələri uşaqların yaşına uyğun olaraq milli qəhrəmanların həyatını və vətənpərvərlik ideyalarını əks etdirir. Təhsil oyunları və rəqəmsal layihələr uşaqlarda maraq yaratmaqla yanaşı, öyrənmə prosesini əyləncəli edir. Müəllimlər onlayn platformalar və sosial şəbəkələr vasitəsilə şagirdləri vətənpərvərlik mövzusunda fikirlərini paylaşmağa təşviq edə bilərlər. Belə texnologiyaların tətbiqi uşaqların milli dəyərləri daha yaxşı mənimsəməsinə və vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsinə şərait yaradır.

3. Layihə əsaslı təhsil.

Müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsində layihə əsaslı təhsil çox təsirli bir yanaşmadır. Bu metodda şagirdlər milli dəyərləri və vətənpərvərlik mövzularını praktiki layihələr vasitəsilə öyrənirlər. Onlar müxtəlif tapşırıqlar üzərində işləyərək, komanda şəklində əməkdaşlıq edir və öz fikir və ideyalarını təqdim edirlər. Məsələn, şagirdlər vətənpərvərlik mövzusunda məlumat toplama, milli qəhrəmanlarla bağlı araşdırma və ya yerli mədəniyyətlə tanışlıq kimi layihələr hazırlayırlar. Bu yanaşma onların məsuliyyət hissini artırır, yaradıcı düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, layihələr vasitəsilə uşaqlar tarixi və mədəni irsi daha dərindən öyrənir, bu da onların vətənə sevgi və hörmət hissini gücləndirir.

4. Real həyatdan nümunələr.

Müasir dövrdə ibtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsində real həyatdan nümunələr çox əhəmiyyətlidir. Şagirdlərə müxtəlif milli bayramlar, tədbirlər və sosial fəaliyyətlər barədə məlumat vermək, onların vətənə bağlılığını artırır. Məsələn, məktəbdə keçirilən müstəqillik günü tədbirlərində şagirdlər milli mahnılar oxuyur, şeir söyləyir və Azərbaycan tarixini dərindən öyrənirlər. Həmçinin, şagirdlər yerli qəhrəmanların və müharibə iştirakçılarının həyatına dair sənədli filmlər izləyərək, onların igidlik və vətənpərvərlik anlayışlarını başa düşürlər. Şagirdlərə müxtəlif sosial layihələrdə iştirak etmək, könüllü fəaliyyətlərdə yer almaq kimi real həyatda qarşılaşdıqları vətənpərvərlik nümunələri göstərilərək, onları həm praktiki, həm də emosional şəkildə tərbiyə etmək mümkündür. Bu cür nümunələr uşaqlarda vətənə sevgi və məsuliyyət hissini gücləndirir.

İbtidai siniflərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi, uşaqların yalnız öz ölkələrinə sevgi və hörmət bəsləmələrini təmin etmir, həm də onların gələcəkdə

vətənlərinə xidmət edən, insanlığa və cəmiyyətə faydalı vətəndaşlar kimi yetişmələrinə şərait yaradır. Bu tərbiyə, uşaqlarda milli kimlik və qürur hissini formalaşdırmaqla yanaşı, onların sosial məsuliyyət və vətəndaşlıq anlayışlarını da inkişaf etdirir. Bu prosesin əhəmiyyəti yalnız müasir dövrün tələblərinə uyğun olmaqla məhdudlaşmır, həm də gələcək nəsillərin dünyaya baxışını və həyat fəlsəfəsini formalaşdıran mühüm amildir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaqlarda həm fərdi, həm də kollektiv olaraq vətən qarşısında borc hissini inkişaf etdirir. Şagirdlər özlərini yalnız ailələrinin və məktəblərinin bir üzvü kimi deyil, həm də dövlətin və cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvü kimi hiss etməyi öyrənirlər. Onlarda vətənə sevgi hissinin formalaşması, milli tarix, mədəniyyət və qəhrəmanlarımız haqqında biliklərin aşılanması ilə başlayır. Bu biliklər uşaqlara vətənə bağlılığın nə qədər dərin mənaya malik olduğunu dərk etməyə kömək edir. Onlar keçmişin nailiyyətlərini və dəyərlərini öyrənərək, bu dəyərləri qorumaq və gələcəkdə inkişaf etdirmək məsuliyyətini hiss etməyə başlayırlar.

Eyni zamanda, vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaqlarda digər xalqlara və mədəniyyətlərə qarşı hörmət və anlayış hissini də inkişaf etdirir. Uşaqlar təkcə öz vətənlərinə deyil, eyni zamanda qlobal dünyaya qarşı məsuliyyət daşıyan vətəndaşlar kimi böyüyürlər. Bu, onların sosial və əxlaqi dəyərlərlə zəngin bir həyat sürmələrinə, fərqli mədəniyyətləri qəbul etmələrinə və müxtəlifliklərlə birgə yaşamağı öyrənmələrinə kömək edir. Beləliklə, vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız bir ölkəyə olan sevgi hissi ilə məhdudlaşmır, həm də uşaqların universal dəyərlərə hörmət etməyi və bu dəyərlərə əsaslanaraq öz hərəkətlərini qurmağı öyrənmələrini təmin edir.

Bu proses, uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan mərhələlərdən biridir. Məktəblərdə keçirilən tədbirlər, layihələr və sosial fəaliyyətlər vasitəsilə uşaqlar milli və qlobal dəyərləri öyrənir, vətənə xidmət etməyin nə demək olduğunu anlayır və öz bacarıqlarını cəmiyyətin rifahına yönəltməyi öyrənirlər. Nəticədə, onlar yalnız vətənlərini sevən deyil, həm də insanlığa töhfə verən, cəmiyyətin inkişafına xidmət edən vətəndaşlara çevrilirlər.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi, uşaqların özlərini vətənlərinin fəal və məsuliyyətli üzvü kimi hiss etmələrinə kömək edir və onların şəxsiyyətinin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir. Bu proses, həm uşaqların özlərini tanımasına, həm də cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlərini anlamasına şərait yaradır. Onlar vətənə sevgi və hörmətlə yanaşaraq, bu hissləri həyatlarının hər sahəsində tətbiq edir və gələcəkdə həm ölkələri üçün, həm də bütün dünya üçün faydalı insanlar olurlar. Bu, vətənpərvərlik tərbiyəsinin əvəzolunmaz rolunu bir daha təsdiq edir və onun ibtidai təhsilin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. *Abdinova S.Ə. İbtidai sinif şagirdlərinin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi məsələsinə dair. Naxçıvan Müəllimlər İnstitunun Xəbərləri. Naxçıvan. 2015. № 4, s. 33- 38.*
2. *Abdinova S.Ə. Şagirdlərə vətənə məhəbbət hissinin tərbiyəsi. Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2017. № 2, s. 44- 47*
3. *https://hedef.edu.az/blog/interaktiv-derslede-istifade-edilen-metod-ve-texnikalar-284*
4. *https://tehsil.nmr.az/home/1737-agirdlr-vtnprvrlik-ruhunda-trbiy-olunurlar.html*
5. *https://www.unesco.az/az/categories/education-cooperation*

İmanova A.A.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
afaq.imanova.ttm2328@adpu.edu.az

AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ: MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİ

Xülasə

Qiymətləndirmə istənilən prosesin son mərhələsidir. Təhsil sistemində qiymətləndirmə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını ölçmək üçün əsas vasitədir. Qiymətləndirmə yalnız şagirdə qiymət yazmaq üçün deyil. Sinifdəki bütün şagirdlərin inkişafını izləmək və ehtiyac olarsa təlim proqramına dəyişiklik etmək ehtiyacını üzə çıxarmağa xidmət edir. Azərbaycanda son illərdə təhsil islahatları çərçivəsində qiymətləndirmə metodlarının müasirləşməsi bu sahənin inkişafını daha da sürətləndirir. Bu məqalədə summativ qiymətləndirmənin Azərbaycan təhsil sistemində rolu, mənfi və mübət cəhətləri araşdırılır. Xüsusilə, summativ qiymətləndirmənin növləri və onların şagirdlərə emosional təsirləri, eləcədə nailiyyətlərinə təsiri müzakirə olunur.

СУММАТИВНАЯ ОЦЕНКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ

Резюме

Оценка – заключительный этап любого процесса. В системе образования оценивание является основным инструментом измерения знаний и навыков учащихся. Оценка – это не просто выставление оценки ученику. Мониторинг успеваемости всех учащихся в классе и внесение изменений в учебную программу при необходимости служит выявлению необходимости. Модернизация методов оценивания в рамках реформы образования в Азербайджане в последние годы еще больше ускоряет развитие этой сферы. В данной статье рассматривается роль суммативного оценивания в образовательной системе Азербайджана, его отрицательные и положительные стороны. В частности, обсуждаются виды суммативного оценивания и их эмоциональное воздействие на учащихся, а также на их успеваемость.

SUMMATIVE ASSESSMENT IN THE AZERBAIJANI EDUCATION SYSTEM: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Summary

Evaluation is the final stage of any process. In the education system, assessment is the main tool for measuring students' knowledge and skills. Assessment

is not just about giving a grade to a student. Monitoring the progress of all students in the class and making changes to the curriculum, if necessary, serves to identify the need. The modernization of evaluation methods within the framework of education reforms in Azerbaijan in recent years accelerates the development of this field even more. This article examines the role of summative assessment in the educational system of Azerbaijan, its negative and positive aspects. In particular, the types of summative assessment and their emotional impact on students as well as their achievement are discussed.

Açar sözlər: *Azərbaycan təhsil sistemi, təhsil islahatı, şagird nailiyyəti, diaqnostik qiymətləndirmə, formativ qiymətləndirmə, summativ qiymətləndirmə*

Ключевые слова: *образовательная система Азербайджана, образовательная реформа, успеваемость учащихся, диагностическое оценивание, формирующее оценивание, суммативное оценивание.*

Key words: *Azerbaijan educational system, educational reform, student achievement, diagnostic assessment, formative assessment, summative assessment*

Qiymətləndirmə sistemi şagirdlərin nailiyyətlərini ölçmək, təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmaq və müəllim fəaliyyətinin effektivliyini dəyərləndirmək üçün əsas vasitədir. Lakin bəzən bu sistemin məqsədi sırf kəmiyyət göstəricisinə çevrilir və öyrənilən bilikdən çox alınan qiymətə fokuslanılır. Bu yanaşma şagirdlərin həqiqi inkişafına mənfi təsir göstərir, çünki onlar yalnız qiymət almağa yönəlir və öyrənmənin əhəmiyyətini arxa planda qoyurlar. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün valideynlər və şagirdlər maarifləndirilməli, diqqət öyrənilən bilik və bacarıqlara yönəldilməlidir.

Qiymətləndirmə irəliləyiş və mənimsəmənin izlənilməsi üçün məlumat toplama, lazım gəldikdə qərar vermə prosesidir. Qiymətləndirmə müsbət və mənfi tərəfləri müəyyənləşdirmək, atılacaq növbəti addımları formalaşdırmaq üçün əsas vasitədir. Tədris mühitində qiymətləndirmə təlim nəticələrinin, eləcədə tədrisin keyfiyyətinin ölçülməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda təhsil sistemində islahatlar 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq həyata keçirilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası" qiymətləndirmə sisteminin müasir standartlara uyğun şəkildə təşkil olunmasına təkan vermişdir. Bu sənədin təsdiqi ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi güdülmüş, qiymətləndirmə prinsipləri və alətləri yenilənmişdir [1, s.3]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları" sənədində qeyd olunmuş qiymətləndirmənin şəffaflıq, etibarlılıq, obyektivlik, qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri qiymətləndirmənin səmərəliliyini artırır.

Konsepsiyaya əsasən, qiymətləndirmənin obyektiv və şagirdin inkişafını dəstəkləyən mexanizmlərlə həyata keçirilməsi əsas məqsədlərdən biri kimi irəli sürülmüşdür. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir.

Qiymətləndirmə növləri və məktəbdaxili qiymətləndirmənin əhəmiyyəti

Məktəbdaxili qiymətləndirmə tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi olub, şagirdlərin irəliləyişini izləmək, güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Azərbaycanda məktəblərdə qiymətləndirmə prosesi diaqnostik, formativ və summativ olmaqla 3 növə bölünür. Bu qiymətləndirmə növləri ilə müəllim dərsin məqsədinə çatıb-çatmadığını, şagirdlərin hal-hazırda hansı səviyyədə olduqlarını, şagirdlərin irəliləyişini, onların təlim nəticələrinə nail olub-olmadıqlarını nə ilə və necə ölçə biləcəyini müəyyən edir. Müəllimlər qiymətləndirməni həyata keçirərkən uyğunluq (validlik), etibarlılıq prinsiplərindən istifadə edirlər.

1. **Diaqnostik qiymətləndirmə:** Diaqnostik qiymətləndirmə müəllim üçün təlim strategiyasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bir qayda olaraq, təhsil səviyyəsinin, dərs ilinin, tədris vahidlərinin əvvəlində sinifdəki şagirdlərin bilik və bacarıqları, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə gəldikdə, sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır [2. s.3].

2. **Formativ qiymətləndirmə:** Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin fəaliyyətini izləmək, onların qarşısına çıxan çətinlikləri müəyyən edib onları aradan qaldırmaq, həmçinin onların təlim səviyyəsini müəyyən etmək və fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirmək məqsədi daşıyır. "Formativ qiymətləndirmə şagirdlərə dərsləri daha dərindən başa düşməyə və öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirməyə kömək edir" [3, s.12].

3. **Summativ qiymətləndirmə:** Summativ qiymətləndirmə şagirdlərin nailiyyətini ölçməyə xidmət edir. Müəllim summativ qiymətləndirməni həyata keçirməklə şagirdlərin təlim nəticəsinə çatıb-çatmadığını, şagirdin hansı bacarıqları qazandığını, qoyulmuş məqsədə nə dərəcədə çatdığını dəyərləndirir.

Summativ qiymətləndirmənin növləri

Azərbaycan təhsil sistemində summativ qiymətləndirmənin üç növü var: *kiçik summativ, böyük summativ və yekun qiymətləndirmə*. Bu qiymətləndirmə növləri təhsilin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin nailiyyətlərini dəyərləndirmək məqsədilə tətbiq edilir.

1. **Kiçik summativ qiymətləndirmə** bölmə və ya mövzunun sonunda keçirilir. Müəllim bu qiymətləndirməni həyata keçirməklə şagirdlərin konkret

mövzu üzrə bilik səviyyəsini yoxlayır. Bu qiymətləndirmənin əsas məqsədi şagirdin mövzu ilə bağlı əsas anlayışları dərk edib-etmədiyini yoxlamaqdır.

2. **Böyük summativ qiymətləndirmə** I və II yarımilin sonunda təşkil edilir. Böyük summativ qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən edilmiş ballar şagirdlərin yarımillik qiymətləri hesab olunur.

3. **Yekun qiymətləndirmə** isə təhsil səviyyəsinin sonunda aparılır. Şagirdin təhsil müddəti ərzində əldə etdiyi biliklərin yekun nəticəsini göstərir və onun növbəti mərhələyə keçməsini təmin edir. Kiçik summativlərin nəticələri 40%, böyük summativlərin nəticələri 60% olmaqla yarımillik qiymət çıxarılır [2, s.11].

Summativ qiymətləndirmənin müsbət və mənfi təsirləri

Summativ qiymətləndirmə şagirdlərin təhsil prosesində ən çox stress yaşadığı mərhələ ola bilər. John Hattie öz "Visible Learning" əsərində vurğulayır ki, "summativ qiymətləndirmə ilə şagirdlərin nailiyyətlərinin obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi onların motivasiyasını artırsa da, eyni zamanda müəyyən psixoloji təzyiq yarada bilər" [4, s.45]. Qiymətləndirmə nəticələri, şagirdlərin emosional vəziyyətinə təsir göstərə bilir. Yüksək nəticələr şagirdin özünü yaxşı hiss etməsinə səbəb olsa da, aşağı nəticələr stress, narahatlıq və narazılıq kimi hislər yarada bilər.

Summativ qiymətləndirmə bəzi hallarda obyektivlikdən uzaq ola bilir, xüsusən də subyektiv qiymətləndirmə tələb edən fənlərdə. Məsələn: Ədəbiyyat (Şifahi çıxış, esse yazısı və s.).

Summativ qiymətləndirmənin şagirdlər üzərində yaratdığı təsiri azaltmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə etmək olar. İlk növbədə, müəllimlər qiymətləndirməni həyata keçirməzdən əvvəl şagirdlərə ətraflı təlimat verə, qiymətləndirmələrin formatı və tələbləri haqqında onları məlumatlandıra bilərlər. Bu, şagirdlərin özlərini rahat hiss etmələrinə və imtahana daha yaxşı hazırlaşmalarına kömək edə bilər. Eləcə də interaktiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək təsirli üsul ola bilər. Məsələn, summativ qiymətləndirməni daha interaktiv və əyləncəli etmək üçün layihələr, təqdimatlar və qrup işləri kimi yanaşmalardan istifadə oluna bilər. Bu, şagirdlərdə yüksək motivasiya yarada və onları daha fəal iştirak etməyə sövq edə bilər.

Əslində, qiymətləndirmə şagirdlərin nailiyyətini ölçüb məlumat toplamaq, müəllim fəaliyyətinin səmərəliliyi barədə etibarlı təsəvvür yaratmaq və təhsil proqramının inkişaf perspektivini müəyyən etmək üçün lazımlı vasitədir. Bəzən elə olur ki, qiymətləndirmə bu məqsədlərə xidmət etməkdən kənara çıxır, sadəcə kəmiyyət rolu oynayır. Belə ki, bəzi valideynlər müəllimdən övladına qiymət yazmasını istəyirlər və övladlarının nə öyrəndikləri ilə deyil, neçə qiymət aldıqları ilə maraqlanırlar. Bu kimi hallar şagird nailiyyətinədə təsir edir, onlar qeyri-ixtiyari olaraq neçə qiymət

aldıqlarına diqqət yetirirlər. Aşılamaq lazımdır ki, həqiqi inkişaf qiymətlə deyil, əldə olunan biliklə ölçülür. Bu cür yanaşmaları dəyişmək üçün valideynlərlə, eləcə də şagirdlərlə söhbətlər aparılmalı və onları maarifləndirmək üçün addımlar atılmalıdır.

Müəllimlərin summativ qiymətləndirmədə rolu

Müəllimlər summativ qiymətləndirmələrin həyata keçirilməsində rol oynayan əsas tərəflərdən biridir. Onların dərs prosesində qiymətləndirmə metodlarını necə tətbiq etməsi, şagirdlərin müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir göstərir. "Müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsi və şagirdlərə fərdi yanaşma tətbiq etməsi onların təhsil prosesindəki rolunu daha səmərəli edir" [3, s.12]. Bu kimi təlimlər müəllimlərə qiymətləndirmə zamanı şagirdlərə fərdi yanaşma tətbiq etməyi, onların hərtərəfli inkişafını nəzərə almağı, qiymətləndirmənin üsul, vasitə və metodlarını düzgün seçməyi və istifadə etməyi öyrətməlidir. Azərbaycanda yeni summativ qiymətləndirmə sistemi tədrisin keyfiyyətini artırmağa və şagirdlərin nailiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *10 oktyabr 2012-ci il tarixli 222 nömrəli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ("Azərbaycan" qəzeti 11 oktyabr 2012-ci il, №228, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2012-ci il, 10, maddə 1004).*
2. *28 dekabr 2018-ci il tarixli 8/1 nömrəli Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Kollegiyasının Qərarı ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2018-ci il).*
3. *Black, P., & Wiliam, D. (1998). "Assessment and Classroom Learning", Assessment in Education: Principles, Policy & Practice.*
4. *Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.*

İsayeva Ş.Ş.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shamsisaeva0803@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN FİZİKİ TƏRBİYƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU

Xülasə

Məqalədə şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin onların fiziki, psixoloji və sosial inkişafı üçün əhəmiyyəti vurğulanır. Məktəbdə fiziki tərbiyənin təşkili direktor, direktor müavini, tərbiyə müəllimi, məktəb həkimi və valideynlərin birgə iştirakını tələb edir. Fiziki tərbiyə dərslərinə nəzarət, proqramın tərtib edilməsi, təhlili və keçirilməsi prosesləri geniş təhlil edilir. Eyni zamanda, ailə və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin şagirdlərin fiziki inkişafındakı rolu nəzərdən keçirilir. Fiziki tərbiyə, şagirdlərin sağlamlığını qorumaq və inkişafını dəstəkləmək üçün vacibdir. Bu proses, məktəbdə direktor, müəllimlər, həkimlər və valideynlərin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Məktəb rəhbərliyi, dərslərin təşkili və idarə edilməsində mühüm rol oynayır, valideynlər isə şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərə marağını artırır. Proqramlar, şagirdlərin yaş və fiziki inkişaf səviyyələrinə uyğun tərtib edilir. Müəllimlər şagirdləri motivasiya edərək, fərdi inkişaflarına dəstək olur. Məktəbdə fiziki tərbiyənin uğurlu həyata keçirilməsi direktor və direktor müavininin rəhbərliyi, həkimlərin nəzarəti və valideynlərin dəstəyi ilə mümkündür. Evdə fiziki fəaliyyətlər, düzgün qidalanma və yuxu rejimi də şagirdlərin fiziki inkişafını gücləndirir. Sinifdənxaric işlər isə onların sosial bacarıqlarını və idmana olan maraqlarını artırır.

РОЛЬ ШКОЛЫ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

В статье подчеркивается значение физического воспитания учащихся для их физического, психологического и социального развития. Организация физического воспитания в школе требует совместного участия директора, заместителя директора, воспитателей, школьного врача и родителей. Подробно анализируются контроль за уроками физического воспитания, разработка, анализ и проведение программы. Также рассматривается роль семьи и внеклассных мероприятий в физическом развитии учащихся. Физическое воспитание важно для сохранения здоровья и поддержания развития учащихся. Этот процесс осуществляется при совместной деятельности администрации школы, учителей, врачей и родителей. Руководство школы играет важную роль в организации и управлении уроками, а родители способствуют повышению интереса учащихся к физической активности. Программы разрабатываются с учетом возраста и уровня

физического развития учащихся. Учителя мотивируют учеников и поддерживают их индивидуальное развитие. Успешная реализация физического воспитания в школе возможна благодаря руководству директора и его заместителя, контролю со стороны врачей и поддержке родителей. Физическая активность дома, правильное питание и режим сна также укрепляют физическое развитие учащихся. Внеклассные мероприятия способствуют развитию их социальных навыков и увеличению интереса к спорту.

THE ROLE OF SCHOOL IN STUDENTS' PHYSICAL EDUCATION

Summary

The article emphasizes the importance of physical education for students' physical, psychological, and social development. Organizing physical education in schools requires the joint participation of the principal, vice-principal, physical education teachers, school doctors, and parents. The processes of monitoring physical education lessons, developing, analyzing, and implementing programs are thoroughly examined. Additionally, the role of family and extracurricular activities in students' physical development is considered. Physical education is essential for maintaining students' health and supporting their development. This process is carried out through the collaboration of school management, teachers, doctors, and parents. The school administration plays a crucial role in organizing and managing lessons, while parents enhance students' interest in physical activities. Programs are designed in accordance with students' age and physical development levels. Teachers motivate students and support their individual development. The successful implementation of physical education in schools is possible through the leadership of the principal and vice-principal, supervision by doctors, and support from parents. Physical activities at home, proper nutrition, and a regular sleep schedule also strengthen students' physical development. Extracurricular activities enhance their social skills and increase their interest in sports.

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, məktəb idarəetməsi, sağlam həyat tərzi, sinifdənxaric fəaliyyətlər, şagird inkişafı, məktəb həkimi, ailə tərbiyəsi, dərsə nəzarət, fiziki proqramın təhlili*

Ключевые слова: *физическое воспитание, школьное управление, здоровый образ жизни, внеклассная деятельность, развитие учащихся, школьный врач, семейное воспитание, контроль за уроками, анализ физической программы*

Key words: *physical education, school management, healthy lifestyle, extracurricular activities, student development, school doctor, family education, lesson monitoring, physical program analysis*

Giriş

Müasir dövrümüzdə şagirdlərin fiziki tərbiyəsi onların sağlamlığının qorunması və ümumi inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Fiziki tərbiyə, yalnız bədən inkişafını deyil, həm də psixoloji, sosial və əxlaqi tərbiyəni əhatə edən kompleks bir prosesdir. Bu proses, məktəbdə müxtəlif iştirakçıların – direktor, direktor müavini, tərbiyə müəllimi, həkim və valideynlərin birgə fəaliyyəti ilə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir.

Fiziki tərbiyə dərsləri, şagirdlərin fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosial mühitdə özlərini ifadə etmək və komanda işində iştirak etmək bacarıqlarını da artırır. Məktəbdə fiziki tərbiyə dərsləri vasitəsilə şagirdlər sağlam həyat tərzi prinsiplərini öyrənir və gələcək həyatlarında bu prinsipləri tətbiq etməyə alışırlar. Bu, cəmiyyətin sağlam nəsillər yetişdirməsində mühüm rol oynayır.

Məktəbdə fiziki tərbiyə proqramlarının səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi, məktəbin rəhbər heyəti və müəllimlər arasında sıx əməkdaşlıq tələb edir. Direktor və direktor müavini, fiziki tərbiyə proqramlarının idarə edilməsi və bu prosesin təşkili üçün strateji qərarlar qəbul edir. Eyni zamanda, valideynlərin və həkimlərin bu prosesdəki rolu, şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərə marağını artırmaq və sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə şagirdlərin fiziki tərbiyəsində məktəbin rolunu, bu prosesin əsas iştirakçılarının funksiyalarını və məktəbdə fiziki tərbiyənin uğurlu təşkili üçün zəruri olan şərtləri araşdırmaq məqsəd qoyulmuşdur. Məktəbin fiziki tərbiyə prosesindəki rolu düzgün anlaşıldığı və həyata keçirildiyi halda, şagirdlərin fiziki, sosial və mənəvi inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmək mümkündür.

Fiziki tərbiyə dərsləri üzrə proqramın tərtibi, təhlili, təşkili və dərsin keçirilməsi. Fiziki tərbiyə dərslərinin təşkilində və keçirilməsində çoxsaylı amillər nəzərə alınmalıdır. Bu dərslər, şagirdlərin yalnız fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini daşımır, həm də onların sosial bacarıqlarını, komanda işini, liderlik qabiliyyətlərini və psixoloji durumlarını gücləndirməyi hədəfləyir. Məktəbdə fiziki tərbiyə dərslərinin effektiv təşkili, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq proqramın tərtib edilməsini və dərslərin yüksək keyfiyyətdə keçirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə, fiziki tərbiyə proqramlarının hazırlanmasında və dərslərin keçirilməsində müxtəlif prinsiplər və yanaşmalar tətbiq edilir.

Fiziki tərbiyə dərsləri üzrə proqramın tərtib edilməsi. Fiziki tərbiyə dərsləri üçün proqram tərtib edərkən, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və fiziki inkişaf səviyyələri nəzərə alınır. Proqramın əsas məqsədi, şagirdlərin sağlamlıqlarını qorumaq, fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirmək, komanda işini öyrətmək, həmçinin psixoloji və sosial inkişaflarını dəstəkləməkdir. Proqramın

hazırlanmasında müasir təhsil metodları və yanaşmaları tətbiq olunmalı, şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərə marağını artırmağa yönəlmiş fəaliyyətlər planlaşdırılmalıdır.

Fiziki tərbiyə proqramının tərtibində əsas prinsiplərdən biri hər bir şagirdin fərdi inkişafını təmin etməkdir. Bunu təmin etmək üçün, proqramda müxtəlif idman növləri və məşqlər əks olunmalıdır. Məsələn, aerobik məşqlər, komanda oyunları (futbol, voleybol, basketbol), fərdi idman növləri (qaçış, üzgüçülük) və hərəkət koordinasiyasını inkişaf etdirən oyunlar proqramın vacib hissəsi olmalıdır. Həmçinin, proqramda şagirdlərin psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyən fəaliyyətlər də yer almalıdır.

Proqramda fiziki fəaliyyətlər yalnız fiziki hazırlığı artırmaqla məhdudlaşmamalıdır. Eyni zamanda, şagirdlərə sağlam həyat tərzinin mənimsədilməsi üçün idmanla bağlı məlumatlar verilməli, düzgün qidalanma və istirahət qaydaları haqqında maarifləndirici tədbirlər keçirilməlidir. Həmçinin, şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün müxtəlif idman növləri təklif edilməli və bu növlər arasında seçim etmələrinə şərait yaradılmalıdır.

Proqramın təhlili. Fiziki tərbiyə proqramının təhlili, onun məqsəd və vəzifələrinin şagirdlərin fiziki və sosial inkişafına uyğunluğunun yoxlanılmasıdır. Təhlil zamanı proqramın şagirdlərin fərdi inkişaf ehtiyaclarına cavab verib-vermədiyi, müxtəlif yaş qruplarına uyğunluq səviyyəsi, fəaliyyətlərin çətinlik dərəcəsi və şagirdlərin marağını cəlb edib-etməməsi qiymətləndirilməlidir.

Proqramın təhlilində digər vacib amil isə onun məqsəd və hədəflərinin aydın müəyyənləşdirilməsidir. Məqsədlər, şagirdlərin fiziki sağlamlıq səviyyəsinin artırılması, sosial bacarıqlarının gücləndirilməsi və həyat tərzi haqqında məlumatlarının artırılması olmalıdır. Təhlil prosesində proqramın təşkilati və məzmun hissəsi də qiymətləndirilməli, proqramın şagirdlərin inkişafını təmin etməsi üçün hansı dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi lazım olduğu müəyyənləşdirilməlidir.

Dərsin keçirilməsi. Fiziki tərbiyə dərsinin keçirilməsi prosesi, həm şagirdlərin fiziki inkişafını, həm də onların sosial və psixoloji inkişafını dəstəkləməlidir. Dərs planı tərtib edilərkən, şagirdlərin yaşına, fiziki hazırlıq səviyyəsinə və xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq fəaliyyətlər seçilməlidir. Hər bir dərsin məqsədi konkret olaraq müəyyən olunmalı və bu məqsədlərə uyğun fəaliyyətlər tərtib edilməlidir. Məsələn, uşaqlar üçün sadə hərəkət koordinasiyası və balans məşqləri, daha böyük yaş qrupları üçün isə güc və sürət inkişaf etdirən məşqlər təşkil edilə bilər.

Dərsin əvvəlində, şagirdlərə dərs mövzusu haqqında qısa bir məlumat verilməli və dərsə hazırlıq prosesi izah edilməlidir. Ardınca, hərəkətə hazırlıq və isinmə məşqləri keçirilir. Bu məşqlər, şagirdlərin əzələlərini hərəkətə gətirir

və dərsə hazır vəziyyətə gətirir. Dərsin əsas hissəsində, fiziki fəaliyyətlərə, idman oyunlarına və müvafiq məşqlərə yer verilir. Hər bir fəaliyyətin sonunda isə şagirdlərin rahatlanmasına kömək edəcək məşqlər və rahatlama seansları təşkil edilir.

Dərsin keçirilməsində müəllimin rolu çox önəmlidir. Müəllim, şagirdlərin motivasiyasını artırmalı, onlara təlimatları aydın şəkildə verməli və hər bir şagirdin fəaliyyətini izləyərək düzgün yönləndirməlidir. Müəllim, şagirdlərin düzgün hərəkət etmələrini və təhlükəsizliyi təmin etmələrini diqqətlə izləməlidir. Dərs zamanı şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onları müxtəlif qruplara ayırıb fərqli tapşırıqlar verə bilər.

Dərslər arasında şagirdlərin özəl təcrübələrini paylaşması üçün kiçik müzakirə və qiymətləndirmə sessiyaları təşkil edilə bilər. Bu cür tədbirlər, şagirdlərin idman fəaliyyətlərinə olan maraqlarını daha da artırır və onların sosial inkişafını dəstəkləyir.

Dərsin qiymətləndirilməsi. Fiziki tərbiyə dərslərinin qiymətləndirilməsi, şagirdlərin əldə etdikləri bacarıqların və inkişaf səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi prosesidir. Qiymətləndirmə, həmçinin şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərə olan marağını və motivasiyasını izləmək üçün vacibdir. Qiymətləndirmə prosesi yalnız şagirdlərin fiziki bacarıqlarına əsaslanmamalı, həm də onların sosial və psixoloji inkişafını nəzərə almalıdır.

Bütün təcrübi dərslər fənn kurikulumunun məzmun xətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qurulur. Dərsdə istifadə olunan vasitələr, metodlar məzmun xətlərinin reallaşmasına şərait yaradmalıdır. Hər bir dərs informasiya təminatının verilməsi, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə, planlaşdırılan hərəki qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi və mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması ardıcıllığı ilə tədris olunmalıdır [1, s.64].

Dərsin qiymətləndirilməsi, həmçinin müəllimin dərs metodikasının və dərs planlarının effektivliyini də müəyyən edir. Müəllimlər, dərsin sonunda şagirdlərin inkişafını izləməli və hansı sahələrdə əlavə diqqət və təlimlərə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirməlidir.

Fiziki tərbiyə dərslərinə nəzarətin keçirilməsi

Fiziki tərbiyə dərslərinə nəzarət, şagirdlərin fiziki inkişaf prosesinin sistemli və davamlı şəkildə izlənilməsini təmin edir. Bu nəzarət prosesində məktəb rəhbərliyi, fiziki tərbiyə müəllimləri və digər aidiyyəti şəxslər iştirak edir. Dərslərə nəzarət, həm tədris proqramlarının effektiv icrasını təmin edir, həm də şagirdlərin təhlükəsizliyini və sağlamlığını qoruyur.

Nəzarətin məqsədi, dərslərin təlim-tərbiyə məqsədlərinə uyğun şəkildə keçirilməsini təmin etməkdir. Bu prosesdə dərs planlarının yoxlanılması, müəllimlərin tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi və şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərdə iştirakı əsas yer tutur. Məsələn, düzgün məşq texnikalarının

tətbiqi və idman avadanlıqlarının təhlükəsiz istifadəsi dərslərin keyfiyyətini artırır.

Fiziki tərbiyə dərslərinə nəzarət zamanı, həmçinin şagirdlərin nailiyyətləri də qiymətləndirilir. Bu, şagirdlərin fərdi inkişaf səviyyəsinin ölçülməsinə və növbəti mərhələlərdə hansı tədbirlərin görüləcəyinə qərar verilməsinə imkan yaradır. Şagirdlərin fiziki bacarıqlarının ölçülməsi, onların potensialının inkişafı üçün vacibdir.

Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində fiziki tərbiyə müəlliminin rolu

Fiziki tərbiyə müəllimi şagirdlərin fiziki inkişafında, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasında və idmana marağın artırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Müəllim, şagirdlərin yaş və fiziki imkanlarına uyğun proqramlar tərtib edərək onların motivasiyasını yüksəldir və fərdi inkişaflarına dəstək olur. Bununla yanaşı, sinifdənxaric idman tədbirlərinin təşkili və idarə olunması da müəllimin vəzifələri sırasındadır. Fiziki tərbiyə müəllimi həmçinin məktəb rəhbərliyi, valideynlər və məktəb həkimi ilə əməkdaşlıq edərək şagirdlərin sağlamlıq və fiziki inkişafını təmin edən vahid bir sistemin qurulmasına töhfə verir.

Fiziki tərbiyə müəllimi – idman müəllimi, fiziki tərbiyə dərsi – idman dərsi, fiziki hazırlıq bölmələri – idman bölmələri, fiziki tərbiyə məşğələsi – idman məşğələsi və s. kimi adlandırır [2, s.244].

Fiziki tərbiyə müəllimi şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin təməlini qoymaqla yanaşı, onların psixoloji və sosial inkişafına da müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməsi, düzgün qidalanma və nizamlı yuxu rejiminin təmin olunması, müəllimin diqqət mərkəzindədir.

Direktor və direktor müavininin rolu

Məktəbdə fiziki tərbiyə üzrə işlər məktəb direktorunun rəhbərliyi altında aparılır. Bu işin müvəffəqiyyəti bütün müəllimlərin birgə işindən mühüm dərəcədə asılıdır. Məktəbin bütün işçiləri fiziki tərbiyənin məqsəd və vəzifələrini, onun təşkili formalarını bilməli, praktik olaraq həyata keçirilməsinə kömək göstərməlidir [2, s.171].

Direktor müavini isə bu prosesdə daha çox operativ funksiyaları yerinə yetirir. O, dərs cədvəllərinin tərtibinə nəzarət edir, müəllimlərin dərslərinə metodiki dəstək göstərir və məktəb daxilində təşkil olunan idman tədbirlərinin keçirilməsinə rəhbərlik edir. Direktor müavininin şagirdlərin fiziki fəaliyyətlərə marağını artırmaq üçün müxtəlif layihələr və yarışlar təşkil etməsi də onların fiziki inkişafına müsbət təsir göstərir.

Direktor və direktor müavininin əməkdaşlıq etdiyi digər iştirakçılar – tərbiyə müəllimləri, həkimlər və valideynlər – fiziki tərbiyə prosesinin daha təsirli olmasına imkan yaradır. Belə bir koordinasiya, şagirdlərin yalnız fiziki deyil, həm də sosial və psixoloji inkişafına töhfə verir.

Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində məktəb həkiminin nəzarəti, təşkili və keçirilməsi

Məktəbdə fiziki tərbiyənin düzgün təşkili həkim nəzarətindən çox asılıdır. Tibbi müayinə məktəbə təhkim olunmuş həkim və ya poliklinikanın müxtəlif ixtisaslı həkimləri tərəfindən aparılır. Burada uşaqların fiziki inkişafı və sağlamlıq vəziyyəti müəyyənləşdirilir.

Şagirdlər ildə bir dəfədən az olmayaraq tibbi müayinədən keçirilir. Onlar tibbi qruplara bölünürlər. Tibbi müayinənin nəticəsinə görə məktəblilər əsasən 3 tibbi qrupa bölünürlər: əsas, hazırlıq və xüsusi [3, s.313].

Məktəb həkimi dərslər başlamazdan əvvəl bütün şagirdlər üçün profilaktik tibbi müayinələr təşkil edir. Bu müayinələrin nəticələri əsasında şagirdlər fərqli sağlamlıq qruplarına bölünür və fiziki tərbiyə dərslərində iştirak etmə səviyyələri müəyyən edilir. Həkim, eyni zamanda, idman tədbirlərində və yarışlarda şagirdlərin sağlamlıq vəziyyətinin izlənilməsini və lazım gəldikdə təcili tibbi yardımın göstərilməsini təmin edir.

Bundan əlavə, məktəb həkimi valideynlər və müəllimlərlə əməkdaşlıq edərək şagirdlərin evdə də sağlam həyat tərzi keçirməsinə yönəlik məsləhətlər verir. Bu yanaşma şagirdlərin ümumi sağlamlıq səviyyəsini artırmaqla yanaşı, onların idmana marağını daha da stimullaşdırır.

Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsi və ev tapşırığı

Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsi onların sağlam və aktiv həyat tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Valideynlərin uşaqların fiziki inkişafına diqqət göstərməsi və onların fiziki fəaliyyətlərə cəlb olunmasını təşviq etməsi şagirdlərin məktəbdə fiziki tərbiyə dərslərinə marağını artırır. Ailədə fiziki tərbiyə uşaqların sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, intizamlı həyat tərzinin formalaşdırılması və stressdən uzaq olmaları üçün vacibdir.

Valideynlər uşaqların hər gün fiziki tapşırıqlarını yerinə yetirməsini nəzarətdə saxlamalı və onları təşviq etməlidirlər. Xüsusilə, ailə daxilində birgə idman fəaliyyətləri uşaqların motivasiyasını artırır və onların fiziki tərbiyə ilə bağlı müsbət vərdişlər əldə etməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, uşaqların gündəlik həyatda düzgün qidalanma və yuxu rejiminə riayət etməsi də fiziki tərbiyənin ayrılmaz hissəsidir [4, s.28–36].

Ev tapşırıqlarının fiziki tərbiyə prosesinə inteqrasiyası da əhəmiyyətlidir. Müəllimlər valideynlərə uşaqların evdə edə biləcəyi sadə fiziki tapşırıqlar təklif etməli və bu tapşırıqların uşaqların yaşına və sağlamlıq vəziyyətinə uyğun olmasına nəzarət etməlidirlər. Bu yanaşma uşaqların yalnız məktəbdə deyil, ev şəraitində də aktiv olmalarına şərait yaradır\.

Sinifdənxaric, məktəbdənkənar işlərin təşkili

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili şagirdlərin fiziki inkişafında və idmana maraqlarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu fəaliyyətlər şagirdlərdə yalnız fiziki bacarıqların deyil, həm də sosial, liderlik

və komanda işinə meyilliliyin inkişafına kömək edir. Məktəbdənkənar idman tədbirləri, yarışlar, yürüşlər və müxtəlif idman klublarına qoşulmaq, şagirdlərin məktəbdə əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq etmələrinə şərait yaradır.

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər şagirdlərin fiziki aktivliyini artırmaqla yanaşı, onların məktəbə bağlılığını da gücləndirir. Bu fəaliyyətlər şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsini yüksəldir və sağlam həyat tərzini təşviq edir. Eyni zamanda, məktəbdənkənar fəaliyyətlər uşaqlarda məsuliyyət hissi və məqsədyönlü olmaq kimi əxlaqi dəyərlərin formalaşmasına töhfə verir [5, s.35–36].

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili zamanı müəllimlər və valideynlər arasında sıx əməkdaşlıq vacibdir. Müəllimlər, şagirdlərin maraqlarını nəzərə alaraq, fərqli idman növləri üzrə tədbirlər təşkil etməli və onların iştirakını təşviq etməlidirlər. Valideynlərin də bu fəaliyyətlərə dəstək verməsi, şagirdlərin motivasiyasını artırır və onların uğurlarını gücləndirir.

İşin elmi nəticəsi: Fiziki tərbiyə dərsləri şagirdlərin sağlamlıq və inkişaf səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, onların sosial və psixoloji bacarıqlarını da gücləndirir. Bu prosesin effektivliyini artırmaq üçün məktəb rəhbərliyi, müəllimlər, həkimlər və valideynlər arasında əməkdaşlıq vacibdir. Nəzarət və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarının qarşılanmasında və onların fiziki fəaliyyətlərə marağının artırılmasında əhəmiyyətlidir. Məktəbdənkənar fəaliyyətlər və ailə dəstəyi isə şagirdlərin motivasiyasını gücləndirərək onların ümumi inkişafına töhfə verir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə fiziki tərbiyə prosesinin kompleks yanaşma əsasında idarə olunmasının şagirdlərin fiziki, psixoloji və sosial inkişafına təsiri yenilikçi bir aspekt kimi təqdim olunur. Məktəb rəhbərliyi, valideynlər və məktəb həkiminin inteqrasiya olunmuş fəaliyyəti çərçivəsində fiziki tərbiyənin təşkili və nəzarət mexanizmləri sistemli şəkildə araşdırılır. Bu yanaşma, fiziki tərbiyənin yalnız idman fəaliyyəti deyil, həm də şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edən vacib bir təhsil komponenti olduğunu göstərir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Bu məqalə işi Azərbaycan məktəblərində yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsi və idmana maraqlarının artırılması istiqamətində yeni və effektiv yanaşmaların tətbiqini təklif edir. Bu iş həm də təhsil siyasətçiləri, məktəb rəhbərləri və fiziki tərbiyə müəllimləri üçün praktiki tövsiyələr təqdim edərək, təhsilin müxtəlif səviyyələrində qərarların qəbul edilməsinə dəstək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *F.Hüseynov, B.İbadova, A.Əliyev. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı. Bakı – 2013.*

2. *B.Quliyev. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsinin aktual problemləri. Bakı, "Elm", -2013.*
3. *B.Quliyev. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı, "ADPU" nəşriyyatı, 2009.*
4. *Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsinin təşkili. "Məktəbdə bədən tərbiyəsi" metodik məcmuə. Bakı – 1981.*
5. *Əliyev E., Sinifdənxaric bədən tərbiyəsi işlərini necə təşkil edərəm?, Məktəbdə bədən tərbiyəsi. Bakı – 1988.*

İsmayılov A.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abbaseliismayılov218@gmail.com

COĞRAFİYA FƏNNİN X VƏ XI SİNİFLƏRDƏ TƏDRİSİ ZAMANI DİYARŞÜNASLIQ MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ İMKANI VƏ YOLLARI

Xülasə

Elmi məqalədə müasir coğrafiya dərslərində X və XI siniflər üzrə diyarşünaslıq materiallarının tədbiq edilmə üsulları, yolları və imkanları göstərilmişdir. Diyarşünaslıq materiallarının tədbiq edilməsinin coğrafiya fənn kurikulumunun tələblərinə əsasən həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Məqalədə həmçinin diyarşünaslıq materiallarının öyrənilməsində və istifadə olunmasında müəllim və şagirdin fəaliyyəti istiqamətlərindən bəhs olunur. Orta ümumtəhsil məktəblərində diyarşünaslıq materiallarından istifadənin vacibliyi və təlmim prosesində tədbiq olunmasının əhəmiyətləri qeyd edilmişdir. Məqalədə X və XI siniflərdə müxtəlif mövzularda layihə və konfranslarla diyarşünaslıq materiallarının tədbiq edilmə imkanları da göstərilib. X və XI siniflər üzrə müxtəlif mövzular üzrə diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilməsində yeni metod və yolların tədbiq edilməsindən bəhs olunmuşdur.

ВОЗМОЖНОСТЬ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ В X И XI КЛАССАХ

Резюме

В научной статье представлены методы, способы и возможности применения краеведческих материалов на уроках географии для учащихся X и XI классов. Изучены особенности применения краеведческих материалов на основе требований учебной программы по географии. В статье также обсуждаются действия учителей и учащихся при изучении и использовании краеведческих материалов. Отмечена важность и значимость использования краеведческих материалов в общеобразовательных школах и их применение в учебном процессе. В статье также показаны возможности применения краеведческих материалов в различных проектах и конференциях по различным темам для учащихся X и XI классов. Рассматриваются новые методы и способы использования краеведческих материалов для различных тем в X и XI классах.

THE POSSİBİLİTY AND METHODS OF USİNG LOCAL STUDİES MATERİALS İN THE TEACHİNG OF THE GEOGRAPHY SUBJECT FOR GRADES X AND XI

Summary

The scientific article presents the methods, ways, and possibilities of applying local studies materials in modern geography lessons for grades X and XI. The characteristics of applying local studies materials based on the requirements of the geography curriculum have been studied. The article also discusses the activities of teachers and students in learning and using local studies materials. It highlights the importance and significance of using local studies materials in secondary schools and their application in the teaching process. The article also shows the possibilities of applying local studies materials through various projects and conferences on different topics for grades X and XI. New methods and ways of using local studies materials for different topics in grades X and XI are also discussed.

Açar sözlər: *diyarşünaslıq materialları, diyarşünaslıq materiallarının tətbiqi metodları, coğrafiya fənn kurikulumu, interaktiv coğrafiya dərsi*

Ключевые слова: *краеведческие материалы, методы применения краеведческих материалов, учебная программа по географии, интерактивный урок географии*

Key words: *local studies materials, methods of applying local studies materials, geography curriculum, interactive geography lesson*

Müasir dövrdə coğrafiya fənninin tədrisi zamanı müəllimin əsas vəzifələrindən biri diyarşünaslıq materialları ilə təlim prosesində işləyərək təhsilalanlarda diyara dair bilik və bacarıqlar formalaşdırmaqdır. Tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəllim müxtəlif metod və yollardan istifadə edərərək diyarşünaslıq materiallarının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini təmin etməlidir. Coğrafiya müəllimi həm sinifdə, həm də sinifdənxaric işlər zamanı diyarşünaslıq materialları ilə işləməyi bacarmalıdır. Buna görə də, siniflər üzrə diyarşünaslıq materiallarının tətbiq edilmə imkanlarının və yollarının öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu məqalədə də X və XI siniflər üzrə diyarşünaslıq materiallarından istifadə yolları və imkanları öz əksini tapmışdır.

Müasir kurikulum təhsil sistemi təlim prosesinin əyani, praktik olmasını və şagirdlərin müstəqil şəkildə bilik və bacarıqları əldə etməsini tələb edir. Bu tələblərin reallaşması üçün coğrafiya dərslərində diyarşünaslıq işlərinin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Buna görə də coğrafiya dərslərində diyarşünaslıq materialları məqsədəuyğun və düzgün metodika ilə tətbiq olunmalıdır. Yuxarı və aşağı siniflərdə diyarşünaslıq materiallarından istifadə yolları bir-birindən fərqlənir. Əgər aşağı siniflərdə müəllimin diyarşünaslıq materiallarının verilməsində rolu daha çoxdursa, yuxarı siniflərdə

əksinə şagirdlər özləri müstəqil şəkildə diyarşünaslıq materiallarını əldə etməyi və təlim prosesində istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

X sinif üzrə diyarşünaslıq materiallarının istifadə imkanları çox böyükdür. Bu sinifdə "Təbiət", "Cəmiyyət" və "Coğrafi məkan" məzmun xətlərinin hər üçü üzrə diyarşünaslıq materiallarının istifadəsinə geniş yer verilmişdir. 2 fəsildən və 9 bölmədən ibarət olan X sinif Coğrafiya dərsliyi müəllimə imkan verir ki, şagirdləri diyarşünaslıq materialları ilə yüksək səviyyədə tanış edə bilsin. Dərsliyin birinci fəsili "Yerin təbiəti" adlanır. "Yerin təbiəti" fəslinin "Yer qabığının inkişafı tarixi", "İqlim ehtiyatları", "Quru suları", "Coğrafi təbəqə" bölmələrində diyarın öyrənilməsi üçün mövzular və materiallar verilmişdir. Dərsliyin ikinci fəsli olan "Dünyanın siyasi iqtisadi mənzərəsi" fəslinin isə "Dünya əhalisi", "Siyasi münasibətlər", eyni zamanda "Elmi-texniki inqilab və iqtisadiyyat" bölmələrində diyarın geniş şəkildə öyrənilmə imkanları vardır. Bu bölmələrdə verilmiş mövzularda bir çox tapşırıqlar, şəkillər, cədvəllər və sxemlər birbaşa diyarın öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, X sinifdə Azərbaycanın çayları mövzusunda verilən fəaliyyətlər diyarın coğrafiyasının öyrənilməsi ilə bağlıdır:

Fəaliyyət: Azərbaycanın daxili suları xəritə-sxemindən və inzibati xəritəsindən istifadə edərək uyğunluğu müəyyən edin.

Çayların adı	**Ərazisindən keçdiyi inzibati rayonlar**
1. Girdimançay	a) Zəngilan
2. Arpaçay	b) İsmayıllı
3. Türyançay	c) Qobustan
4. Qarqarçay	d) Ağdam
5. Sumqayıtçay	e) Şərur
6. Oxçuçay	f) Ağdaş

Verilmiş tapşırığın doğru cavabı:1 b, 2 e, 3 f, 4 d, 5 c və 6 a şəklindədir.

"Yer qabığının inkişafı tarixi" bölməsində "Azərbaycanın geoloji quruluşu", "Azərbaycanın endogen relyef formaları", "Azərbaycanın ekzogen relyef formaları" və "Azərbaycanın faydalı qazıntıları və onların geoloji quruluşla əlaqəsi" mövzuları birbaşa diyarın öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də bu mövzuların tədrisi zamanı diyarşünaslıq materiallarından istifadəyə geniş yer ayrılmalıdır. Məsələn, "Azərbaycanın geoloji quruluşu" mövzusunun tədrisi zamanı Azərbaycan Respublikası ərazisində geniş yayılmış süxurlardan ibarət kolleksiyası ilə şagirdləri tanış etmək olar. Belə olduqda şagirdlər həm Azərbaycanın geoloji quruluşunu əyani material əsasında öyrənirlər, həm də diyarda yayılan süxurlarla yaxından tanış olurlar. Eyni zamanda bu mövzu

əsasında şagirdlərin Abşeron palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət Qoruğuna ekskursiyalarını təşkil etmək mümkündür. Bu zaman şagirdlər öz diyarımızda yayılan palçıq vulkanları süxurlarını əyani şəkildə görər və öz diyarının geoloji quruluşunu daha yaxından mənimsəyərlər. Diyarşünaslıq materiallarının verilməsinin yuxarıdakı yollarla həyata keçirilməsi tədris zamanı iki əsas prinsip olan - əyanilik və diyarşünaslıq prinsiplərinin eyni zamanda reallaşmasını təmin edir.

XI sinif üzrə də diyarşünaslıq materialların istifadə edilməsinin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə XI sinifdə tədris edilən "Azərbaycanın torpaq fondu", "Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının səciyyəsi", "Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri", "Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələri", "Azərbaycanın əhalisi" mövzularının öyrənilməsi zamanı diyarşünaslıq işlərinin həyata keçirilməsinin və diyarşünaslıq materiallarının tətbiq olunmasının geniş və rəngarəng imkanları vardır.

X və XI siniflərdə diyarşünaslıq materialları tətbiq edilərkən şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Nəzərə alsaq ki, yuxarı siniflərdə mürəkkəb bilik və bacarıqlar formalaşdırılır, bu zaman şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi vacibdir. Məsələn, X sinifdə "Çayların hidroloji xüsusiyyətləri" mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərin müəllimin rəhbərliyi ilə diyarşünaslıq işlərinə cəlb olunması çox önəmlidir. Bu zaman şagirdlər diyardakı çayların su sərfini hesablaya bilərlər. Bu zaman alınan nəticələr hesabat formasına salına bilər. Şagirdlərin yazmış olduqları hesabatlardan yeni diyarşünaslıq materialı formalaşdırmaq olar. XI sinifdə isə "Quru sularından istifadə" mövzusu diyarşünaslıq materialları baxımından çox əhəmiyyətlidir. Şagirdlərlə birlikdə diyara ekskursiya təşkil etmək mümkündür ki, bu zaman şagirdlər diyarda olan su ehtiyatlarından hansı məqsədlərlə istifadə olunduğunu tədqiq edə bilərlər. Şagidlər ərazidə olan su ehtiyatlarından sənayedə, kənd təsərrüfatında, məişətdə istifadə edilmə səviyyələrini araşdırmaq və onları yazılı material halına gətirə və ya təqdimat formasında təqdim edə bilərlər. Bu zaman şagirdlərin yazılı materialları və ya təqdimatları diyar haqqında yeni materiallar olacaqdır [5, s.55].

Yuxarı siniflərdə diyarşünaslıq materiallarının tədbiq olunması zamanı şagirdləri bu prosesə cəlb etmək ən vacib amildir. Şagirdləri diyarşünaslıqla bağlı aşağıdakı işləri görərək diyarşünaslıq materialları hazırlaya bilərlər:

1. Diyarda yetişən bitki nümunələrindən kolleksiyalar – herbarilər düzətmək;
2. Diyara aid plan və xəritə nümunələri toplamaq;
3. Diyarda olan mineral süxurlara aid kolleksiya yığmaq;
4. Diyarın məşhur coğrafiyaçı alimləri haqqında məlumatlar toplamaq.

Əldə olunan diyarşünaslıq materialları əyani təlim vaistələri olaraq istifadə olunur. Bu diyarşünaslıq materialları coğrafiya kabinetində saxlanıla və

ya onlardan diyarşünaslıq güşəsi hazırlamaq olar. Əgər diyarşünaslıq materialları çox zəngindirsə, bu zaman məktəbdə coğrafiya diyarşünaslıq muzeyi də yaratmaq mümkünür. Bu prosesdə müəllim və şagirdlər əməkdaşlıq edərək diyarşünaslıq materillarını toplaya bilərlər.

X və XI siniflərdə diyarşünaslıq materiallarının tədbiqi zamanı İKT-dən istifadənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. İKT vasitəsi ilə şagirdlər diyara aid foto, slayd və təqdimatlar hazırlaya bilərlər. İKT-nin tətbiqi ilə şagirdlər elektron resursların köməyi ilə diyarşünaslıq materialları hazırlaya və ondan növbəti dərslərdə material kimi istifadə etmək mümkündür.

XI sinifdə diyarşünaslıq materiallarının tətbiq edilməsinin digər bir səmərəli və mühüm yolu layihələrdir. Layihələr yuxarı sinif şagirdlərinə imkan verir ki, diyarı müstəqil sürətdə tədqiq edə bilsinlər. Şagirdlərə diyarın öyrənilməsi ilə əlaqədar şagirdlərə müxtəlif mövzulu layihələr verilə bilər ki, bu layihələr də diyarşünaslıq materiallarından istifadəni təmin etsin. Məsələn, XI sinifdə verilmiş layihə: "Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü" mövzusu diyarın ekoloji vəziyyətinin öyrənilməsində böyük rol oyanayır [5, s.53]. Bu layihənin öyrənilməsi zamanı şagirdləri qlobal istiləşmənin təzahürü olaraq qurumuş çay və ya gölə ekskursiyaya aparmaq olar. Nəticədə şagirdlər qlobal istiləşmənin öz diyarımıza necə böyük təsir göstərdiyini görərlər. Ekosistemin pozulmasının mənfi nəticələrinin əyani şahidi olarlar. Layihə şəklində diyarın öyrənilməsinin üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Şagirdlər müəyyən vaxt müddətində araşdırmalar aparırlar və mövzu üzrə diyarşünaslıq materiallarını özləri müstəqil şəkildə toplayırlar;
2. Şagird diyarın müxtəlif coğrafi problemlərinə cavab axtararaq bilik və bacarıqlar əldə edirlər;
3. Layihələr şəklində diyarın öyrənilməsi zamanı təlimin mərkəzində şagird dayandığı üçün şagirdyönümlü təlim prinsipi reallaşmış olur;
4. Şagirdlər "Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü" mövzusunu işləyərkən mövcud bilik və bacarıqları da tədbiq edirlər. Nəticədə şagird sahib olduğu bilik və bacarıqlardan istifadə etməklə yeni bilik və bacarıq qazanır;
5. Diyarın layihələr şəklində öyrənilməsinin digər bir üstünlüyü şagirdlərdə yaradıcılıq, əməkdaşlıq, ünsiyyət, tənqidi və məntiqi təfəkkür inkişaf etmiş olur. X sinifdə çaylar mövzusunda aşağıdakı layihələr əsasında diyarın öyrənilməsini təmin etmək olar:

Layihə 1 - Kür və Araz çaylarının hidroloji xüsusiyyətləri.

Layihə 2 - Respublikamızın çaylarının təsərrüfat əhəmiyyəti (su anbarları, su təminatı və suvarmada istifadə).

Layihə 3 - Azərbaycan çaylarının əhali və təsərrüfat üçün yaratdığı problemlər.

Layihə 4 - Respublikanızın çaylarının yaratdığı problemlərin həlli və təsərrüfatda səmərəli istifadə yolları.

Yuxarı siniflərdə diyarşünaslıq materiallarının verilməsində qrafiklərdən geniş istifadə edilir. Xüsusilə Cəmiyyət məzmun xətti üzrə mövzuların öyrənilməsində qrafiklərə geniş yer verilir. Məsələn, X sinifdə "Azərbaycanda əhalinin sıxlığı və urbanizasiya" mövzusunda qrafiklərə geniş yer verilib. Məsələn, şəkil 1-də verilmiş qrafikdə 2010-2016-cı illər ərzində Azərbaycan əhalisinin ümumi sayının və şəhər əhalisinin dəyişməsi əyani olaraq əks olunmuşdur [1, s.158].

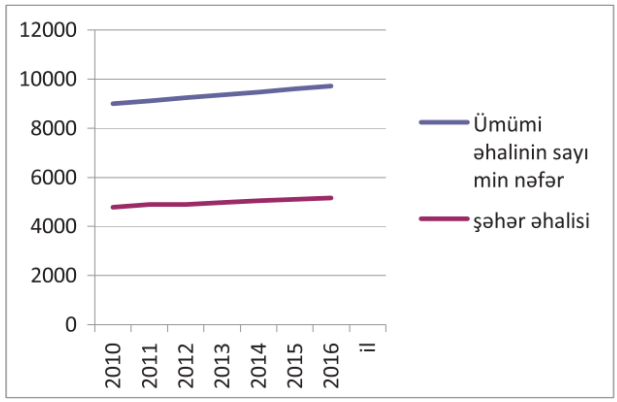

Şəkil 1.

Yuxarıdakı qrafik həm diyarın əhalisinin dəyişməsini əyani olaraq şagirdlərə çatdırmaq, həm də qrafikə əsasən şagirdlərə diyarla bağlı tapşırıqlar vermək olar. Məsələn: Qrafika əsasən 2016-cı ildə Azərbaycanda urbanizasiya səviyyəsini müəyyən edin. Şagirdlər bu tapşırığı həll edərək diyarda əhalinin və urbanizasiya səviyyəsinin dəyişməsini daha da dərindən öyrənmiş olacaqlar.

Yuxarı siniflərdə diyarın öyrənilməsinin digər bir yolu konfrans dərslərdir. Konfrans dərslərdə iştirak edən şagirdlər diyarşünaslıq materialları əsasında müxtəlif məruzələr, çıxışlar və təqdimatlar hazırlayaraq təqdim edirlər. Konfrans dərsin üstünlüyü budur ki, şagirdlər müstəqil şəkildə diyar haqqında məlumat toplayır və təkliflərlə çıxış edirlər. Məsələn, XI sinifdə verilmiş konfrans dərs olan "Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələri" mövzusu diyarşünaslıq baxımdan əhəmiyyətlidir. Konfrans 3 hissədən ibarət olur: Giriş sözü - konfransın açılışı, məruzələr və konfransın yekunu - konfransın nəticələri və məruzələrin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələri mövzusunda olan konfransın məruzələri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasının tarixən və coğrafi cəhətdən formalaşması.
2. Dünya Azərbaycanlıları.
3. Azərbaycanın xarici siyasəti.
4. Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri.
5. Azərbaycanın həyata keçirdiyi tədbirlər və turizm.

Konfransda edilən məruzələr imkan verir ki, şagirdlər ölkəmizin tarixi və coğrafi formalaşmasını, iqtisadi və xarici əlaqələrini, ölkəmizin turizimini daha dərindən öyrənsilər. Şagirdlər konfransa hazırlaşarkən topladıqları materiallar diyarşünaslıq baxımından çox mühüm rol oynayır.

Yuxarı siniflərdə diyarşünaslıq materiallarının tədbiq edilməsi şagirdləri tədqiqatçıya çevirir. Nəticədə şagirdlər diyarın coğrafiyasını, diyara aid bilikləri diyarın tədqiqatı zamanı öyrənirlər. Diyarşünaslıq materiallarının tədbiqi zamanı şagirdlər fərdi, qrup və ya kollektiv şəkildə işləyə bilərlər. Məsələn, qrupla iş zamanı şagirdlər hava üzərində müşahidə aparırlarsa, bu zaman göstəriciləri qeyd edirlər, sonra isə bu göstəriciləri statistika şəklində salırlar və alınmış nəticələri təqdim edirlər. Belə praktik işlər sayəsində şagirdlər tədqiqatçıya çevrilirlər. X və XI siniflərdə diyarşünaslıq materiallarından geniş istifadə olunması gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhda tərbiyə olunmasında, öz diyarını - vətənin sevən şəxsiyyətin yetişdirilməsində böyük rol oynayır. Buna görə də coğrafiya müəllimi diyarşünaslıq materiallarının tədbiq olunmasına geniş yer verməli və şagirdləri bu prosesə cəlb etməlidir. Bütün bunları nəzərə alsaq, diyarşünaslıq materialları olmadan coğrafiyanın tədrisinin kefiyyətinin yüksəltməyin mümkün olmadığını deyə bilərik. Ona görə də orta ümumtəhsil məktəblərində diyarın öyrənilməsinə xüsusi diqqət göstərilməlidir.

Nəticə

Diyarşünaslıq materiallarının yuxarı siniflərdə düzgün metod və yollarla tədbiq edilməsi coğrafiya təliminin kefiyyətinin yüksəlməsinə, təhsilalanlar tərəfindən doğma diyarın dərindən öyrənilməsinə gətirib çıxarrır. Coğrafiya dərslərində diyarın öyrənilməsinə geniş yer verilərsə, bu zaman coğrafiyanın tədrisinin əsas prinsiplərindən olan "yaxından uzağa" prinsipi həyata keçmiş olur. Diyarşünaslıq materiallarının istifadə olunması zamanı müəllim rəngarəng və interaktiv təlim metodlarından istifadə etməlidir ki, dərs şagirdlər üçün maraqlı olsun və təlim kefiyyəti yüksəlsin. Diyarşünaslıq materiallarının coğrafiyanın tədrisi prosesi zamanı geniş istifadə olunması şagirdlərin təlim nəticələri də yüksəlməsinə səbəb olur. Müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq müəllim X və XI siniflərdə diyarşünaslıq materiallarından istifadə edərkən kurikulum 3 əsas tələbi olan - öyrədicilik, inkişafyönümlülük və tərbiyəedicilik prinsiplərini nəzərə almalıdır. Yəni ki, tədris prosesi zamnı istifadə olunan materiallar həm öyrədici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyəedici olmalıdır. Diyarşünslıq materialları tədris prosesində mütəmadi və sistemli olaraq tədbiq olunmalıdır. Yanlız belə olduqda coğrafiyanın tədrisinin keyfiyyəti yüksəlmiş olar.

Ədəbiyyat

1. *Alxasov. O., Qəribov. Y., Hüseynli. Ş., Babayeva. M. "Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik", Bakı – 2017, 208 s.*
2. *Alxasov. O., Qəribov. Y., Hüseynli. Ş., Babayeva. M. "Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün Coğrafiya fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti", Bakı – 2017, 207 s.*
3. *Bibik. A.J. "Orta məktəbdə Coğrafiya təliminin metodikası" Bakı – 1978.*
4. *Strayev. K.F., "Coğrafiyanın məktəb kursunda məhəlşünaslıq və məhəlşünaslıq prinsipi", Bakı – 1973.*
5. *Seyfullayeva. N., İmrani. Z., Şabaova. Y. "Ümumi təhsil müəssisələrinin 11-ci sinifləri üçün coğrafiya dərslik", Bakı – 2023, 208 s.*

Qurbanova R.H.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
renaqurbanova20@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ DİL QAYDALARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə dil qaydalarının tədrisi yolları araşdırılmışdır. Ana dili kurikulumunda dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə geniş yer verilmişdir. Dərsliklər "Dil qaydaları" məzmun xətti üzrə standartların reallaşdırılmasında vacib resursdur. Dərsliklərdə təlimin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları konkretləşdirilir. Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəallığını təmin etmək üçün dərsliklər ən etibarlı vasitə kimi dəyərləndirilir. Belə ki, onlar ibtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri üçün geniş imkanlar yaradır. Şagirdlər qrammatik qaydaların mənasını anladıqda, müvafiq dil materialının məzmununu daha aydın dərk edirlər.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО УСВОЕНИЮ ЯЗЫКОВЫХ ПРАВИЛ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В статье рассмотрены способы обучения с правилами языка в начальных классах. Большое место в учебной программе по родному языку отводится проблеме преподавания языковых правил. Отмечены виды работы по лексическим и грамматическим суффиксам по классам. Учебники являются важным ресурсом при реализации стандартов по линии содержания "правила языка". В учебниках конкретизируется содержание обучения, его воспитательные и развивающие возможности. Учебники ценятся как самое надежное средство развития мышления учащихся, обеспечения их умственной активности. Таким образом, они предоставляют широкие возможности учащимся начальных классов для осознанного понимания грамматических форм языка. Когда учащиеся понимают значение грамматических правил, они более четко понимают содержание соответствующего языкового материала.

ORGANIZATION OF WORK ON THE ASSIMILATION OF LANGUAGE RULES IN PRIMARY SCHOOLS

Summary

The article discusses the ways of learning with the rules of the language in elementary grades. A large place in the curriculum for the native language is given to the problem of teaching language rules. The types of work on lexical and grammatical suffixes by classes are noted. Textbooks are an important resource in the implementation of standards along the lines of the "rules of language" content. The

textbooks specify the content of education, its educational and developmental possibilities. Textbooks are valued as the most reliable means of developing students' thinking and ensuring their mental activity. Thus, they provide ample opportunities for primary school students to consciously understand the grammatical forms of the language. When students understand the meaning of grammatical rules, they understand the content of the relevant language material more clearly.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, dil qaydaları, kurikulum, dərs vəsaitləri*
Ключевые слова: *начальная школа, языковые правила, учебная программа, учебные пособия*
Key words: *elementary school, language rules, curriculum, teaching aids*

Milli Kurikulumun tələblərinə nəzərən qarşıda duran vəzifələrdən biri də nitq bacarıqlarının daha dərindən və elmi əsaslarla öyrədilməsidir. Bu vəzifənin icrasında əsas ağırlıq Azərbaycan dili dərslərinin üzərinə düşür. Dil qaydaları nitqin ədəbi dil normalarına uyğun formalaşmasına və inkişafına kömək edir.

Dil qaydalarının tədrisi zamanı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən biliklərə üstünlük verilməlidir. Ənənəvi olaraq orta məktəbdə ibtidai təhsildən başlayaraq tədris olunan dil qaydalarının istiqamətləri dilçiliyin əsas sahələrinə görə müəyyənləşdirilir:

1. Fonetika (orfoqrafiya və orfoepiya);
2. Leksikologiya (sözlərin leksik mənası);
3. Qrammatika: morfologiya və sintaksis.

Kurikulumda söz ehtiyatı "Oxu" məzmun xətti daxilində əsas standartlardan biri kimi nəzərdə tutulduğundan "Dil qaydaları" məzmun xəttində leksikologiya məsələlərinə toxunulmur. Beləliklə, dil qaydaları ilə bağlı standartlar fonetika (orfoqrafiya, orfoepiya), morfologiya (sözün qrammatik mənası) və sintaksisə (söz birləşməsi və cümlə) dair məsələləri əhatə edir.

Şagirdlərin bir çoxu məktəbə hazırlıq dövründə böyük hərflərlə tanış olmuşlar. Ona görə ilk dərslərdə böyük hərflər təkrarlanmaqla yanaşı, kiçik hərflər də öyrədilir. Növbəti addım heca ilə tanışlıq olmalıdır, bunun üçün isə şagirdlər sait və samit səsləri fərqləndirməyi bacarmalıdırlar.

I sinifdə sait və samitlərlə tanışlıq empirik şəkildə, bu səs növlərinin fizioloji xüsusiyyətləri bəsit şəkildə izah olunmaqla baş verir: "Samitlərdən fərqli olaraq sait səsləri tələffüz zamanı uzatmaq olur".

Doğrudur, bu izah da yetərli deyil, buna görə şagirdlər bəzən "s", "ş", "z" kimi samitləri tələffüz zamanı uzatmağın mümkün olduğunu deyirlər. Ona görə də ən doğru yol 9 saitin əzbərlədilməsidir. Sözlərin səs tərkibinə ayrılmasında digər çətinlik "*i*" səsi ilə bağlıdır. Şagirdlər sözü səslərə ayırarkən samitləri "*i*" səsi ilə birgə tələffüz edirlər; məsələn: ata "a", "tı", "a". Ona görə

də "arı" kimi sözlərdə "i" səsini ayrıca vurğulamaqda çətinlik çəkirlər: "a", "rı". Bu məqamı nəzərə alaraq, müəllimlər tərkibində "*ı*" saiti olan sözlərin səslərə ayrılmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

I sinifdə aşağıdakı dil qaydalarının mənimsədilməsi nəzərdə tutulur:

– nəqli və sual cümlələrini fərqləndirir;

– ad, əlamət, say, hərəkət bildirən sözləri fərqləndirir;

– şəxs, yer və xüsusi heyvan adlarının böyük hərflə yazıldığını bilir;

– məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq nəqli və sual cümləsinin sonunda müvafiq durğu işarəsi qoyur [6, s. 18–19].

II sinifdə şagirdlər hecanın mahiyyəti və sözdəki hecaların sayının saitlərin sayına bərabərliyi haqqında biliklərə sahib olurlar. Ona görə də III sinifdə heca vurğusu haqqında deyilənlər asanlıqla qavranılır. "Vurğulu heca" mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər öyrənirlər ki, "Çoxhecalı sözlərdə hecalardan biri o birilərinə nisbətən daha qüvvətli tələffüz olunur. Buna vurğulu heca deyilir".

Müəllim elə burada yeri gəlmişkən şagirdlərə məlumat verir ki, dilimizin öz sözlərində vurğu adətən sözün son hecası üzərinə düşür. Bunun ardınca ad bildirən sözlərdə vurğunun yerinin dəyişkən olması məsələsi diqqətə çatdırılır və şagirdlərə aydın olur ki, bu qəbildən olan sözlər cümlədə müraciət (xitab) kimi işləndikdə vurğunun yeri dəyişir. Məsələn, "Aynurə dərsə hazır idi" cümləsində "Aynurə" sözündə vurğu sonuncu üçüncü hecaya düşdüyü halda, "Aynurə, dərsə hazırsan?" cümləsində "Aynurə" sözü müraciət bildirdiyindən vurğunun yeri dəyişərək ikinci hecaya düşmüşdür.

"Qoşasamitli sözlər" mövzusunun tədrisi bir sıra orfoqrafik və orfoepik təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsinə imkan verir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

– Bəzi sözlərdə yanaşı gələn samitlərin yerinin səhv salınmasının qarşısını almaq (kirpik - kiprik, məşhur - məhşur).

– Qoşa samitlə bitən birhecalı sözlərin yazılışındakı səhvlərin aradan qaldırılması (sədr - sədir, zülm - zülüm).

– Sözlərin bir və ya iki "y" ilə yazılışının yadda saxlanılması (ehtiyat - ehtiyyat, riyaziyyat - riyaziyat).

– "B" samitindən əvvəl gələn "n" samitinin "m" kimi tələffüz olunduğu halda, "m" ilə yazılışının qarşısını almaq (anbar - ambar, tənbəl - təmbəl).

– İki kar samit yanaşı gəldikdə birinin cingiltili tələffüz olunmasını öyrənmək (şaftalı - şafdalı, bitki - bitgi).

Yaxşı haldır ki, dərslikdə bütün bu biliklərə aid dil qaydaları konkret çalışma və nümunələr əsasında möhkəmləndirilir və genişləndirilir.

III sinifdə "Söz sonunda bəzi samitlərin yazılışı" başlığı altında sonu cingiltili samitlə bitən sözlərdə həmin samitlərin tələffüz zamanı karlaşması hadisəsi öyrədilir. Şagirdlər nümunələrə diqqət edərək görürlər ki, karlaşmaya

məruz qalan səslər b, d, g, c, q səsləridir. Həmin səslər üzərində müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu cingiltili samitlər öz tələffüz məxrəclərinə yaxın bir səsə, yəni öz kar qarşılıqlarına çevrilir: b-p, d-t, q-x, g-k, c-ç və s. [4].

O da məqbul hesab olunur ki, 2-ci bölmədə orfoqrafiya və orfoepiya üzrə dil qaydalarına aid şagirdlərin indiyə kimi öyrəndikləri təkrar edilir və möhkəmləndirilir.

Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün nümunələri III sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyindən gətirməyi lazım bildik. Dərslikdə dil qaydaları haqqında biliklər "Dostluq" mövzusunun tədrisi ilə başlanır. Müəllimin izahı ilə şagirdlərə bir daha xatırladılır ki, bəzi sözlərin deyilişi və yazılışı fərqlənir. İlk tapşırıq "b, c, d, g" ilə bitən sözlərin yazılışı üzrə mənimsədiləcək dil qaydasına keçid xarakteri daşıyır. Şagirdlər qırmızı rənglə verilmiş sözlərin düzgün yazılışını mətndən tapıb dəftərlərinə yazırlar. Müəllim şagirdlərin yazdıqlarını yoxlayır və səhvləri ümumiləşdirir: Sözlərin tərkibində səhv yazılmış samitlər (p və k), əslində, b və g ilə yazılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dərslikdə təlim səviyyəsinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində tutulmuş, ən sadə üsullardan istifadə edilmişdir. Məsələn, sözlərin yaranmasında səslərin rolu və mahiyyətini başa salmaq üçün "Danışıq səsləri" mövzusu üzrə iş şagirdlərin əvvəlki siniflərdən səs haqqında bildiklərinə istinad edilərək təşkil edilir. Şagirdlərə izah olunur ki, təbiətdə baş verən hadisələr zamanı yaranan səslərlə (küləyin səsi, qab-qacaq səsi, tütək səsi, ayaq tappıltısı və s.) insanın danışdığı zaman çıxartdığı səslər həm yaranma üsuluna, həm də məna və mahiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Və şagirdlər öyrənir ki: "İnsan danışarkən yaranan səslər danışıq səsləri adlanır".

Məlumdur ki, tədris prosesində çalışmalar biliklərin möhkəmləndirilməsində başlıca yer tutur. Bu məqsədlə danışıq səslərinin əmələ gəlməsi, yeri ilə bağlı çalışmalar üzərində iş əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, çalışmanın şərti üzrə şagirdlər cümlələrdə nöqtələrin yerinə uyğun hərfləri yazırlar. Bununla şagirdlər müvafiq səslərin yaranma yeri və tələffüz məxrəcinə aid biliklər əldə edirlər.

Saitlərin qalın və incə növləri haqqında biliklər dərslikdə bu cür təqdim olunur: "Bəzi saitlər qalın, bəziləri isə incə tələffüz olunur. Bu, tələffüz zamanı dilin vəziyyətindən asılıdır". Bizə belə gəlir ki, bunun ardınca "dilin arxa hissəsində tələffüz edilənlər qalın, ön tərəfində tələffüz edilənlər isə incə saitdir" cümləsini əlavə etmək məntiqi ardıcıllığa səbəb olar və şagirdlərin incə və qalın saitlərin yaranmasında olan fərqi asan və elmi şəkildə qavramasına kömək edərdi.

Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin yaranma qaydasına aid biliklərdə dodaqların tələffüz zamanı aldığı vəziyyət əsas götürülür: *o, u, ö, ü* saitlərini tələffüz edərkən dodaqlar büzülür və irəli uzanır. Ona görə də bu

saitlərə dodaqlanan saitlər deyilir. Müəllim müqayisəli şəkildə izah etməlidir ki, *a, ı, ə, e, i* saitlərini tələffüz edərkən əvvəlki saitlərdə (*o, u, ö, ü*) müşahidə olunan vəziyyət baş vermir. Bu, şagirdlərin qaydanı daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edəcəkdir.

Samit səslər, onların sayı, tələffüz şəraiti və yaranma üsulu haqqında dərslikdəki nəzəri məlumat şagirdlərin bu mövzunu kifayət qədər ətraflı mənimsəməsinə imkan verir. "Samitlər" mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər öyrənirlər ki, dilimizdə samit səsləri işarə edən 23 hərf olsa da, bəzi hərflər bir neçə səsi ifadə edir. Məsələn, "k" hərfi *küçə, məktəb, konsert* kimi sözlərdə müxtəlif cür səslənən iki səsin ümumi işarəsidir. Bu mövzunun tədrisi gedişində şagirdlər samitlərin saitlərlə müqayisədə tələffüz zamanı ağız boşluğunda müxtəlif maneələrlə rastlaşmasını əyani şəkildə müşahidə edir, hər bir samit səsin yaranma üsulu haqqında bitkin təsəvvürlər əldə edirlər.

Ana dili kurikulumunda dil qaydalarının öyrədilməsi problemilə bağlı nəzərdə tutulanları konkret şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: şagird dil qaydalarının mənimsədilməsi zəminində zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, onları bir-birindən fərqləndirir, mülahizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir, şifahi və yazılı nitqində dilə aid qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Dil qaydalarının yeri və əhəmiyyəti ana dili kurikulumunun məzmun xətləri içərisində xüsusi olaraq qeyd olunur. Dil qaydalarının öyrədilməsi işi ibtidai sinif şagirdlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. İbtidai siniflər üçün fənn kurikulumunda ana dili təlimində dil qaydalarının öyrədilməsindən əldə edilən təlim nəticələri həm ümumi, həm də hər bir sinif üzrə ayrıca müəyyənləşdirilmişdir. Ümum təlim nəticələrində aşağıdakılar nəzərə tutulmuşdur. Şagird:

– Yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;

– Seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;

– Kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmaları yerinə yetirir;

– Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Siniflər üzrə problemin qoyuluşu fərqlənir. Hər sinfin özünəməxsus çətinlikləri, tələbləri vardır.

"Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir" adlı ümumi bir müddəa müxtəlif etaplara bölünür, siniflər üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulan dil qaydaları konkret məzmun standartları şəklində qərarlaşır.

I sinifdə ana dili təliminin başlanğıc mərhələsidir və bu mərhələ ana dili təliminə giriş xarakteri daşıyır. Biz bunu əyani olaraq yuxarıda qeyd olunan maddələrə nəzər salaraq da aydın şəkildə görə bilərik. Bir sözlə, I sinifdə

öyrədilən "dil qaydaları" şərti xarakter daşıyır. Burada öyrədilənlər yuxarı siniflərdə tədris olunacaq dil qaydalarına zəmin yaradır.

I sinifdə şagird dil qaydaları ilə bağlı müəyyən təsəvvür əldə etdikdən sonra növbəti tədris ilində - II sinifdə artıq maddələrin məzmununda müəyyən inkişaf müşahidə olunur. Şagirdlərə daha geniş çərçivədə dil qaydaları öyrədilir. Dilçiliyə aid müxtəlif anlayışlar, terminlər tədrisə yol açır. Bu məvhumlar anlayacağı formada şagirdlərə çatdırılır, onlarda bilik və təsəvvürlər formalaşdırılır.

I sinifdə şagird sadəcə sait, samiti tanıyırdısa, ikinci sinifdə onları təsnif etməyi bacarmalıdır. Həmçinin cümlə ortasında bəzi sözlərin niyə böyük hərflə yazıldığını məntiqi formada düşünməlidir. Lüğətdən istifadə edərək sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzərində iş aparmalıdır. Cəm şəkilçisinin (*-lar, -lər*) həmişə yazıldığı kimi deyil, bəzi hallarda fərqli formalarda tələffüz edildiyini bilməli, sözlərin qrammatik məna növlərini uyğun terminlərlə yadda saxlamalı, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri (nəqli, əmr, sual) barədə ilkin məlumatlara sahib olmalı, cümlənin sonunda hansı durğu işarələrinin (nöqtə, nida, sual) qoyulacağını müəyyən etməyi bacarmalıdır.

III sinifdə şagirdlərə sözün tərkibi - kök və şəkilçi anlayışı öyrədilir. Daha sonra şəkilçilərin yazılma qaydaları mənimsədilir. Bu dil qaydasına əsasən şagirdlər kök və ona qoşulan şəkilçilərin növlərini seçməyə başlayır. İki və dörd cür yazılan şəkilçilər ayırd edilib, mənimsədilir. Şagirdlər öyrənir ki, iki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində *-a, -ə,* dörd cür yazılan şəkilçilərin tərkibində isə *-ı, -i,-u, -ü* saitləri olur.

Şagirdlər bilməlidir ki, şəkilçini sözdən ayrı yazarkən defis (-) işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: *-dı, -lar, -çı, -dan* və s.

Şagird bilməlidir ki, bəzən şəkilçinin neçə cür yazılması üstündəki rəqəmlə göstərilir: Məsələn: *-lar*[2]*; -çı*[4]*;*

III sinifdə öyrədilən dil qaydalarından digəri isə *-stan* və *-iya* şəkilçiləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu şəkilçilər bəzi xalq adlarına qoşularaq ölkə adları düzəldir. Məsələn; xalq adı: gürcü, yapon, monqol, macar. Ölkə adı: Gürcüstan Yaponiya Monqolustan, Macarıstan.

Onu da qeyd edək ki, sözün kökü samitlə bitdikdə -stan şəkilçisinin əvvəlinə sait əlavə olunur. Məsələn: Özbəkistan, Monqolustan və s.

Dil qaydalarına əsasən ölkə adları böyük hərflə, xalq adları isə kiçik hərflə yazılır. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, bəzi xalq adları ölkə adlarına *-lı*[4] şəkilçisi artımaqla düzəlir. Məsələn: Meksika-meksikalı; Çin-çinli.

III sinifdə L samiti ilə başlayan şəkilçilərlə bağlı məlumatın verilməsi də nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, bəzi sözlərdə "L" samiti ilə başlanan şəkilçilər fərqli səslənir. Bu cür şəkilçilərin yazılışının öyrədilməsinə xüsusi diqqət etməliyik. *-lar,-lər; -lı,-li,-lu,-lü; -lıq,-lik,-luq,-lük* şəkilçilərinin yazı qaydaları şagirdlərə

izah edilməlidir. Belə ki, şagirdlər bu şəkilçilər işlənən sözlərin tələffüz qaydası ilə yazılış qaydasını qarışdırır. Bunun üçün dil qaydasını bilmək şagirdlərin köməyinə gəlir. *Qazdar deyil qazlar, narrar deyil narlar, ətirri deyil ətirli, şannı deyil şanlı, sərinniy deyil sərinlik, şaddıx deyil şadlıq* yazıldığı şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

III sinif dərsliklərində dil qaydalarına daha dərin formada toxunulur. Böyük hərflə yazıla biləcək söz qrupları geniş tərkibdə öyrədilir, sözlərin yazılış, deyiliş qaydaları üzrə iş aparılır. Sözlər konkret nitq hissələrinə aid edilərək öyrədilir. Nitq hissələri əvvəlki siniflərdən fərqli olaraq xüsusi terminlərlə adlandırılaraq fərqləndirilir.

İbtidai təhsilin yekunu olaraq IV sinifdə əvvəlki illərdə ana dili üzrə öyrənilən dil qaydaları yekunlaşdırılır, dəqiqləşdirilir və daha da möhkəmləndirilir. Əvvəldə qeyd olunanlarla yanaşı, dördüncü sinifdə şagirdlərə əsas nitq hissələri ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri haqqında da ilkin məlumat verilir. Cümlə üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli üzv olmaqla cümlənin qurulmasında rolu müəyyən edilir.

Dərsi planlaşdırarkən müəllim dərsin növünü də müəyyənləşdirməlidir. Dərsin növü müəyyən olunduqdan sonra müəllim mövzu ilə əlaqədar metodlar seçir. Dil qaydalarının tədrisi prosesində mövzudan asılı olaraq, interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək müsbət nəticə verir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması üçün dərsin maraqlı və əyləncəli keçməsi vacibdir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə fəal təlimin mərhələlərindən düzgün istifadə edilməli, interaktiv metodların ən səmərəli olanları təlimə tətbiq olunmalıdır.

Artıq buraxılış sinfi olan IV sinifdə şagird zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir. Müasir metodlar bütün fənlərin tədrisində müəllimlərin qarşısında yeni yollar açdığı kimi, Azərbaycan dili fənninin tədrisinə də maraqlı üsulların gətirilməsinə imkan yaradır. Dil qaydalarının mənimsədilməsi üçün müxtəlif vəsaitlər, müxtəlif səpkidə qiymətləndirmə nümunələri, əyani vasitələrin olması şagirdlərin və müəllimlərin işini asanlaşdırsa da, şagird ən çox müəllimindən yeni nə isə gözləyir.

Əgər müəllim öz işinə yaradıcı yanaşmağı bacararsa, məqsədinə çatmağında heç bir çətinlik olmayacaqdır. Xalq danışıq dilini zəmidəki biçilməmiş sünbüllər kimi, taxılı biçən, təmizləyən qurğuları ədəbi dilimizin normaları (təbii ki, o "qurğuların" funksiyaları da müqayisəli şəkildə izah olunur), dəyirmandan çıxan unu isə ədəbi dil kimi təsəvvür etmək olar. Dil qaydaları nə qədər standart görünsə də, müəllim öz yaradıcı qabiliyyəti ilə onu şablondan xilas etməli, dərsin həm əyləncəli və maraqlı, həm də məhsuldar keçməsinə nail olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev A. İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı – 1982.*
2. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Ümumi ibtidai təhsil. Kurikulum. (2008) №1, s.131–150.*
3. *Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1972.*
4. *İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanalıyeva A., Cəlilova K. Azərbaycan dili (1,2,3,4-cü sinif üçün dərslik). I hissə. Bakı – 2021.*
5. *İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanalıyeva A., Cəlilova K. Azərbaycan dili (1,2,3,4-cü sinif üçün dərslik). II hissə. Bakı – 2021.*
6. *İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanalıyeva A., Cəlilova K. Azərbaycan dili (1,2,3,4-cü sinif üçün metodik vəsait). Bakı – 2021.*

Лю Яна
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
1657153499@qq.com

ОПТИМИЗАЦИЯ КАЧЕСТВА НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КИТАЕ

Резюме

Цель данного исследования - изучить пути оптимизации качества образования в китайских начальных школах, чтобы справиться с проблемами неравенства ресурсов в городских и сельских районах, формализованного выполнения учебных программ и недостаточной компетентности учителей, которые существуют в современной образовательной практике. Основываясь на политике модернизации образования в Китае до 2035 года, в исследовании используются методы анализа литературы, изучения конкретных случаев и сравнительного исследования. На основе анализа текущей ситуации в городских и сельских начальных школах предлагаются стратегии оптимизации реструктуризации учебных программ, педагогических инноваций и реформы системы оценки, а также изучается механизм гарантий совместного воспитания и подготовки учителей в системе «дом-школа-общество».

ÇİNDƏ İBTİDAİ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi müasir təhsil təcrübəsində mövcud olan şəhər-kənd resurs bərabərsizliyi, rəsmiləşdirilmiş kurikulumun tətbiqi və qeyri-kafi müəllim səriştəsi problemlərinin öhdəsindən gəlmək üçün Çin ibtidai məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin optimallaşdırılması yollarını araşdırmaqdır. Çinin 2035-ci ilə qədər təhsilin modernləşdirilməsi siyasətinə əsaslanaraq, bu tədqiqatda ədəbiyyat araşdırması, nümunə araşdırması və müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadə edilir. Şəhər və kənd ibtidai məktəblərində mövcud vəziyyətin təhlili əsasında kurikulumların yenidən qurulmasının optimallaşdırılması strategiyaları, pedaqoji innovasiyalar və qiymətləndirmə sisteminin islahatı təklif edilir, ev-məktəb-cəmiyyət sistemində müəllimlərin birgə təhsili və hazırlığının təmin edilməsi mexanizmi öyrənilir.

OPTIMIZING THE QUALITY OF PRIMARY EDUCATION IN CHINA

Summary

This study aims to explore the optimization path of quality education in Chinese elementary school in order to cope with the problems of uneven resources between urban and rural areas, formalized curriculum implementation, and

insufficient teacher competence that exist in the current educational practice. Based on the policy background of China Education Modernization 2035, the study adopts the methods of literature analysis, case study and comparative study. Through the analysis of the current situation of urban and rural elementary school, the study proposes the optimization strategies of curriculum reconstruction, teaching innovation and evaluation reform, and explores the guarantee mechanism of home-school-society collaborative parenting and teacher training system.

Ключевые слова: *качественное образование, начальное образование, разрыв между городом и деревней, оптимизация учебных программ, педагогические инновации, реформа системы оценки, подготовка учителей*

Açar sözlər: *keyfiyyətli təhsil, ibtidai təhsil, şəhər və kənd arasındakı uçurum, kurikulumun optimallaşdırılması, pedaqoji yeniliklər, qiymətləndirmə islahatı, müəllim hazırlığı*

Key words: *quality education, primary education, urban-rural gap, curriculum optimization, pedagogical innovation, evaluation reform, teacher training*

I. Мотивация и актуальность темы исследования

1. Политические основы:

- Модернизация китайского образования до 2035 года и политика "Двойного сокращения" требуют перехода от образования, основанного на "знаниях", к образованию, основанному на "грамотности" [1];

- В национальной программе реформирования и развития образования на среднесрочную и долгосрочную перспективу особое внимание уделяется "комплексному внедрению качественного образования".

2. Социальные потребности:

- Современное общество предъявляет все более высокие требования к таким качествам, как инновационность, практические способности и социальная ответственность;

- Начальная школа - это благоприятый и ответственный период для формирования качества мышления и поведенческих моделей учеников, что непосредственно влияет на качество подготовки будущих талантов.

3. Практические проблемы:

В настоящее время качественное образование сталкивается с такими проблемами, как неравномерное распределение ресурсов между городскими и сельскими районами, формальное выполнение учебных программ и недостаточная компетентность учителей [2].

II. Объекты изучения и темы исследований

1. Объект исследования:

- Начальные школы в Китае (с охватом городских и сельских районов);

- Учители, ученики, родители и руководители образовательных учреждений.

2. Темы исследований:

- Современное состояние и основные противоречия практики качественного образования в начальной школе;
- Пути оптимизации систем учебных программ, методов обучения и механизмов оценки.

3. Гипотезы исследования:

- Внедрение качественного образования может быть значительно улучшено за счет совершенствования учебных программ, расширения технологических возможностей и механизмов совместной учебно-воспитательной деятельности;
- Сбалансированное, пропорциональное, оптимальное распределение образовательных ресурсов между городскими и сельскими районами является ключом к решению проблемы дифференциации качественного образования.

III. Цели и методология исследования

1. Задачи исследования:

- Проанализировать типичные проблемы в практике качественного образования (например, разрыв между городом и деревней, оптимизация учебных программ);
- Предложить стратегию оптимизации пратичеких кавыков, способствующие всестороннему развитию учащихся в аспекте этики, интеллекта, физического развития, социальных навыков и эстетики.

2. Методология исследования:

- Метод анализа литературы: интеграция документов национальной политики и результатов научных исследований;
- Метод тематического исследования: для сравнительного анализа выбирается типичная школа (например, экспериментальная начальная школа по сравнению с сельской начальной школой) [4];
- Метод сравнительных исследований: обобщение передовых моделей образования в стране и за рубежом (например, курсы STEAM [3], обучение на основе проектов).

IV. Практические результаты и выводы

1. Равенство в образовании: сокращение разрыва между городскими и сельскими образовательными ресурсами и содействие сбалансированному развитию образования;
2. Развитие учеников: развитие творческих способностей, практических навыков и чувства социальной ответственности;

3. Рост учителей: развитие навыков междисциплинарного, межпредметного обучения и грамотности в сфере информационных технологий;

4. Определение политики: обеспечение основы для разработки показателей для контроля и оценки в секторе образования.

V. Основные элементы исследования

1. Анализ текущей ситуации:

- Различия в применении, внедрении мультимедийного оборудования в начальных школах в городах и сельской местности (80 процентов в городах против 35 процентов в сельской местности) [6];

- Проблемы, связенные с реализацией учебного плана: тенденция к тестированию по основным предметам и недооценка значения второстепенных предметов.

2. Оптимизация путей:

- Совершенствование учебных планов: разработка школьных программ, таких как дифференцированное наследование и просвещение в области искусственного интеллекта [1];

- Педагогические инновации: поощряется обучение на основе проектов;

- Реформа оценки: создание портфеля роста и системы оценки эффективности;

- Расширение технологических возможностей: персонализированное обучение с использованием виртуальных лабораторий и "умных" классов.

3. Методы защиты:

- Совместное воспитание детей в семье, школе и в обществе (например, система кредитов за обучение родителей, связь с практическими базами за пределами школы);

- Оптимизация системы подготовки учителей (система кредитного банка исследований и обучения, пилотный проект "Мастер-учитель").

VI. Заключение

1. Результаты:

- Предложение рамочной учебной программы и модели оценки, которая "ориентирована на базовую грамотность";

- Проверить значительное влияние сбалансированного распределения ресурсов между городскими и сельскими районами на повышение качества образования.

2. Личное значение:

- Углубление осознания системного и комплексного характера качественного образования;

- Исследование инновационных сочетаний теории и практики образования.

3. Перспективы:

- Системы адаптивного обучения с поддержкой искусственного интеллекта станут популярными [5];
- Комплексные модели оценки качества, основанные на больших данных, становятся трендом.

Литература:

1. *Лю Шицзюнь, Исследование по защите нематериального культурного наследия и разработка школьной учебной программы [J], Art Exploration. 2024.*
2. *Лю Юаньби; Ян. Сюэлин. Скрытые тревоги и размышления о применении технологии больших данных в адаптивном обучении [J]. Journal of Educational Studies , 2025, Vol 21, Issue 1, p158.*
3. *Ху Вэйпин, Шоу Синь, Чэнь Юнган. Построение и практика системы STEAM-образования в начальной и средней школе, Журнал Восточно-китайского нормального университета, 2017 (4).*
4. *Центральный комитет КПК и Государственный совет. Модернизация образования в Китае до 2035 года [N], Агентство Синьхуа, 2019.*
5. *Центральный комитет КПК и Государственный совет. Национальная программа средне- и долгосрочной реформы и развития образования (2010-2020) [N], Синьхуа, 2010.*
6. *Цзя Пу, Исследование региональных и городских/сельских различий в качестве начального образования в Китае: анализ на основе статистики образования с 2014 по 2020 год [D], Пекинский нормальный университет, 2023.*

Məhərrəmova G.H.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
goyercin15102001@gmail.com

YƏHYA KƏRİMOV VƏ İBTİDAİ SİNİF DƏRSLİKLƏRİ

Xülasə

Məqalədə pedaqoji elmlər doktoru, professor Yəhya Şəfi oğlu Kərimovun həyat və yaradıcılığından, elmi pedaqoji fəaliyyətindən, ən əsası dərsliklərindən və onların əhəmiyyətindən söhbət gedir. Qeyd olunur ki, ilk təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində olsa da, daha sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna qəbul olur (1946-1950) və universiteti bitirdikdən sonra elmi fəaliyyətə başlayır. 1955-ci ildə həmin institutun aspiranturasına qəbul olub 1958-ci ildə bitirir. Məqalədə professor Yəhya Kərimovun ömrünün sonun qədər tədqiqat işləri ilə məşğul olması və hər kəsin bildiyi və onun müəllifi olduğu dərslikləri, əsasən, "Əlifba","Oxu","Azərbaycan dili" dərsliklərinə diqqət yetirilir, alimin bu istiqamətdə olan işlərinə ardıcıllıqla nəzər yetirilir.

ЯХЬЯ КАРИМОВ И УЧЕБНИКИ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Резюме

В статье рассказывается о жизни и творчестве доктора педагогических наук, профессора Яхьи Шафи оглы Керимова, его научно-педагогической деятельности, а также, в первую очередь, о его учебниках и их значимости. Отмечается, что, несмотря на вынужденное прерывание начального образования, он позже поступил в Азербайджанский педагогический институт (1946–1950) и после его окончания начал научную деятельность. В 1955 году он поступил в аспирантуру того же института и завершил её в 1958 году. В статье подчеркивается, что профессор Яхья Керимов занимался научными исследованиями до конца своей жизни, а также акцентируется внимание на известных учебниках, автором которых он является, в частности, на «Алфавит», «Чтение» и «Азербайджанском языке». Его работы в этой области рассматриваются последовательно.

YAHYA KARIMOV AND ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOKS

Summary

The article discusses the life and work of Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Yahya Shafi oglu Karimov, his scientific and pedagogical activities, and most importantly, his textbooks and their importance. It is noted that although he had to leave his primary education incomplete, he later enrolled in the Azerbaijan Pedagogical Institute (1946-1950) and began his scientific activity after graduating from the university. In 1955, he was admitted to the postgraduate course of that institute and graduated in 1958. The article focuses on the fact that Professor Yahya

Karimov was engaged in research work until the end of his life and the textbooks that everyone knows and that he authored, mainly the textbooks "Alphabet", "Reading", "Azerbaijani Language", and the scientist's work in this direction is reviewed in sequence.

Açar sözlər: *Y.Kərimov, ibtidai təhsil, əlifba, oxu, Azərbaycan dili, dərslik, tədqiqat, şagird*

Ключевые слова: *Я.Керимов, начальное образование, алфавит, чтение, азербайджанский язык, учебник, исследование, ученик*

Key words: *Y.Karimov, primary education, alphabet, reading, Azerbaijani language, textbook, research, student*

Təlim və tərbiyənin tarixi çox qədimdir. İnsanların inkişafının ilk dövrlərindən qalma yazılı məlumat olmasa belə, geriyə qalan abidələr, qazıntılar nəticəsində tapılan əşyalar bunun göstəricisi ola bilər. Ölkəmizdə də təlim tərbiyə çox qədim tarixə malikdir. Bu məlumatlarla pedaqoji fikir tarixi kitablarından tanış ola bilərik. Bu tarixlə məşğul olan Əhməd Seyidov, Mərdan Muradxanov, Fərrux Rüstəmov, Mehdi Mehdizadə öz əsərlərində, kitablarında pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı 1930-cu illərdən məşğul olmuşlar.

Azərbaycanda təhsil tərbiyə ilə bağlı fikirlərin formalaşması şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizlə özünü göstərə bilər. Laylalarda, holavarlarda, nağıllarda, əfsanələrdə, atalar sözlərində və s. kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində təlim tərbiyə özünü göstərir. Daha sonra yazılı abidələrimiz, dini, fəlsəfi, psixoloji mənbələr buna nümunə göstərilə bilər.

Azərbaycanda təlim tərbiyədən danışarkən ibtidai təhsili unutmaq olmaz. İbtidai təhsil ölkəmizdə uşaqların məktəb həyatına ilk addımlarını atdığı təhsil mərhələsidir. Bu mərhələ 4 il davam edir və uşaqların oxumasını, yazmasını, dinləyib anlamasını inkişaf etdirmək, düzgün rabitəli nitqə sahib olmasını, sadə riyazi biliklər qazanmasını (Toplama və çıxma siniflər üzrə sadədən mürəkkəbə doğru on dairəsində, yüz dairəsində, min və milyon darisəsində toplama və çıxma, vurma, bölmə, məsələlərdə sadə tənliklər və.s), təbiət, ətraf, mühit, incəsənət haqqında pillə-pillə öyrənməsini təmin edir. İbtidai təhsiiin məqsədi uşaqlara bünövrə təhsilini verməkdir, eyni zamanda şagirdlərin intellektual, mənəvi inkişafını dəstəkləmək, nəzəri və praktik biliklər aşılamaqdır.

Azərbaycanda ibtidai təhsil nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan alimlərdən biri də Yəhya Kərimovdur. Yəhya Kərimov 1927-ci ildə Qax rayonunda olan, yetirmələri ilə tanınan İlisu kəndində anadan olmuşdur. Azərbaycanda pedaqogika, metodika elminin inkişafında xidməti olan şəxslərdən biridir. Əsas olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, əlifba dərsliyinin inkişafında müstəsna rolu olan elm xadimidir.

Yəhya Kərimov ilk təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalır, ancaq 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Azərbaycan dili və Ədəbiyyat fakültəsində təhsil alıb. 1955-ci ildə həmin universitetin aspiranturasına qəbul olur. 1958-ci ildə buranı bitirir və bu universitetdə kiçik elmi işçi olaraq davam edir. Yəhya Kərimov tədqiqatçı olmuşdur. Tədqiqat işləri aparmağı onun müəllim olmağından, tədris prosesinin içində olmağından irəli gəlir. Yəhya Kərimovun fikrincə yaxşı tədqiqatçı olmaq üçün yaxşı müəllim olmalısan. O, ibtidai təhsil metodları, təhsil proqramlarının inkişafı və ya pedaqoji sahədəki yenilikləri ilə bağlı araşdırmalar və işlər aparmış bir tədqiqatçıdır. Onun kimi şəxsiyyətlər adətən təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün metodik vəsaitlər, dərsliklər hazırlayır, müəllimlərə təlimatlar və istiqamətlər verir, uşaqların təhsilində istifadə olunan üsul və metodları təkminləşdirməyə çalışırlar.

Yəhya Kərimov daima öz üzərində çalışan bir tədqiqatçı olmuş və o yüz nəfərə yaxın elmlər namizədi və sonra 3 elmlər doktoru yetişdirmişdir, bundan əlavə minlərlə müəllimin oxuyub faydalanması üçün bir çox dərslik və metodik vəsaitlər çap etdirmişdir. 1961-ci ildən etibarən ETPEİ-də (Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu) yaranmış olan ibtidai təlim və məktəbəqədər tərbiyə şöbəsində müdir vəzifəsində çalışmışdır. Daha sonra 1964-cü ildə üçillik ibtidai təlimə keçirilməsi üzrə eksperimental tədqiqata başlayıb illər sonra 1971-ci ildə "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni ilə təltif olunub. Bir çox uğurlara imza atan Yəhya Kərimov 1990-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi adına layiq görülüb, 2 il sonra isə 1992-ci ildə elmi-pedaqoji sahədəki fundamental tədqiqatlarına görə Akademik M.Mehdizadə mükafatı ilə təltif edilib. Yəhya Kərimov 2000-ci ildə Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi bölməsi üzrə direktor müavini təyin edilib. Elmi araşdırmaları ilə tanınan alim 2002-ci ildə Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilib. 2006-cı ildə "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunub. Yəhya Kərimov 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünə layiq görülüb. Görkəmli tədqiqatçı, alim Yəhya Kərimov 2021-ci il 13 avqust 94 yaşında vəfat etmişdir.

Yəhya Kərimovun yaradıcılığına gəldikdə onun çoxumuzun bildiyi sevə-sevə oxuduğu "Əlifba", "Oxu", "Ana dili", "Musiqi", "Hüsnxətt", "Yazı nümunələri", "İlk addımlar" və s. kimi dərslikləri nümunə göstərə bilərik. Eyni zamanda Yəhya Kərimov Azərbaycan ərazisində olan rus, gürcü məktəbləri üçün dərsliklər çap etdirmişdir. Məsələn: "Deda ena", "Azbuka", "Çtenie". O cümlədən "Savad təlimi", "İbtidai sinifdə inşalar", "Altıyaşlıların məktəbə hazırlanmasının nəzəri və praktik problemləri", "Əlifba dərsliyinin tətbiqi prinsipləri", "Uşaq məktəbə gedir", "Ana dilinin tədrisi metodikası" monoqrafiyalarının müəllifi olmuşdur.

İlk olaraq "Əlifba" dərsliyinə nəzər salsaq, onu deyə bilərik ki, bu dərslik ən uzunömürlü dərslik olmuşdur. "Əlifba" 1963-cü ildən etibarən dərslik olaraq istifadə olunmuş hətta XXI əsrin əvvəllərində belə kitabdan

istifadə olunmuşdur. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Fərrux Rüstəmovun fikrincə "Keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən bu günə kimi I sinfə qədəm qoyan azərbaycanlı balalar məhz onun "Əlifba"sı ilə analarının dillərini öyrəniblər. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstanda yaşayan azərbaycanlıların yüz minlərlə uşağının əlinə aldığı ilk kitab məhz Yəhya Kərimovun "Əlifba" dərsliyi olub. Bundan böyük xoşbəxtlik olarmı?" [Fərrux Rüstəmov].

"Əlifba" sayəsində uşaqlar oxu və yazı texnikasına yiyələnmiş olurlar və bu təməldir, bunsuz yuxarı siniflərdə, digər fənlər üzrə proqram və materialları mənimsəmək qeyri mümkündür. İlk baxışda hər kəsə asan bir iş kimi görünsə belə dərslik tərtib etmək çətin və məsuliyyətli bir işdir. Hər kəs düşünə bilər ki və ya ilk baxışdan adama elə gələ bilər ki, "Əlifba" dərsliyi yaratmaq, hər bir dərs üçün bir neçə söz və kiçik mətndən ibarət material vermək asandır. Əslinə baxarsaq, çıxdığı dövrdən etibarən ana dili dərslikləri içərisində ən mürəkkəbi, çətini və eyni zamanda rəngarəngi məhz bu dərslikdir. Dərslik məktəbli uşaqların, müəllimlərin, alimlərin, metodistlərin və valideynlərin bəyənəcəyi və zövqünü oxşayacağı bir kitabdır. Dərslik 1963-cü ildən başlayaraq tənqidi fikirlərə belə məruz qalmışdır. Tənqidi məqalələr, çıxışlar olmuş, müəllif bu fikirlərə bir-bir diqqət yetirmiş və bəzi dəyərli qeydlərə belə rast gəlmişdir. Müəllif dəyərli məsləhətləri nəzərə almış və bunun üzərində düşünməyə belə başlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada əsassız və qeyri-elmi mahiyyətə varmayan fikirlər belə olmuşdur. Dərslik 3 dövrlə əhatə olunur və tədris olunduğu zaman: 1. Əlifba təliminə hazırlıq dövrü; 2. Əlifba təlimi dövrü; 3. Əlifba təlimindən sonrakı dövr. İlk dövrdə daha çox şagirdlərin ətraf aləmlə tanışlığı, bəzi mövzular üzərindən nitq inkişafı üzrə işlər nəzərdə tutulmuş olur. İkinci dövrdə isə hərflər və səslər şagirdlərə öyrədilir. İkinci pillədə əsasən hərflərin düzgün ardıcıllıqla öyrədilməsi, rahat tələffüz, çoxişləklilik nəzərə alınır. Əlifba təlimi dövründə hərflərin böyüyünün və kiçiyinin düzgün şəkildə istifadəsinin öyrədilməsi, hərflərin sözün əvvəlində, ortasında, sonunda işlədilmə məqamları, ilkin heca anlayışları və sözlərim hecalar şəklində oxudulması, yeni dərs tədris olunarkən əvvəlki biliklərin təkrarən yada salınması, oxu texnikalarının mənimsədilməsi, yazı bacarıqlarının öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi, ilkin qrammatik anlayışlar, söz yaradıcılığı, sinonimlər, antonimlər, omoqraflar üzrə işlər. Əlifba təlimindən sonrakı dövrdə nağıllar, hekayələr, şeirlər üzərində işlər aparılır və ən əsası rabitəli nitqin inkişafı.

Əlifba tərtibi zamanı onun tərtibi prinsiplərinə gəldikdə isə elmilik, ideyalılıq, didaktik, metodik aparat, dərsliyin quruluşu və tərtibatı, müvafiqlik prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilməsini dərslikdə şəhər və kənd məktəblərinin şagirdlərinin ümumi hazırlığının nəzərə alınmasını tövsiyə edirdi. Son olaraq bunu qeyd etmək lazımdır ki, "Əlifba" dərsliyinin vəzifəsi oxumaq və yazmaq

deyil, vətənpərvərlik, kollektivçilik, beynəlmiləlçilik, əməyə sevgi, təbiətə qayğı, böyüklərə hörmət, məktəbdə və ictimai yerlərdə davranışa istiqamət və s. kimi məsələlərə yer verilir.

Yəhya Kərimovun ibtidai sinif şagirdləri üçün qələmə aldığı bir digər dərslik "Oxu" idi. "Oxu" dərslikləri məzmun baxımından müxtəlifdir. Onların təhlili zamanı özünəməxsusluqları nəzərə alınmalıdır. Məsələn, birinci siniflər üçün oxu dərsləri "Əlifba" dərsliyinin sonlarında olan şeir, mətn parçalarının oxunmasının təşkilinə bənzəyir. Bu şagirdlərə oxu texnikasının verilməsi, yoxlanılması və müstəqil oxu vərdişlərinin verilməsindən ibarətdir.

Oxu dərslərini tərtib edərkən dərsliklərin tərtibi bir sira cəhətləri əhatə edir. Məsələn, dərsliyin proqramın tələblərinə uyğun olması, tematik prinsiplərə əməl olunması, mətnlərin həcmi (burada sadədən mürəkkəbə doğru mətnlər verilir. İlin əvvəlində verilən mətnlərlə ilin sonunda verilən mətnlər arasında fərq olur, həm həcm baxımından, həm mövzular baxımından), mətnlərin rəngarəngliyi (mövzular şagirdlərin maraq və tələbatlarına uyğun seçilməli, eyni zamanda mətnlərdə vətənpərvərlik, ölkəmizin adət ənənələri, tariximiz, bu günümüz və inkişaf yer almalıdır), nəzm və nəsr əsərlərinin olması və nisbəti, folklor nümunələrinin verilməsi, şair və yazıçılardan müvafiq parçaların dərslikdə yer alması (buna uyğun olaraq əvvəlki XX əsrin "Yeni türk əlifbası" dərsliyində verilmiş "Qış", "Bahar", "Quşlar", "Köç", "Uşaq və buz", "Yaz günləri", "Xoruz" və s. kimi parçalara yer verilib. Dahi şəxsiyyətlər olan N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundzadə, B.Vahabzadə və s. əsərlərindən parçalara rast gəlmək mümkündür.), mətnlərin şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu, tapşırıqların, sualların verilməsi və onların şagirdlərin inkişafına yönəlməsi, çətin sözlərin və yeni sözlərin lüğətinin verilməsi, azərbaycançılığın öz əksini tapması kimi məsələlər dərslikdə yer almalıdır.

"Oxu" dərslikləri 1983-cü ildən etibarən buraxılmışdır. İkinci sinif oxu dərslikləri həftə içi 4 gün keçirilirdi və 1 gün sinifdənxaric oxuya vaxt ayrılırdı, lakin üçüncü, dördüncü siniflərdə iki həftədə bir saat sinifdənxaric oxuya vaxt ayrılır. Bununla da ikinci sinifdə 135 saat, üçüncü və dördüncü siniflərdə 158 saat oxu dərslərinə vaxt ayrılmış olur. Oxu dərslərinin tərtibi prinsiplərinə gəldikdə isə onun proqrama uyğunluq prinsipi, elmilik prinsipi, ideyalılıq prinsipi, inkişafetdiricilik prinsipi, tematiklik prinsipi, müvafiqlik prinsipi, materialın seçilməsi prinsipi, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi prinsipi var.

Bir digər dərslik isə "Azərbaycan dili" dərsliyidir. Azərbaycan dili dərslikəri siniflər üzrə struktur baxımından demək olar ki, eynidir burada fərq əsasən qrammatik anlayışların hər sinif üzrə mürəkkəbləşməsi ilə özünü göstərir. "Azəbaycan dili" dərsliyində bir sıra cəhətlərə diqqət yetirmək

lazımdır. Məsələn, təlim yükünün normal paylanması, materialın proqrama uyğunluğu, nəzəri istiqamətin səviyyəsi, praktik istiqamətin xüsusiyyəti, qayda və tərifl ərin elmiliyi, çalışmaların şərtinin qoyuluşu, şifahi və yazılı çalışmaların nisbəti, şifahi və yazılı çalışmaların məqsədə uyğunluğu, çalışma mətnləri üçün bədii ədəbiyyatdan məqsədyönlü istifadə, müəllifin şəxsi yaradıcılığının məqsədyönlülüyü, leksik çalışmaların (çoxmənalılıq, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, paronimlər və s.) məqsədyönlülüyü, yazılışı çətin sözlərin çalışmalarda təkrarlanma çoxluğu, oyun xarakterli çalışmaların məqsədəuyğunluğu, dərslikdə sxem, cədvəl və dioqramlardan istifadə olunması və s.

Dərsliyin quruluşuna gəldikdə quruluş proqram əsasında təyin olunur. Mövzuların proqramda olan ardıcıllığı gözlənilməlidir, lakin müəllif bu tələbə şüurlu yanaşmalı və materialın asan mənimsənilməsini, möhkəm yadda qalmasını təmin edən müəyyən dəyişikliklər aparmalıdır. Cümlə və rabitəli nitqin inkişafı proqramın axırında verilir. Azərbaycan dilini öyrətmək şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini onların təfəkküründün inkişafı ilə vəhdətdə götürmək deməkdir. Nitq inkişafı dərsliyin aparıcı mövzusu olduğundan bütün mövzuların içərisindən qırmızı xətt kimi keçməlidir. "Azərbaycan dili" dərsliklərinin tərtibi prinsiplərinə daxildir: inkişafetdirici təlim prinsipi, tərbiyələndirici təlim prinsipi, elmilik prinsipi, sistemlik və ardıcıllıq prinsipi, şüurluluq prinsipi, əyanilik prinsipi, həyatla əlaqə prinsipi, biliklərin möhkəmliyi prinsipi, müyəssərlik prinsipi.

Bu məqalədə zəngin pedaqoji irsi ilə elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış pedaqoji elmlər doktoru, professor Yəhya Kərimovun elmi fəaliyyətinə, dərsliklərinə nəzər yetirdik. Professor Zahid Qaralov onun haqqında belə deyirdi: "Yəhya müəllim elmdə yorğunluğun, dincəlməyin nə olduğunu bilmir. Mənimlə birgə işlədiyi 20 il müddətində bəlkə də heç 20 gün qanuni məzuniyyətindən istifadə etməyib, həmişə işdə, məktəblərdə, tədbirlərdə həyatını keçirib, elmi yaradıcılıq axtarışında olub" [Y.Kərimov, X cild, səh.46].

Ədəbiyyat

1. *Ağayev. Ə., Zirvəyə gedən ömür yolu. "Azərbaycan məktəbi", "Söz çələngi", №6, 1988.*
2. *Abbasov. A., Yəhya Kərimov necə varsa., "Pedaqogika", Bakı - 2007.*
3. *Əhmədov. H., Əziz Yəhya müəlim., "Söz çələngi", Bakı.*
4. *Kərimov. Y., İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik), "Kövsər nəşriyyat", Bakı – 2011.*
5. *Kərimov. Y., Seçilmiş əsərləri VI cild., Səda nəşriyyatı, Bakı – 2011.*

Məmmədli G.C.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
guler.memmedlii22@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİL SOSİAL İŞ SAHƏSİNİN PREDMETİ KİMİ

Xülasə

Bu məqalədə inklüziv təhsil anlayışı, onun mahiyyəti və bu anlayışa olan müxtəlif yanaşmalardan bəhs olunur. Həmçinin inklüziv təhsilin tarixən inkişaf mərhələləri, beynəlxalq və milli aspektdə bu anlayışın əsaslarından ətraflı məlumat verilmişdir. Beynəlxalq təcrübə əsasında müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinə və bu təhsil sistemlərin də inkluziv təhsilin yeri və tədris olunma üsullarına baxılmışdır. Müxtəlif dövlətlərin yanaşma tərzləri müqayisə edilmişdir. Həmçinin inklüziv təhsil sahəsində qəbul edilmiş hüquqi sənəd və normalar imzalanmış və bu hüquqi normalardan bəhs edilmişdir. Məqalədə həm də ölkəmizdə bu sahədə imzalanmış və qəbul edilmiş qanun və proqramlardan qeyd edilmişdir.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Резюме

В данной статье рассматривается понятие инклюзивного образования, его суть, а также различные подходы к этому понятию. Кроме того, представлена подробная информация об исторических этапах развития инклюзивного образования, основах этой концепции в международном и национальном аспектах. На основе международного опыта рассмотрены образовательные системы разных стран, место инклюзивного образования и методы обучения в этих образовательных системах. Проведено сравнение подходов разных государств. Также были подписаны правовые документы и нормы, принятые в сфере инклюзивного образования, и обсуждены эти правовые нормы. В статье также упоминаются законы и программы, подписанные и принятые в этой области в нашей стране.

INCLUSİVE EDUCATİON AS A PREREQUİSİTE OF THE FİELD OF SOCİAL WORK

Summary

This article discusses the concept of inclusive education, its essence, and approaches to this concept. Historical performances of inclusive education, international and national aspects of the basics of this concept are given in detail. Education systems related to international experience and the place of inclusive education and teaching methods in these education systems were also considered. Approaches of different states are formed. Also, legal documents and norms adopted in the field of inclusive education have been signed and these legal norms are

discussed. The article also mentions the law from these approved and adopted laws and programs.

Açar sözlər: *sosial iş, inkluziv təhsil, sosial işçi, inteqrasiya, normallaşma dövrü, hüquqi sənədlər, beynəlxalq təcrübə*

Ключевые слова: *социальная работа, инклюзивное образование, социальный работник, интеграция, период нормализации, правовые документы, международный опыт*

Key words: *social work, inclusive education, social worker, integration, normalization period, legal documents, international experience*

Sosial iş bir ixtisas kimi müasir dövrün məhsuludur. Qədim dövrlərdə müxtəlif anlayışların tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ən qədim zamanlar da xeyriyyəçilik anlayışı kimi, əhalinin aşağı və kasıb təbəqəsinə yardım və himayə etmək anlayışı kimi qəbul edilirdi. İlk sosial rifah təşkilatı 1820-ci ildə Con Qriskom təfənindən yaradılmışdır. İlk vaxtlarda yaradılan bu təşkilatların məqsədi əsasən əhalənin yoxsul təbəqəsini araşdırmaq, onlara daha çox öz vəziyyətlərini məhz özlərinin düzəldə biləcəyinə dair inandırmaq idi. Daha sonralar yaranan belə təşkilat və xeyriyyəçilik birlikləri daha çox xəstə, valideynlərini və ailə üzvlərini itirmiş, fiziki və əqli qüsurları olan şəxsləri himayə etməyə başladı. Bu siyasəti davam etdirən və sosial iş tarixində diqqət çəkən təşkilatlardan biri də Xeyriyyəçilik Təşkilatı Cəmiyyəti (Charity Organization Society) olmuşdur. Xeyriyyəçilik təşkilatları xidmət və maliyyə yardımı üçün hər müraciətçi ilə əlaqədar olaraq ətraflı sorğu keçirdi, təkrarlardan yayınmaq üçün müraciətçilər haqqında mərkəzi qeydiyyat sistemi yaratdı və çətin şəraitdə olanlarla işləmək üçün könüllü "dost ziyarətçilər" vəzifələndirdi [1, s.3].

Bir peşə kimi sosial iş XIX əsrdə yaranmışdır. İlk dəfə olaraq 1898-ci ildə Kolumbiya Universitetində ixtisas olaraq tədris olunmağa başlanmışdır. Sosial iş sahəsində işləyən insanlar isə sosial işçilər adlanmağa başlanmışdır. Sosial iş bir peşə sahəsi kimi hər dövlətdə ayrı bir inkişaf tarixinə malikdir. Belə ki, İngiltərə də sosial işçilər xəstəxanalarda işləməyə başlamışdır və onlar sosial xidmətçi adlanırdı. Belə sosial xidmətçilərin ilki məhz 1895-ci ildə İngiltərədə xəstəxanada işləməyə başlayan Mary Stewart olmuşdur. Amerikada isə bu peşə məhz İngiltərə ilə paralel inkişaf tarixinə malikdir. Amerikada bu sahənin əsasını məhz 1899-cu ildə Ceyms Adams qoymuşdur. Onun yaratdığı sığınacaq ev ilə ümumən Amerika tarixində miqrantlarla sosisal iş sahəsinin əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdə Avropada "Sosial tibb", Amerikada "sosial iş" termini yarandı [2].

Ümumiyyətlə, sosial iş ixtisasının yaranma tarixi dörd mərhələyə bölünür:

I. mərhələ - qədim dövrdən başlayır. Qarşılıqlı yardım və dəstək formasında sosial işin arxaik formalarını təşkil edir.

II. mərhələ - XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri sosial işin ayrıca peşə sahəsi kimi inkişaf etməsi mərhələsidir.

III. mərhələ - sosial işin insan hüquqlarının müdafiəsi kimi dərk edilməsi və formalaşması mərhələsidir.

IV. mərhələ - 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəlini əhatə edir və sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi əsas fəaliyyətin müştərinin fəallaşması prinsipi əsasında keçirilməsi konsepsiyası ilə zənginləşir [3, s.20].

Azərbacanda isə sosial iş bir peşə sahəsi kimi ilk dəfə olaraq 2005-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində tədris olunmağa başlamışdır.

İnklüziv təhsil anlayışının tarixi mərhələləri və sosial iş

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inkişaf mərhələlərini təxmini olaraq üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ 1960-cı illərə qədərki mərhələdir. Bu mərhələ bəzi mənbələrdə "Tibbi model" adlanırdı. Bu mərhələdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar ayrılır və xüsusi internet tipli məktəblərdə onların reabilitasiyasına başlanılırdı.

İkinci mərhələ 60-80-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələyə inteqrasiya və yaxud "normallaşdırma modeli" deyə bilərik. Bu mərhələnin əsası Skandinaviyada qoyulmuşdur. Bu dövrdə artıq internet tipli məktəblərin ləğv edilməsinə başladılmışdır. Bu dövrdə artıq uşaqlar valideynin himayəsinə verilir və onların təhsil alması və qayğısı üçün evlərdə xüsusi şəraitin yaradılmasına çalışılırdı. Bu mərhələ daha sonra ABŞ və Kanada kimi böyük dövlətlərdə də qəbul olunmuşdur.

Sonuncu mərhələ isə 80-cı illərdən sonrakı mərhələni əhatə edir və inkluziv təhsilin ön plana götürüldüyü bir mərhələdir. Bu dövrdə artıq irqindən, dinindən asılı olmayaraq bütün uşaqların bərabər təhsil almaq hüququnu dəstəkliyirdi [2, s.12].

İnklüziv təhsilin sosial işlə əlaqəsinə gəldikdə isə məhz tarixi inkişaf mərhələlərinə baxdıqda bunu aydın görə bilərik. Bildiyimiz kimi ən qədim zamanlarda belə həssas insanların himayəsi ilə məhz xeyriyyəçilər məşğul olurdular. Sosial işin də köklərinin məhz buna dayandığını nəzərə alsaq, asanlıqla inklüziv təhsilin sosial işlə olan bağlılığını görə bilərik.

Bununla yanaşı, həmçinin istər sosial işin, istərsə də inklüziv təhsilin maraqlandığı əsas amil məhz əhalinin həssas və yardıma ehtiyacı olan hissəsidir. İnklüziv təhsil anlayışının daha müasir bir anlayış olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, tarixən inklüziv təhsilin yerinə yetirdiyi vəzifələrin müəyyən hissəsi həm də sosial işin tərkib hissəsi olmuş və bu tip insanlarla məhz istər təhsil, istərsə də digər sahələr üzrə məhz sosial işçi məşğul olmuşdur.

Beynəlxalq və milli aspektdə inklüziv təhsil anlayışı

Təhsil cəmiyyətin bütün sferaları üçün, eləcə də bir dövlətin inkişafı üçün ən əsas bir mərhələdir. Təhsil almaq hər kəsin haqqıdır. Ölkəmizdə də məhz təhsil almaq hüququ qanunla qeyd edilmişdir. Bütün dünya üçün əvəzsiz bir şərt olan təhsil təbii ki, dünyanın hər yerində bərabər şəkildə tədris olunmur. Təhsil almaq hüququ olan şəxslərlə yanaşı minlərlə belə təhsil almaq hüququndan məhrum olan uşaq və gənclər mövcuddur. Belə məhdudiyyətlərə səbəb olan amillər fərqlidir. Belə amillər təəssüf ki, ölkəmizdə də rast gəlinir. Belə amillərdən biri də məhz sağlamlıq cəhətdən olan məhdudiyyətlərdir. Minlərlə belə gənc və uşaqlarımız həm təhsildən, həm də cəmiyyətdən təcrid olunmuş vəziyyətdədir. Onların yenidən cəmiyyətə təcrid olunması və yaxud inteqrasiya edilməsi üçün bir sıra addımlar atılmış və işlər görülmüşdür. Ümumiyyətlə, belə gəncləri cəmiyyətə yenidən adaptasiya etmək üçün ilk növbədə onları təhsilə cəlb etmək, daha doğrusu təhsilə cəlb edilmələri üçün bütün şəraiti və yolları yaratmaq lazımdır. Çünki, sağlam cəmiyyətin bünövrəsi məhz təhsillə qoyulur.

Təəssüf ki, istər beynəlxalq, istərsə də, milli aspektdə təhsil sisteminə nəzər saldıqda bəzi məhdudiyyətlər və xüsusən də sağlam və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar arasında olan qeyri-bərabərlikləri görürük. Təbii ki, bu hal normaldır. Çünki, hər bir dövlət müxtəlif proqramlarla işləyir və müxtəlif təhsil proqramlarına malikdirlər. Bütün bu fərqliliklərə baxmayaraq onların bir məqsədi var və bu məqsəd nəinki təhsil sistemində, cəmiyyətin bütün sahələrində olan bu qeyri-bərabərlikləri aradan qaldırmaqdır.

1970-ci ildən başlayaraq sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb olunması üçün Amerika və Avropa ölkələrində müxtəlif yanaşmalar yaranmışdır. Bunlardan bəziləri meynstriminq, inteqrasiya və inkluziv təhsildir.

Meynstriminq anlayışı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sağlam uşaqların məktəblərdə kütləvi şəkildə təhsil almasını dəstəkləmirdi. Bu yanaşmanın tərəfdarları belə uşaqların yalnız bayramlarda və ya xüsusi günlərdə həmyaşıdları ilə sosiallaşmasının və görüşməsinin tərəfdarları idi.

İnteqrasiya yanaşması hal-hazırda kütləvi şəkildə inkişaf edən bir yanaşmadır. Bu yanaşmaya uyğun olaraq sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla sağlam uşaqlar bir məktəblərdə təhsil alırlar. Ancaq bu yanaşmanın tərəfdarları belə uşaqların bir sinifdə təhsil almağını dəstəkləmirlər [1, s.6].

Ən çox yayılan və günümüz üçün daha ideal olan yanaşma isə təbii ki, inkluziv təhsildir.

İnklüziv təhsil latın dilindən götürülmüş və daxil edirəm deməkdir. Bu yanaşma təhsilin hamı üçün bərabər və bir olmasını dəstəkliyir. Bu sistemə görə mövcud şərait həm sağlamlıq imkanları məhdud, həm də sağlam şəxslərin birgə təhsil almasına uyğunlaşdırılmalı idi. Yəni, uşaqların həm məktəbdə, həm də siniflərdə birgə təhsil ala bilmələri arzu olunandır. Bu sistemə uyğun olaraq

həm məktəblər, həm də sinif otaqları yenidən tam birgə təhsilə uyğun ola biləcək şəkildə qurulur.

Bəs belə bir sual yaranır ki, inklüziv təhsil sadəcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları mı əhatə etməlidir?

Təbii ki, xeyr. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu sistem sadəcə 18 yaşına qədər olan sağlamlıq imkanları məhdud şəxsləri yox, həmçinin digər siyasi səbəblərlə ölkəyə köç etmək məcburunda qalan imiqrantları da əhatə edə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, bu sistem uşaqlar arsında olan həm bərabərsizliyi, həm də uşaqların bir-biriləri ilə ünsiyyətini artırır, bu da öz növbəsində uşaqların həm sosial həyata, həm də cəmiyyətə adaptasiya və inteqrasiyasını sürətləndirir. Ancaq bu tip yanaşma çox vaxt inteqrasiya tipli sistemlə qarışdırılır. Yəni çox vaxt xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sağlam uşaqlar birgə təhsil alır. Bu yanaşma hətta bəzi ölkələrdə dəstəklənir və bu sistemə keçilməsi üçün müəyyən proqramlar hazırlanır. Bu tip proqrama üstünlük verən ölkələr arasında Rusiyanın adını çəkə bilərik. Alınan nəticə göstərir ki, bu tip proqram zamanı sağlam uşaqla, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq arasındakı psixoloji bərabərsizlik aradan qalxır. Və gələcəkdə baş verə biləcək hər hansı psixoloji və yaxud sosioloji təcrid olunma da zamanla aradan qalxır.

Aparılan addımlar və izlənilən təcrübəyə əsasən mütəxəssislər inklüziv təhsilin lap əvvəldən tətbiq olunmasını dəstəkləyirlər. Dünyanın bir çox ölkələrində aparılan tədqiqatlara görə sağlam uşaqlar fiziki cəhətdən məhdud uşaqlarla təhsil almağı fikrinin tərəfdarıdır. Ancaq əqli cəhətdən məhdud uşaqlarla birgə təhsil almağı isə düzdün hesab etmirlər. Bu tədqiqatlar ona deməyə sübutdur ki, bu yanaşmanı aradan qaldırmaq üçün lap erkən yaşlardan inklüziv təhsili tətbiq etmək lazımdır.

Dünya ölkələrində inklüziv təhsillə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Amerikada xüsusi təhsil hərəkatı məhz 1960-cı illərdə vüsət almışdır. 1975-ci ildə qəbul olunan "Bütün fiziki məhdudiyyətli uşaqların təhsil qanunu"a əsasən bütün uşaqların balaca yaşlarından etibarən dövlət və özəl məktəb və liseylərə getmək hüququnun olduğu qeyd edilmişdir. Amerika da digər ölkələrlə müqayisədə digər fərqli məqam isə sağlamlıq cəhəddən məhdud uşaqların sadəcə məktəbə deyil, həm də məktəbə qədərki təhsilə önəm verməsi idi. Digər bir üstün cəhət isə bu tip təhsil ocaqlarının sayının yetəri qədər çox olmasıdır.

Avstraliyada isə inklüziv təhsilin daha effektiv olması üçün ilk öncə müəllimlərin xüsusi təhsil proqramı ilə əlavə kurslarda dərs alması vacibdir.

Hindistanda isə İnclusion İnternational adlı xüsusi bir təşkilat vardır. Bu təşkilat zehni və fiziki qüsurlu uşaqların valideynləri ilə birgə təşkil

olunmuşdur. Bu təşkilat həmin uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunması və daha rahat həyat sürməsi üçün müxtəlif təkliflər hazırlamışdır.

Türkiyədə isə inkluziv təhsil anlayışı sadəcə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara deyil, həm də müxtəlif siyasi səbəblərlə ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalan miqrant uşaqları da əhatə edir. Bu yanaşma da öz növbəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri dəstəkləyir.

Ölkəmizdə bu sahədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin başlatdığı siyasəti İlham Əliyev davam etdirir. Sırf bu sahədə müəyyən qanunverici baza yaradılmış və qanunlar verilmişdir. 2005-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə inkişaf Proqramının (2005-2009-cu illər)" təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin qərarını bu sahədə atılan ilk addım kimi qiymətləndirə bilərik. Həmin qərarda qarşıya normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, bütün kateqoriyadan olan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə cəlb edilməsi, təhsil müəssisələrində müasir monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, xüsusi təhsil müəssisələri üçün yeni tədris planları və proqramlarının, dərsliklər və dərs vəsaitlərinin hazırlanması kimi məqsədlər qoyulmuşdur. Bu sistemə uyğun olaraq müxtəlif məktəblər, internat evləri tikilmiş və fəaliyyətə verilmişdir. Təəssüf ki, statistik rəqəmlərə əsasən ölkə ərazisində bu kateqoriyaya daxil olan uşaqlardan yalnız 27.6%-i bu tip təhsil müəssisələrinə cəlb olunmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdə mövcud olan sistem tam şəkildə beynəlxalq normalara uyğun gəlmir. Ancaq, fikrimizcə, aparılan siyasət və görüləcək tədbirlər nəticəsində yaxın zamanlarda bütün çatışmazlıq və nöqsanlar aradan qaldırılacaq.

İnklüziv təhsil və beynəlxalq təcrübə hüquqi aspektdə

Bu həssas qrupa hər nə qədər diqqət yetirilirsə, bu kateqoriyaya aid edilən yeniyetmə və uşaqlara daha çox qayğı və diqqət göstərilməsinə ehtiyac var. Bu qayğı və diqqət ilk öncə dövlətdən başlıyır və cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusən də təhsil sahəsində belə uşaqların himayəsinə və cəmiyyətə inteqrasiyasına ehtiyyac var.

Bu sahədə istər beynəlxalq, istərsə də, milli səviyyədə müxtəlif qanunvericilik norma və sənədləri qəbul edilmişdir. Bu sahədə qəbul edilən bir sıra qanun və hüquqi sənədlərə nəzər salsaq, aşağıdakı hüquqi sənədlərin adlarını xüsusən vurğulamaq olar.

2017-ci ilin dekabrında Avropa Şurası məhz bu sahə üzrə Avropa sütununun qəbulunu təsdiqlədi. Sosial hüquqlar üzrə Avropa Sütununun birinci prinsipi bunu vurğulayır:

"Hər kəsin cəmiyyətdə tam iştirak etməyə və əmək bazarında keçidləri uğurla idarə etməyə imkan verən bacarıqları qorumaq və əldə etmək üçün keyfiyyətli və inklüziv təhsil, təlim və ömürboyu öyrənmə hüququ vardır" [6].

Bütün bu bərabərlikləri təmin etmək və qoyulan hədəfləri yerinə yetirmək üçün Avropa 2020 strategiyası qəbul edildi. Bu strategiya 8 başlıq və 3 alt başlıqdan ibarətdir.

Avropa 2020 strategiyası və ET 2020, 2020-ci ilə qədər bütün Avropada nail olmaq üçün iki əsas hədəf müəyyənləşdirmişdir.

18-24 yaşlı təhsil və təlimdən erkən ayrılanların nisbəti 10%-dən aşağı olmalıdır .

30-34 yaşlı insanların ən azı 40%-i ali təhsilin hansısa formasını bitirməlidir [6].

Əlil və ya sağlamlıq hüquqları məhdud olan uşaqların qorunması və cəmiyyətə inteqrasiyası sahəsində xüsusən BMT kimi böyük bir güc qüvvəsinin adını qeyd etməmək olmaz. BMT-nin "Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiya"sı 13 dekabr 2006-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasında konsensus yolu ilə qəbul edilmiş, 30 mart 2007-ci ildə imzalanmaq üçün açılmış və lazımi sayda ratifikasiyaya nail olmuşdur [7].

Bir digər belə beynəlxalq təşkilat isə məhz Unicefdir. Bu təşkilat 190-dan çox ölkədə fəaliyyət göstərir və əsas məqsədi məhz uşaqları qorumaq, onların hüquqlarını müdafiə etmək və bütün uşaqların həm təhsil, həm də tibbi sahədə olan hüquq və bərabərliklərini təmin etməyə çalışmaqdır. Məhz bu sahədə siyasətini dörd əsas sahəyə yönəltmişdir: təbliğat, maarifləndirmə, potensialın yaradılması və icra dəstəyi.

Digər belə məşhur təşkilat isə Humanity&Inclusion və yaxud qısaldılmış adı ilə HI-dır. Bu təşkilatın əsası 1982-ci ildə iki fransız həkim tərəfindən qoyulmuşdur. Məqsədləri isə Kamboca və Taylandakı qaçqınlara yardım göstərmək idi. Hal-hazırda bu təşkilat bir çox dövlətdə fəaliyyət göstərir. Təşkilatın məqsədi əlil və xəstə uşaqları qorumaq və hüquqlarını müdafiə etməkdir [10].

Hüquqi əsasda yaradılmış digər belə bir təşkilat isə Açıq Cəmiyyət İnstitutu (ACİ) təşkilatıdır. Təşkilatın məqsədi demokratik idarəçiliyi təşviq etmək üçün dövlət siyasətini formalaşdırmaqdır - insan hüquqları və iqtisadi, hüquqi və sosial islahatlar və s. belə siyasətləri həyata keçirməkdir [11].

Ölkəmizdə də bu sahədə bir çox hüquqi qanun və sənədlər imzalanmış, müxtəlif təşkilatlara üzv olunmuşdur. Bu məqsədlə 2001-ci iyul ayında "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmçinin "2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı və s. belə proqram və hüquqi sənədlərin adarını çəkə bilərik [9].

Təhsil millətin gələcəyi və təməlidir. Hər bir şəxsin təhsil almaq hüququ vardır. Lakin, təəssüf ki, günümüzdə müxtəlif səbəblərlə bu hüquqdan

məhrum olmuş minlərlə gənc var. Belə səbəblərdən biri də məhz sağlamlıqdır. Günümüzdə bir çox insan məhz sağlamlıq imkanları məhdud olduğuna görə təhsildən kənar qalmışdır. Müasir dünyanın ən aktual və vacib problemlərində biri də məhz budur. Tarixən bu problemin həll yolları araşdırılmış və günümüzə qədər davam etmişdir. Dünyanın bir çox ölkələri məhz təhsil sistemində olan bu problem və qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif metod və üsullardan istifadə etmişdir. Təhsil sisteminə olan yanaşmalar arasında hal-hazırda ən perspektiv üsul və yanaşma məhz inklüziv təhsildir. İnklüziv təhsil əsas mənası təhsildə dilindən, irqindən və yaxud hər hansı amildən asılı olmayaraq hər bir kəsin birgə təhsil almasıdır. Bunun üçün xüsusi sinif və məktəblərin tikilməsi və yaxud şəraitin yaradılması vacibdir. Bu yanaşmaya nəzərən müxtəlif beynəlxalq təcrübələr keçirilmiş və hüquqi əsasda təşkilatlar yaradılmışdır. Həmçinin bu sahədə beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif qanun və sərəncamlar imzalamışdır. İnklüziv təhsilin sosial işlə əlaqəsinə gəldikdə isə sosial işin əsas məqsədi həssas insan qrup ilə işləmək və onların hüquqlarını qorumaqdır. İnklüziv təhsilin də əsas məqsədi həssas qrupu himayə etdiyindən və bu sistemdə işləyən insanların məhz sosial işçi kimi də fəaliyyət göstərə bilməsində irəli gələrək inklüziv təhsil sosial işin predmeti və yaxud tərkib hissəsi kimi araşdırılmış və öyrənilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *İnklüziv təhsil. B: Oka Ofset, 2006, 167 s.*
2. *İnklüziv məktəb. B: Universal Poliqraf, 2018, 39 s.*
3. *Фирсов. М.В. История социальной работы. М: Кнорус, 2012, 400 с.*
4. *https://stm.az/ru/news/405/sosial-isin-qisa-tarixi*
5. *https://www.eudi.az/meqale/etrafli/486*
6. *https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/inclusive-education*
7. *https://legal.un.org/avl/ha/crpd/crpd.html*
8. *https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-*
9. *qiym%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/inkluziv-t%C9%99hsil/*
10. *https://en.wikipedia.org/wiki/Humanity_%26_Inclusion*
11. *https://inclusiveschools.org/resource/international-organizations-supporting-inclusive-education/*

Məmmədzadə H.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
memmedzadehecer12@gmail.com

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə

Sosial-mədəni fəaliyyətlərin tələbələrin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə təsiri tam razılıq səviyyəsindədir. Bundan əlavə, xalların dürüstlük, məsuliyyət və köməklik ölçüləri üzrə tamamilə uyğun olduğu, səbir və hörmət ölçülərində isə daha çox razılaşdığı aşkar edilmişdir. Məlumdur ki, sosial-mədəni fəaliyyətlərin ibtidai sinif şagirdlərinin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə təsiri sinif dəyişkənliyinə görə ciddi fərq yaratmır.

Bu məqalədə uşaqlarda milli mənəvi dəyərlərin inkişafında imkanlar və məhdudiyyətlər haqqında məlumat qeyd ediləcəkdir. Həmçinin Azərbaycanda ibtidai təhsil müəssisələrində çalışan işçilərin sayı və metodik göstəriciləri qeyd ediləcəkdir. Belə ki, dəyərlərin aşılanması və şagirdlərdə bu prosesə marağın yaradılması, məhz müəllimin istifadə etdiyi metod və üsullar əsasında edilir.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Влияние социокультурной деятельности на приобретение студентами нравственных ценностей находится на уровне полного согласия. Кроме того, было обнаружено полное совпадение оценок по таким параметрам, как честность, ответственность и готовность помочь, а также большее согласие по таким параметрам, как терпение и уважение. Известно, что влияние социокультурной деятельности на приобретение нравственных ценностей учащимися начальных классов не имеет существенного значения из-за классовой вариативности.

В данной статье будут упомянуты сведения о возможностях и ограничениях в развитии национально-нравственных ценностей у детей. Также будет отмечена численность сотрудников, работающих в начальных учебных заведениях Азербайджана, и методические показатели. Таким образом, привитие ценностей и создание интереса к этому процессу у учащихся осуществляется на основе методов и приемов, используемых преподавателем.

DEVELOPMENTAL CHARACTERİSTİCS OF YOUNGER SCHOOLCHİLDREN: THE EXAMPLE OF AZERBAİJAN

Summary

The impact of socio-cultural activities on the acquisition of moral values by students is at the level of complete agreement. In addition, it was found that the scores

are completely consistent on the dimensions of honesty, responsibility and helpfulness, and more consistent on the dimensions of patience and respect. It is known that the impact of socio-cultural activities on the acquisition of moral values by primary school students does not make a significant difference due to class variability.

This article will provide information on the opportunities and limitations in the development of national and moral values in children. Also, the number of employees working in primary education institutions in Azerbaijan and methodological indicators will be noted. Thus, the instillation of values and the creation of interest in this process in students is carried out precisely on the basis of the methods and techniques used by the teacher.

Açar sözlər: *milli dəyərlər, təhsil sektoru, kiçikyaşlı məktəblilər, müasir metodik vasitələr*

Ключевые слова: *национальные ценности, сфера образования, юные школьники, современный методический инструментарий.*

Key words: *national values, education sector, junior schoolchildren, modern methodological tools*

Giriş

Bu gün cəmiyyətlərin fərdlərdən gözləntiləri dəyişir və informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun formalaşır. Qloballaşma ilə informasiya sürətlə yayılır və dünyanın hər yerində baş verən dəyişikliklər və ya inkişaflar asanlıqla hər yerdə öz təsirini göstərir. Bu dəyişiklik və inkişaflar fərdlərin xüsusiyyətlərinə və onlardan gözlənilən keyfiyyətlərə də təsir edir. Buna görə də gələcək üçün görüləcək tədbirlərin nəzərdən keçirilməsi və daha keyfiyyətli bir həyat üçün dəyərlərin yaxşı anlaşılması və mənimsənilməsi qaçılmaz olacaqdır. Schaefer (2012) dəyərləri fərdin qərar vermə proseslərinə təsir edən və davranışlarını motivasiya edən və yönləndirən bir meyar olaraq təyin edərkən, Schwartz və Sagiv (1995) onu insanların həyatında rəhbər məqsədlərə uyğun olaraq xidmət edən, əhəmiyyət sırasına görə dəyişə bilən arzu olunan məqsədlər kimi müəyyən edirlər. Dəyərlər nə edilməli olduğunu tam olaraq söyləməyən, lakin edilməli olan düzgün vəziyyətləri istiqamətləndirən bir anlayışdır. Dəyərlər o cəmiyyətdə yaşayan fərdlərin əksəriyyətinin cəmiyyətlərin varlığını davam etdirməsi üçün qəbul etdikləri ümumi hisslər, düşüncələr və məqsədlər kimi ifadə edilə bilər. Yeniyol (2016) da cəmiyyətlərin tarix boyu öz strukturları daxilində azalaraq və ya artaraq mənimsəyib yaratdığı dəyərlərə sahib olduğunu vurğulayır və bu dəyərlərin milləti millət edən və təmin edən milli dəyərlər olduğunu bildirir. cəmiyyətin yaşaması və birliyi. Demircioğlu və Tokdemir (2008) milli dəyərlərin millət, qəhrəmanlıq, milli himn, dövlət, vətən, dil, ordu və bayraq kimi milli simvollardan ibarət olduğunu bildirir. Milli dəyərlər fərdin mənsub olduğu cəmiyyətə qarşı düzgün və yaxşı davranış strukturlarını, eləcə də cəmiyyətlərin perspektiv və anlayışlarını təmsil edir. Mənəvi dəyərlər isə "yaradılış zamanı

insanın ruhunda mövcud olan və ümumbəşəri olaraq ruhun dərinliklərindən üzə çıxan, lakin tərbiyəyə ehtiyacı olan prinsiplərdir". Gültekin və Şencan (2019) mənəvi dəyərləri mücərrəd, mənəvi və qeyri-maddi dəyərlər kimi ifadə edir. Milli-mənəvi dəyərlər dəyərlərin bir hissəsidir və hər bir cəmiyyət üçün mühüm elementlərdir. Ona görə də heç bir maddi qarşılığı olmayan, insanların milli-mənəvi cəhətlərindən qidalanan bu dəyərlər cəmiyyətdən itməməlidir.

Əsas hissə

Dəyərlərin cəmiyyətdə yaşayan fərdlər tərəfindən mənimsənilməsi, ciddi qəbul edilməsi, davranışa çevrilməsi və həyat tərzinə çevrilməsi cəmiyyət üçün son dərəcə vacibdir. Ancaq dəyərlərin nəzərə alınmadığı və diqqətdən kənarda qaldığı cəmiyyətlərdə bir çox problemlərin yaşandığı görünür. Aydın və Akyol-Gürler (2013) də dəyərlərə məhəl qoyulmadığı və əhəmiyyət verilmədiyi cəmiyyətlərdə zorakılıq hadisələrinin və cinayətlərin artdığını, şəxsi/sosial məsuliyyət şüurunun azaldığını, iş etikasının, müxalifətin azaldığını bildirir. Valideynlərə və müəllimlərə, ailə institutunun zəifləməsi, gənclərin virtual/sosial mühit strukturlarında dəyişməsi kimi vəziyyətlərin yaşanmağa başladığını göstərir. Bu halları aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün dəyərlər təhsili lazımdır. Həmçinin bir çox ölkədə təhsil işçilərinin və ailələrin sosial nizamı pozan və ya təsir edən problemlərdən qurtulmasının yolunun dəyərlər təhsilindən keçdiyi bildirilir. Əslində, təhsil və dəyərlər arasında mənalı bir əlaqə ilə dinamik bir əlaqə var.

Bu əlaqə sayəsində fərdlər yaşadıqları cəmiyyətdə özünə yer tapa, cəmiyyətə aidiyyət duyğunu qazana, sosiallaşa və s. Vəziyyətləri öyrənmək dəyərlər təhsili vasitəsilə əldə edilir (Ulusoy və Arslan, 2016). Buna görə də, dəyərlərin fərdlər tərəfindən ciddi qəbul edilməsi, mənimsənilməsi onların həyatına köçürülməsi üçün erkən yaşlardan dəyərlər haqqında məlumatlılığın artırılması və uşağa yaxşı bir nümunə olması son dərəcə vacibdir. Çünki erkən yaşda şüurun formalaşması uşağın ailəsində, mühitində və ya məktəbində gördüyü yaxşı nümunələr vasitəsilə məna tapmaq və dəyərləri mənimsəməsi üçün vacib sayılır. Beləliklə, bu prosesdə ailənin üzərinə mühüm vəzifələr düşdüyü göz qabağındadır. Hökelekli (2013) də uşağın dəyərlərin tərbiyəsi prosesində mühüm qurumlardan birinin ailə olduğunu, ailənin həqiqəti, gözəlliyi və yaxşılığı dərk etməkdə, onları öyrənib ümumi həyat prosesində mənimsəməkdə mühüm amil olduğunu vurğulayır. Uşaqlar sosial həyatın tələb etdiyi bilik, dəyər, bacarıq, rəftar və davranış xüsusiyyətlərini əvvəlcə ailə mühitində və yaxın ətraflarında, sonra isə məktəb proseslərində əldə edirlər.

Uşaqlara dəyərlərin aşılanması prosesində digər mühüm qurum məktəbdir. Toprakçıya görə "Təhsil uşağın fərdi xüsusiyyətləri və mövcud mühit, şərait və imkanlar kontekstində əvvəlcə özünün, sonra isə içində olduğu cəmiyyətin, millətin, nəhayət, onun bir hissəsi olduğu universal quruluşun fəal üzvünə çevrilməsi prosesidir". Bu kontekstdə məktəbdə uşaqlara fərdi, ictimai

və universal olan maddi və mənəvi dəyərlər verilməyə çalışılır. Bunu edərkən uşaqlara yalnız birbaşa və ya yalnız fərdi və ya ümumbəşəri dəyərlərin verilməsi zərərli ola bilər, ona görə də fərdi və ya ümumbəşəri dəyərlər yaşadıqları cəmiyyətin dəyərlərindən sonra və ya birlikdə verilməlidir. Məktəbin kurikulum vasitəsilə şagirdlərə açıq və ya üstüörtülü şəkildə dəyərlər aşılamaq, şagirdləri bu dəyərlərə uyğun həyata hazırlamaq, şəxsiyyət və şəxsiyyət formalaşmasına müsbət təsir göstərmək kimi rolları da vardır. Məktəb mühitində, eləcə də ailə mühitində əldə ediləcək dəyərlərin, uşağın həyatının mühüm bir hissəsinə çevrilməsinə imkan yaradan fəaliyyətlərlə təqdim etmək vacibdir. Buna görə də tələbələrin passiv "dəyər alıcıları" deyil, fəal "dəyər istehsalçısı" olmaları yalnız həm sinif daxilində, həm də sinifdən kənarda həyata keçiriləcək fəaliyyətlərlə mümkündür. Thornberg (2006) həmçinin vurğulayır ki, müəllimlər tələbələrin dəyərlərin öyrədilməsi prosesində passiv olmamasını qeyd edir. Şagirdlərin öyrənmə prosesinin mərkəzində olduğu aktiv tədris metodları ilə dəyərlər təhsilinin aparılması, kəşf edərək öyrənməsi və tələbələrin həyatına köçürülməsi bu təhsilin səmərəliliyini artırır.

Xüsusilə məktəb daxilində və xaricində aparılan işlər ilə şagirdlərin bir çox duyğu orqanlarını aktivləşdirə, aktiv bir prosesdə ola biləcəyi, edərək və yaşayaraq öyrənə biləcəyi və bunları edərkən əylənəcəyi mühitlərin yaradılması hədəflənməlidir. Əslində, Koç və Budak sosial və mədəni fəaliyyətlərə daxil edilmiş planlı, proqramlaşdırılmış dəyərlər təhsilinin tələbələrə etməklə, yaşayaraq və əylənərək öyrənmələrinə imkan verdiyini bildirir. Sosial və mədəni fəaliyyətlərə uyğun olaraq həyata keçirilən və fəaliyyət yönümlü şəkildə işlənən dəyərlər də uşaqların sosial bacarıqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Fəaliyyətə əsaslanan öyrənmə mühitləri ibtidai məktəblərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar uşaqların birdən çox duyğularını cəlb edir. İbtidai məktəb təkcə uşaqlara akademik bilik və bacarıqların öyrədildiyi bir yer deyil, həm də onların fərdi və sosial inkişafının dəstəkləndiyi, müxtəlif düşüncələrin, dəyərlərin, anlayış və münasibətlərin inkişaf etdirildiyi mühüm yerdir. Bundan əlavə, uşaqların inkişaf prosesi bütövlükdə qiymətləndirildikdə, yalnız onların idrak inkişafının dəstəklənməsinin özlüyündə yarımçıq qalacağı, sosial və emosional inkişaf sahələri də dəstəkləndikdə bir bütünlük yaradacağı ifadə edilir. İbtidai siniflərdə kitab oxumaq, səyahətlər, gəzintilər, yarışlar, turnirlər, konfranslar, kəşfiyyatçılıq, seminarlar və düşərgələr kimi bir çox sosial və mədəni fəaliyyətlər həyata keçirilir. Xüsusilə, tələbələr ənənəvi təhsil prosesindən kənar sosial və mədəni fəaliyyətlərə əsaslanan bir prosesdə daha çox öyrənirlər və bu fəaliyyətlər onların fərqli inkişaf sahələrini dəstəkləyir. Şagirdlərin təhsil həyatında mühüm yer tutan ibtidai məktəb dövründə qazandıqları bilik, bacarıq və davranışlarla yanaşı, dəyərləri də mənimsəməsi vacib bir detaldır. Beləliklə,

ibtidai məktəb dövründə sosial-mədəni tədbirlərin milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsinə təsirinin araşdırılması mövcud vəziyyəti üzə çıxarmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu araşdırma ilə ibtidai sinif şagirdlərinin milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə sosial və mədəni fəaliyyətlərin təsirinin müəyyən edilməsinin həm ədəbiyyata töhfə verəcəyi, həm də mənimsənilməsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin sayını artıracağı düşünülür.

Azərbaycanda təhsil müəssilərinin vəziyyəti və milli mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, orta ümumtəhsil məktəblərində, ali təhsil müəssisələrində mənəvi dəyərlərə əsaslanan yeni dərs proqramları həyata keçirilməlidir. Vətən, millət, bayraq, gerb, himn, din, dil, dövlətçilik kimi müqəddəs ideallara dərin ehtiram hissi aşılamaq, onların tarixini, mahiyyətini və əhəmiyyətini işıqlandıran açıqcalar, broşürlər və bukletlərin hazırlanması zəruridir. Azərbaycanın müstəqilliyini son dərəcə ayıq-sayıq qoruyacaq, eyni zamanda, insani dəyərlərə hörmət və tolerantlıq hissini aşılayan nəslin yetişdirilməsi üçün hər cür şərait mövcuddur.

Milli dəyərlərin öyrədilməsi məktəblərdə təhsil kurikulumunun əsas tərkib hissəsidir. Milli dəyərlər cəmiyyətin tarixini, mədəniyyətini, mənəvi irsini qoruyub saxlayan prinsiplərdir. Gənc nəsillərə milli dəyərlərin aşılanması onların şəxsiyyətinin, vətənpərvərliyinin inkişafına, ictimai əxlaq normalarının qorunub saxlanmasına təkan verir.

Təhsil müəssisələrində milli dəyərlərin aşılanmasının əhəmiyyəti

Milli kimliyin inkişafı: Təhsil müəssisələrində milli idealların öyrədilməsi gənclərin milli kimliklərini formalaşdırır. Uşaqlar öz mədəniyyətlərini, dillərini və adət-ənənələrini tanıyır, öz şəxsiyyətlərinə dərin bağlılığı artırır və milli ideallarını qorumağa çalışırlar.

Vətənpərvərlik və vəzifə hissinin tərbiyəsi: Milli idealların öyrədilməsi uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərini tərbiyə edir. Onlar öz vətənlərinin tarixi və mədəni irsini tanımaqla onlara dərin bağlılıq yaradırlar. Bu, gənclər arasında vətənə və cəmiyyətə münasibətdə məsuliyyətli vətəndaşların yetişməsinə təkan verir.

Sosial adaptasiya və ictimai dəyərlərin ötürülməsi: Milli dəyərlərin öyrədilməsi uşaqları cəmiyyətdə qəbul edilən sosial ideallar haqqında maarifləndirir. Uşaqlara əxlaq, hörmət, dürüstlük və əməksevərlik kimi milli dəyərlərin öyrədilməsi onların cəmiyyətə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və güclü şəxsiyyətlərarası əlaqələri gücləndirir.

Mədəni və tarixi irsin qorunması: Şagirdlər tarixi insanlar və mədəni irs haqqında bilikləri milli ideallar vasitəsilə əldə edirlər. Bu, milli idealları qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq vəzifəsi hissini aşılayır.

Qrafik 1. Pedaqoji işçilərin sayı

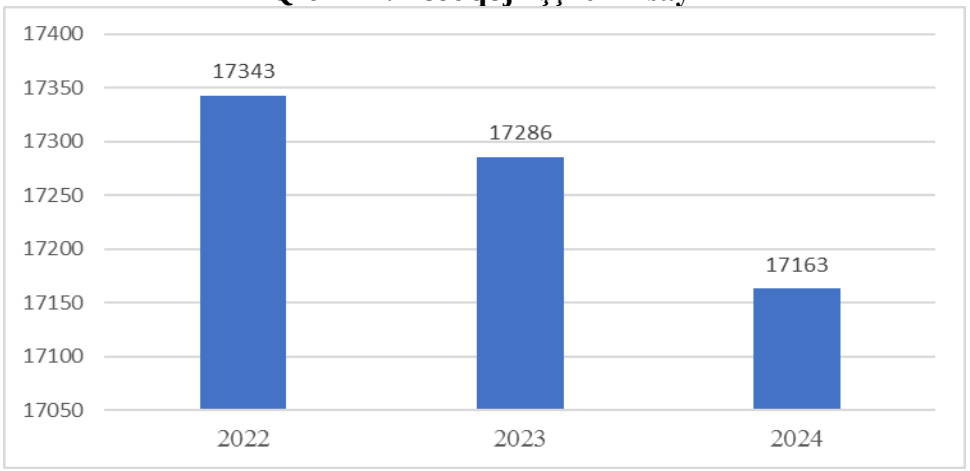

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/education/

Məlumatlar 2022-ci ildən 2024-cü ilə qədər olan illər ərzində müəllim heyətinin sayında cüzi azalma olduğunu göstərir. 2022-ci ildə ümumi müəllim heyətinin sayı 17,343 nəfər olub, 2023-cü ildə cüzi şəkildə azalaraq 17,286 nəfərə, 2024-cü ildə isə 17,163 nəfərə qədər azalıb. Davamlı azalma təhsil müəssisələrinə təsir göstərə bilər ki, bu da potensial olaraq daha böyük siniflərin sayına və ya qalan işçilər üçün iş yükünün artmasına səbəb ola bilər. Maliyyələşdirmə siyasətləri və ya işçi qüvvəsinin planlaşdırılması kimi əsas amillərin təhlili azalmanın aradan qaldırılması və davamlı kadr səviyyələrinin təmin edilməsi üçün vacibdir.

Qrafik 2. Tərbiyəçilər (böyük tərbiyəçilər də daxil olmaqla)

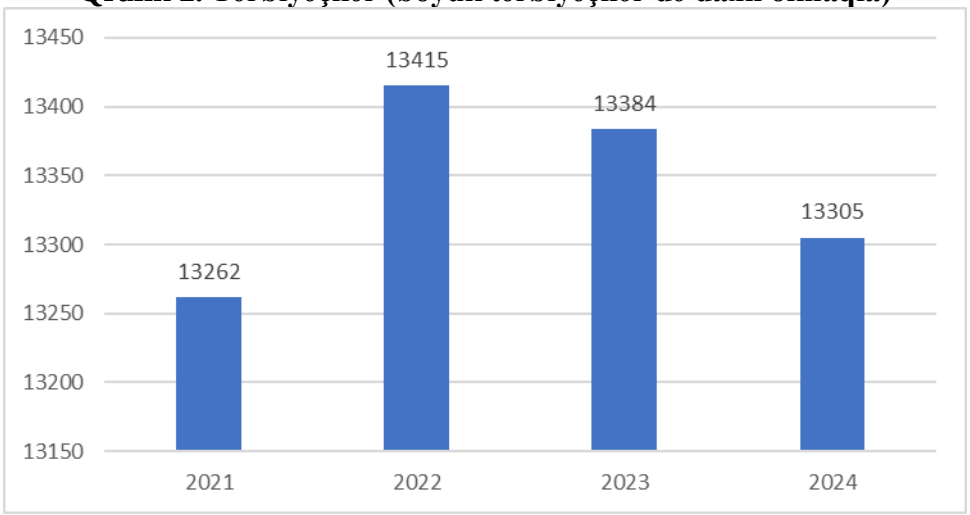

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/education/

Təhsil işçiləri, o cümlədən yüksək səviyyəli müəllimlər haqqında məlumatlar 2021 və 2024-cü illər arasında cüzi tərəddüdlər göstərir. 2021-ci ildə ümumi sayı 13,262 olub, bu, 2022-ci ildə 13,415-ə yüksəlib, ehtimal ki, yeni işə qəbul və ya siyasətə düzəlişlər nəticəsində cüzi artımı əks etdirir. Bununla belə, 2023-cü ildə cüzi azalma başladı, rəqəmlər 13,384-ə, 2024-cü ildə isə daha da 13,305-ə düşdü. Dəyişikliklər kiçik olsa da, təhsilin keyfiyyətinə təsir göstərə bilər.

Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlərə uyğun inkişaf etdirilməsi mədəni cəhətdən zəngin cəmiyyətdə şəxsiyyət, mənsubiyyət və məsuliyyət hisslərinin formalaşması üçün çox vacibdir.

Təhsil kurikulumlarına milli tarixi, ədəbiyyatı, adət-ənənələri və mənəvi təlimləri təbliğ edən mövzular daxil edilməlidir. Tarix və ədəbiyyat kimi fənləri mədəni irs, görkəmli milli şəxsiyyətlər, mənəviyyatdan qaynaqlanan etik dəyərlər dərsləri ilə zənginləşdirmək olar. Tədris materialları milli kimliyə uyğun gələn folklor, atalar sözləri və əxlaqi hekayələri özündə birləşdirə bilər. Məktəblər həmçinin milli bayramları qeyd edə və mədəni festivallar təşkil edə bilər ki, bu da şagirdlərin fəal iştirak etməsinə və bu tədbirlərin əhəmiyyətini öyrənməsinə şərait yaradır.

Sxem 1. Məktəblilərdə milli mənəvi dəyərin inkişaf yolları

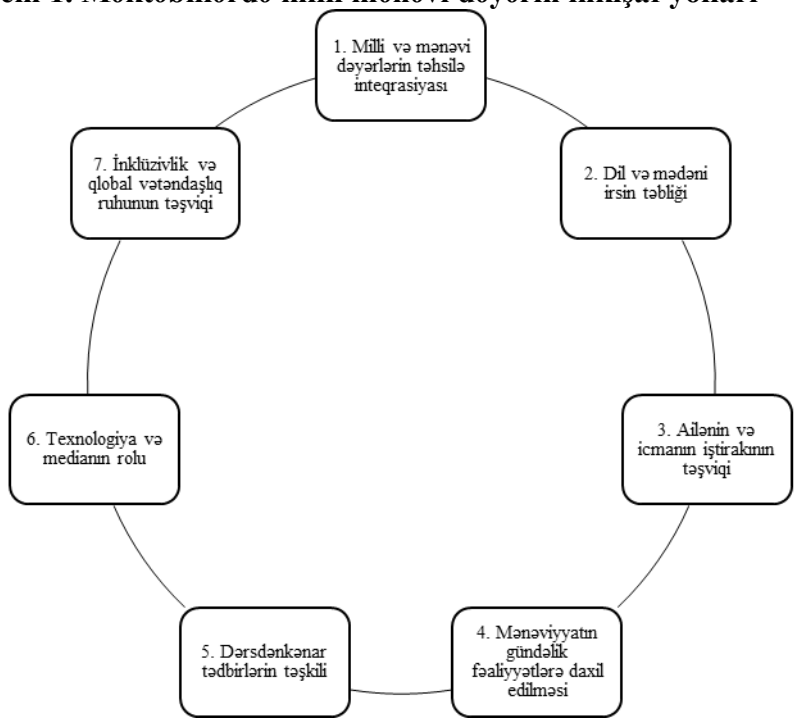

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Milli dili qorumaq mədəni özünəməxsusluğu qoruyub saxlamaq üçün təməl daşıdır. Məktəblər mədəni irsə qürur hissi aşılamaq üçün ana dilinin və onun ədəbiyyatının tədrisinə üstünlük verməlidir. Milli-mənəvi dəyərlərə aid mövzularda şeir söyləmə, nağıl söyləmə, inşa müsabiqəsi kimi fəaliyyətlər şagirdlərin öz kökləri ilə əlaqə saxlamasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, ənənəvi incəsənət, sənətkarlıq və musiqinin təbliği tələbələri mədəni təcrübələri araşdırmağa və qorumağa cəlb edə bilər.

Milli-mənəvi dəyərlərin aşılanmasında ailələr və icmalar həlledici rol oynayır. Məktəblər uşaqların evdə mədəni və mənəvi təcrübələrə məruz qaldığı dəstəkləyici mühit yaratmaq üçün valideynlərlə əməkdaşlıq edə bilər.

Sinifdənkənar tədbirlər milli-mənəvi dəyərlərin aşılanması üçün güclü vasitədir. Məktəblər ənənəvi incəsənətə yönəlmiş klublar, etik dilemmaları müzakirə edən debat cəmiyyətləri və sosial məsuliyyəti təşviq edən könüllü proqramlar təşkil edə bilər. İctimai xidmət layihələrində iştirak tələbələrə empatiya və vəzifə hissini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, onların əxlaqi və mənəvi inkişafına kömək edə bilər.

Məktəbliləri milli-mənəvi dəyərlərə cəlb etmək üçün rəqəmsal platformalardan səmərəli istifadə etmək olar. Maarifləndirici videolar, mədəni irslə bağlı seminarlar öyrənməni interaktiv və cəlbedici edə bilər. Məktəblər həmçinin tələbələri mədəni təcrübələri haqqında qısa filmlər, ya bloqlar kimi məzmun yaratmağa həvəsləndirə bilər ki, bu da onlara öz irsinin qorunmasında və təbliğində fəal iştirak etməyə imkan verir.

Milli-mənəvi dəyərləri vurğulamaqla yanaşı, şagirdləri müxtəlifliyi qiymətləndirməyə və qlobal dünyagörüşünü inkişaf etdirməyə təşviq etmək vacibdir. Digər mədəniyyətləri və inancları başa düşmək və onlara hörmət etmək multikultural dünyada harmoniyanı gücləndirməklə yanaşı, öz dəyərlərini qoruya bilən hərtərəfli şəxsiyyətlər yaratmağa kömək edir.

Nəticə

Belə qənaətə gəlinib ki, sosial-mədəni fəaliyyətlərin şagirdlərin milli dəyərlərə yiyələnməsinə təsiri tam razılıq səviyyəsindədir. Bundan əlavə, iştirakçıların vətənpərvərlik şüuru və ailənin əhəmiyyəti ölçülərində tamamilə həmfikir olduqları, daha çox birlik və həmrəylik ölçüsündə həmfikir olduqları müşahidə edilmişdir. Demək olar ki, ibtidai sinif şagirdlərinin milli dəyərlərin mənimsənilməsində iştirak etdikləri ictimai-mədəni fəaliyyətlərin birlik və həmrəylik alt ölçüsündə digər alt ölçülərə nisbətən daha azdır. İbtidai sinif şagirdləri ilə apardığı araşdırmada, köməklik, həmrəylik, həssaslıq, dürüstlük, təbiət sevgisi, qonaqpərvərlik və əməksevərlik kimi dəyərlərin tam uyğun səviyyədə mənimsənildiyi aşkar edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Aydın, M.Z., & Akyol-Gürler, Ş. (2018). Okulda değerler eğitimi. Ankara: Nobel Yayıncılık.*

2. *Gültekin, M., & Şencan, H. (2019). Manevi değerlerin farklılıklar yönetimi üzerindeki etkisi. Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies, 6(1), 1-18.*
3. *Schaefer, M.P. (2012). Determining methods for teaching character education in elementary schools (Unpublished PhD thesis). Northcentral University, Arizona.*
4. *Thornberg, R. (2006). Hushing as a moral dilemma in the classroom. Journal of moral education, 35(1), 89-104.*
5. *Toprakçı, E. (2021). Değerlerli uzaktan öğretim. Erişim adresi Erişim: https://www.hurriyet.com.tr/egitim/degerlerli-uzaktan-ogretim-41705164.*
6. *Ulusoy, K., & Arslan, A. (2014). Değerli bir kavram olarak "değer ve değerler eğitimi". Farklı yönleri ile değerler eğitimi, 2-15.*
7. *https://www.stat.gov.az/source/education/*

Mirzəyeva İ.M.
Odlar Yurdu Universiteti
ilaha.mirza95@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Xülasə

Müasir texnologiya dil öyrətmə və öyrənməni daha çevik və tələbələrin öyrənmələrini daha avtonom etmək məqsədi daşıyır. Mobil kompüterlər, cib kompüterləri, apple iPhone-lar, android telefonları və planşetlər daxil olmaqla yeni texnologiyalarla müəllimlər və tələbələr multimodal üsullarla, səs və görüntü, eləcə də mətn vasitəsilə ünsiyyət qura bilərlər. Bu texnoloji resursların uğurla tətbiqi mobil cihazların mobilliyini və əlaqəsini əhatə edir və müəllimlərin onların istifadəsini və funksionallığını qavraması və onları öz təcrübəsinə daxil etmə tərzi ilə birbaşa bağlıdır. Mobil texnologiyaların inkişafı pedaqoqlara mobil cihazlardan təhsil məqsədləri üçün istifadə etməyə imkan verir.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Резюме

Современные технологии направлены на то, чтобы сделать преподавание и изучение языка более гибким, а обучение студентов — более автономным. Благодаря новым технологиям, включая мобильные компьютеры, карманные компьютеры, apple iPhone, телефоны на базе android и планшеты, преподаватели и студенты могут общаться мультимодальными способами, используя голос и видео, а также текст. Успешное внедрение этих технологических ресурсов предполагает мобильность и возможность подключения мобильных устройств и напрямую связано с тем, как учителя воспринимают их использование и функциональность и включают их в свою практику. Развитие мобильных технологий позволяет педагогам использовать мобильные устройства в образовательных целях.

ADVANTAGES OF USING MODERN TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Modern technology aims to make language teaching and learning more flexible and students' learning more autonomous. With new technologies, including mobile computers, handheld computers, apple iPhones, android phones, and tablets, teachers and students can communicate in multimodal ways, through audio and video

as well as text. The successful implementation of these technological resources involves the mobility and connectivity of mobile devices and is directly related to the way teachers understand their use and functionality and integrate them into their practice. The development of mobile technologies allows educators to use mobile devices for educational purposes.

Açar sözlər: *təhsil, dərs, texnologiya, müəllim, veb alətlər*
Ключевые слова: *образование, урок, технология, учитель, веб-инструменты*
Key words: *education, lesson, technology, teacher, web tools*

Bu gün müasir təhsilin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr dəyişir - diqqət biliklərin mənimsənilməsindən səriştənin formalaşmasına yönəldilir. Bilik yönümlü pedaqogikanın əksi olan fərdi yönümlü yanaşmanın yenidən istiqamətləndirilməsi mövcuddur. Məktəblər müasir kompüterlərlə, elektron resurslarla, internetlə təmin olunub. Bu, tədris və tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə öz töhfəsini verir. İngilis dili dərslərində innovativ texnologiyalardan istifadə yaradıcı fəaliyyətin müsbət nəticələrinin əsas əlamətidir. , bu da tələbələrin motivasiyasının artmasına səbəb olur. Mark Warschauer iddia edir ki, İnternet tədris və öyrənmə üçün çoxlu qiymətli informasiyaya malik virtual kitabxanadır. Vebdə axtarış tələbələri və müəllimləri mətn, qrafika, audio, video və veb-saytlar kimi formatların birləşməsində mövcud olan əhəmiyyətli müxtəlif tapşırıqlara məruz qoyur. Bu məqsədə çatmaq üçün kompüter, mobil telefon, iPad və s. kimi texnologiyalardan müxtəlif proqramlarla birlikdə tədrisdə zaman, məkan və şərait məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur. Texnologiya tək bir alət deyil, ikinci dilə meylini müxtəlif yollarla gücləndirən müxtəlif texnoloji əsaslı alətlərdir. Məsələn, internet tələbələr və müəllimlər üçün orijinal ikinci dil materialları (realia) axtararkən ideal həll və mükəmməl vasitə kimi görünə bilər. Tələbələr hədəf dil ölkəsinə faktiki olaraq "səyahət edə" bilərlər. Mobil cihazlara İnternetə çıxışın əlavə edilməsi istifadəçilərin sadəcə telefon danışığından e-poçt göndərməsinə, multimedia mesajları yaratmağa və paylaşmağa, Facebook kimi sosial mediaya daxil olmağa və sairə qədər ünsiyyət imkanlarını genişləndirdi. Öyrənmə fəaliyyətlərinə tətbiq edildikdə, bu mobil rabitə xidmətləri tələbələrin xarici motivasiyasını artırır. öyrənilməsində iştirak etmək. Kompüter vasitəçiliyi ilə ünsiyyət ikinci dildə olan tələbələrə daha tez-tez və daha çox həvəs və inamla ünsiyyət prosesində iştirak etməyə kömək edir, çünki tələbələr internetdən ilk növbədə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər (ani mesajlaşma və mətn mesajlaşması). Onlar nisbətən anonim və qorunan mühitdə ünsiyyət qurmağa üstünlük verirlər, buna görə də söhbətləri sinifə daxil etmək onların xarici dil öyrənmə motivasiyasını qoruyub saxlayacaq və hətta artıracaq.

Veb alətlərinin tətbiqi müstəqil öyrənmənin inkişafı ilə birlikdə, müəllimlərin tələbələrin sinifdən kənarda təhsil almaları üçün geniş çeşiddə materiallar təqdim etməsi faktını nəzərə alaraq, öyrənənin müstəqilliyini təşviq edir. Tələbələr öz sürətləri ilə oxuya və mətnləri istədikləri qədər dinləyə bilərlər, çünki onlar artıq müəllimin köməyinə ehtiyac duymurlar və operativ rəy alırlar. planlaşdırma və tətbiq üçün internetdən istifadə edərək, şagird mərkəzli öyrənmə dizaynını və qurulmasını müəllimə asanlaşdırır. Veb müəllim və öyrənənləri dərsləri hazırlamaq və keçirmək üçün dəstək tapşırıqları və cəlbedici materiallarla təmin edir. Bundan əlavə, istifadəçilər adətən internetin təqdim etdiyi daha cəlbedici və maraqlı materiallarla məşğul olduqları üçün motivasiya artır.

Kitablar vasitəsilə yüksək texnologiyalı adi tədris metodlarının inkişafı ilə oxşar qrammatik məşqlər, mətnlərin oxunması və tərcüməsi arxa plana keçir. Humanist yanaşma son nəticədə bütün prosedurun əsaslandığı kommunikativ yanaşmanın formalaşmasına gətirib çıxardı. Ənənəvi qrammatik-tərcümə üsulları dil bacarıqlarını formalaşdırmır. Tələbə müxtəlif mətnləri yüksək səviyyədə oxuyub tərcümə etməyi bacarır, lakin xarici dil biliklərini real həyatda tətbiq edə bilmir. Kommunikativ yanaşma qrammatik biliklərdən danışıq və yazı bacarıqları formasında istifadə etməyə imkan verir. Əsas vəzifələrdən biri lüğətin zənginləşdirilməsidir. Bununla belə, yeni sözlər təkcə passiv deyil, həm də aktiv formada saxlanmalıdır.

Başqa sözlə desək, tələbə sözün tərcüməsini bilməli, həm nitqdə, həm də öz mətnlərinin yazısında istifadə etməyi bacarmalıdır. Bacarıqları inkişaf etdirmək üçün sadə bir məşq kimi kortəbii qrup dialoqlarını qeyd etmək olar. Tələbələr cütlərə bölünür və müxtəlif mövzularda ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Adətən müəllim söhbətə nəzarət edir və ya aparıcı suallarla kömək edir. Yeni sözlərin öyrənilməsi zamanı kartlarla məşqlərdən istifadə olunur. Onların üzərinə yeni sözlər yazılır, sonra çevrilir və qarışdırılır. Bir şagird bir kart çəkir və digərlərinin təxmin edə bilməsi üçün xarici sözün mənasını izah etməyə çalışır. Bu məşq sizə yeni sözləri "hiss etməyə" və onların düzgün istifadə edildiyi vəziyyətləri yadda saxlamağa imkan verir. İnkişafın müəyyən mərhələsində xarici dildə müxtəlif filmlər tədris prosesinə daxil edilə bilər. Şagirdlərə suallar verilir, cavabları birbaşa baxılan videolardan müəyyən edilməlidir.

Son illərdə innovativ texnologiyaların sinifdə tətbiqi məsələsi getdikcə daha çox aktuallaşır. Bu, təkcə yeni imkanlar deyil, həm də tədrisin yeni forma və metodları, öyrənməyə yeni yanaşmadır. Tədris prosesinə innovativ texnologiyaların tətbiqi müasir həyatın tələblərinə uyğun olaraq xarici dillərin tədrisi prosesində təhsilin məzmunu və metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır.

Xarici dilin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı, xarici dilin praktiki mənimsənilməsidir. Müəllimin vəzifəsi hər bir şagirdə öz fəallığını, yaradıcılığını nümayiş etdirməyə imkan verən təlim metodlarını seçmək üçün hər bir tələbə üçün praktiki dil öyrənmə şəraiti yaratmaqdır. Kooperativ təlim, layihə metodologiyası, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə, internet resursları kimi müasir tədris üsulları uşaqların təlim səviyyəsini nəzərə almaqla onların fərdiləşdirilməsini və öyrənmə qabiliyyətlərinin diferensiallaşdırılmasını təmin edərək öyrənməyə öyrənən mərkəzli yanaşmanın həyata keçirilməsinə kömək edir.

Layihə metodu xarici dillərin tədrisində ən aktual müasir texnologiyalardan biridir. O, problemli öyrənmə elementlərini və hər hansı bir fənni, xüsusən də xarici dili mənimsəmənin ən yüksək səviyyəsinə nail olmağa imkan verən birgə öyrənmə elementlərini özündə birləşdirir. Layihə metodu tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını, mədəniyyətini, ünsiyyətini, fikirləri qısa və eşidilən formada ifadə etmək bacarığını formalaşdırır, ünsiyyətdə tərəfdaşların fikrinə dözümlü olmaq və müxtəlif mənbələrdən məlumat çıxarmaq, müasir texnologiyaların köməyi ilə emal etmək bacarığını inkişaf etdirir. texnologiyalar. Bütün bu amillər dil mühiti yaradır ki, xarici dildə qarşılıqlı əlaqəyə təbii ehtiyacın yaranması ilə nəticələnir.

Layihə əsaslı təlim ənənəvi öyrənmə üsullarına zidd deyil. Bu, tələbələri aktivləşdirməyə kömək edir, çünki onların əksəriyyəti yeni biliklərə maraq göstərir. Bu cür motivasiya - layihənin mövzusunu uğurla inkişaf etdirmək istəyi çox vaxt valideynlərin və müəllimlərin əla və yaxşı qiymətlər almaq üçün çox oxumaq tələblərindən daha güclüdür.

Ədəbiyyat

1. *Ayatov, R., & Sherov, D. (2020). Improving the Conversational Process in Foreign Language Teaching. International Engineering Journal for Research and Development.*
2. *Babadjanova, N. (2020). Effective Classroom Management Techniques for Curriculum of 21st Century. Science and Education, 1(7).*
3. *Babadjanova, N., Eshonkulova, S. & Shodiyeva, N. (2020). Using grammar as a factor to enhance practical parts of linguistics. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.*
4. *Bobojonova, Z. (2020). Effective teaching of productive language skills to the English language learners. Science and Education.*
5. *Djurayeva, Y. (2020). The Role of Phonetics in Languages Teaching. International Engineering Journal for Research and Development.*
6. *Eshonkulova, S. (2020). The importance of interactive methods and principles in English language lessons. Science and Education.*

7. *Mirbabayeva, S. (2020). Methods of Using the Dictionary in Teaching Foreign Language. International Engineering Journal for Research and Development.*
8. *Xaldarchayeva, G. (2020). The Importance of Innovative Pedagogical Methods in Teaching English. International Engineering Journal for Research and Development.*
9. *Xoshimova, D. (2019). Features of Grow of Sensate–Expressive Speech in English Language at the Students via Conceiving by Listening. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.*
10. *Xoshimova, D. (2020). Improving the English Languages Speaking Skills with Efficient Ways. International Engineering Journal for Research and Development.*
11. *Xoshimova, D. R. (2019). Features Of Sensate-Expressive Speech Improvement While Teaching Listening To Students Applying Mnemonic Base. Современные исследования в области преподавания иностранных языков в неязыковом вузе.*
12. *Xoshimova, D. R. (2020). Using effective methods in preschool and primary school educational system. Science and Education.*
13. *Zuparova, S. (2020). Teaching Foreign Languages with Interactive Methods.*
14. *https://www.academia.edu/109130500/MODERN_TECHNOLOGIES_IN_TEACHING_FOREIGN_LANGUAGES*
15. *https://www.academia.edu/24062228/MODERN_INFORMATION_TECHNOLOGIES_IN_TEACHING_FOREIGN_LANGUAGES*
16. *https://www.academia.edu/85256671/Modern_technology_in_language_learning_and_teaching*

Mövlamova A.İ.
Odlar Yurdu Universiteti
movlam.aysel@inbox.ru

SƏMƏRƏLİ DƏRSİN TƏŞKİL EDİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Dərs planı müəllimin tələbələrin nəyi öyrənməli olduğu və onun dərs vaxtı ərzində necə effektiv şəkildə həyata keçiriləcəyi ilə bağlı yol xəritəsidir. Dərsinizi planlaşdırmazdan əvvəl, ilk növbədə sinif iclası üçün təlim məqsədlərini müəyyənləşdirməlisiniz. Daha sonra siz müvafiq öyrənmə fəaliyyətlərini tərtib edə və tələbə öyrənməsi ilə bağlı rəy əldə etmək üçün strategiyalar hazırlaya bilərsiniz. Yaxşı dərs planı tədris və öyrənmə prosesi üçün vacibdir. Hazırlanmış müəllim uğurlu tədris təcrübəsinə doğru gedir. Maraqlı dərslərin hazırlanması çox vaxt və səy tələb edir. Məktəbin ədalətli, məsuliyyətli və mənalı olması lazım olan nizam-intizam məcəlləsi hər bir müəllimin sinfi idarə etmə səylərində öz əksini tapmalıdır.

АНАЛИЗ МЕТОДОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ЭФФЕКТИВНОГО УРОКА

Резюме

План урока — это дорожная карта учителя, в которой указано, что ученикам необходимо изучить и как эффективно реализовать это во время урока. Перед планированием урока вы должны сначала определить цели обучения для занятия. Затем вы можете разработать соответствующие учебные мероприятия и разработать стратегии для получения отзывов об обучении учеников. Хороший план урока имеет важное значение для процесса преподавания и обучения. Подготовленный учитель ведет к успешному опыту преподавания. Разработка увлекательных уроков требует много времени и усилий. Кодекс поведения школы, который должен быть справедливым, ответственным и содержательным, должен быть отражен в усилиях каждого учителя по управлению классом.

ANALYSIS OF METHODS USED IN ORGANIZING AN EFFECTIVE LESSON

Summary

A lesson plan is a teacher's roadmap for what students need to learn and how to effectively implement it during class time. Before planning your lesson, you should first identify learning objectives for the class session. Then, you can design appropriate learning activities and develop strategies for obtaining feedback on student learning. A good lesson plan is essential to the teaching and learning process. A prepared teacher leads to a successful teaching experience. Developing engaging lessons takes a lot of time and effort. The school's code of conduct, which should be

fair, responsible, and meaningful, should be reflected in every teacher's classroom management efforts.

Açar sözlər: *dərs, vaxt, məqasəd, fəaliyyət, planlaşdırma*
Ключевые слова: *урок, время, цель, деятельность, планирование*
Key words: *lesson, time, purpose, activity, planning*

Bir çox müəllimlər planlaşdırmada intuitivdir. Onlar məqsədləri, məzmunu və fəaliyyətləri təsvir edən təfərrüatlı konturlardan istifadə etmirlər, əksinə eskiz konturlardan və bir neçə son dəqiqə xatırlatmalarından istifadə edirlər. Bəzi müəllimlər, adətən özünə güvənən və təcrübəli olanlar göstərişli modellərlə məhdudlaşmamağa üstünlük verirlər. Həmçinin mövzu və sinif səviyyəsi bir amil ola bilər. Bəzi fənlər, eləcə də ilkin sinif səviyyələri, daha az göstərişli sinif fəaliyyətlərinə və daha çox kəşfiyyat fəaliyyətlərinə borc verə bilər.

Uğurlu dərs planı bu üç əsas komponentə ibarətdir:

1. Şagirdlərin öyrənilməsi üçün məqsədlər;
2. Tədris/öyrənmə fəaliyyətləri;
3. Şagirdlərin anlayışını yoxlamaq üçün strategiyalar.

Müəllimlər beş səviyyəli planlaşdırma ilə məşğul olurlar: illik, dövr, vahid, həftəlik və gündəlik. Hər səviyyədə planlaşdırma bir sıra məqsədləri, məlumat mənbələrini, formaları və ya konturları və planlaşdırmanın effektivliyini qiymətləndirmək üçün meyarları əhatə edir. İllik və müddətli planlaşdırma, adətən əyalət və ya məktəb dairəsi tövsiyələri və ya kurikulum təlimatları ətrafında qurulduğu halda, vahid, həftəlik və gündəlik dərs planlaması müəllimlərə öz planlarını hazırlamaq üçün daha geniş imkanlar verir. Braun qeyd edir ki, müəllimlər ən çox bunlara güvənirlər: əvvəlki uğur və ya uğursuzluqlar, rayon kurikulum təlimatları, dərslik məzmunu, tələbə marağı, sinifin idarə edilməsi faktorları, məktəb təqvimi və illik və ya rüb səviyyələrində planlaşdırdıqları zaman əvvəlki təcrübə. Bölmə, həftəlik və gündəlik səviyyələrdə onlara əsasən aşağıdakılar təsir edir: materialların mövcudluğu, tələbə marağı, cədvəlin kəsilməsi, məktəb təqvimi, sinifin idarə edilməsi, sinifdə fəaliyyət axını və əvvəlki təcrübə. Yingerin fikrincə, planlaşdırma rasional, məntiqli və strukturlaşdırılmış olaraq qəbul edilir və bir sıra təlimat və idarəetmə rutinləri ilə gücləndirilir. Dərs ilinin ortalarına qədər tədris tədbirlərinin təxminən 85 faizi müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Planlaşdırma zamanı müəllimlər tələbələri sorğu-sual etmək, izləmək və idarə etmək, eləcə də sinif fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün təlimat proqramlarından istifadə edirlər.

Lakin müəllim şagirdlərin fərqli inkişaf ehtiyaclarını və maraqlarını nəzərə almaq üçün planlaşdırmada müxtəlifliyi və çevikliyi, eləcə də struktur və rutini nəzərə almalıdır. Bəzi tələbələr, xüsusilə yüksək nəticə göstərənlər,

fərqli düşünənlər və müstəqil öyrənənlər, strukturlaşdırılmamış və müstəqil situasiyalarda daha çox öyrənirlər, halbuki bir çox aşağı nəticə göstərənlər, konvergent düşünənlər və asılı öyrənənlər yüksək strukturlaşdırılmış və yönləndirilmiş mühitlərə üstünlük verirlər.

Bir dərs planı üçün izləmək üçün ideal bir format yoxdur. Müəllimlər metod mütəxəssislərinin və öyrənmə nəzəriyyəçilərinin təkliflərini öz şəxsi tədris üslublarına və məktəblərinin və ya bölgələrinin təkliflərinə uyğunlaşdırmaq üçün dəyişdirməlidirlər. Məsələn, yeni başlayan müəllimlərə dərs planına aşağıdakı yeddi komponenti daxil etmələri tövsiyə olunur.

Dərsin konkret məqsədi, tələbənin marağını çəkmək və onu dərs boyu saxlamaq üçün müvafiq motivasiya, bir dərsin inkişafı və ya konturları (bəzən məzmun və ya fəaliyyət kimi istinad edilir), müxtəlif üsullar, o cümlədən məşq, suallar və nümayişlər, dərsi izləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məzmunu əlavə etmək və aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif materiallar və media, mdial və yekun xülasələr, tapşırıq və ya ev tapşırığı üçün təmina nəzərdə tutulur.

Müəllim hər bir komponentə nə qədər vaxt sərf etdiyini, hər birində nə qədər detalın yer aldığını və hansı komponentlərin daxil edildiyini dəyişə bilər. Təcrübə ilə müəllim plana daxil ediləcək ən faydalı komponentləri və bütövlükdə plana lazım olan təfərrüatların miqdarını kəşf edir.

Məqsədlər: Müəllimin tədris etməyi planlaşdırdığı məzmunu çeşidləyərkən nəzərə aldığı ilk sual budur: Mən nəyi öyrətməyi planlaşdırıram? Tələbələrin dərsdən faydalı olacaq nə öyrənmələrini istəyirəm? Bu sualların cavabları məqsədlərdir; onlar dərsin əsasını təşkil edirlər. Məqsədlərə çatmaq üçün motivasiya, metodlar və materiallar təşkil edilir. Məqsədlərin müəyyən edilməsi məqsədsizliyə qarşı təminat verir. Məqsədlər ifadələr və ya suallar kimi ifadə edilə bilər. (Əksər insanlar düşünür ki, onlar yalnız ifadələr kimi yazıla bilər.) Sual forması tələbələri düşünməyə təşviq edə bilər. Onların necə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, onlar şagirdlərin görməsi üçün lövhədə və ya çap olunmuş paylama materialında yazılmalıdır. Burada əvvəlcə bəyanat, sonra isə sual şəklində yazılmış dərs planı üçün məqsədlərin bəzi nümunələri verilmişdir.

Motivasiya: Motivasiya vasitələri və ya fəaliyyətlər öyrədiləcək məzmuna marağı oyadır və saxlayır. Xarici motivasiyalı (yəni öyrənmə üçün həvəsləndirici və ya gücləndirici tələb edən) tələbələrlə müqayisədə daxili motivasiyalı (yəni bəzi daxili ehtiyac və ya marağı ödəmək üçün öyrənməyə həvəsləndirilmiş) tələbələr üçün daha az motivasiya vasitələri tələb olunur. Dərsin planlaşdırılması və təlimatlandırılması lazımdır. Daxili motivasiya tələbələrin bir mövzuya və ya tapşırığa olan marağının saxlanmasını və ya artırılmasını nəzərdə tutur. Müəllim dərsi elə seçir və təşkil edir ki, dərsin əvvəlində şagirdlərin iştahına uyğun olsun; təəccüb, şübhə və çaşqınlıqdan istifadə edərək tələbə marağı və işə cəlb olunmasını qorumaq; roman, eləcə də

tanış materiallar; maraqlı və müxtəlif üsul; aktiv və manipulyasiya imkanları təmin etmək; vaxtın və səyin təşkilində tələbənin müstəqilliyinə icazə vermək; və dərsin tələblərinə cavab verən seçimlər və ya alternativlər təqdim edin.

Xarici motivasiya: Xarici motivasiya koqnitiv strategiyalara diqqət yetirir. Fəaliyyətlər uğuru artırır və uğursuzluğu azaldır, motivasiyanı artırır. Yüksək müvəffəqiyyət qazanan tələbələr, hətta uğursuzluqla üzləşdikdə belə, aşağı müvəffəqiyyətli tələbələrdən daha uzun müddət davam edəcəklər, buna görə də orta və aşağı nəticə göstərən tələbələr üçün öyrənmə üçün stimullar vacibdir.

İnkişaf: Bəzən kontur adlanan inkişaf mövzular və alt mövzular, bir sıra geniş və ya əsas suallar və ya fəaliyyətlərin siyahısı (metodlar və materiallar) kimi ifadə edilə bilər. Əksər orta sinif müəllimləri mövzulara və ya suallara güvənir və əksər ibtidai sinif müəllimləri fəaliyyətlərə istinad edir. Mövzulara, anlayışlara və ya bacarıqlara vurğu tədris yanaşmasında məzmun yönümlülüyünü göstərir. Fəaliyyətə vurğu daha çox sosial-psixoloji istiqamətə malikdir; tələbə ehtiyacları və maraqları üzərində daha çox stress vardır.

Gündən-günə eyni üsullara güvənmək, hətta böyüklər üçün də darıxdırıcı olardı. Müxtəlif prosedurlar dərs boyu motivasiyanı qoruyur. Bir dərsdə çoxlu müxtəlif prosedurlardan istifadə oluna bilsə də, dörd əsas üsul təcrübə və məşq, sorğu-sual, izahat və mühazirələr, nümayişlər və təcrübələrdir. Dərsin növündən, eləcə də tələbələrdən, mövzudan və sinif səviyyəsindən asılı olaraq, bu tədris metodları müxtəlif dərəcələrdə istifadə edilməlidir.

Şagirdlərə yeni məlumatları uzunmüddətli yaddaşa köçürmək və yeni və köhnə öyrənməni inteqrasiya etmək üçün təcrübə məşqlərinə ehtiyacı olduğu barədə ümumi razılıq var. Təcrübə problemləri iş dəftərlərindən, dərsliklərdən və müəllim tərəfindən hazırlanmış materiallardan yarana bilər. Saat işi formasında məşq, məhdud vaxt müddətində (hər bir dərs üçün on dəqiqədən çox olmamaqla), təlimatlar verilərsə və dərsə inteqrasiya olunarsa, tələbələr üçün faydalı ola bilər.

Təcrübələr induktiv sorğuda mühüm rol oynayır. Onlar dərs planının yaradıcı və kəşfiyyat metodları üçün idealdır, beləliklə, müəllim və tələbələr məlumat toplamaq, müşahidə etmək, ölçmək, müəyyən etmək və səbəb-nəticə əlaqəsini araşdırmaq yolu ilə mövzunu inteqrasiya edirlər. Gənc tələbələr və aşağı nəticə göstərən şagirdlər müəllimdən daha çox təlimat və rəy tələb edəcəklər. Yaşlı və yüksək nailiyyətli tələbələr daha çox müstəqil işləyirlər və nümayişlərdə və təcrübələrdə daha çox iştirak edirlər, çünki onlar informasiyanın kəmiyyətlərini idarə etmək, informasiyanı yeni formalarda yenidən təşkil etmək və onu yeni öyrənmə vəziyyətlərinə köçürmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Ədəbiyyat

1. *Brown, D.S. (1988). Twelve middle school teachers' planning. Elementary School Journal, (September), 69-87. vol. 89 no.*
2. *Brown, D.S. (1993). Descriptions of two novice secondary teachers's planning. Curriculum Inquiiy, (Spring), 34-45. vol. 23 no. 1.*
3. *Bruner, J.S. (1966). Towards a Theory of Instruction. Cambridge, MA: Harvard University Press. Covington, M.V. (1992). Making the Grade: A Self-Worth Perspective on Motivation. New York: Cambridge University Press. Hollingsworth, S., Dybahl, M., and Turner-Minarek, L. The importance of relational knowingin learning to teach. Curriculum Inquiry, (Spring), 5-33. vol. 23 no.1.*
4. *Kiewra, K.A. (1991). Aids to lecture learning. Educational Psychologist, (Winter), 37-53. vol. 26 no. 1.*
5. *Manderville, G.K. and Rivers, J. L. (1991). The South Carolina PET study. Elementary School Journal , (March) 377-407. vol. 91 no. 4.*
6. *Ornstein, A.C. (1995a). Strategies of Effective Teaching, 2nd ed. Dubuque, IA: Wm. C. Brown. Ornstein, A. C. (1995b). Teaching: Theory into Practice. Boston: Allyn and Bacon.*
7. *Ornstein, A.C. and Hunkins, F. P.(1993). Curriculum: Foundations, Principles, Theory, 2nd ed. Boston: Allyn and Bacon. Perrott, E. (1982). Effective Teaching: A Practical Guide to Improving Your Teaching. New York: Longman.*
8. *Slavin, R.E. (1994). Educational Psychology: Theoryinto Practice, 4th ed. Boston: Allyn and Bacon.*
9. *Stipek, D.J. (1993). Motivation to Learn. 2nd ed. Boston: Allyn and Bacon. Yinger, R.J. (1980). A study of teacher planning. Elementary School Journal, (January).*
10. *https://www.academia.edu/3632219/Strategies_for_Effective_Lesson_Planning*
11. *https://www.academia.edu/42340011/EFFECTIVE_LESSON_PLANNING_AND_CLASSROOM_MANAGEMENT_SUGGESTIONS*
12. *https://www.academia.edu/6265360/Lesson_Planning*
13. *https://www.academia.edu/7152535/How_Teachers_Plan_Lessons*

Mütəllimova Ş.N.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mutllimovasbnm@gmail.com

ORTA MƏKTƏBDƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ ZAMANI MÜƏLLİM – ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞI VACİB FAKTOR KİMİ

Xülasə

Hər bir təlim metodunun istifadəsində müəllim-şagird əməkdaşlığının rolu böyükdür. Təlim metodları sadəcə şagirdlərin əhəmiyyətli məlumatlar etməsinə yardım etmir, həm də onların həyati bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yardım edir. Dərslərdə şagirdlərdə bu bacarıqların formalaşdırılması üçün tədris metodlarından istifadə edilmir. Burada müəllimlərin də iştirakı zəruridir. Müəllim təlim prosesində şagirdlərin marağını cəlb edəcək metodu seçməklə yanaşı onların idrakı fəallığını da təkmilləşdirəcək metodları seçir. Təlim metodlarının tətbiqində əməkdaşlıq vacib faktordur. Bəzi təlim metodları qrup işləri nəzdində icra edildiyi zaman əməkdaşlıq daha önəmli bir hal alır. Hər bir halda müəllim və şagird arasında olan əməkdaşlıq daimidir və tədris olunan hər dərsdə müəllim-şagird əməkdaşlığı özünü büruzə verir. Müəllimin şagirdlə əməkdaşlığı nəticəsində şagirdlər araşdırma edərək, yaxud da müəllimin yardımı ilə dərsdə fəal iştirak edə bilir və öz bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir.

СОТРУДНИЧЕСТВО СТУДЕНТА И ПЕДАГОГА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

Велика роль сотрудничества учителя и ученика в использовании каждого метода обучения. Методы обучения не только помогают учащимся усвоить важную информацию, но и помогают им развивать жизненные навыки и привычки. На занятиях не применяются методы обучения для развития этих навыков у учащихся. Здесь также необходимо участие учителей. В процессе обучения преподаватель выбирает тот метод, который вызовет интерес учащихся, а также методы, способствующие улучшению их познавательной деятельности. Сотрудничество является важным фактором в применении методов обучения. Когда некоторые методы обучения применяются в групповой работе, сотрудничество становится более важным. В любом случае сотрудничество учителя и ученика постоянно, и сотрудничество учителя и ученика проявляется на каждом уроке. В результате сотрудничества учителя и ученика учащиеся могут активно участвовать в уроке, проводя исследования или с помощью учителя, и развивать свои знания, умения и привычки.

STUDENT-TEACHER COOPERATION AS AN IMPORTANT FACTOR WHEN USING ACTIVE TEACHING METHODS IN ORGANIZING TRAINING IN SECONDARY SCHOOL

Summary

The role of teacher-student cooperation in the use of each teaching method is great. Teaching methods not only help students acquire important information, but also help them develop their life skills and habits. The development of these skills of students is not limited to the teaching methods applied in the lesson. Teachers' participation is also necessary here. The teacher chooses a method that will attract the interest of students in the learning process, as well as methods that will improve their cognitive activity. Cooperation is an important factor in the application of teaching methods. When some teaching methods are implemented in group work, cooperation becomes more important. In any case, the cooperation between the teacher and the student is permanent and teacher-student cooperation is manifested in every lesson taught. As a result of the teacher's cooperation with the student, students can actively participate in the lesson by conducting research or with the help of the teacher and develop their knowledge, skills and habits.

Açar sözlər: *təlim metodu, əməkdaşlıq, şagird, müəllim, dərs prosesi*

Ключевые слова: *метод обучения, сотрудничество, ученик, преподаватель, учебный процесс*

Key words: *teaching method, collaboration, student, teacher, lesson process*

Təlim öyrədən və öyrənən arasındakı prosesdir. Bu proses zamanı öyrənən öyrədənin yardımı ilə müəyyən vacib informasiyaları əldə edir. Burada öyrənən dedikdə, şagird və ya tələbə nəzərdə tutulur, öyrədən dedikdə isə, təlim prosesinin idarəedicisi olan müəllim nəzərdə tutulur. Bu iki subyekt arasındakı qarşılıqlı əməkdaşlıq ortaya təlimi, təlim prosesini çıxarır.

Təlim prosesini əlverişli, səmərəli, maraqlı etmək üçün müəyyən üsullardan, vasitələrdən istifadə edilir. Bu üsul və ya vasitələr metod adlanır.

"Metod" sözü yunan sözündən götürülmüşdür. "Methodos" sözündən əmələ gəlmişdir və mənası "yol" deməkdir. Mənasından da aydın olduğu kimi, metodlardan təlim prosesində məzmunu öyrənənlərə çatdırmaq üçün bir yol kimi istifadə edilir. Pedaqoji praktikada o, ənənəvi olaraq təlim-tərbiyə məqsədlərinə çatmağın nizama salınma üsuludur [5, s.267]. Buradan bu nəticəyə gələ bilərik ki, təlim-tədris prosesində istifadə olunan üsul və metodları "təlim metodları" adı altında birləşdirə bilərik.

Təlim metodları öyrənənlərin idrak fəaaliyyətinə, öyrənən və öyrədən arasındakı münasibətə təsir edir. Təlim metodları öyrənən və öyrədənin əməkdaşlığının təşkilində vacib rol oynayır. Təlim metodları vasitəsilə müəllim həm şagirdlərin diqqətini çəkir, həm də mövzunun tədrisi zamanı şagirdləri

düşünməyə sövq edir və onların düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə dəstək olur. Təlim metodları ilə şagird və öyrədən arasında ünsiyyət də müəyyən dərəcədə dəstəklənir. İstifadə olunan bəzi təlim metodları vardır ki, bunlarla şagirdlər sadəcə bir-birləri ilə yox, eyni zamanda müəllimlə də əməkdaşlıq edirlər. Bu zaman müəllim əsasən fasilitator, bələdçi rolunu oynayır. Müəllimin bu əməkdaşlıqdakı əsas vəzifəsi tədris zamanı şagirdlərə istifadə olunan təlim metodunun məğzini izah etməklə, yanaşı həm də mövzunun dərk edilməsinə xüsusi diqqət etmək və şagirdlər tərəfindən keyfiyyətli mənimsənilməsinə yardım etməkdir.

Göründüyü kimi, təlim metodlarının səmərəli, əlverişli, faydalı istifadə olunmasında müəllim-şagird əməkdaşlığının rolu böyükdür. Belə ki, təlim metodlarını tədris prosesində istifadə edərkən onları dərs üçün faydalı edən müəllim və şagird, şagirdlərin bir-biri ilə olan ünsiyyəti və əməkdaşlığıdır.

Öyrədən öyrənən tədris müəssisəsinə gəldiyi ilk gündən etibarən onu məktəblə tanış etməklə başlayır və bundan sonrakı tədris ili və ya illəri boyunca şagirdlərə bilik-bacarıq vərdişlərinə yiyələndirməklə bərabər, onlara valideyn qayğısı ilə də yanaşmağa çalışaraq onları həm təlim prosesinə cəlb edir, həm də onların dərsə marağını artırır. Müəllim öz fəaliyyətlərindəki ardıcıllıq, nitqlərindəki anlaşıqlılıq, fəaliyyətlərinin dəqiqliyi, mehriban rəftarla şagirdlərin sevgisini qazanaraq onları fəal təlimə cəlb etmək imkanı əldə edir. Müəllim bu xüsusiyyətləri sadəcə şagirdin sevgisini qazanmağa xidmət etmir, həm də əməkdaşlığa da müsbət təsir edir.

Müəllim-şagird fəaliyyətində diqqət edilməsi vacib olan bir neçə prinsip vardır ki, bunlara humanist, inteqrativ, əməkdaşlıq və s. kimi prinsiplər aiddir. Bu prinsiplərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Bunlara nəzər yetirək:

– Humanist: Burada öyrənənə fərd və şəxsiyyət kimi yanaşılması nəzərdə tutulur.

– Demokratik: Burada tədris zamanı öyrənənlərin fəal iştirakı nəzərdə tutulur.

– İnteqrativ: Burada müxtəlif fənlərin və ya mövzuların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur.

– Əməkdaşlıq: Burada müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığı nəzərdə tutulur.

Adını çəkdiyimiz prinsiplərin, müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin xarakteristik xüsusiyyətləri təlim metodlarına da müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Bu təsir müsbət yöndədir, belə ki, təlim metodlarının istifadəsi əməkdaşlığa zəmin yaradır və bu zamanda müəyyən xüsusiyyətlərə və tələblərə diqqət etmək zəruridir.

Müəllim-şagird əməkdaşlığında təlim metodlarının xüsusi rolu vardır. Hər bir təlim metodunun istifadəsində müəllim və şagirdlər arasındakı əks

əlaqə müəyyən dərəcədə fərqlilik göstərsə də, hamısı üçün əsas olan və ortaq olan bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu müəllimin fasilitator rolu oynaması və təlim prosesində baş verən mərhələlərə bələdçilik edərək şagirdləri yönləndirməsidir. Bu da təlim metodlarının şagird və müəllim əməkdaşlığına göstərdiyi ən böyük təsirlərdən biridir. İndi isə bir neçə təlim metodunun nəzərində müəllim-şagird əməkdaşlığına nəzər yetirmək məqsədəuyğun olar.

Müzakirə. Bu metodun yardımı ilə şagirdlər müəyyən olunmuş problemli mövzu ilə əlaqədar öz şəxsi fikirlərini bildirirlər. Beləliklə hər bir şagird öz mövqeyini söyləmiş olmaqla bərabər, həm də bir-birlərinin fikirlərinə də münasibət bildirərək həm öz biliklərini artırmış olur, həm də fərdi fikirlərini müdafiə etməyi öyrənirlər. Burada müəllimin şagirdlərlə ünsiyyəti olduqca mühümdür. Belə ki, müəllimin bu metodun tətbiqində başlıca rolu uşaqların hamısını fəaliyyətə cəlb etməkdir. Şagirdlərin hər birinin fikir bildirməsinə şərait yaratmaq müəllimin tədris prosesindəki əsas vəzifələrindəndir. Bundan başqa müəllimin bir vəzifəsi də dərsdə mübahisə metodunun tətbiqi üçün zəmin yaratmaqdır. Təbii ki, bu metodun tətbiqindən öncə şagirdlərə dinləmə qaydaları, tənqidi fikir bildirmə bacarığı, bir-birlərinin fikrinə hörmət etmək bacarığı kimi etik davranış qaydaları izah edilməlidir, hansı ki, bu da müəllimin üzərinə düşən vəzifələrdəndir.

Şagirdlər müzakirəyə başladıqdan sonra müəllim onları düzgün yönləndirməlidir. Müzakirə zamanı şagirdlər arasında münaqişə yaranma ehtimalı böyük olduğu üçün müəllim hər kəsə xüsusi diqqət etməlidir ki, şagirdlər arasında problem yaranmasın. Müəllimin bu prosesə diqqət etməsi və şagirdləri düzgün yönləndirməsi ilə şagirdlərin həm şəxsi keyfiyyətləri inkişaf edər, həm də sinifyoldaşları ilə arasındakı sosial münasibət mənfi dərəcədə zədələnməz.

Müzakirə metodunun tətbiqi zamanı şagirdlərin də sualları meydana gələ bilər və bu sualları müəllimə yönəldərək onun fikrini öyrənməyə çalışarlar. Bu zaman müəllim verdiyi cavabları diqqətlə seçməlidir ki, şagirdlərin fikirlərinə təsir etməsin və fikirləri daha obyektiv yönümlü olsun. Müəllim bu vaxt mübahisəni bitirəcək cavab verməməyə də çalışmalıdır, çünki şagirdlər konkret cavab əldə etdikləri zaman ortaya tez tapa bilərlər və həmin vaxt mübahisə bitər.

Qeyd etdiyimiz məqamlardan bu metodun istifadəsində müəllim-şagird əməkdaşlığı açıq aydın görünür. Bu cür dərslərdə tərəf müqabilləri, yəni müəllim və şagirdlər əməkdaşlıq edərkən interaktiv fəaliyyət göstərərkən hər kəs öz vəzifəsinin nədən ibarət olduğunu konkret şəkildə bilməlidir [2, s. 43].

Rollu oyun. İdrakın inkişaf və formalaşma vasitəsi kimi şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin yaradıcı şəkildə irəliləyişinə rollar üzrə oyunun əhəmiyyətli təsiri vardır [2, s. 52]. Bu metodun məğzi şagirdlərin bir mövzu

əsasında obrazlara bölünərək məzmunun mənimsənilməsindən ibarətdir. Bu təlim metodundan istifadə əsasən ədəbiyyat dərsləri üçün əlverişlidir. Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərdəki obrazların xarakterik cəhətlərini anlamada və obrazın daxili aləmini üzə çıxarmaqda rollu oyun metodunun böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu metodun tətbiqində müəllimin rolu çox vacib məqamdır. Əvvəlcə, bunu deyək ki, rollu oyun zamanı müəllimin fəaliyyəti iki yerə ayrılır, belə ki müəllim təlim zamanı şagirdlərə müdaxilə edə də bilər, etməyə də bilər. Bu müəllimin seçdiyi üsuldan asılı olaraq dəyişə bilər. Əgər müəllim müdaxilə üsulundan istifadə edəcəksə, şagirdlər obrazları ifa edərkən lazımi anda müəllim müdaxilə edir və yol göstərir. Əgər müəllim şagirdlərə qarışmayacaqsa, bu zaman şagirdlərə öncədən rollu oyunla, obrazla bağlı məlumatlar və lazımi məqamlar çatdırılır. Oyun zamanı müəllim prosesə qarışmır və oyun bitdikdən sonra müəyyən məqamları çatdırır.

Qeyd etdiyimiz məqamlardan müəllim-şagird əməkdaşlığı özünü büruzə verir. Rollu oyun zamanı müəllim müdaxiləsi, şagirdlərə məzmunu izahı əməkdaşlığa yol açır.

Rollu oyunun tətbiqinin müəllim şagirdlərə obrazlara obyektiv və subyektiv yanaşmağı öyrədə bilməlidir. Belə ki, şagird ifa edəcəyi obraza doğru yanaşa bilmək üçün obyektiv və hərtərəfli baxa bilməyi bacarmalıdır ki, obrazı ifa edərkən onun xarakterik xüsusiyyətlərini daxili aləmini izləyicilərə çatdıra bilsin. Bununla bərabər şagird subyektiv yanaşmağı da bacarmalıdır ki, obrazı ifa edərkən ona öz şəxsi münasibətini də bildirərək, ifa etdiyi obrazı özününküləşdirə bilsin. Bütün bunları şagirdin özbaşına etməsi mümkün deyildir. Burada müəllimin rolu vacibdir. Şagird obrazla tanış olarkən müəllim ona kömək etməli, şagirdin obrazda görə bilmədiyi xüsusiyyətləri ona göstərməli, ehtiyac varsa, şagirdə obrazı canlandırmaqda və ya necə canlandıracağı haqda dəstək olmalıdır. Başqa sözlə, müəllim rollar üzrə planlaşdırılmış oyunlarla bu oyunlarda iştirak edən şagirdlər arasında vasitəçi olmalıdır [2, s. 54].

Obrazlar şagirdlərə paylanarkən də müəllim xüsusi diqqət etməlidir. "Şagirdin ifa edəcəyi obraza münasibəti necədir?", "Həmin obrazı ifa etdikdən sonra digər şagirdlərin obrazı ifa edən şagirdə münasibəti dəyişə bilərmi?" və s. kimi suallar meydana gəlir və müəllim bunların qarşısına keçməlidir. Bu zaman müəllim rolları bölüşdürmədən öncə şagirdlərə obrazlara obyektiv baxmağı aşılamalı, onları ifa etmənin normal hal olduğunu və bunun insan xarakteristikasında dəyişikliklərə yol açmadığını çatdırmaq lazımdır. Belə ki, əsasən aşağı sinif şagirdlərində mənfi obrazı canlandıran şagirdə sinifdə rəftar dəyişə bilir. Bunun üçün obrazlara baxış mövqeyini dəyişdirmək, şagirdlərlə obrazı təhlil etmək vacibdir. Müəllim şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək obrazların özünüməxsus xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır.

Kublaşdırma. Bu metod hazırlanmış kubun üzərinə Blum taksonomiyasının təsvir, müqayisə, əlaqələndir, təhlil, tədqiq, mühakimə et göstərişlərinin yazılması ilə tətbiq edilir. Bu təlim metodundan ilk istifadə edən zaman müəllim şagirdlərə bu metod və dərsin gedişatı barədə məlumat verməlidir. Şagirdlər qruplara ayrılmalıdır. Bu vaxt müəllim "1, 2, 3, 4, 5, 6" saymaqla, şagirdlərə altı fərqli növ konfet paylamaqla və s. kimi üsullarla şagirdləri sürətli şəkildə qruplara ayıra bilər.

Şagirdlər qruplara ayrıldıqdan sonra hər qrup üçün bir rəng seçilir. Belə ki, həmin rənglər kubun tərəflərinin rəngi ilə eynidir. Bu şəkildə suallar paylanmış olur. Bundan başqa zər atılmaqla da suallar bölüşdürülə bilər. Suallar qruplara paylandıqdan sonra müəllim sualların məğzini şagirdlərə izah edir. Şagirdlər tapşırıqla bağlı suallarına müəllim vasitəsilə cavab tapırlar. Göründüyü kimi, bu təlim metodunda müəllimin əsas rolu bələdçi olmaqdan ibarətdir. Müəllim burada şagirdləri düzgün yönləndirməyə çalışır. Şagirdlər fəaliyyətə başladıqdan sonra da müəllim hər bir qrupa yaxınlaşır və əgər ehtiyac varsa, onlara müəyyən dərəcədə yol göstərir.

Qeyd edilənlərdən məlum olduğu kimi, burada müəllim-şagird əməkdaşlığı vacib rol oynadı. Ola bilər ki, burada müəllimin rolu sadəcə bələdçi olmaqdan ibarət oldu, amma bunun tədris prosesində şagirdlərə əvəzsiz yardımı oldu. Şagirdlər müəllimə müəyyən suallar yönləndirməklə nəticəyə gələrək özlərinə verilən suala düzgün cavab tapa bildilər.

Aydın olduğu kimi, müəllim dərsdə nə qədər passiv qalsa belə, onun şagirdə dəstəyi və onunla əməkdaşlığında heç bir geriləmə olmur, yəni müəllim və şagird arasındakı əməkdaşlıq daimidir.

Beyin həmləsi. Bu metod müəllim tərəfindən şagirdlərə düşündürücü suallar yönləndirilməsindən ibarətdir. Bu zaman bütün qrup hər hansı bir problemin həllinə cəlb edilir və qısa zaman ərzində bütün təkliflər qeyd olunur [5, s.287]. Şagird və müəllim arasında dialoqun ən çox olduğu üsullardan biri bu metoddur. Bu metod əsas dərsin motivasiya mərhələsində istifadə olunaraq şagirdlərin məntiqi düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafını da dəstəkləyir.

Beyin həmləsi metodunun istifadəsi zamanı müəllim şagirdlərə elə suallar verir ki, şagirdlər müstəqil fikirlərini izah edərək tədris olunacaq mövzunun məzmununa yaxınlaşır. Bunun üçün müəllim aldığı cavablara əsasən şagirdləri yönləndirə və ya başqa suallar verə bilər. Bu məqamda şagirdlərdə özləri üçün maraqlı olan sualları yönləndirərək beyin həmləsinin gedişinə təsir edə bilərlər. Şagirdlər bu yolla bir-birlərinin fikirlərinə də münasibəti bildirmiş olur və ortaq nəticəyə gəlmə şansı əldə edirlər. Bütün bu proses müddətində müəllim də şagirdlərlə birlikdə fəal iştirak edərək onlara istiqamət verir. Şagirdlərin fikrinin məzmundan kənarlaşdığı vaxt müəllim yeni suallar vasitəsilə onların məzmuna doğru irəliləməsinə şərait yaradır.

Qeyd etdiyimiz təlim metodlarına nəzər yetirdikdə bir daha bu qənaətə gəlirik ki, müəllim-şagird əməkdaşlığında müəllimin əsas rolu fasilitator olmaqdır. Bələdçi rolunda çıxış edən müəllim şagirdlərə yol göstərərək onların məzmunu tapmasına, araşdırma apararaq yeni məlumatlar öyrənməsinə dəstək olur.

Son olaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir təlim metodunda əməkdaşlıq vacib faktor oynayaraq tədris prosesinin səmərəliliyini, effektivliyini, keyfiyyətini artırmaqda olduqca böyük bir rola malikdir.

Nəticə

Son olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, təlim metodları ilə əməkdaşlıq prinsipi vəhdət təşkil edir. Hər bir dərsin təməlində əməkdaşlıq durur və hər bir dərsi şagirdlər üçün diqqətçəkici etmək üçün müxtəlif təlim metodlarından istifadə zəruridir. Təlim metodların istər müəllim-şagird əməkdaşlığı, istərsə də şagird-şagird əməkdaşlığı üçün şərait yaradan vacib faktordur. Təlim metodları əməkdaşlığa şərait yaradan bir faktor olsa da, təlim metodunun keyfiyyətini artıran əməkdaşlıqdır.

Müəllim şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək onları araşdırma zamanı düzgün yönləndirməklə şagirdlərin fəallığını artırır. Dərs prosesində müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlığı şagirdlərin dərsi mənimsəmələrinə kömək etməklə bərabər, şagirdlərin bir-birləri ilə də olan münasibətlərinə öz müsbət təsirlərini göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. *A.Hüseynəliyeva, Müəllim nüfuzu şagird məhəbbəti, I kitab, Bakı, – Mütərcim, – 2007.*
2. *Bünyatova F., Bəhlul Abdulla, Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya, Bakı – 2000.*
3. *C.Ə.Feyziyev, F.N.İbrahimov, S.R.Bədiyev, Didaktika dərs vəsaiti, Bakı, – Mütərcim, – 2011.*
4. *Kərimov Y. Təlim metodları, Bakı – 2009, 280 s.*
5. *Qasımova L. Mahmudova R. Pedaqogika, Bakı – 2012.*
6. *Veysova Z. Fəal/İnteraktiv təlim, müəllimlər üçün vəsait, Bakı, – UNİSEF, - 2007.*

Rüstəmova L.F.
Odlar Yurdu Universiteti
laurarustamova89@gmail.com

DƏRS ZAMANI YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOLLARI

Xülasə

Yazı bacarıqları bilik və fikirləri yazılı sözlə ifadə etmək bacarığını əhatə edir. Fikirləri yazı vasitəsilə çatdıra bilmək istənilən sənayedə işəgötürənlərin bəyəndiyi bir bacarıqdır. Yaxşı yazılmış sənədlər, e-poçtlar və yazılar müştəriləri məhsul almağa inandıra bilər və ya investorları şirkətlə ortaq olmağa inandıra bilər. Yazı konvensiyaları, üslub təlimatları və müxtəlif vəziyyətlər üçün formatlaşdırma haqqında texniki biliklər də yazı bacarıqlarının bir hissəsidir. Hansı vəziyyətlərin müxtəlif yazı üslublarını tələb etdiyini bilmək və mətn üzərində uyğun ton təyin etmək hər bir insanın işində istifadə edə biləcəyi vacib yazı bacarıqlarıdır.

ВАЖНОСТЬ И СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОСТИ ВО ВРЕМЯ КУРСА

Резюме

Навыки письма включают в себя способность выражать знания и идеи в письменной форме. Умение доносить свои идеи посредством письма — это навык, который ценят работодатели в любой отрасли. Грамотно составленные документы, электронные письма и посты могут убедить клиентов купить продукт или убедить инвесторов сотрудничать с компанией. Технические знания о правилах письма, руководствах по стилю и форматировании для различных ситуаций также являются частью навыков письма. Знание того, в каких ситуациях требуются различные стили письма, и умение задать соответствующий тон тексту — важные навыки письма, которые каждый человек может использовать в своей работе.

IMPORTANCE AND WAYS TO DEVELOP WRITING SKILLS DURING THE LESSON

Summary

Writing skills are the ability to express knowledge and ideas in written form. Being able to communicate ideas in writing is a skill that is highly sought after by employers in the energy industry. Good software documents, emails, and articles can persuade people to buy a product or convince investors to partner with a company. Technical knowledge of writing conventions, styles, and formatting for specific situations are part of writing skills. Knowing which situations require different writing styles and setting appropriate tone for each person is an important part of writing.

Açar sözlər: *dil inkişafı, yazı bacarıqları, proses yanaşma, ünsiyyət, orfoqrafiya*

Ключевые слова: *развитие языка, навыки письма, процессный подход, обучение, правописание*

Key words: *language development, writing skills, process approach, learning, spelling*

Yazı çox mürəkkəb idrak fəaliyyətidir, burada yazıçıdan eyni vaxtda dəyişənlərə nəzarəti nümayiş etdirmək tələb olunur. Güclü yazı bacarıqları tələbələrin uğur şanslarını artıra bilər. Yazı dilin vacib amilidir. Bütün tələbələrin təhsil və işə qəbul tələblərini yerinə yetirmək üçün yaxşı yazı bacarıqları tələb olunur. Proses yanaşması öyrənənləri ideyaların yaranmasından və məlumatların toplanmasından hazır mətnin nəşrinə qədər hərəkətə gətirən yazı fəaliyyətlərini vurğulayır. Proses yanaşması, öyrənənlərin ehtiyacları, gözləntiləri, məqsədləri, öyrənmə üslubları, bacarıq və biliklərinin nəzərə alındığı öyrənən mərkəzlidir.

İndiki vaxtda tələbələr yazı bacarıqlarından məhrumdurlar, çünki vaxtlarının çoxunu təchiz olunmuş ağıllı telefonlarından istifadə etməklə keçirirlər və onlar internetdə mövcud olan ani və ya hazır cavab/nəticələr təqdim edən elektron cihazlardan asılıdırlar. Onlar dil bacarıqlarını öyrənmək əvəzinə, dəyərli vaxtlarını başqalarının etdiklərini axtarmağa sərf edirlər. Təbii ki, yaxşı yazı bacarığı olan tələbələr öz fikirlərini ifadə etməkdə və məqsədlərinə çatmaqda həmişə uğur qazanırlar. Çoxsaylı faydaları və həyatda uğurları üçün yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Yazı prosesi tələbələrə ahəngdarlıqla, uyğun qrammatik quruluşla və məqbul orfoqrafiya ilə yazmağı öyrətməkdir.

Yazı bacarıqları ünsiyyətin vacib hissəsidir. Yaxşı yazı bacarıqları sizə mesajınızı üz-üzə və ya telefon danışıqlarından daha geniş auditoriyaya aydın və asan çatdırmağa imkan verir. Sizdən iş yerində hesabat, plan və ya strategiya yazmağa çağırıla bilər; könüllülük rolu çərçivəsində qrant ərizəsi və ya press-reliz yazmaq; və ya bir blog vasitəsilə öz ideyalarınızı onlayn şəkildə çatdırmaq istəyə bilərsiniz. Və əlbəttə ki, yeni bir iş istəyirsinizsə, orfoqrafiya və ya qrammatik səhvləri olmayan yaxşı yazılmış CV vacibdir. Hər kəsin öz naşiri ola bildiyi bu gün biz həm çapda, həm də internetdə yazı bacarıqlarının zəif olduğuna dair daha çox nümunə görürük. Zəif yazı bacarıqları zəif ilk təəssürat yaradır və bir çox oxucu orfoqrafik və ya qrammatik səhv aşkar edərsə, dərhal mənfi reaksiya verəcəkdir. Yaxşı yazı bacarıqları şəxsi həyatımızda mühüm rol oynayır, ünsiyyəti gücləndirir, aydınlığı təşviq edir və münasibətləri yaxşılaşdırır. Ən əsas səviyyədə, güclü yazı bacarıqları düşüncələrimizi, hisslərimizi və fikirlərimizi effektiv şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Bu, aydın ünsiyyətin anlaşılmazlıqların qarşısını ala biləcəyi və

dostlar və ailə üzvləri arasında empatiyaya kömək edə biləcəyi həssas və ya mürəkkəb mövzularla məşğul olduqda xüsusilə vacibdir.

Xatirələr, şeirlər və ya hekayələr kimi şəxsi yazı layihələri yaradıcı çıxış yolu kimi xidmət edə bilər. Bir hobbi kimi yazmaq stressi azalda, zehni sağlamlığı gücləndirə və müvəffəqiyyət hissi verə bilər. Nəhayət, sosial medianın və onlayn ünsiyyətin genişlənməsi ilə yaxşı yazı bacarıqları insanın xarakterini əks etdirən şəxsi brend yaratmağa kömək edən ifadəli və müsbət onlayn mövcudluğu qorumaq üçün çox vacibdir.

Güclü yazı bacarıqları olan peşəkarlar layihələr üçün dəstək və ya maliyyə təmin etmək üçün çox vaxt vacib olan cəlbedici təkliflər, hesabatlar və təqdimatlar yarada bilərlər. Bundan əlavə, istər e-poçt, istərsə də məktublar vasitəsilə yaxşı yazılmış yazışmalar sözlərin arxasında duran şəxsə etibar və peşəkarlıq verir, işgüzar münasibətlərdə inam və hörməti asanlaşdırır.

Yazı düşüncələri, ideyaları və faktları asan və aydın dillə çatdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Tələbələr həm akademik, həm də peşəkar səviyyədə üstün olmaq üçün vacib olan yaxşı yazı sənətini öyrənməlidirlər. Bütün tələbələrin təhsil və işə qəbul tələblərini yerinə yetirmək üçün yaxşı yazı bacarıqları tələb olunur. Yazı bacarıqlarının vacibliyini göstərən səbəblərdən bəziləri aşağıdakılardır:

- Texniki sənədləri, tədqiqat işlərini yazmaq və düzgün faktları və məlumatları ortaya qoymaq
- İş axtarmaq və əldə etməkdə
- Təqdimatlar və hesabatlar hazırlamaq və s.
- Ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün
- Yaradıcılığı, kəşfiyyatı təkmilləşdirmək və özünü dərk etmək üçün vacibdir.

Yazının inkişafı universitet tələbələri üçün lazımdır, çünki bu, onların akademik inkişafı üçün çox vacib bir bacarıqdır. Yazı hər hansı bir intizam diskursunda biliyin istehsalı və yayılması üçün vacib bir qabiliyyət hesab olunur. Tələbələrin akademik nailiyyətlərinin akademik kontekstdə qiymətləndirilməsi daha çox onların bilik və ideyalarını çatdırmaq qabiliyyətindən asılı olduğunu söyləmək düzgündür. Bu, tələbələrə əsas tapşırıqları yerinə yetirməyə, tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə və idrak performansını və fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Yazı bacarıqları bizə zaman və məsafə hüdudlarından kənarda insanlarla ünsiyyət qurmağa imkan verir. Bu, internetin idarə etdiyi cari dövrdə tələbələr üçün vacib bir bacarıqdır. Bu mədəniyyətin, biliyin və ideyaların bir nəsildən digərinə ötürülməsi üçün etibarlı bir üsuldur və buna görə də insan həyatının sosial-mədəni, təhsil və antropoloji aspektlərinin qorunması və inkişafı ilə birbaşa məşğul olur. Başqa sözlə, yazı təkcə bilik əldə etmə meyarı

hesab edilmir, həm də istənilən təhsil və mədəniyyət sistemində biliklərin yayılması və istehsalı üçün mühüm vasitədir. Canagarajah yazının vacibliyini yazının beş əsas xüsusiyyətinə aid edir. Birincisi, yazı reallığı həm əks etdirir, həm də yaradır; ikincisi, yazı müəyyən məkan və zaman çərçivəsində yazıçı ilə oxucu arasında sosial qarşılıqlı fəaliyyətdir. Üçüncüsü, yazı bir kontekstdə yazıçı və mövcud resurslar arasında danışıqlardan yaranır. Dördüncüsü, yazı yazıçılara ideoloji inancları təqdim etmək, özünü ifadə etmək və mətn vasitəsilə varlıqlara dəyər verməkimkanı verir. Beşincisi, yazı mətnin ideyaları, mübarizələri, konfliktləri və konsepsiyalarının oxucu və yazıçıların şərh və mövqeyinə açıq olduğu tarixi dinamik bir prosesdir.

Ədəbiyyat

1. *Hjort-Pedersen, Mett & Faber, Dorrit. (2001). Lexical ambiguity and legal translation: a discussion. Multilingua 20, 4, 379–392.*
2. *Hunston, Susan. (2002). Corpora in Applied Linguistics. London: Cambridge UP.*
3. *Jennifer, Rodd, M, Gareth Gaskell & William, Marslen-Wilson. (2002). Making Sense of Semantic Ambiguity: Semantic*
4. *Competition in Lexical Access. Journal of Memory and Language 46, 245–266.*
5. *Jennifer, Rodd, M, Gareth Gaskell & William, Marslen-Wilson. (2004). Modelling the effects of semantic ambiguity in wordrecognition. Cognitive Science 28, 89–104.*
6. *Klein, D.E., & Murphy, G.L. (2001). The representation of polysemous words. Journal of Memory and Language 45, 259-282.*
7. *Klein, D.E., & Murphy, G.L. (2002). Paper has been my ruin: Conceptual relations of polysemous senses. Journal of Memoryand Language 47, 548-570.*
8. *Klepousniotou, E., & Baum, S.R. (2007). Disambiguating the ambiguity advantage effect in word recognition: An advantagefor polysemous but not homonymous words. Journal of Neurolinguistics 20, 1-24.*
9. *Koskela, Anu. (2005). On the distinction between metonymy and vertical polysemy in encyclopaedic semantics.*
10. *Li, Kexing. (2007). Legal Translation: A Theoretical and Practical Approach. Beijing: Peking University Press.*
11. *Mellinkoff, David. (1963). The Language of the Law. Boston: Little Brown.*
12. *Newmark, Peter. (1988). Approaches to Translation. London: Cambridge UP.*
13. *Parallel Corpus of China's Legal Documents. (PCCLD).*
14. *https://www.researchgate.net/profile/V-Chandra-Rao/publication/325489625_Developing_Students'_Writing_Skills_in_English-A_Process_Approach/links/5b113854a6fdcc4611da2674/Developing-Students-Writing-Skills-in-English-A-Process-Approach.pdf*

15. *https://www.academia.edu/7922514/Writing_Skills*
16. *https://hub.teachingandlearning.ie/wp-content/uploads/2021/06/15.-Developing-your-academic-writing-skills.pdf*
17. *https://noustro.com/writing-skills/what-are-writing-skills/*

Sadıqova V.Q.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
vusala.sadqova@bk.ru

EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN COĞRAFİYA FƏNN KURİKULUMUNDA TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi coğrafiya fənn kurikulumunda ekoloji bilik və bacarıqların yerini, onların şagirdlərin şüurunda necə formalaşdığını və bu təhsilin gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini hərtərəfli şəkildə araşdırmaqdır. Məktəblərdə və digər təhsil müəssisələrində ekoloji bilik və bacarıqların tədrisi yalnız gənclərdə ətraf mühitə qarşı diqqət və qayğı hissinin inkişaf etdirilməsinə deyil, həm də onların qlobal ekoloji problemlərin həllində fəal iştirakçı olmasına yardım edir.

Ekoloji biliklərin məktəb təhsilində tədrisi, təkcə nəzəriyyə deyil, həm də praktika üzərində qurulmalıdır. Tədris prosesində təbiətə ekskursiyalar, elmi layihələr, ekoloji aksiyalar və digər interaktiv metodlar geniş istifadə edilməlidir. Beləliklə, bu məqalə coğrafiya fənnində ekoloji tədrisin metodlarının ətraflı təhlilini təqdim edir və ekoloji təhsilin uzunmüddətli təsirlərini araşdırır.

АНАЛИЗ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ В УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ ПО ГЕОГРАФИИ

Резюме

Основная цель статьи – всесторонний анализ роли экологических знаний и навыков в учебной программе по географии, их влияние на формирование сознания учащихся и важность такого образования для будущих поколений. Обучение экологическим знаниям и навыкам в школах и других образовательных учреждениях не только способствует формированию у молодежи чувства заботы и внимательного отношения к окружающей среде, но и помогает им стать активными участниками в решении глобальных экологических проблем.

Преподавание экологических знаний в школьной программе должно основываться не только на теории, но и на практике. В процессе обучения необходимо активно использовать экскурсии на природу, научные проекты, экологические акции и другие интерактивные методы. Таким образом, данная статья представляет детальный анализ методов экологического обучения на уроках географии и исследует долгосрочные эффекты экологического образования.

ANALYSIS OF ECOLOGICAL KNOWLEDGE AND SKILLS IN THE GEOGRAPHY CURRICULUM

Summary

The main aim of this article is to thoroughly analyze the role of environmental knowledge and skills in the geography curriculum, their influence on students'

awareness, and the importance of such education for future generations. Teaching environmental knowledge and skills in schools and other educational institutions not only fosters a sense of care and responsibility for the environment among young people but also helps them become active participants in solving global environmental problems.

The teaching of environmental knowledge in school curricula should be based not only on theory but also on practice. The educational process should actively involve field trips, scientific projects, environmental campaigns, and other interactive methods. Thus, this article provides a detailed analysis of the methods of environmental education in geography classes and explores the long-term effects of such education.

Açar sözlər: *ekoloji biliklər, ekoloji bacarıqlar, coğrafiya fənni, kurikulum, təhsil metodları, ekoloji şüur, tədris*

Ключевые слова: *экологические знания, экологические навыки, курс географии, учебная программа, методы обучения, экологическое сознание, преподавание*

Key words: *environmental knowledge, environmental skills, geography curriculum, education methods, environmental awareness, teaching*

Giriş

Coğrafiya fənn kurikulumunda ekoloji biliklərin öyrədilməsi, şagirdlərin təbiətə və ətraf mühitə dair dərin bilik və anlayışlara malik olmalarını təmin etmək üçün çox mühüm bir prosesdir. Coğrafiya dərsləri, şagirdlərin ekosistemlər, iqlim dəyişiklikləri, bioloji müxtəliflik və davamlı inkişaf kimi mövzularla tanış olmalarına və bu mövzularda ətraflı məlumat əldə etmələrinə imkan yaradır. Ümumilikdə, ekoloji tədrisin müasir dünyada cəmiyyətin davamlı inkişafına və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verməkdə üçün əsas rol oynadığı vurğulanır. Təhsil müəssisələrinin bu sahədəki fəaliyyəti ekoloji maarifləndirmənin əsas istiqamətlərini müəyyən edir və ekoloji problemlərin həlli üçün gələcəkdə güclü bilik bazasına malik, şüurlu və məsuliyyətli vətəndaşların yetişdirilməsinə imkan yaradır. Aşağıda coğrafiya fənn kurikulumunda ekoloji biliklərin öyrədilməsi üsulları daha geniş şəkildə izah edilmişdir:

Məqalənin təhlili zamanı induksiya və deduksiya, sistem-struktur yanaşma, müqayisə və tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Məsələnin qoyuluşu və tədqiqatın nəticələri

1. Fənlərarası yanaşma: Coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsi, fənlərarası yanaşma vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşma, coğrafiya, biologiya, kimya və fizika kimi müxtəlif fənlərin inteqrasiyası ilə mümkün olur [8, s.22]. Məsələn, coğrafiya dərsində şagirdlər iqlim dəyişiklikləri haqqında məlumat əldə etdikdən sonra, biologiya dərsində iqlim

dəyişikliyinin canlılar üzərindəki təsirlərini öyrənə bilərlər. Kimya və fizika dərslərində isə ekoloji proseslər və hadisələrin fiziki və kimyəvi əsasları izah edilir. Bu fənlərarası yanaşma, şagirdlərin ekoloji problemləri daha geniş və əhatəli şəkildə anlamaqlarına kömək edir.

2. Təcrübə və praktiki fəaliyyətlər: Coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsi üçün təcrübə və praktiki fəaliyyətlər geniş istifadə olunur [1, s.30]. Şagirdlər, laboratoriya təcrübələri və sahə tədqiqatları vasitəsilə öyrəndikləri bilikləri praktik olaraq tətbiq edirlər. Məsələn, coğrafiya dərsində şagirdlər suyun keyfiyyətini təyin etmək üçün su nümunələri toplaya və analiz edə bilərlər. Sahə tədqiqatları isə şagirdlərə ekosistemləri yerində müşahidə etmək və müxtəlif ekoloji prosesləri öyrənmək imkanı verir. Bu təcrübələr, şagirdlərin ekoloji biliklərini real həyatda tətbiq etmələrinə və öyrəndiklərini daha yaxşı anlamalarına kömək edir.

3. İnteraktiv dərslər və diskussiyalar: İnteraktiv dərslər və diskussiyalar, coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsində mühüm rol oynayır [2, s.45]. Müəllimlər, şagirdləri dərs prosesinə aktiv şəkildə cəlb edərək, onların ekoloji mövzularda fikirlərini ifadə etmələrinə və müzakirələrə qatılmalarına şərait yaradırlar. Məsələn, ekoloji problemlər və onların həlli yolları haqqında interaktiv təqdimatlar və qrup diskussiyaları təşkil edilə bilər. Şagirdlər, iqlim dəyişiklikləri, meşələrin qırılması və su ehtiyatlarının azalması kimi mövzularda müzakirələr apararaq, bu problemlərin həlli üçün müxtəlif təkliflər irəli sürə bilərlər. Bu üsul, şagirdlərin ekoloji biliklərini dərinləşdirməyə və ekoloji məsələlər haqqında tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

4. Layihə-əsaslı öyrənmə: Layihə-əsaslı öyrənmə, coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsində effektiv üsullardan biridir [6, s.35]. Şagirdlər, ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş layihələr hazırlayaraq, öyrəndikləri bilikləri praktiki olaraq tətbiq edirlər. Məsələn, şagirdlər məktəbdə tullantıların təkrar emalı layihəsi həyata keçirə və ya yerli ekoloji problemləri araşdıraraq həll yolları təklif edə bilərlər. Coğrafiya dərslərində layihə-əsaslı öyrənmə, şagirdlərin tədqiqat, analitik düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

5. Texnologiyanın inteqrasiyası: Coğrafiya dərslərində texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası, ekoloji biliklərin öyrədilməsini daha cəlbedici və interaktiv edir [5, s.40]. Müəllimlər, ekoloji mövzularda tədris materiallarını və resursları rəqəmsal platformalar, interaktiv lövhələr, simulyasiyalar və tədris proqramları vasitəsilə təqdim edirlər. Məsələn, şagirdlər iqlim dəyişikliklərinin təsirlərini anlamaq üçün rəqəmsal simulyasiyalardan istifadə edə bilərlər. Rəqəmsal xəritələr və coğrafi informasiya sistemləri (CİS) vasitəsilə, şagirdlər ətraf mühit dəyişikliklərini vizual şəkildə öyrənə və analiz edə bilərlər.

Texnologiyanın inteqrasiyası, şagirdlərin ekoloji biliklərini daha interaktiv və vizual olaraq öyrənmələrinə imkan verir.

6. Sahə gəzintiləri və eksursiyalar: Sahə gəzintiləri və ekskursiyalar, coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsində çox təsirli üsullardan biridir [3, s.55]. Şagirdlər, təbiət parkları, milli parklar, təbii mühafizə əraziləri və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı mərkəzlərə ekskursiyalar təşkil edilərək, öyrəndikləri bilikləri real həyat şəraitində tətbiq edirlər. Məsələn, şagirdlər su ehtiyatlarının idarə edilməsi layihələrini yerində araşdıraraq, suyun qorunması ilə bağlı praktik biliklər əldə edə bilərlər. Sahə gəzintiləri, şagirdlərin ekoloji biliklərini və təbiətə olan maraqlarını artırır. Bu gəzintilər, şagirdlərin təbiəti daha yaxından tanımalarına və ekoloji problemləri yerində müşahidə etmələrinə imkan yaradır.

7. Ekoloji klublar və könüllülük fəaliyyətləri: Məktəblərdə təşkil olunan ekoloji klublar və könüllülük fəaliyyətləri, coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsi üçün səmərəli üsullardan biridir [7, s.60]. Ekoloji klublarda şagirdlər, ekoloji layihələr, kampaniyalar və maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirərək, ekoloji biliklərini tətbiq edirlər. Məsələn, məktəb həyətində ağac əkmə kampaniyası təşkil etmək və ya yerli icmalarda ətraf mühit təmizləmə tədbirləri keçirmək bu fəaliyyətlərə nümunədir. Ekoloji klublar və könüllülük fəaliyyətləri, şagirdlərin ekoloji biliklərini artırmaq və cəmiyyətə xidmət etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər bu fəaliyyətlər vasitəsilə, ekoloji problemlərə dair həll yolları təklif edə və icmalarına töhfə verə bilərlər.

8. Ekoloji tədris materialları və resursları: Coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsi üçün müxtəlif tədris materialları və resurslar istifadə olunur. Müəllimlər, dərs kitabları, bələdçi kitabçaları, video materiallar, interaktiv tədris proqramları və onlayn resurslar vasitəsilə ekoloji mövzuları öyrədirlər. Məsələn, şagirdlər ekoloji problemləri anlamaq üçün tədris videoları izləyə və ya interaktiv tədris proqramları vasitəsilə ekoloji simulyasiyaları təcrübə edə bilərlər. Ekoloji tədris materialları və resursları, şagirdlərin öyrənmə prosesini daha maraqlı və təsirli edir. Bu materiallar, şagirdlərin ekoloji biliklərini daha yaxşı anlamalarına və tətbiq etmələrinə kömək edir.

9. İctimai tədbirlər və kampaniyalar: Coğrafiya dərslərində ekoloji biliklərin öyrədilməsi üçün ictimai tədbirlər və kampaniyalar da səmərəli üsullardan biridir. Məktəblər, yerli icmalarla əməkdaşlıq edərək, ekoloji maarifləndirmə tədbirləri və kampaniyalar təşkil edirlər. Məsələn, yerli əhali ilə birlikdə ətraf mühitin təmizlənməsi kampaniyaları, ağac əkmə tədbirləri və ekoloji maarifləndirmə seminarları keçirilə bilər [8, s.35]. Bu tədbirlər, şagirdlərin ekoloji biliklərini və cəmiyyətə xidmət etmək bacarıqlarını artırır.

İctimai tədbirlər, şagirdlərin ekoloji problemlərə dair məlumatlarını artırmaq və onlara həll yolları təklif etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

10. Davamlı inkişafın təşviqi: Coğrafiya dərslərində davamlı inkişafın təşviqi, ekoloji biliklərin öyrədilməsində mühüm bir üsuldur. Şagirdlərə, davamlı inkişafın prinsipləri və bu prinsiplərin tətbiqi yolları haqqında məlumat verilir. Məsələn, şagirdlərə enerji səmərəliliyi, təkrar emal, suyun qorunması və bərpa olunan enerji mənbələri haqqında məlumat verilir [2, s.42]. Davamlı inkişaf prinsipləri, şagirdlərin ekoloji biliklərini artırmaq və onlara ekoloji problemlərin həlli üçün praktiki bacarıqlar qazandırmaq məqsədi daşıyır. Bu yanaşma, şagirdlərin ekoloji məsuliyyət hissini artırır və onları ətraf mühitə dair daha davamlı qərarlar verməyə təşviq edir.

Ekoloji biliklərin öyrədilməsi, şagirdlərin ətraf mühitə dair dərin biliklərə malik olmalarını və ekoloji problemlərin həllində aktiv rol oynamaqlarını təmin etmək üçün çox mühüm bir prosesdir. Coğrafiya dərslərində istifadə edilən müxtəlif üsullar və metodlar, şagirdlərin ekoloji biliklərini artırmaq və onlara davamlı inkişafın prinsiplərini öyrətmək üçün geniş imkanlar yaradır. Bu üsulların səmərəli şəkildə tətbiqi, ekoloji təhsilin məqsədlərinə nail olmaq üçün vacibdir.

Coğrafiya fənnində ekoloji mövzular

Coğrafiya fənni, təbiət və cəmiyyət arasındakı əlaqələri, yer səthindəki müxtəlif fiziki və mədəni fenomenləri öyrənən bir elmdir. Bu fənn, ekoloji bilik və bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır. Coğrafiya dərslərində tədris olunan ekoloji mövzular, şagirdlərin ətraf mühit problemlərini anlamaq və onlara həll yolları tapmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

1. Ekosistemlər və onların idarə edilməsi: Coğrafiya dərslərində ekosistemlər, onların strukturu, funksiyaları və idarə edilməsi geniş şəkildə öyrədilir. Ekosistem anlayışı, təbiətdəki canlı və cansız komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini izah edir. Şagirdlərə ekosistemlərin dinamikası, enerji axını, maddələr dövranı və ekosistem xidmətləri haqqında məlumat verilir. Ekosistemlərin idarə edilməsi və mühafizəsi, davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından vacibdir [1, s.61]. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə ekosistemləri qorumaq və onlara zərər verməmək üçün lazımi bilik və bacarıqları verir.

2. Təbii resurslar və onların istifadəsi: Coğrafiya dərslərində təbii resurslar, onların növləri və istifadəsi haqqında geniş məlumat verilir. Su, torpaq, hava, minerallar, meşələr və digər təbii resurslar haqqında biliklər, şagirdlərin bu resursların davamlı və səmərəli istifadəsini anlamağa kömək edir. Şagirdlərə, təbii resursların israf edilməsinin və qeyri-davamlı istifadəsinin ətraf mühitə təsirləri izah edilir. Eyni zamanda, təkrar emal, yenilənə bilən enerji mənbələri və ekoloji təmiz texnologiyalar kimi davamlı resurs idarəetmə üsulları öyrədilir.

3. İqlim dəyişiklikləri və onun təsirləri: İqlim dəyişiklikləri, coğrafiya dərslərində əhəmiyyətli bir mövzu olaraq yer alır. Şagirdlərə, iqlim dəyişikliklərinin səbəbləri, qlobal istiləşmə, sera qazları və onların ətraf mühitə və cəmiyyətə təsirləri haqqında məlumat verilir. İqlim dəyişikliklərinin təsirləri, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, ekstremal hava hadisələri, biomüxtəlifliyin azalması və qida təhlükəsizliyi kimi mövzularla əhatə olunur [8, s.90]. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə yollarını və uyğunlaşma strategiyalarını anlamağa kömək edir.

4. Bioloji müxtəliflik və onun qorunması: Bioloji müxtəliflik, ekosistemlərin sağlamlığının və dayanıqlılığının vacib bir göstəricisidir. Coğrafiya dərslərində bioloji müxtəlifliyin əhəmiyyəti, növlərin, ekosistemlərin və genetik müxtəlifliyin qorunması haqqında geniş məlumat verilir. Şagirdlərə, bioloji müxtəlifliyin azalmasının səbəbləri və nəticələri izah edilir. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə bioloji müxtəlifliyi qorumaq üçün tədbirlər görməyi və təbii yaşayış mühitlərinin mühafizəsi üçün layihələr hazırlamağı öyrədir.

5. Torpaq və su resurslarının qorunması: Torpaq və su resurslarının qorunması, coğrafiya dərslərində geniş şəkildə öyrədilən mövzulardan biridir. Torpağın eroziyası, çirklənməsi və səhralaşması kimi problemlər, suyun israfı və çirklənməsi kimi mövzular şagirdlərə izah edilir. Şagirdlərə, torpaq və su resurslarının qorunması üçün müasir texnologiyalar və idarəetmə üsulları haqqında məlumat verilir. Məsələn, suyun təkrar istifadəsi, torpağın münbitliyinin artırılması və eroziya ilə mübarizə üsulları öyrədilir [7, s.74].

6. Şəhər və kənd yerlərində ekoloji problemlər: Şəhər və kənd yerlərində qarşılaşılan ekoloji problemlər, coğrafiya dərslərində öyrədilir. Şəhər yerlərində hava çirklənməsi, səs-küy çirklənməsi, tullantıların idarə edilməsi və yaşıl sahələrin azalması kimi problemlər izah edilir. Kənd yerlərində isə suyun və torpağın çirklənməsi, meşələrin qırılması və biomüxtəlifliyin azalması kimi mövzular əhatə olunur. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə şəhər və kənd yerlərində ekoloji problemlərin həlli yollarını anlamağa və tətbiq etməyə kömək edir [4, s.112].

7. Ekoturizm və dayanıqlı turizm: Ekoturizm və dayanıqlı turizm, coğrafiya dərslərində öyrədilən vacib mövzulardan biridir. Ekoturizm, təbiətə zərər vermədən və yerli icmaların rifahını artıraraq turizm fəaliyyətlərinin təşviq edilməsini əhatə edir. Şagirdlərə, ekoturizmin prinsipləri, faydaları və praktik tətbiqləri haqqında məlumat verilir. Dayanıqlı turizmin inkişafı, təbiətə və mədəni irsə hörmətlə yanaşaraq turizm fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin etməkdir. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə turizm fəaliyyətlərini ekoloji cəhətdən məsuliyyətli şəkildə təşkil etməyi öyrədir.

8. Ətraf mühit siyasəti və qanunvericilik: Ətraf mühit siyasəti və qanunvericilik, coğrafiya dərslərində öyrədilən digər vacib mövzulardan

biridir. Şagirdlərə, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı milli və beynəlxalq qanunvericilik, protokollar və sazişlər haqqında məlumat verilir. Məsələn, Paris İqlim Sazişi, BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri və milli ekoloji qanunlar izah edilir. Bu mövzuların öyrədilməsi, şagirdlərə ətraf mühitin qorunması sahəsində qanunvericiliyin və siyasətin əhəmiyyətini anlamağa və bu sahədə fəal olmağa təşviq edir [6, s.33].

Nəticə

Nəticə olaraq, coğrafiya fənnində ekoloji mövzuların geniş şəkildə öyrədilməsi, şagirdlərin ekoloji bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir.

- Coğrafiya dərslərində ekoloji mövzuların geniş şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin ekoloji şüurunu artırır, onların ətraf mühit problemlərinə həssaslığını yüksəldir və ekoloji məsuliyyətlərini dərk etmələrinə kömək edir.
- Ekoloji bilik və bacarıqlar gələcək nəsillərin ətraf mühitə qarşı daha həssas və məsuliyyətli olmalarına və ekoloji problemlərin həllində fəal iştirak etmələrinə imkan yaradır.
- Ekoloji təhsilin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi davamlı inkişafın təmin edilməsində və ekoloji problemlərin həllində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov, B. (2019). Ekologiya və Dayanıqlı İnkişaf. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.*
2. *Əlizadə, Ə. (2010). Tədqiqat Metodologiyası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.*
3. *Həsənov, Q. (2015). Keyfiyyətli Tədqiqat Yöntəmləri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.*
4. *Hüseynov, R. (2020). Azərbaycan Təhsil Sistemində Ekoloji Biliklər. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.*
5. *Məmmədov, F. (2018). Sosial Elmlərdə Tədqiqat Üsulları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.*
6. *Quliyev, İ. (2020). Keyfiyyətli Araşdırma Metodları: Nəzəriyyə və Təcrübə. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.*
7. *Rəhimov, S. (2016). Sosioloji Tədqiqat Metodları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.*
8. *Vəliyev, A. (2021). Ekoloji Təhsil və Ətraf Mühitin Mühafizəsi. Bakı: Təbiət Nəşriyyatı.*

Səmədzadə L.S.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
semedzadeleman5@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİLƏ CƏLB OLUNAN ŞƏXSLƏRLƏ APARILAN İŞİN MƏZMUNU VƏ SOSİAL ƏLAQƏLƏRİN QURULMASI

Xülasə

Məqalədə əlilliyi olan şəxslərin daha yaxşı təhsilə yiyələnmələri üçün onların inkişafının xarakteristikasını nəzərə alınaraq hazırlanan FTP-nin əhəmiyyəti, hazırlanmasında diqqət göstərilməsi vacib olan məqamlar, əlilliyi olan şəxslərin psixo-pedaqoji vəziyyətinə təsir göstərən amillər, sosiallaşmanın həyata keçirilməsi səviyyələri təsvir olunub. Şagirdlərin birgə fəaliyyətinin təmin olunması, inklüziv təlim mühitində qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılması və daha çoxu üçün sosial adaptasiyanın həyata keçirilməsi önəmlidir.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ, ПРОВОДИМОЙ С ЛЮДЬМИ, ЗАНИМАЮЩИМИСЯ ИНКЛЮЗИВНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ И УСТАНОВЛЕНИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ

Резюме

В статье описано значение ФТП, которая составляется с учетом особенностей их развития, факторов, влияющих на психолого-педагогическое состояние инвалидов, уровень социализации. Осуществление социальной адаптации важно для обеспечения совместной деятельности студентов, формирования взаимоотношений в инклюзивной среде обучения и многого другого.

THE CONTENT OF THE WORK CONDUCTED WİTH PEOPLE İNVOLVED İN İNCLUSİVE EDUCATİON AND THE ESTABLİSHMENT OF SOCİAL RELATİONS

Summary

In the article, the importance of the FTP, which is prepared taking into account the characteristics of their development, the factors that affect the psycho-pedagogical condition of the disabled, and the levels of socialization, are described in the article. Implementation of social adaptation is important for ensuring joint activity of students, formation of mutual relations in an inclusive learning environment and more.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, inteqrativ təhsil, əlilliyi olan şəxslər, fərdi tədris planı, amillər, mühit, adaptasiya, sosiallaşma, məqsəd, vəzifə, fərdiləşmə, sosial adaptasiya*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, интегративное образование, лица с ограниченными возможностями, индивидуальная учебная программа, факторы, среда, адаптация, социализация, цель, задача, индивидуализация, социальная адаптация*

Key words: *inclusive education, integrative education, persons with disabilities, individual curriculum, factors, environment, adaptation, socialization, goal, task, individualization, social adaptation*

İnklüziv təhsilə cəlb olunan şəxslərlə işə başlamazdan əvvəl müəllim onların psixo-pedaqoji, sosial vəziyyətini bir ay müddətində müşahidə edərək tanış olur və diaqnostik qiymətləndirmə təşkil edir. Əldə olunan nəticəyə uyğun olaraq yarımillik fərdi tədris planı (FTP) hazırlayır. Fərdi tədris planı – inklüziv təhsilə cəlb olunmuş sağlamlıq imkanları məhdud uşağın ehtiyaclarına və imkanlarına əsasən, təhsil proqramının uyğunlaşdırılması və ya təhsil proqramının sadələşdirilməsi nəzərə alınmaqla təlimin məqsədini, vəzifələrini, metod və üsullarını, nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarlarını özündə ehtiva edən sənəddir. [1] FTP əlilliyi olan hər bir uşağa yazılır, hər il yenilənir, təhlil edilir, lazım olarsa dəyişdirilir. FTP-nı hazırlayarkən kompleks iş, əməkdaşlıq mütləqdir. Burada əlilliyi olan şəxslərə fənnləri tədris edən müəllimlər, korreksiyaedici pedaqoq, psixoloq, sosial pedaqoq, məktəb nümayəndələri, valideynlər və ya qəyyumlar nəzərdə tutulur. Yarımillik FTP ümumitəhsil proqramı əsasında şagirdlərin bilik və bacarıqları, problemi və psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq hazırlanır.

Müşahidə prosesində müəllim şagird haqqında müxtəlif məlumatlar əldə edir. Bu zaman müşahidəçi müəllim şagirdin bilik səviyyəsini, hazırda olduğu inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Şagird nəyi bacarır və ya nəyi bacarmır, şagirdin öyrənmə üslubunun xarakteristikası, şagirdi hansı sahə üzrə inkişaf etdirmək lazımdır, onu inkişaf etdirəcək təlim mühitinin yaradılması üzrə hesabatlar aparır. problemin yatardığı mənfi təsirləri ötüşdürməmək lazımdır. Müəllim hesabat apararkən onun problemini və problemin yaratdığı mənfi təsirləri nəzərə alaraq iş prinsipini qurmalıdır. Müəllim əlilliyi olan şagirdlərin ehtiyaclarını öyrəndikdən sonra FTP komandası (komandaya daxil olan nümayəndələr yuxarıda qeyd olunub) ehtiyaca uyğun olaraq məqsəd və vəzifələr üzərində çalışırlar. FTP-nin hazırlanmasında ən çətin mərhələ elə bu hissə, yəni məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi hesab olunur. Çünki, məqsəd və vəzifələr müxtəlif sahələri əhatə edir. Məsələn, şagirdin geyimlərini sərbəst geyinməsi, keçilən fənnə uyğun olaraq dərsliyin çantadan tapıb açması,

sərbəst mağazaya gedib qayıtmaq kimi vərdişlərin öyrənilməsi buna daxildir. İllik məqsəd və vəzifələr tərtib olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Müsbət ifadə olunmalıdır;
- Müşahidə və qiymətləndirilmə ola biləcək bacarıqlar əks etdirilməlidir.
- İllik məqsəd və vəzifələr aşağıdakı suallara cavab verməlidir:
- "Kim nail olacaq?"
- "Nəyə nail olacaq?"
- "Necə nail olacaq?"
- "Harada nail olacaq?" və "hansı şərtlər daxilində"
- "Nə zaman nail olacaq?" (son tarix)

Məqsədlər bir il müddətində müəyyən edilir, vəzifələr isə 3-6 ay müddətində yerinə yetirilməlidir.

Əlilliyi olan şəxslərin psixo-pedaqoji vəziyyətinə təsir edən amillər

Nəinki əlilliyi olan əlilliyi olmayan şəxslərin də psixo-pedaqoji vəziyyətinə təsir edən amillərə irsiyyət, tərbiyə, mühit, şəxsi fəallıq aiddir.

İrsiyyətin rolu. İnsan bioloji varlıqdır. Buna görə də irsiyyət qanunundan yan keçmək olmaz. İrsən fiziki, fizioloji əlamətlər nəsildən-nəslə keçir. İnsan müəyyən təbii imkanlarla doğulur. Bu imkanlar dəyişməz deyildir. Onlar mühit, həyat şəraiti, tərbiyənin təsirirnə görə dəyişə bilər.

Tərbiyənin rolu. Tərbiyə məqsədyönlü və planlı prosesdir. Tərbiyə mühitlə birbaşa bağlıdır. İnsanın mühitə göstərdiyi təsir tərbiyə ilə əlaqəlidir. Tərbiyə şəxsiyyəti formalaşdırır. Yəni insanın həyat və fəaliyyətini təşkil edir, onun maraq və qabiliyyətlərinin, tələbatlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Mühitin rolu. Mühit insanın həyatına müsbət və ya mənfi təsir göstərir. Cəmiyyətdə öz mövqeyini tapmasına, hansı kollektivlərə (ailə, məktəb, əmək) daxildirsə bu baxımdan mühit öz təsirini göstərir.

Şəxsi fəallığın rolu. İnsan həyatda fəal subyekt kimi çıxış edir. Şəxsi fəallıq özünü insanlarda müxtəlif formalarda göstərir. Buna zehni, fiziki, yaradıcı, əmək və ictimai-siyasi formalar daxil edirilir. İnsan zehni fəallıq göstərərək müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnir. Fiziki fəallıq insanın güclü, dözümlü olmasına təsir göstərir. Əmək fəaliyyəti əmək və peşə hazırlığı, əxlaqi göstəricilər, fiziki tərbiyə, iradə və xarakterin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. İctimai-siyasi fəaliyyətdə isə insanlar təcrübə qazanır, kollektivçilik, kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnirlər.

Bütün qeyd olunan amillər bir-biri ilə sıx bağlı olub, bir-birini şərtləndirir. [3, s.17,18]

İnteqrativ təhsillə inklüziv təhsilin arasındakı fərqlərdən biri də inteqrativ təhsilin əlilliyi olan şəxsin sadəcə olaraq təhsil mühitində iştirakını təmin etmək, inklüziv təhsilin isə təhsil mühitinə daxil olmasını təmin etməkdir. Buradan da aydın olur ki, inteqrativ təhsil mühitində əlilliyi olan şəxs təhsil mühitinə məcburi şəkildə adaptasiya olurlar. Bu da öz növbəsində birgə,

bərabər öyrənməyə maneə yaradır. İnklüziv təhsildə isə əksinə mühit və şərtlər əlliliyi olan şəxslərin imkanlarına əsasən uyğunlaşdırılır. Nəticədə isə təlim prosesində uşaqlar həm sosial, həm də koqnitiv cəhətdən iştirak edir. Eyni zamanda birgə fəaliyyətə yol açır.

İnklüziv təhsilin bir çox üstünlükləri vardır ki, onlardan biri də əlliliyi olan şəxslərin sosiallaşması, adaptasiyasıdır. Əlilliyi olan şəxsin təlim mühitində adaptasiyasını, sosiallaşmasını təmin etmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etmək lazımdır. Pedaqoji fəaliyyətdə daha çox istifadə olunan metod, oyunlarla şagirdlərin kollektivin bir üzvü kimi dərk etməsi və kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılmasını yaratmaqdır. Ekskursiyaların təşkil olunması, qruplarla iş, sosial layihələr, tədbirlər və daha çoxu sosiallaşmaya yol açan faktorlardan hesab olunur. Sosiallaşmanın həyata keçirilməsi bir neçə səviyyədən ibarətdir: [4, s.53,54]

- Adaptasiya səviyyəsi
- Fərdiləşmə səviyyəsi
- Sosial adaptasiya səviyyəsi

Adaptasiya səviyyəsi. Adaptasiya (lat. “adaptatio” - uyğunlaşma) qarşılıqlı münasibətləri qəbul edib, bu prosesə daxilolma bacarığı ilə müəyyən olunur. Konstruktiv fəaliyyətlərdə iştirak edir. Bu səviyyədə uşaq müstəqil və ya müəllimin rəhbərliyi altında istər qaydalı, rollu, didaktik oyunlar, istər digər fəaliyyət növlərində qarşılıqlı münasibətlərə reaksiya göstərir. Öz hiss-həyəcanını qismən idarə etməyi bacarır. Adaptasiya səviyyəsinin doğru aparılması, tənzimlənməsi digər səviyyələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Fərdiləşmə səviyyəsi. Fərdiləşmə dedikdə təlimin prinsiplərinə, əsasən, hər şagirdin fərdi ehtiyacları, maraqları və qabiliyyətləri nəzərə alınır. Fərdiləşmə səviyyəsində uşaqda empatiya hissinin yaranması, və qismən fəaliyyətə daxil olması, başqa uşağın vəziyyətinə reaksiya vermə və onun hisslərini anlama nəzərdə tutulur.

Sosial adaptasiya səviyyəsi. Uşaq qarşılıqlı münasibətdə olduğu digər uşağa diqqət göstərir və onun arzu və istəklərini nəzərə alır. İştirak etdiyi fəaliyyətlərdə, oyunlarda qaydalara riayət edir. Özünü başqasının yerinə qoyur, rollu oyun zamanı qarşısındakının roluna diqqət yetirir, kömək etməyi bacarır. Koqnitiv komponentlər isə konfiliktli situasiya zamanı alternativ həll yolu göstərməklə, öz fikrində israrlı olma, həmyaşıdı çətinlik çəkdikdə ona konstruktiv reaksiya verməklə, bir-birinə güzəştə getməklə bilinir.

Psixo-pedaqoji dəstəyin təmin olunması vacib məsələdir. Inklüziv mühit və mədəniyyətin yaradılmasında pedaqoqların nəzarəti altında cari və perspektiv planların hazırlanması və həyata keçirilməsi, pedaqoji kollektivin, eləcə də valideynlərin maarifləndirilməsi, valideynlərin və uşaqların bir-birini qəbul etməsi, müəllimlərin pedaqoji səriştəliliyinin artırılması ilkin şərtdir.

Ədəbiyyat

1. *"İnklüziv təhsilin təşkili Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı – 2023.*
2. *N.T.Hüseynova "İnklüziv təhsil", Bakı - 2014.*
3. *http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/8588_oxu-materiali-inkluziv-tahsil.pdf*
4. *https://www.kvalifikasiya.edu.az/modullar/Inkluziv_Tehsile_Celb_Olunan_Shexslerle_Ishin_Aparilmasi.pdf*

Sultanova N.S.
Bakı Slavyan Universiteti
nurane.sultanova15@gmail.com

MÜASİR TƏHSİLDƏ YANAŞMA METODLARI

Xülasə

Cəmiyyət, gələcəyin düzgün təməllər üzərində qurulmasını təmin etmək üçün təlim və tərbiyə prosesini düzgün istiqamətləndirməlidir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsində təhsil prinsipləri və milli-mənəvi dəyərlər nəzərə alınmalı, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə mövcud olan fəal təlim metodlarından istifadə edilməlidir.

Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onu inkişaf edəcək cəmiyyətin tələbləri səviyyəsində, dünya təhsil standartları istiqamətində nailiyyətlərin əldə edilməsində, müəyyən materialların toplanması və ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması, Azərbaycanda təhsil sisteminin qurulmasında, təhsil prinsiplərinin milli zəmində tətbiqi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müasir təhsil sisteminə əsaslanan altı prinsip, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında və müəyyən mənada istiqamətlənməsində böyük əhəmiyyət daşıyır: humanistləşmə, humanitarlaşdırma, demokratikləşdirmə, informatlaşdırma, inteqrasiya, diferensiallaşdırılma.

МЕТОДЫ ПОДХОДА В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Общество должно должным образом направлять процесс образования и обучения, чтобы гарантировать, что будущее будет построено на правильных основах. При реализации этих задач следует учитывать образовательные принципы и национально-нравственные ценности, использовать активные методы обучения, доступные в передовых передовых странах.

Большое значение имеет развитие системы образования в нашей стране на уровне потребностей общества, которое будет ее развивать, достижение достижений, соответствующих мировым стандартам образования, сбор и обобщение определенных материалов и их широкое использование, построение системы образования в Азербайджане, применение принципов образования на национальном уровне.

Большое значение в повышении качества образования и в определенном смысле направляющих его имеют шесть принципов, лежащих в основе современной системы образования: гуманизация, гуманитаризация, демократизация, информатизация, интеграция, дифференциация.

APPROACH METHODS IN MODERN EDUCATION

Summary

Society should properly direct the process of education and upbringing in order to ensure that the future is built on the right foundations. In the implementation

of these tasks, educational principles and national-moral values should be taken into account, and active training methods available in developed advanced countries should be used.

In the development of the education system in our country, in achieving achievements in line with the requirements of the society that will develop it, in line with world education standards, in the collection of certain materials and their generalization and widespread use, in the establishment of the education system in Azerbaijan, the application of educational principles on a national basis is of great importance.

Six principles underlying the modern education system are of great importance in improving the quality of education and, in a certain sense, directing it: humanization, humanitarianization, democratization, informatization, integration, and differentiation.

Açar sözlər: *təhsil, müsir təhsil, demokratik, çoxşaxəli, meyar*
Ключевые слова: *образование, современное образование, демократический, многогранный, критерий*
Key words: *education, modern education, democratik, multifaceted, criterion*

İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycanın gələcək inkişafı təhsillə bağlıdır.

Həyata keçirilən təhsil isahatı sayəsində 1999-cu ildən addım-addım təhsil sahəsində irəliləyişlər baş verdi və Azərbaycanda təhsil özünü möhkəmlətmək istiqamətinə yönəldildi. Gələcək inkişaf üçün kamil insan yetişdirmək ən vacib şərtlərdəndir. Təhsildə tələskənliyə yol vermək sonrakı peşmançılığa səbəb olar. Artıq təhsil fərqli istiqamətdə inkişaf edir, mahiyyət və məzmun baxımından geri qalmır və bütün fəaliyyətini bir istiqamətə yönləndirir.

"Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nda göstərilir*: "Təhsil sistemində islahatın zəruriliyi respublikanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və dövlət quruluşunda baş vermiş köklü dəyişikliklərlə bağlıdır. İndiki mərhələdə təhsil sistemi inzibati-amirlik sisteminə əsaslanan totalitarizmdən azad, açıq, demokratik və çoxşaxəli formada qurulmalıdır"* [2, 2007, səh. 13].

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sistemini də milli maraqlara uyğun qurmaq imkanı qazandı. Cəmiyyətin tam halında mövcudluğunu və inkişafını əsas sosial sahə kimi təhsil sistemi təmin edir. Təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq hüquqi bazanı yaratmaq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il 168 nömrəli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı"nda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir. İnsanın səviyyəsini, intellektual dünyasını

zənginləşdirmək, daha güclü bacarıq və vərdişlərə yiyələndirmək, formalaşdırmaq üçün təhsilin gücü ilə bu sahədə tendensiyaları, perspektiv inkişafı elmi cəhətdən düzgün əks etdirilməli və tədris materiallarında müəyyən ardıcıllıqla məntiqi cəhətdən əlaqələndirilməlidir. Tədris prosesində şəxsiyyətin formalaşması üçün cəmiyyətdə insanlarla ünsiyyətdə və ya sosiallaşma prosesində fərdi xüsusiyyətləri, müəyyən təfəkkür, davranış tərzi və hissləri ilə cəmiyyətin digər üzvləri arasında münasibətlərinə təsir göstərməli, seçilməli və inteqral vəhdətdə olmalıdır. Bütün bunları həyata keçirmək üçün təhsilin və təlim-tərbiyə prosesinin əsas prinsiplərindən sayılan demokratikləşməyə, humanistləşmə və humanitarlaşmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Təhsilə yeni meyarların tətbiq edilməsi zərurəti cəmiyyətin inkişafından asılıdır.

"Təlim fəaliyyətinin fəallaşdırılması bu prosesdə motivləşmənin və psixi proseslərin idarə edilməsindən çox asılıdır, əks təqdirdə tətbiq olunan pedaqoji texnologiya və ya interaktiv metodlar istənilən səmərəli nəticəni verə bilməz" [1, 2013, səh.3].

Bu baxımdan, şəxsiyyətyönümlü təlim sistemi ilə qurulan metodiki proses daha səciyyəvidir. Şəxsiyyətyönümlü təlim, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsində hərtərəfli, sərbəst, yaradıcı inkişafı əsas məram kimi qarşıya qoyur, qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərini möhkəmləndirməyə çalışır. Bu təlim prosesində müəllim təhsil alanlardan fərqlənmir, hamı bu prosesdə bərabərhüquqlu üzvlərdir:

- burada hər kəs özünü bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi hiss edir;
- yoldaşlarına hörmətlə yanaşır.

Bu təlimdə müəllimin rolu böyükdür. O, diskussiyanı idarə edir, köməkçi suallar verir, təhsilalanlarda tənqidi fikirləri, öz-özünə nəzarəti, özünüqiymətləndirməni, müstəqilliyi və s. keyfiyyətləri üzə çıxarır, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini genişləndirir, fənnlərə qarşı marağı, idrakı fəallığı yüksəldir, psixoloji gərginliyi azaldır, qarşılıqlı dialoqların qurulmasına üstünlük verir və inkişaf etdirir.

Ümumiyyətlə, yeni üsullu dərs prosesində bu və digər metodların məqsədi tədrisin keyfiyyətinin, səmərəliliyinin, öyrədiciliyinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün maraq dairəsini genişləndirməkdir.

Bu qloballaşan dünyamızın inkişafını şərtləndirən amil yeni şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı, mədəni potensialının maksimum artırılması, doğma vətənimizi qoruya bilən, müstəqilliyimiz, inkişafımız naminə hər cür çətinlikdən çıxış yolu axtarmağı bacaran yeni şəxsiyyətlər yetişdirmək yolunda maraq dairəsində yenilik etməklə, təhsil prosesindəki köhnə metodlardan aralanmaq, mütərəqqi yeniliklərdən istifadə etmək üçün hər zaman yeniliyə can atmaqdır. Amma bu yenilik yəni, beynəlxalq təhsil sisteminin təlimatlarının milli mentalitetimizə təsir etmədən həyata keçirilməsi əsasında və təhsil

islahatının həyata keçirmək istədiyi prinsiplərdən biri olan diferensiallaşdırılmanın imkanları nəzərə alınmalıdır. Tamın və ya bütövün hissələrinin parçaları, ünsürləri təhsilin diferensiallaşdırılması anlayışının daha geniş formasıdır. Dərs prosesini bütöv anlayış kimi qəbul etsək, dərsin mərhələləri onun ayrılmaz tərkib hissələridir. Auditoriyanı təşkil edən kollektiv ayrı-ayrı fərdlərdən ibarətdir. Bu günə qədər tədris prosesində əsas aparıcı qüvvə kimi müəllimi hesab edirdilər. Bu gün də müəllim kollektivin hər bir üzvünü fərd kimi fərqləndirir, şəxsiyyət kimi formalaşmağa yönləndirir, fikirləri və ya münasibəti nəzərə alır, onlarla əməkdaşlıq edir. Ən maraqlı cəhət, onlara pedaqoji və psixoloji cəhətdən səviyyəsinə uyğun fərd kimi yanaşılması, fikirlərinə hörmət edilməsidir. Yaxşı oxuyanlara fərdi yanaşma üsulu ilə daha da müsbət gedişə yönləndirilirsə, zəif oxuyanlara da fərdi yanaşma tərzi ilə yaxşı oxuyanlara çatdırmaq üçün səy göstərilməlidir. Fərdiləşmə prinsipi də biliyin çatdırılmasına, əlavə materialların köməyi ilə bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirməyə xidmət edir. Bilik və vərdişlərin bu üsulla möhkəmləndirilməsi, nəzəri yolla deyil, praktika da həyata keçirilməsi müsbət nəticə verir. Bu prosesdə tətbiqdən başlamaqla təcrübədən çıxarılan nəticələr əsasında biliklərin öyrədilməsi effektlidir.

Formalaşan, yeni struktura doğru irəliləyən təhsilin düşünən beyni, döyünən qəlbi olan müəllim, təbiətin şah əsəri sayılan insanın kamilliyə, şəxsiyyət kimi formalaşmasına doğru addımlayan bu yolda daım humanizm ideyları çərçivəsində müqəddəs və şərəfli peşəsini həyata keçirməyə çalışmışdır. Onları yaradıcı, əqli və fiziki cəhətdən fərqli olmasından asılı olmayaraq heysiyyətinə toxunmadan sağlam düşüncəli, savadlı və tərbiyəli yetişməsinə çalışmış, dünyagörüşündə və əqidəsində, təhsilində və davranışında müsbət cəhətlərin yaranması uğrunda mübariz olmuşlar. Dərslərində zəif, intizamsız öyrəncilərə humanizm pərdəsi altında göstərilən "qayğı" saxta münasibətə meyllik yaradır. Bu humanistlik kimi yox, müəllimlik peşəsinə hörmətsizlik kimi qiymətləndirilir.

Təhsildə kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən istifadə etməklə informatlaşdırmadan müxtəlif yollarla qazanılan biliklərin yaddaşa salınması, tədris prosesində həyata keçirilməsi də bir metoddur. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən müasir təhsilin mahiyyətini, həyata keçirilməsi üsullarının tələb olunan prinsiplər əsasında qurulması, təhsildə subyekt və dioloji münasibətlərin, inkişafedici istiqamətlərin reallaşdırılması ilə həyata keçirilir. Qazanılan biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi məlumdur ki, texnologiya adlanır. Az vaxtda qazanılmış bilik və bacarıqların tətbiq edilməsinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsidir. Hazırda müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan pedaqoji texnologiyalar aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlıq əsasında təlim texnologiyaları;

2. Layihələr metodu ilə təlim texnologiyaları;
3. Modullu təlim texnologiyaları.

Bu üsullu təlim texnologiyaların həyata keçirilməsini, istifadəni arzulamaq mənasızdır. Bunları reallaşdırmaq üçün peşəkarlığa nail olmaq lazımdır. Bunların həyata keçirilməsi rəqabətədavamlı təhsil sisteminin yaradılması ilə nəticələnir, ümumbəşəri dəyərləri reallaşdırır, praktik yönümlü bilik və bacarıq aşılayır.

Təlim prosesində fundamentallıq, tədris olunan fənnin metodologiyası, texnologiyası və metodikasının təbii formada birləşdirilməsi kimi başa düşülür. Təhsilvermədə tədris olunan fənnin materialları əsasında mahiyyətini dərindən öyrətməyə, onun elmi və fəlsəfi mənasını, digər fənlərlə, həyatla əlaqələndirməyə, dərketmə qabiliyyətini genişləndirməyə fundamentallıq əsas metodiki yanaşmalardan sayılır. Bunları həyata keçirmək tədris müəllimindən fənnini kulturoloji, psixoloji və elmi cəhətdən geniş bilik və təhlilaparma bacarığı tələb edir.

Bu baxımdan müasir cəmiyyətin hər bir üzvü tam hüquqlu, fəal vətəndaş kimi formalaşmaq, ictimaiyyətdə baş verən hər bir hadisə barədə fikir yürütmək, müstəqil təhlil etmək, qarşısına qoyduğu həyat yolunu, siyasi mövqeyini şüurlu seçmək hüququ qazanmaq üçün daha dərin və düşündürücü elmi biliyə yiyələnməlidir. Yeni biliklərin əldə edilməsi fundamentallığın əsasını təşkil edir. Aparılan hər hansı tədqiqatlar, fundamental təhsillə sıx bağlıdır, yəni bunlar hər zaman təhsildə bir tamlıq və bütövlük təşkil edir.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi müasir tələblər səviyyəsində qurulmuş, xüsusi statuslu, yalnız sistemli şəkildə qurulmuş dövlətin qayğısı ilə ərsəyə gələn təhsil nümayəndələri olan rəqabətədavamlı, onun optimal fəaliyyətinin qarantı olan pedaqoji-psixoloji elmlərin mərkəzində ictimai-siyasi, texniki-iqtisadi inkişafın əsas stimulverici mənbəyi "insan kapitalı" və insan durur ki, təhsil onun hazırlanmasında dövlətin durumu və gələcək inkişafı yolunda məsuliyyət daşıyır. Yəni, məktəb öyrənciləri sabahımız, gələcək həyatımız üçün hazırlayır. Öyrənənlər subyekt mövqeyində dayanmalı, biliklərin qazanılmasında fəal tərəfdaş kimi çıxış etməlidirlər. Bunun üçün ciddi dəyişikliyə ehtiyac var. Müasir dərs metodunun, fəal/interaktiv təlimin gücü ilə yəni, dialoq və əməkdaşlığa üstünlük verməklə, yeni yanaşma üsullarını tətbiq etməklə nəticəyönümlü təlimi qazanmış oluruq. Elm və Təhsil Nazirliyinin yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı qərarından sonra müasirliyin əsasını təşkil edən yeni yanaşmların tətbiqi reallaşdı ki, bunlarda idraki təfəkkürün formalaşmasına, yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün vacibdir. Bu metodlarla həyata keçirilən təhsilin uğurlu nəticəsi, təhsildə nəticəyönümlü metoda istiqamətlənmənin başlanğıcıdır. Təhsilalanın düşüncə və davranışının formalaşdırılmasında fəlsəfə, pedaqogika,

psixologiyanın birgə fəaliyyəti, nəticəyönümlü təhsildə vacib olan əsas şərtlərdəndir.

Pedaqoji yönümdə təlimlə bağlı inkişafa təsir göstərən amillər, yəni, mikromühit, kommunikasiyalar, şəxsi təcrübədən yaranan metodlar, psixoloji durumda səy, maraq, xarakterik xüsusiyyətlər, sosial baxımdan əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və digər dəyərlərin verilməsi də təlimdə əsas dəyərlərdəndir.

Cəmiyyət, gələcəyin düzgün təməllər üzərində qurulmasını təmin etmək üçün təlim və tərbiyə prosesini düzgün istiqamətləndirməklə nail ola bilər. Təhsil, bu vəzifələri metodoloji yanaşmalar çərçivəsində və milli-mənəvi dəyərləri nəzərə almaqla, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə mövcud olan fəal təlim metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilməlidir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onu inkişaf etmiş cəmiyyətin tələbləri səviyyəsində, dünya təhsil standartları istiqamətində nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müəyyən materialların toplanması, ümumiləşdirərək onlardan geniş istifadə olunması, təhsil sisteminin milli zəmində qurulmasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda inkişafın təhsil sistemi ilə bağlılığı, həyat fəlsəfəsinin və dövrün gerçəkliyinin ifadəsidir. Bu Azərbaycanın bütün parametrlərdə inkişaf etdirilməsi zərurətindən yaranır. Təhsilimiz, yüksək bilik və bacarığa malik, vətəninə sadiq, yaradıcı təfəkkürə, geniş düşüncəyə, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyətin formalaşdırılması yolunda bütün ağırlığı humanitar fənnlərin çiyinlərində görür.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov Ə., Əhmədov A. Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar // Azərbaycan müəllimi, 2013, 10 may, 7 səh.*
2. *Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 səh.*

Şakirli N.Ş.
Odlar Yurdu Universiteti
nazperishakirli49@gmail.com

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VACİB OLAN LÜĞƏTİN DÜZGÜN İSTİFADƏ QAYDALARININ TƏHLİLİ

Xülasə

Lüğətin effektiv şəkildə öyrədilməsi hazırlıq və planlaşdırma tələb edir. Müəllimlər şagirdlərinin onlara ən faydalı olan sözləri öyrənməyə vaxt sərf etmələrini təmin etməlidirlər. Müəllimlər də kurs zamanı lüğətin öyrənilməsi üçün aydın məqsədlər qoymalı və şagirdlərini bu məqsədlərdən xəbərdar etməlidirlər. Müəllimlərin şagirdlərinə hədəf sözlər haqqında hərtərəfli bilikləri inkişaf etdirməyə kömək edəcək yanaşmadan istifadə etmələri və kursda lüğətin öyrənilməsini ölçmələri də vacibdir. Lüğət xarici dilin öyrənilməsi prosesini dəstəkləyən aspektlərdən biridir, çox mühüm rol oynayır. Lüğət əşyaların, hərəkətlərin və anlayışların adlarını bilmək üçün istifadə edildiyi üçün xarici dil öyrənmənin ən mühüm aspektlərindən biridir. Bu o deməkdir ki, müəyyən lüğət bilikləri olmadan bu mümkün olardı. Şagirdlər anlamaq (qəbuledici) və istifadə etmək (ifadə etmək) üçün lüğətdən istifadə edirlər. İngilis dilini öyrənməkdə lüğət öyrənmək çox vacibdir.

АНАЛИЗ ПРАВИЛ ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛЕКСИКИ, ВАЖНОЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

Эффективное обучение лексике требует подготовки и планирования. Учителя должны следить за тем, чтобы их ученики уделяли время изучению тех слов, которые наиболее полезны для них. Преподаватели также должны ставить четкие цели по изучению лексики в ходе курса и знакомить своих учеников с этими целями. Преподавателям также важно использовать подход, который поможет их ученикам развить всесторонние знания целевых слов и измерить усвоение словарного запаса в ходе курса. Словарный запас является одним из аспектов, поддерживающих процесс изучения иностранного языка, и он играет очень важную роль. Словарный запас является одним из важнейших аспектов изучения иностранного языка, поскольку он используется для знания названий предметов, действий и понятий. Это значит, что это было бы возможно без знания определенного словарного запаса. Студенты используют словарный запас для понимания (восприятие) и использования (выразительность). Изучение словарного запаса очень важно при изучении английского языка.

ANALYSIS OF THE RULES FOR CORRECT USE OF VOCABULARY, IMPORTANT IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Effective vocabulary teaching requires preparation and planning. Teachers should ensure that their students spend time learning the words that will be most useful to them. Teachers should also set clear goals for vocabulary learning during the course and make their students aware of these goals. It is also important for teachers to use an approach that will help their students develop a comprehensive knowledge of the target words and to measure vocabulary learning throughout the course. Vocabulary is one of the aspects that supports the process of learning a foreign language, it plays a very important role. Vocabulary is one of the most important aspects of learning a foreign language, as it is used to know the names of objects, actions and concepts. This means that this would not be possible without some vocabulary knowledge. Students use vocabulary to understand (receptive) and use (expressive). Learning vocabulary is very important in learning English.

Açar sözlər: *lüğət, xarici dil, strategiyalar, öyrənmək, şagirdlər*

Ключевые слова: *словарный запас, иностранный язык, стратегии, обучение, ученики*

Key words: *vocabulary, foreign language, strategies, learning, students*

Şagirdlər lüğət öyrənmə məqsədlərindən xəbərdar olmalıdırlar. Müəllimlər hər həftə və kursun müddəti ərzində müəyyən sayda sözlərin öyrənilməsini gözləyirlərsə, bu məqsədlər haqqında biliklər öyrənməyə təşviq edə bilər. Bundan əlavə, öyrənənlər başa düşməlidirlər ki, bu məqsədlər onlara hədəf dili daha yaxşı başa düşməyə imkan verən müəyyən lüğət ölçüsü hədlərinə çatmağa necə kömək edə bilər.

Tələbələrin söz ehtiyatı az olduqda, ingilis dilinin çox çətin bir dərs olduğunu düşünəcəklər. Bu cür fikir, şübhəsiz ki, bu dilin gələcək üçün əhəmiyyətini dərk etmədən tələbənin ingilis dilini öyrənməyə marağını və motivasiyasını azaldacaq. Pavicicm tələbələrin lüğət elementlərini araşdırmaq, saxlamaq və istifadə etmək bacarıqlarını təkmilləşdirmək yolu ilə məşğul olub. Ona görə də müəllim yaxşı strategiyalarla şagirdlərə daha çox söz öyrədə bilsə, şagirdlər mətni daha yaxşı başa düşəcəklər. Lüğət xüsusi sözlərin öyrədilməsi və söz öyrənmə strategiyalarının kombinasiyası kimi tədris olunmalıdır. Lüğət insana məlum olan dili və ya sözləri təşkil edən sözlərin ümumi sayıdır. Lüğət müəyyən bir kitabda və ya söz siyahısında mənası ilə, xüsusən də xarici dildə dərslikləri müşayiət edən sözlərdən istifadə olunur. Şagirdlər üçün ən böyük dəyəri olan naməlum sözlər sinifdə diqqətə layiqdir. Adətən bu sözlər öyrənilməli olan ən yüksək tezlikli sözlər və ya öyrənənlər üçün xüsusi ehtiyacı ödəyən sözlərdir. Ən tez-tez sözlər şifahi və yazılı mətndə ən çox təkrarlanır,

buna görə də başa düşmək və istifadə etmək üçün ən böyük dəyərə malikdirlər. Aşağı tezlikli sözlər hələ də dəyərli olsa da, sinifdə diqqəti cəlb edəcək qədər tez-tez rast gəlinmir. Bunun əvəzinə müəllimlər tələbələrə aşağı tezlikli sözlərlə məşğul olmaq üçün strategiyaları öyrənməyə kömək etməlidirlər. Lüğət öyrənmə strategiyalarından səmərəli istifadə sinifdən kənarda lüğət öyrənmə potensialını artıracaq. Müəllimlərin şagirdləri üçün aydın lüğət öyrənmə məqsədləri olmalıdır. Bu, lüğətin inkişafının ilkin mərhələlərində xüsusilə vacibdir ki, lüğət ölçüsünün artırılması öyrənənlərin dildən istifadə və başa düşmə dərəcəsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcək. Məqsədlər sinif daxilində və xaricində lüğətin öyrənilməsi üçün ayrılan vaxtdan və öyrənmə üçün istifadə olunan metodlardan asılı olmalıdır. Açıq öyrənmə üsulları sürətli və effektivdir.

Kursun əvvəlində öyrənənlərin lüğət ölçüsü və kurs daxilində lüğət öyrənmə məqsədləri barədə xəbərdar edilməsi onlara həm kurs, həm də həddi hədəflər istiqamətində işləməyin dəyərini görməyə kömək edə bilər. Müəssisə daxilində lüğətin öyrənilməsinə prinsipial yanaşma varsa, öyrənənlərin söhbət və televiziya proqramlarını başa düşmək kimi müəyyən məqsədlərə nə vaxt çata biləcəyini də göstərmək mümkün ola bilər. Bunlar reseptiv öyrənmə üçün məqsədlərdir. Məhsuldar istifadə üçün daha kiçik lüğət ölçüləri kifayət edə bilər. Kurs üçün lüğət öyrənmə məqsədləri müəyyən edildikdən sonra müəllimlər bu sözlərin necə öyrəniləcəyini planlaşdırmalıdırlar. Lüğət biliklərinin müxtəlif aspektləri haqqında məlumatlı olmaq müəllimlərə lüğətin hərtərəfli inkişafına səbəb olan plan yaratmağa kömək edə bilər. Testlər adətən lüğət biliyini forma və mənanın uğurla əlaqələndirilməsi ilə eyniləşdirsə də, sözü bilmək daha çox şeyi əhatə edir. Sözlə rəvanlığın inkişaf etdirilməsi onun formasını, mənasını və istifadəsini bilmək, sözün doğma dildə işlədilməsi və başa düşülməsini əhatə edir. Məna yönümlü girişdə öyrənənlər kontekstdə naməlum sözlərlə təkrar qarşılaşmalar vasitəsilə lüğət biliklərində tədricən qazanırlar. Müəllimlərin şagirdlərinin bildiyinə inandıqları sözlər də orijinal kontekstlərdəki görüşlər vasitəsilə zənginləşdirilə bilər. Geniş oxuma və dinləmə ən çox mənaya yönəlmiş girişlə əlaqələndirilir.

Adətən lüğətin öyrənilməsi ilə əlaqəli olan istiqamət dil yönümlü öyrənmədir. Bu sahədə məqsəd tələbələri sözləri öyrənməyə açıq şəkildə diqqət yetirmək və öyrənənlərə lüğət öyrənmə strategiyalarından səmərəli istifadə etməyi öyrətməkdir. Ən yüksək tezlikli sözlər sinifdə qəsdən öyrədilməyə layiqdir. Müəllimlər mühüm sözlər üçün biliyin bir neçə aspektini öyrətmək üçün kifayət qədər vaxt sərf etmək istəyə bilər və ya daha az vaxt sərf edib biliyin bir aspektinə (adətən forma və məna) diqqət yetirə bilərlər. Söz kartları, lüğət dəftərləri, intensiv oxuma və forma və mənanın əlaqələndirilməsini nəzərdə tutan fəaliyyətlər dil yönümlü öyrənmə fəaliyyətlərinin bəzi nümunələridir. Lüğət öyrənmə strategiyalarının öyrədilməsi də bu xəttin vacib

hissəsidir, çünki bir sözlə çoxlu aşağı tezlikli sözlər var. öyrətmək üçün dil və müəllimlər tələbələrinin sinifdən kənarda aşağı tezlikli sözlərlə effektiv şəkildə məşğul ola bilmələrini təmin etməlidirlər. Ən böyük dəyəri olan strategiyalar kontekstdən təxmin etmək, söz kartlarından öyrənmək, söz hissələrindən istifadə etmək və lüğətdən istifadə etməkdir. Tələbələrə təsirlər və müntəzəm, məhsuldar törəmə affikslər haqqında morfoloji məlumat əldə etməyə kömək etmək söz ailələri haqqında daha yaxşı biliyə səbəb ola bilər. Şagirdlər bu strategiyalardan düzgün istifadə edə bilsələr, daha çox söz öyrənə bilməlidirlər, çünki uğurlu lüğət öyrənmə potensialı artacaq. Müəllimlərin hər bir strategiyanı bir neçə sinifdə öyrətmək üçün vaxt ayırması və tələbələrinin onlardan uğurla istifadə edə bildiyini yoxlamaq vacibdir. Qəsdən öyrənmənin sürətlə sabit öyrənmə ilə nəticələndiyinə dair çoxlu sübutlar var və bu öyrənmə normal dil istifadəsi üçün lazım olan bilik növü ilə nəticələnir. Kurs zamanı lüğət biliklərini ölçməyin bir sıra faydaları ola bilər. Birincisi, bu, öyrənənlərə lüğətin öyrənilməsinə verilən dəyəri göstərir. Lüğətin öyrənilməsi kursun qiymətləndirilməsində mərkəzi rol oynamalı deyil. Bununla belə, qiymətləndirmənin olmaması tələbələrə lüğət öyrənmənin digər dil öyrənmə məqsədlərindən daha az əhəmiyyət kəsb edən periferik məqsəd olduğunu göstərə bilər. Lüğət biliklərinin ölçülməsinin ikinci səbəbi odur ki, o, həm də öyrənənlərə onların tərəqqisindən xəbərdar edir. Lüğət testləri öyrənənlərə qısa müddət ərzində dil öyrənməkdə irəliləyiş əldə etdiklərini aydın şəkildə nümayiş etdirə bilər. Bu, gələcək öyrənmə üçün stimul verə bilər. Üçüncüsü, lüğət biliklərinin müxtəlif aspektləri haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün testlər yaradıla bilər. Məsələn, öyrənənlər forma, məna, törəmələr və təsirlər və birləşmələr haqqında qəbuledici və ya məhsuldar bilikləri üzərində sınaqdan keçirilə bilər.

Lüğətin öyrədilməsi lüğəti öyrənənlərin diqqətini nəyə yönəltməli olduqları, ona necə diqqət yetirəcəkləri və öz öyrənmələrinə necə nəzarət edə biləcəkləri ilə bağlı mühüm qərarları ehtiva edir. Lüğət müəlliminin əsas vəzifəsi bu qərarların ən səmərəli şəkildə qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi üçün planlaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Cobb, T., & Horst, M. (2001). Reading academic English: Carrying learners across the lexical threshold. In J. Flowerdew & M. Peacock (Eds.), Research perspectives on English for academic purposes (pp. 315–29). Cambridge, England: Cambridge University Press.*
2. *Coxhead, A. (2000). A new Academic Word List. TESOL Quarterly.*
3. *Hu, M., & Nation, I. S. P. (2000). Vocabulary density and reading comprehension. Reading in a Foreign Language.*

4. *Hunt, A., & Beglar, D. (2005). A framework for developing EFL reading vocabulary. Reading in a Foreign Language.*
5. *Joe, A. (1995). Text-based tasks and incidental vocabulary learning. Second Language Research.*
6. *Laufer, B. (2003). Vocabulary acquisition in a second language: Do learners really acquire most vocabulary by reading? Some empirical evidence. The Canadian Modern Language Review.*
7. *Laufer, B. (2005). Focus on form in second language vocabulary learning. In EUROSLA Yearbook.*
8. *Laufer, B., & Nation, I. S. P. (1999). A vocabulary size test of controlled productive ability. Language Testing.*
9. *Meara, P., & Jones, G. (1990). Eurocentres Vocabulary Size Test 10KA. Zurich, Switzerland: Eurocentres.*
10. *Nation, I. S. P. (1983). Testing and teaching vocabulary.*
11. *Nation, I. S. P. (1990). Teaching and learning vocabulary. New York, NY: Newbury House.*
12. *Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge, England: Cambridge University Press.*
13. *Nation, I. S. P. (2004). A study of the most frequent word families in the British National Corpus.*
14. *https://www.academia.edu/32102031/Teaching_Vocabulary*
15. *https://www.academia.edu/82228984/The_Use_of_Contextual_Analysis_in_Teaching_Vocabulary*
16. *https://www.houstonisd.org/cms/lib2/tx01001591/centricity/domain/26922/vocabularystrategiesdocument.pdf*

Şəfiyeva K.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shafiyevakonul02@gmail.com

QRUPLARLA İŞ TƏLİM FORMASINDA MÜƏLLİM-ŞAGİRD VƏ ŞAGİRD-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSİXOLOJİ-PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Müasir dövrdəki interaktivliyə əsaslanan təlim modelinin qurulmasında şagird fəaliyyətinin qruplarla təşkili həm pedaqoji, həm də psixoloji baxımdan əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin gələcək ictimai həyatlarında, peşə fəaliyyətində kollektivlə kooperativ əlaqələrdə iştirakı üçün lazımı səriştələrin təməli atılır. Qruplarla işləyən zaman öyrənənlərin bilik və bacarıqlara yiyələnməsi və tətbiqi qarşılıqlı yardım və müəllimin dəstəyi ilə həyata keçirilir. Nəticədə şagirdlər yeni məlumat qəbulu və yadda saxlanmasında daha az zehni çətinliyə məruz qalır. Müəllimin şagirdlərlə iyerarxik münasibətinin yerini şagirdlərə öz biliklərini qurmaqda istiqamətləndirmə və dəstək alır.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК И УЧЕНИК-УЧЕНИК В ГРУППОВОМ ОБУЧЕНИИ

Резюме

При создании современной интерактивной модели обучения организация деятельности учащихся в группах важна как с педагогической, так и с психологической точки зрения. Закладывается основа для развития у студентов необходимых навыков для участия в отношениях сотрудничества с коллегами в их будущей общественной жизни и профессиональной деятельности. При работе в группах приобретение и применение учащимися знаний и навыков достигается посредством взаимопомощи и поддержки преподавателя. В результате учащиеся испытывают меньше умственных трудностей при усвоении и запоминании новой информации. Иерархические отношения учителя с учениками заменяются руководством и поддержкой учеников в формировании собственных знаний.

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF TEACHER-STUDENT AND STUDENT-STUDENT RELATIONSHIPS IN GROUP WORK TRAINING

Summary

In moderm times, organizing student activity in groups is not only pedagocially but also psychologically important in interaction-based education. The foundation of students' social competences in future public life, their participance in

cooperative relations of career life is laid here. Learners' gaining and applying of knowledge while working in groups happens with mutual help and teacher's support. As a result students face less cognitive difficulties when they receive and memorize new information. Teacher's hierarchical relationship with students replaced by guidance and support.

Açar sözlər: *qrup işi, şagirdlərarası münasibətlər, zehni yük, sosiallaşma, müəllim-fasilitator*

Ключевые слова: *групповая работа, студенческие отношения, умственная нагрузка, социализация, учитель-методист*

Key words: *group work, relationship between students, cognitive load, socialization, teacher-facilitator*

Təhsilalanların fəaliyyətinin səmərəli şəkildə təşkili modern təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsində aparıcı mövqedədir. Təhsilin məhdud ənənəvi çərçivədən uzaqlaşması nəticəsində təlimdə iştirak edən tərəflərin əməkdaşlığına əsaslanan interaktiv dərslərə keçid baş vermişdir. Şagirdlərin öyrənmə zamanı fəallaşdırılması tələbi, onların bilikləri mənimsəmə və tətbiqi fəaliyyətinin təşkilinə diqqəti artmışdır. Bu zaman zehni, idraki fəallıq nəzərdə tutulur. Şagirdlər onlara təqdim edilən tapşırıqları yerinə yetirməklə əldə edilən informasiyaları möhkəmləndirmək imkanı qazanırlar. Bunu fərdi şəkildə, yəni təkbaşına etməklə yanaşı, yoldaşlarından biri ilə cütlər, bir neçəsi ilə birgə qruplar və ya bütün şagird kollektivi ilə bərabər edə bilərlər. Sadalanan formaların hər birindən fərqli vaxtlarda istifadə oluna bilər. Hansı formanın seçilməsi şagirdlərin say və yaş tərkibi, tədris olunacaq materialın məzmunu, vaxt bölgüsü kimi faktorlardan asılıdır.

Qrup işinə cəlb olunan şagirdlər adətən iki formada fəaliyyət göstərə bilirlər. İlk olaraq ya müəllimin məsləhəti, ya da qrupdaxili qərarla hər üzvə bir-birini tamamlayan individual tapşırıqlar təyin edilir. Bu zaman qrup formasında əyləşmələrinə baxmayaraq şagird interaksiyası minimum səviyyədə reallaşaraq hər kəs öz tapşırığını həll edir. Sonda işin ayrı-ayrı üzvlər tərəfindən yerinə yetirilən hissələri ümumiləşərək qrup adından təqdim olunur. Qrupun əsas hədəfi yeni bilik, bacarıqların mənimsənilməsi yolu ilə təlim nailiyyətlərinə yiyələnməkdir. Digər formada isə şagirdlər ümumi tapşırıq üzrə əməkdaşlıq edərək işləyirlər. Müzakirələr keçirilir, üzvlər bir-birinə suallar ünvanlayır, fərqli fikirlər təhlil edilərək ortaq qərarlar formalaşdırılır. Şagirdlərin sosiallaşması ilə paralel olaraq, tənqidi təfəkkür və onun pedaqoji prosesdə tətbiqi bacarıqları inkişaf edir. Şagirdlər təkcə öyrənmə ilə bağlı nəticələri deyil, həm də qrup şəklində kooperativ öyrənməni məqsəd kimi qarşıya qoyaraq fəaliyyət prosesində nəzərə alırlar. Müəllimin dərsin təşkilində məqsədləri aydınlaşdırması, formanı ona uyğun seçməsi və şagirdləri məlumatlandırması vacibdir.

Təlim formalarından qruplarla iş, həm müəllim-şagird, həm də şagirdlərarası münasibətlər baxımından unikal səciyyə daşıyır. Fərdi işdə təlim nailiyyətləri üçün hər kəs özü məsuliyyət daşıyır. Şagirdlərin bölünməsi və partaların düzülüşünə əlavə vaxt tələb etməyən bu formada sosiallaşma ehtiyacı tam təmin olunmamış qalır. Cütlərlə iş kommunikativ bacarıqların inkişafı və qarşılıqlı yardıma əsaslanır. Kollektivlə iş isə bütün sinfin birgə fəaliyyətinin təşkilini, bu zaman fərqli ideyaların irəli sürülməsini nəzərdə tutur. Həlli tələb olunan problemin kollektivi üzvləri tərəfindən fərqli aspektlərdən təhlili, cavab alternativlərinin çoxluğu hərtərəfli tədqiqə və ən düzgün cavablara yaxınlaşmağa kömək edir. Qruplarla iş zamanı isə şagirdlər həm yoldaşları ilə birlikdə fəaliyyət göstərir, həmçinin qrup işində fərdi vəzifələr yerinə yetirirlər. Hər bir üzv qrupun ümumi fəaliyyətinə öz töhfəsi üçün məsuliyyət daşıyır. Müəllim fərdi iş zamanı hər şagirdə ayrı-ayrı diqqət yetirməkdə çətinlik çəkir, kollektivlə iş zamanı isə şagirdlərə holistik yanaşırsa, qruplarla iş zamanı həm onların ümumi nəticələri və iş prosesində əməkdaşlıq səviyyələrini qiymətləndirməklə yanaşı, şagirdlərin fərdi iştirak səviyyələrini də müşahidə etmək şansı əldə edir.

Qrup münasibətlərinin şagird psixologiyası üçün əhəmiyyətində ilk öncə qrupların sosial-psixoloji əhəmiyyətinə nəzər salsaq, görərik ki, insan dünyaya gəldiyi andan etibarən cəmiyyətin üzvü kimi onun sosiallaşma prosesi başlayır. Bu zaman müxtəlif say tərkibi və əlaqələnmə tiplərinə sahib qruplara daxil olur. Yetkin fərdin məntiqi və emosional xassələri, davranış tərzləri və dünyagörüşü qrupun təsirinə məruz qalır. Qrupların və ümumilikdə cəmiyyətin dəyərləri şüurlu və ya şüuraltı formada fərdiləşir. Nəticədə üzvlər qoşulduqları kollektivə uyğunlaşma, müqayisə əsasında özlərini, fəaliyyətlərini dəyərləndirmə və tənzimləmə kimi keyfiyyətlər qazanırlar.

Fərdlərin qarşılıqlı münasibətlərində irəli sürülən qoşulma ölçüləri psixologiyada geniş araşdırılan mövzulardan biridir. Bu qoşulma tiplərinin qruplara daxil olma zamanı da özünü göstərdiyinə əsasən, onların öyrənilməsi və təlim prosesində qrup təşkilində nəzərə alınmasını vacib saya bilərik. İlk göstərici olan qoşulma narahatlığının yüksək olduğu, ikinci göstərici yayınmanın aşağı olduğu şəxslərdə başqaları tərəfindən qəbul edilməyə ehtiyac olduğu səbəbilə, fərdi xüsusiyyətlərin assimilyasiyası gerçəkləşə bilir. Özünəinam aşağı səviyyədə olduğuna görə qrupda passivlik, fikirlərini azad ifadə etmək, təklif və iradlarını bildirməkdə çətinlik çəkəcəklərini öncədən təxmin etmək mümkündür. Əksinə olaraq narahatlığın az, yayınmanın çox olduğu şagirdlərdə qrup üzvlərinin fikirlərindən asılı olmadan özlərinə güvən formalaşır. Təfəkkür müstəqilliyinə sahib olmaları müsbət keyfiyyət kimi dəyərləndirilsə də, həddini aşdıqda əməkdaşlığa önəm verməyən, tapşırıqlarda çətinlik çəkən zaman yardım etməkdən qaçınan və digərlərinin fikirlərini özününkilərdən əhəmiyyətsiz hesab edən tendensiyalar ortaya çıxır. Hər iki

göstəricinin də həddən artıq müşahidə olunduğu fərdlər qrupdaxili münasibətlərdə daha məsafəli mövqedə çıxış edir, digərləri tərəfindən qəbul edilməyə duyulan ehtiyac çox olsa da, bu məqsədlə üzvlərlə əlaqələr qurmaq yerinə özünəqapanıqlığı seçirlər. Aşağı yayınma səviyyəsi üçün isə insanlararası səmimiyyət və etibara söykənən münasibətlərin əhəmiyyətinə inanaraq qrupdaxili fəaliyyətini interaktiv formada tənzimləmək xasdır. Hər iki göstəricinin aşağı olması fərdlərarası münasibətdə olduğu kimi qrupdaxili münasibətdə də ideal hesab edilə bilər. Özlərini, fikirlərini müdafiə etməkdə qorxusuz olduqları kimi, sosiallaşma zamanı da özlərinə inamlıdırlar. Çətinliklə üzləşsələr, digərləri ilə əməkdaşlıq etmək, məsləhət almaq üçün müraciət etməkdən də çəkinmirlər [8]. Bu xüsusiyyətlər qrup işi zamanı aktivlik göstərən, digərlərinə hörmətlə yanaşıb səmimi yoldaşlıq əlaqələri quran şagird modelini formalaşdırır. Onların qrupa bağlanma tərzləri müəllimlə münasibətlərində də özünü büruzə verir. Müəllim şagirdləri müşahidə etməklə, söhbətlər aparmaqla onların bağlanma tiplərini müəyyənləşdirə və səmərəli qrup təşkilində, şagirdlərə yanaşmada həmin informasiyalardan istifadə edə bilər. Körpəlik dövründə valideynə olan bağlanma tərzinin sonrakı yaş dövrlərində digər fərdlərlə qurulan münasibətə təsirinin bir çox psixoloqların fikirlərində yer aldığını nəzərə alsaq, gələcək fəaliyyət zamanı qruplarda narahatlıq və yayınmanın aşağı olduğu sağlam sosial-işgüzar münasibətlər qurmağın təməlinin təhsil prosesindəki qrup işlərində atıldığı qənaətinə gəlmək olar.

Şagirdlərin qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərinin pedaqoji əhəmiyyətliliyini izah etmək üçün təlim-tərbiyədə sosial aspektlərin təsiri ilə bağlı irəli sürülmüş nəzəriyyələri təhlil edə bilərik. Pedaqoji nəzəriyyələrdən Lev Vıqotskinin sosial konstruktivizminə nəzər salsaq, onun hələ ötən əsrdə öyrənmədə şagird fəallığı və əməkdaşlığa diqqət çəkdiyini müşahidə edərik. Müasiri C. Brunerin qısa müddət öncə irəli sürdüyü nəzəriyyə, təhsildə konstruktivizmdən istifadəni, yəni öyrənənlərin özlərinin bilik əldə etmədə fəallığı, bilik və bacarıqları sistemini qurması kimi müddəaları əhatə edirdi. Şagirdlərin bu cür aktivliyi onların fərdi təlim nəticələrinin uğuru üçün məsul hesab edilməsini şərtləndirirdi. Vıqotski isə iddia edirdi ki, bu prosesdə təhsilalanlar cəmiyyətin ortaq məhsulu olan dil vasitələrindən istifadə edirlər. Həmçinin təhsil mədəni aspektə malikdir və öz növbəsində mədəniyyət də sosial quruluş səciyyəsi daşıyır [3]. Bunları nəzərə alaraq, şagirdlərin təliminin sosial-mədəni amillərlə bağlılığını əsaslandırmışdır. İnsanların birgə fəaliyyətinin nəticəsi qəbul etdiyi bilikləri öyrənənlər də digər şagirdlərlə və müəllimlə birlikdə çalışaraq mənimsəyə bilər.

Qruplarla təlim formasında pedaqoji prosesin keyfiyyətinə təsir göstərəcək münasibətlər ortaya çıxır. Fərdi və qrup formasında təlimin reallaşmasından asılı olaraq mənimsəmənin asanlıq dərəcəsindəki fərqin

araşdırılması dərsin keyfiyyətli təşkili üçün mühüm səciyyə daşıyır. Öyrənmə fəaliyyəti təhsilalanlardan gərgin zehni əmək tələb edir. Bu məsələnin araşdırılması "Zehni yük" nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. İnsan beyni yeni məlumatı mənimsəməsi üçün hafizə proseslərinə ehtiyac duyur. Bilkləri uzunmüddətli yaddaşda saxlama onların gələcək fəaliyyətdə tətbiqi üçün zəruri addımdır. Con Svellerin irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsasən, emal ediləcək olan informasiyanın miqdarı məhdud olduğu səbəbindən "işləyən yaddaş" zehni olaraq yüklənir. Sveller formalaşan zehni yüklərin daxili və xarici növlərə əsaslanan təsnifatını vermişdir. Yeni məlumatın daxili mahiyyətindən doğan çətinlik ilə xarici faktorların təsirindən asılı olan çətinliklə bağlı bu anlayışlara "əlaqəli yük" də əlavə edilmişdir ki, o daxili yükdə olduğu kimi məlumatın məğzi ilə əlaqəlidir, onun uzun müddət yadda saxlanması istiqamətində zehni əməyin sistemləşdirmə və sxemləşdirməyə sərf edilməsini nəzərdə tutur [5]. Qruplarla işləyən zaman üzvlər təqdim edilən məlumatı birgə müzakirə edərək onun daxili mahiyyəti ilə əlaqəli çətinliyi müzakirə ilə asanlaşdıra bilərlər. Eyni zamanda məlumatı öncədən hafizədə olan biliklərlə sintez etmək və birgə tapşırıq icrasında tətbiq edib sistem halında yadda saxlamağın mümkün olduğunu deyə bilərik. Bununla da qruplarla işdə fərdin zehni yükü asanlaşa və hafizənin möhkəmlənməsi həyata keçə bilər.

Ceymi Kostli təlimdə qrupların fəaliyyətinin fərdin zehni yükünün azaldılmasına təsiri ilə əlaqədar olaraq üzvlərin yerinə yetirdiyi vəzifələr və iştirakçılıq səviyyəsinə diqqət çəkir [4]. Qrup daxilində bilikləri mənimsəmə və motivasiya səviyyəsinə görə fərqlənən şagirdlər ortaq təlim məqsədinə çatmaq üçün birgə fəaliyyət göstərirlər. Fəal üzvlərin fərdi təlim müvəffəqiyyətlərinin qrupun ümumi fəaliyyət nəticələri ilə əlaqələndirməsi nisbətən aşağı motivasiyaya sahib üzvlərin də müzakirə zamanı və tapşırıqların yerinə yetirilməsində iştiraka cəlb edilməsinə səbəb olur. Nəticədə fəal şagirdlərdə kooperativlik inkişaf edir, nisbətən zəif olanlar isə təlim prosesində fəallıq göstərmə imkanı əldə edir, üzvlərin müzakirə zamanı paylaşdığı biliklərdən faydalanır. Tapşırıq üçün lazımi biliklərə sahib olan üzvlərin özlərindən geridə qalanlara yardımını təmin etməklə şagirdlərin ortaq təlim məqsədlərə çatmasında fərqləri aradan qaldırmağa yaxınlaşmaq mümkündür. Həmçinin biliklərin digərlərinə mənimsədilməsi, öyrədən şagirdin özünün də əqli fəallığına, məlumatları uzun müddət yaddaşda mühafizə etməsinə kömək edə bilər. İrihəcmli materiala əsaslanan tapşırığın icrası zamanı şagirdlər öyrənmə üçün gərəkli zehni fəaliyyəti, aralarında vəzifələr üzrə bölərək və ya ortaq şəkildə həyata keçirdikləri üçün fərdi mənimsəmə prosesində daha şüurlu yanaşma ortaya çıxır. Onlar yoldaşlarının bölüşdüyü məlumatlardan faydalanmaqla yanaşı, yeni öyrənmə strategiyalarına yiyələnmə şansı da əldə edirlər.

Birgə fəaliyyət zamanı üzvlər fərqli rollarda çıxış edə bilirlər. Bələdçi rolunda çıxış edən şagird müzakirələr zamanı bütün iştirakçıları fikir bildirməyə cəlb edir, digər bir üzv isə bu zaman ortaya çıxacaq ideyaları dəyərləndirərək ümumiləşdirir, ortaq məxrəcə yönəltməyə çalışır. Əlavə olaraq bir qrup üzvünü isə tənqidçi rolunda təyin etmək mümkündür ki, təqdim edilən arqumentlərdə və tapşırığın gedişində olan yanlışları, çatışmazlıqları nəzərə çatdırsın. Əgər yazılı çalışma təqdim edilir və yaxud müzakirənin nəticələrinin bir yerə toplanması zəruri olarsa, bir nəfər qeydlər aparmaqda məsul olur. Qrup işinin təqdimatını etmək üçün də nitq və təqdim etmə qabiliyyəti olan biri seçilə bilər. O, bütün qrupu təmsil etmək, tapşırıqla bağlı digər qrupların və müəllimin suallarına cavab vermək vəzifəsi daşıyır. Bəzən isə bütün qrup təqdimatda çıxış edə bilir.

Şagirdlərin müxtəlif rollarda çıxış etməsini müəllim özü təyin edə və ya alternativ olaraq şagird qruplarının özlərinə həvalə edə bilər. Hər iki halda məsuliyyətlər, şagirdlərin öncədən müşahidə olunan bacarıqlarına mütənasib olmaqla paylanmalıdır. Bu o demək deyildir ki, hər zaman eyni tərkibdən ibarət qruplar təşkil olunsun və eyni üzvlər daha öncəki rollarını təkrar icra etsin. Şagirdlərin fərqli kombinasiyalarda fəaliyyət göstərərək münasibət qurmalarının, sosiallaşma prosesində variativliyə və fərqli əməkdaşlıq mühitlərinə adaptivlik bacarığına yiyələnməsinə səbəb olacağını təxmin etmək mümkündür.

Qrupdaxili münasibətlər dinamikasında ən önəmli yerlərdən biri onun lideridir ki, şagirdlərarası münasibətlərdə idarəedici qismində çıxış edir. Şagirdlərdə fərqli liderlik modelləri özünü göstərə bilir. Hər kəsin fikirlərini nəzərə alaraq qərar qəbul edən demokratikliyi seçən lider daha məqbul hesab edilir. Lakin öz mövqeyindən çıxış etməyə üstünlük verən, avtoritar yanaşma ilə vəzifələrin bölüşdürülməsində iyerarxiya quran və son qərarı verən liderlərə də rast gəlinir. Bu tip liderlikdə şagird digərlərinin fikirləri ilə razılaşmayıb özü qrupun adından son qərara gələ bilir. Komandasının stimullaşdırılması yolu ilə üzvlərin rəğbətini qazanan motivasiyaedici liderlər şəxsi qabiliyyətlərinin müəyyənləşdirilib ona uyğun iş bölgüsünə təyin olunması ilə məşğul olur.

Müəllimin fasilitatorluq çərçivəsində bütün sinifə psixoloji-pedaqoji təsiri və yerinə yetirməli olduğu öhdəliklər qruplara bölünmə zamanı əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Qrupların akademik səviyyəsinə, fəal şagirdlərin qeyri-fəallara nisbətinə müvafiq tapşırıqların verilməsi müəllimin hər qrupa münasibətində də uyğunluq tələb edir. Əgər verilən tapşırıq müxtəlif ideyaların müzakirəsi yolu ilə problem həllinə əsaslanarsa, müəllim şagird diskussiyalarının düzgün təşkilinə nəzarət üçün əvvəlcədən proseduru izah edir. Fəaliyyətin sonunda əldə edilməli olan nəticəyə çatmaq üçün qrupları lazımı istiqamətdə yönləndirmək, hər bir şagirdin uğuruna inamını ifadə etmək, səhv etməkdən çəkinmədən iştiraklarını təmin etmək vəzifələri bu zaman

ortaya çıxır. Əsas məqsəd şagird qruplarının hər hansınınsa qalibiyyəti deyil, həm öz aralarında, həm də qrup olaraq müəllimlə sərbəst fikir mübadiləsini təşviq etmək, psixoloji cəhətdən sağlam təlim mühiti formalaşdırmaqdır.

Qrupların təşkilində şagirdlərin fikirlərini öyrənmək faydalı ola bilər. Belə ki, dərsdənkənar formada müəllim və şagirdlər arasında baş tutan söhbətlərdə onların kimlərlə birgə çalışmağa üstünlük verdiklərini müəyyənləşdirmək olar. Bu halda şagirdlərin ideal qrup üçün subyektiv dəyərləndirmələrə əsaslanması, sosiallaşmada çətinlik yaşayan şagirdlərin kənarda qalması ilə nəticələnə biləcəyi üçün müəllimin qrup təşkilini həyata keçirməsi məqsədəuyğundur. Qrup üzvləri müəyyən edilərkən müəllim öz müşahidələri əsasında müəyyən etdiyi fərqli bacarıqlara sahib olanları bir araya gətirə və ya müxtəlif metodlarla təsadüfi seçməyə şərait yarada bilər. Müəllim şagirdlərin qrupda daha effektiv yerləşməsi üçün də partaların müxtəlif şəkildə düzülməsi formalarını tətbiq edə bilər. İki partanın qarşı-qarşıya qoyulması ilə dörd, kənarlara oturacaq əlavəsi ilə altı nəfərlik qruplar təşkil edilə bilər. Əgər şagird sayı və sinif otağının həcmi izin verərsə, birləşdirilən partaların sayını artırmaqla daha böyük qruplar yaratmaq mümkündür. Əgər lövhədə tapşırıq üçün vacib olan məlumat və ya vizual materiallar mövcuddursa, qrup yerləşdirilməsində, şagirdlərin görməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Qruplarla iş zamanı bəzi davranış qaydalarını şagirdlərə xatırlatmaq lazımdır. Qruplara ayrıldıqdan sonra vaxt itirməmək üçün hər kəs aid olduğu qrupun yanında yer almalıdır. Bu zaman hər bir üzv tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün gərəkli olan materiallara sahib olduğunu yoxlamalıdır. İş zamanı həddən artıq yüksək səslə digər qrupları narahat etmək, xaotiklik yaratmağın yolverilməzliyini elan etmək lazımdır. İş bölgüsündə verilən tapşırığın həllində çətinliklə qarşılaşan üzv öncə qrup üzvlərinə bunu bildirməlidir. Onlardan gərəkli yardım təmin olunmazsa, bu halda müəllimə müraciət edə bilər. Şagirdlər müzakirələr zamanı bir-birlərini diqqətlə və mane olmadan dinləməli, bəyənilən ideyaları müsbət şərh bildirməli, etiraz və təkliflərini nəzakətlə irəli sürməlidirlər.

Ümumiyyətlə, şagirdlərin müəllimlə və öz aralarında qurduqları münasibət təlim məqsədlərinə çatmaqda önəmli rol oynayır. Şagirdlərin təkcə cansız bilik mənbələri deyil, həmçinin müəllim və yaşıdlarından öyrənmələrini dəstəkləyir, onların gələcək həyatda sosial bacarıqları üçün baza formalaşır. Müəllim və şagird subordinativ əlaqədən əməkdaşlığa, şagirdlər isə ortaq məqsəd üçün həmkarlığa addım atır. Beləliklə, qrup işi zamanı şagirdlərin və müəllimlərin münasibətlərinin düzgün təşkili nəticəsində təlim prosesinin iştirakçıları, dəstəkləyici təlim mühitində fəaliyyət göstərirlər.

Ədəbiyyat

1. *Cəfərov S. "Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması prosesində müasir təlim metodlarının rotasiyası". Azərbaycan məktəbi. №2 (683), 2018. 61-74 səh.*

2. *Məhərrəmov Q., Fəttayev F., Pirverdiyeva K., Məmmədov R., Mənsimi C. "Müəllimin əl kitabı: Sinfin idarə olunması". Bakı - 2022. 200 səh.*
3. *Akpan V.I., Igwe U.A., Blessing I., Mpamah I., Okoro C.O. "Social Constructivism: Implications on teaching and learning". British Journal of Education Vol.8, Issue 8, ECRTD- UK. 2020. 49-56 pp.*
4. *Costley J. "How role-taking in a group-work setting affects the relationship between the amount of collaboration and germane cognitive load". International Journal of Eduational Technology in Higher Education. 2021. 13 pp.*
5. *Kirschner P.A., Sweller J., Kirschner F., Zambrano J.R. "From Cognitive Load Theory to Collaborative Load Theory". İnternational Journal of Computer Supported Collaborative Learning. 2018. 22 pp.*
6. *https://www.tipii.edu.az/az/article/599-kicik-qruplarda-isin-samarali-taskili*
7. *https://helpfulprofessor.com/group-roles-for-students/*
8. *https://www.tricitytransitions.com/4-attachment-styles/*

Tağıyeva A.Ş.
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
aysel091199@gmail.com

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİ

Xülasə

Tədqiqat işində natamam ailələrdə böyüyən uşaqların tərbiyəsi müzakirə edilir. Valideynlərin ayrılmış, boşanmış və ya valideynlərdən birinin olmadığı natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsi özünəməxsus çətinliklərlə yanaşı, böyümə imkanlarına da malik ola bilər. Ailə quruluşu uşağın emosional, sosial və psixoloji inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu yazıda biz natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə təsir edən müxtəlif amilləri, o cümlədən emosional təsirləri, tək valideynin rollarını, iqtisadi mülahizələri, sosial dinamikanı və kənar dəstək sistemlərinin əhəmiyyətini araşdıracağıq.

ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

Резюме

В научной работе рассматриваются вопросы воспитания детей в неполных семьях. Воспитание детей в неполных семьях, где родители живут раздельно, разведены или один из родителей отсутствует, может представлять собой как особые трудности, так и возможности для роста. Структура семьи может существенно повлиять на эмоциональное, социальное и психологическое развитие ребенка. В этой статье мы рассмотрим различные факторы, влияющие на воспитание детей в неполных семьях, включая эмоциональное влияние, роль родителя-одиночки, экономические соображения, социальную динамику и важность внешних систем поддержки.

UPBRİNGİNG OF CHİLDREN İN İNCOMPLETE FAMİLİES

Summary

The research paper discusses the upbringing of children in single-parent families. Raising children in single-parent families, where the parents are separated, divorced, or one parent is absent, can present unique challenges as well as opportunities for growth. Family structure can significantly impact a child's emotional, social, and psychological development. In this article, we will explore the various factors that influence the upbringing of children in single-parent families, including emotional influences, the roles of the single parent, economic considerations, social dynamics, and the importance of external support systems.

Açar sözlər: *natamam ailə, tərbiyə, natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar, psixoloji təsirlər*

Ключевые слова: *неполная семья, воспитание, дети, растущие в неполных семьях, психологические эффекты*

Key words: *incomplete family, upbringing, children growing up in incomplete families, psychological effects*

Valideynlərin ayrıldığı, boşandığı və ya valideynlərdən birinin olmadığı natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsi özünəməxsus çətinliklərə və inkişaf imkanlarına malik ola bilər. Hər bir ailə vəziyyəti fərqli olsa da, tədqiqat və təcrübə bu cür mühitlərdə uşağın inkişafına təsir edə biləcək bir neçə amili təklif edir. Natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar çox vaxt valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin olmaması və ya ayrılması səbəbindən bir sıra emosional və psixoloji təsirlər yaşayırlar. Bu təsirlər uşağın yaşından, şəxsiyyətindən, ayrılığın xarakterindən və aldıqları dəstəyin miqdarından asılı olaraq dəyişə bilər. Natamam ailələrdə olan uşaqlar da artan stress və narahatlıq hiss edə bilərlər, çünki onlar tez-tez hər iki valideynin rahatlığı olmadan yeni həyat tərzinə uyğunlaşmağa məcbur olurlar. Bəziləri üçün uyğunlaşma prosesi çətin ola bilər, xüsusən də valideynlərdən birinin olmaması ünsiyyət və emosional dəstəyin pozulmasına səbəb olarsa. Bununla belə, tək valideyn və ya böyük ailə üzvləri ardıcıl emosional dəstək təklif etdikdə, uşaqların sağlam mübarizə mexanizmləri inkişaf etdirmə ehtimalı daha yüksəkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, natamam ailələrdən olan uşaqlar depressiya, narahatlıq və davranış pozğunluğu kimi psixi sağlamlıq problemlərinin inkişaf riski daha yüksək ola bilər. Bu, valideynlər arasında münaqişə və ya ünsiyyət və sabitliyin olmaması ilə daha da ağırlaşa bilər. Bununla belə, bir çox uşaq erkən müdaxilə və məsləhət və terapiya kimi psixi sağlamlıq resurslarına çıxış əldə etdikdə inkişaf edə bilər. Uşaqların natamam ailə strukturunda inkişaf etməsini təmin etmək üçün tək valideynin emosional cəhətdən əlçatan olması, ardıcıl olması və uşağın gündəlik həyatında iştirak etməsi vacibdir. Aydın sərhədləri təmin edən, açıq ünsiyyətdə olan və övladının emosional ehtiyaclarını ön planda tutan tək valideynlər uşaqlarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verirlər. Bundan əlavə, tək valideynlər öz rollarını effektiv şəkildə idarə etmələrinə kömək etmək üçün peşəkar dəstək və ya valideynlik dərslərindən faydalana bilərlər.

Natamam ailələrdən olan uşaqların böyüdüyü sosial və iqtisadi mühit onların inkişafına böyük təsir göstərə bilər. Uşaqlar sosial stiqma, maliyyə çətinlikləri və ya resurslara çıxışın olmaması ilə üzləşə bilər, bunların hamısı onların rifahına və gələcək perspektivlərinə təsir edə bilər. Tək valideynli ailələrin üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biri maddi sıxıntıdır. Bir gəlirin olmaması maliyyə resurslarının azalması ilə nəticələnə bilər ki, bu da uşaqların keyfiyyətli təhsilə, məktəbdənkənar fəaliyyətlərə və hətta əsas ehtiyaclara çıxışına təsir edə bilər. Valideyn üzərindəki maliyyə gərginliyi də ev təsərrüfatında emosional gərginlik yarada bilər ki, bu da uşağın inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Bununla belə, tək valideynli ailələrin bir çoxu uşaq

dəstəyi və ya dövlət yardımı alır ki, bu da bu problemlərin bəzilərini yüngülləşdirə bilər. Natamam ailələrdə uşaqların yetişdirilməsində resursların və imkanların olması əsas rol oynayır. Aztəminatlı tək valideynli ailələrdən olan uşaqların təhsili zənginləşdirmək, məktəbdənkənar fəaliyyətlər və sosial təcrübələr üçün daha az imkanları ola bilər. Bununla belə, icma proqramlarına çıxış, məktəbdən sonra qayğı və dövlət dəstəyi uşaqların sağlam inkişafı üçün lazımi resurslarla təmin edilməsinə kömək edə bilər. Natamam ailələrdən olan uşaqlar tez-tez həmyaşıdları və cəmiyyət tərəfindən sosial stiqma və ya mühakimə ilə üzləşirlər. Bu stiqma, xüsusən də ənənəvi ailə strukturlarının yüksək qiymətləndirildiyi mühitlərdə sataşma, zorakılıq və ya kənarlaşdırma şəklində özünü göstərə bilər. Valideynlər, pedaqoqlar və icma üzvləri üçün bu mənfi sosial təcrübələrin təsirlərini azaltmağa kömək etmək üçün inklüzivlik və anlayış mühitini inkişaf etdirmək vacibdir. Emosional və sosial cəhətdən dəstəklənən uşaqlar, ailə quruluşlarına görə qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən daha çox gəlirlər.

Natamam ailədə böyümək çətin olsa da, bir çox uşaq bu təcrübələr nəticəsində möhkəmlik, müstəqillik və güclü problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərə baxmayaraq, natamam ailələrdə olan uşaqlar tez-tez dəyişikliklərə uyğunlaşmağı və çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrənirlər. Natamam ailələrdən olan uşaqlar çox vaxt güclü emosional intellekt hissi inkişaf etdirirlər, çünki valideynlərdən birinin olmaması səbəbindən daha müstəqil və ya emosional yetkin olmaları lazım ola bilər. Bir çox uşaqlar başqalarına dəstək olmağın vacibliyini anlayaraq yüksək empatiyaya sahib olurlar, çünki onlar özləri emosional çətinliklərlə üzləşmişlər. Bu bacarıqlar onlara şəxsi və peşəkar həyatlarında yaxşı xidmət edə bilər. Natamam ailələrdə olan uşaqlar çox vaxt erkən yaşda daha müstəqil olmağı öyrənirlər. Güvənmək üçün ətrafda daha az böyüklər olduğu üçün, bu uşaqlar tez yetkinləşməyə kömək edən öhdəliklər götürə bilərlər. Buraya öz məktəb işlərini idarə etmək, ev işlərində kömək etmək və tək valideynli ailənin çətinliklərinin öhdəsindən gəlməyi öyrənmək daxil ola bilər. Bu müstəqillik hissi, böyüdükcə daha çox güvən və özünə təminat hissi yarada bilər. Natamam ailələrdən olan uşaqların uğurunda təhsil mühüm rol oynayır. Maddi və emosional çətinliklərə baxmayaraq, bu vəziyyətlərdə olan bir çox uşaqlar düzgün dəstək və həvəsləndirildikdə akademik cəhətdən üstün olurlar. Təhsil bu uşaqlara istənilən sosial-iqtisadi məhdudiyyətlərdən çıxmaq və özləri üçün daha yaxşı gələcək yaratmaq imkanı verir.

Natamam ailələrdə uşaq böyütmək özünəməxsus çətinliklər yaradır, lakin düşünülmüş strategiyalarla valideynlər uşaqlarının inkişafını dəstəkləyən tərbiyəvi mühit yarada bilərlər. Burada bəzi əsas mülahizələr var:

1. Açıq ünsiyyəti qoruyun: Uşaqlarınızla müntəzəm, dürüst söhbətlər aparın. Bu açıqlıq onlara öz hisslərini və narahatlıqlarını ifadə etməyə kömək edir, emosional təhlükəsizliyi gücləndirir.

2. Ardıcıl iş rejimi qurun: Təxmin edilə bilən gündəlik cədvəl sabitliyi təmin edir, uşaqlara özlərini təhlükəsiz hiss etməyə və gözləntiləri başa düşməyə kömək edir.

3. Müsbət sosial əlaqələri təşviq edin: Geniş ailə, mentorlar və həmyaşıdlarla əlaqələri asanlaşdırın. Bu əlaqələr uşağınızın sosial təcrübəsini zənginləşdirərək əlavə dəstək və rol modelləri təklif edə bilər.

4. Emosional zəkanın inkişafı: Uşaqlara duyğularını tanımağa və idarə etməyi öyrədin. Oxumaq, hekayələri müzakirə etmək və sənəti araşdırmaq kimi fəaliyyətlər onların emosional şüurunu və empatiyasını artıra bilər.

5. Müstəqilliyi və məsuliyyəti inkişaf etdirin: yaşa uyğun işlər və məsuliyyətlər təyin edin. Bu yanaşma özünə hörməti artırır və uşaqları gələcək çətinliklərə hazırlayır.

6. Xarici dəstək axtarın: Məsləhət xidmətləri, dəstək qrupları və məktəbdənkənar proqramlar kimi icma resurslarından istifadə edin. Bu resurslar uşağınızın inkişafı üçün əlavə rəhbərlik və imkanlar təmin edə bilər.

7. Özünə qulluqa üstünlük verin: Tək valideyn olaraq rifahınızı idarə etmək çox vacibdir. Özünə qulluq üçün vaxt ayırmaq, övladlarınız üçün ən yaxşı dəstəyi təmin edə biləcəyinizi təmin edir. Bu strategiyaları həyata keçirməklə tək valideynlər uşaqlarının ümumi rifahını və inkişafını təşviq edən dəstəkləyici və zənginləşdirici mühit yarada bilərlər.

Natamam ailələrdə olan uşaqlar müvafiq dəstək və anlayışla təmin olunduqda inkişaf edə bilərlər. Əvvəlki strategiyalara əsaslanaraq, onların rifahını artırmaq üçün əlavə mülahizələr var:

1. Dəstək şəbəkəsi yaradın: Geniş ailə, mentorlar və icma üzvləri ilə əlaqələri təşviq edin. Güclü dəstək sistemi stressi azalda bilər və aidiyyət hissini inkişaf etdirərək praktiki yardım göstərə bilər.

2. Təhsil müəssisələri ilə əlaqə saxlayın: Uşağınızın lazımi dəstəyi almasını təmin etmək üçün onun məktəbi ilə əməkdaşlıq edin. Məktəblər fərdi ehtiyacları başa düşmək və akademik və sosial inkişafa kömək etmək üçün resurslar təklif etməklə kömək edə bilər.

3. İcma resurslarına daxil olun: Məsləhət, məktəbdənkənar proqramlar və uşaq baxımı müəssisələri kimi yerli xidmətlərdən istifadə edin. Bu resurslar əlavə dəstək verə və uşağınızın təcrübələrini zənginləşdirə bilər.

4. Müsbət valideynlik təcrübələrini təşviq edin: Müsbət diqqətə, keyfiyyətli vaxta və aydın ünsiyyətə diqqət yetirin. Bu təcrübələr əlaqələri gücləndirir və dəstəkləyici ev mühitinə töhfə verir.

5. Emosional problemləri həll edin: Uşağınızdakı stress əlamətlərinə və ya davranış dəyişikliklərinə diqqətli olun. Hissləri haqqında açıq müzakirələr

aparın və lazım gələrsə, emosional çətinlikləri həll etmək üçün peşəkar dəstək axtarın.

Bu strategiyaları həyata keçirməklə natamam ailərlərdə olan uşaqların inkişafını və rifahını dəstəkləyən tərbiyəvi mühit yarada bilərlər.

Nəticə olaraq demək olar ki, natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsi özünəməxsus çətinliklər yaradır, eyni zamanda böyümə, möhkəmlik və emosional güc üçün imkanlar təqdim edir. Həm valideynlərin, həm də cəmiyyətin düzgün dəstəyi ilə uşaqlar bu çətinliklərin öhdəsindən gələ və yaxşı uyğunlaşdırılmış fərdlər kimi inkişaf edə bilərlər. Uşağın belə bir ailə mühitində uğurunun açarı onlara baxanların sevgisi, dəstəyi və ardıcıl iştirakında, eləcə də xarici resursların və şəbəkələrin mövcudluğundadır. Nəhayət, natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar öz təcrübələrindən əldə etdikləri bacarıqlar və möhkəmliklərlə silahlanmış, xoşbəxt, uğurlu həyat sürə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *Erik Erikson "Childhood and Society" (1950).*
2. *John Bowlby "Child Care and the Growth of Love" (1953).*
3. *"Ailə quruluşu və sosial dəyişikliklər" - Cəfərov Fərhad.*
4. *"Sosial iş və ailə psixologiyası"- Səmədov Rasim.*
5. *"Social Work Practice with Families: A Resiliency - Based Approach" - Joan B. McCall.*
6. *"Families in Crisis: An Introduction to Family Social Work" - J. D. Sargent.*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün
TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, **(müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **5-10 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 15.04.2025
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru